

პროფ. აკნ. ჩიქობავა

ენათმეცნიერების
შესავალი

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

თ ბ ი ლ ი ს ი — 1952

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ქინასიტყვაობა	XV
-------------------------	----

I. შესავალი

§ 1.	ენათმეცნიერება და ზოგადი ენათმეცნიერება	3
§ 2.	ენის მეცნიერული შესწავლა, როგორც ენის ფაქტებისადმი ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვების შედეგი	5
§ 3.	წინარემეცნიერული გრამატიკები: ფილოლოგიური გრამატიკა და რაციონალური გრამატიკა	3
§ 4.	საბჭოთა ენათმეცნიერება, როგორც ახალი ეტაპი ენათმეცნიერების განვითარებაში	11

თავი II

ენა. მისი საზოგადოებრივი არსი, მისი განვითარება.

მისი წარმოშობა

§ 5.	რა არის ენა?	14
§ 6.	ენობრივი ურთიერთობა და მისი საზოგადოებრივი საფუძველი	14
§ 7.	მონოლოგი და ენის სოციალურობა	18
§ 8.	ენა და აზროვნება	19
§ 9.	ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა, ეს არის ენის რაობის განმსაზღვრელი ფუნქცია	21
§ 10.	ენა საზოგადოებრივი ცხოვრების შესაძლებლობის აუცილებელი პირობაა	23
§ 11.	რა შეადგენს კონკრეტული ენის საფუძველს?	24
§ 12.	ენა არ არის ბაზისის ზედნაშენი	27
§ 13.	მცდარობა ნ. მარის მტკიცებისა, თითქოს ენა წარმოადგენდეს ბაზისის ზედნაშენს	34
§ 14.	ენა არ შეიძლება იყოს კლასობრივი	39
§ 15.	ნ. მარის არამეცნიერული ვულგარულ-მატერიალისტური შეხედულება, თითქოს ყოველი ენა კლასობრივი იყოს	47
§ 16.	ენა, როგორც სისტემა	51
§ 17.	ენის ცვალებადობის შესახებ. საკითხის დასმა	57
§ 18.	ენა და დიალექტები	57
§ 19.	ლინგვისტური გეოგრაფია	62
§ 20.	სოციალური დიალექტები და ეარგონები	65
§ 21.	ენა, როგორც ისტორიული კატეგორია	70
§ 22.	ენის განვითარების ძირითადი საკითხები. ენის განვითარების პირობათა შესახებ	73
§ 23.	ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესახებ	74

§ 24. ენის განვითარების ტემპების შესახებ	80
§ 25. ენის განვითარების ხასიათის შესახებ	85
§ 26. ენის განვითარების ძირითადი პროცესების შესახებ	90
§ 27. გვაროვნული ენებიდან ეროვნული ენებისაკენ	99
§ 28. ბურჟუაზიული და სოციალისტური ერები და მათი ენები	104
§ 29. ერებისა და ეროვნული ენების მომავალი	108
§ 30. ეროვნული ენა, სალიტერატურო ენა და ტერიტორიული დიალექტები	113
§ 31. აშკამად ყველაზე გავრცელებული ენები	118
§ 32. ენის წარმოშობა. საკითხის დასმა	122
§ 33. ენის წარმოშობის ინდივიდუალისტური თეორიების შესახებ	125
§ 34. ენგელსის მოძღვრება ენის წარმოშობის შესახებ	126
§ 35. არაბგერითი ენის პირველადობის საკითხის შესახებ	130
§ 36. ნ. მარი ენის წარმოშობის შესახებ	133

ენათმეცნიერების დარგების შესახებ

§ 37. ენათმეცნიერების დარგები. გრამატიკათა სახეობანი	135
--	-----

თავი III

ფ ო ნ ე ტ ი კ ა

§ 38. ფონეტიკის საგანი. ფონეტიკის მნიშვნელობის შესახებ	139
§ 39. ბგერის დახასიათება აკუსტიკური თვალსაზრისით	143
§ 40. სამეტყველო აპარატი, მისი აგებულება და მისი ცალკეული ნაწილების ფუნქციები	144
§ 41. მეტყველების აქტიური ორგანოების მოქმედება	147
§ 42. ბგერის არტიკულაცია და საარტიკულაციო ბაზისი	150
§ 43. ბგერათა კლასიფიკაცია. ხმოვნები და მათი კლასიფიკაცია	150
§ 44. გრძელი ხმოვნები	152
§ 45. დიფთონგი და ტრიფთონგი	153
§ 46. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია და ამ კლასიფიკაციის საფუძვლები	154
§ 47. თანხმოვანთა არტიკულაციის თავისებურებანი და მათი ცვლის შესაძლებლობანი	156
§ 48. ბგერის წარმოება ცალკე და სხვა ბგერებთან ერთად (კოარტიკულაცია)	158
§ 49. ფონეტიკური მახვილი და მისი სახეები	159
§ 50. ლოგიკური მახვილი	162
§ 51. ენკლიტიკა და პროკლიტიკა	163
§ 52. ტაქტი და მარცვლი, როგორც ფონეტიკური ერთეულები	164
§ 53. კოარტიკულაციასთან დაკავშირებული ცვლა ბგერათა (ე. წ. კომბინაციური ცვლა)	165
§ 54. ბგერათა ცვლა ზოგადი ხასიათისა (ე. წ. სპონტანური ცვლა)	168
§ 55. ბგერათა შესატყვისობანი მონათესავე ენებში	169
§ 56. ბგერითი ცვლილებები და მათი გათვალისწინების აუცილებლობა ენობრივი ფაქტის ანალიზის დროს	171
§ 57. ფონოლოგია და მისი დამოკიდებულება ფონეტიკასთან	173

§ 58. წერითი მეტყველება და დამწერლობა	175
§ 59. პიქტოგრაფიული, იდეოგრაფიული და სამეტყველო დამწერლობა	176
§ 60. ზეპირმეტყველებისა და წერის ურთიერთობა	180

თავი IV

ლექსიკოლოგია, სემანტიკა (სემასიოლოგია), ეტიმოლოგია

§ 61. ლექსიკა და ლექსიკოლოგია	184
§ 62. ლექსიკის სიმდიდრე ენის სიმდიდრეა	184
§ 63. ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვები	185
§ 64. სიტყვა სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე; სიტყვა აქტიური და პასიური	186
§ 65. სინონიმები, ომონიმები, ანტონიმები	188
§ 66. ეფემიზმი, ტაბუ	191
§ 67. ლექსიკური შემადგენლობის ცვლა. არქაიზმი, ნეოლოგიზმი. დიალექტიზმი	191
§ 68. სიტყვათა სესხება. კალკი	193
§ 69. ლექსიკოგრაფია და ლექსიკონთა სახეები	196
§ 70. სიტყვის მნიშვნელობა და სიტყვის შემადგენლობა	198
§ 71. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვაში	200
§ 72. მნიშვნელობის მცვლეელი ნაწილი სიტყვაში	201
§ 73. ფუძე და აფიქსები. აფიქსთა და ფუძეთა სახეობანი	203
§ 74. საგნის დახასიათება სიტყვის ფუძეში	206
§ 75. სიტყვის მნიშვნელობა და ცნება	210
§ 76. სიტყვის მნიშვნელობა არც წარმოდგენა არის და არც ცნება	213
§ 77. რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა	217
§ 78. სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა	220
§ 79. სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება. სახელის გადატანა ფუნქციის მიხედვით	220
§ 80. სემანტიკა და სტილისტიკა	222
§ 81. ნაწარმოები ფუძე	223
§ 82. რთული ფუძე (კომპოზიტი) და მისი სახეობანი	224
§ 83. კვეცილფუძეებიანი კომპოზიტები	227
§ 84. ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია	228
§ 85. ე. წ. ხალხური ეტიმოლოგია	231

თავი V

მორფოლოგიისა და სინტაქსის ზოგადი საკითხები

§ 86. მორფოლოგიის საგანი: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და სათანადო გრამატიკული კატეგორიები	233
§ 87. აფიქსთა კლასიფიკაციის საკითხი	235
§ 88. აფიქსთა კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით	237
§ 89. აფიქსის ადგილმდებარეობა და ფუნქცია	240
§ 90. სიტყვის დაშლა და საამისოდ საჭირო პირობები	240
§ 91. აფიქსის ბგერითი სახე და ფუნქცია	242

§ 92.	მოქმედი და უქმი აფიქსები	244
§ 93.	ფუძის შედგენილობისა და აფიქსის ფუნქციის რეინტერპრეტაცია	246
§ 94.	აფიქსების სესხების საკითხი	246
§ 95.	აფიქსების წარმოშობის საკითხი	247
§ 96.	დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების არმქონე ანუ ფორმაუც- ლული სიტყვები	250
§ 97.	აფიქსი და ნაწილაკები	252
§ 98.	რას შეუძლია გასწიოს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის მა- გივრობა?	254
§ 99.	მეტყველების ნაწილები. მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასი- ფიკაცია	256
§ 100.	ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი	260
§ 101.	მორფოლოგიური და ლექსიკური მომენტების ურთიერთობა სიტყვაში	262
§ 102.	ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები. სახელისა და ზმნის კატე- გორიები	267
§ 103.	ბ რ უ ნ ვ ა	267
§ 104.	რ ი ც ხ ვ ი	270
§ 105.	პ ი რ ი	272
§ 106.	დ რ თ	274
§ 107.	კ ი ლ ო	275
§ 108.	გ ვ ა რ ი	276
§ 109.	ქ ც ვ ვ ა	277
§ 110.	გრამატიკული სქესი და გრამატიკული კლასი	278
§ 111.	დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება	280
§ 112.	სიტყვათა სინტაქსური დამოკიდებულების ძირითადი სახეები	282
§ 113.	რას გამოხატავს შესიტყვება?	286
§ 114.	სინტაქსი და სტილისტიკა	288
§ 115.	შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა	290
§ 116.	სინტაქსი მიკლოშიჩის მიხედვით	296
§ 117.	სინტაქსის ცნებათა ლოგიკისტური გაგება	297
§ 118.	სინტაქსის ცნებათა ფსიქოლოგისტური გაგება	301
§ 119.	სინტაქსის ცნებათა ფონეტიკური და მორფოლოგისტური გან- საზღვრება	302
§ 120.	უნივერსალური სინტაქსი შეუძლებელია	304
§ 121.	გრამატიკული წყობის შესწავლა მორფოლოგია-სინტაქსში (გრამატი- კაში) და გრამატიკის სპეციფიკა	306
§ 122.	ნიჩილისტური დამოკიდებულება გრამატიკისადმი ე. წ. „ახალ სენათ- მეცნიერო მოძღვრებაში“ და ამგვარი დამოკიდებულების მეცნიერული უსაფუძვლობა	310

თავი VI

სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი

§ 123.	სტილის რაობის შესახებ	312
§ 124.	ობიექტური მომენტი სტილში და ენათმეცნიერული სტილისტიკის საკითხები	314
§ 125.	სუბიექტურ-ინდივიდუალური სტილში	317

თავი VII

ენათა კლასიფიკაცია

§ 126. ენათა კლასიფიკაცია. საკითხის დასმის შესახებ	321
§ 127. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია	321
§ 128. ენათა მორფოლოგიური ტიპების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია	327
§ 129. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის მნიშვნელობის შეფასება	328
§ 130. ენის მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობის საკითხი	330
§ 131. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. კლასიფიკაციის ძირითადი საკითხები	331
§ 132. ენათა ოჯახები	338
§ 133. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი	339
§ 134. ტერმინის შესახებ „ინდო-ევროპული ენები“	355
§ 135. ინდო-ევროპულ ენათა ზოგი დამახასიათებელი თავისებურება	355
§ 136. სემიტურ ენათა ოჯახი. ქამიტურ ენათა ოჯახი	356
§ 137. უნჯრულ-ფინურ ენათა ოჯახი	359
§ 138. ალათაურ (თურანულ-მონღოლურ) ენათა ოჯახი	360
§ 139. მანჯურულ-ტუნგუსურ ენათა ოჯახი. პალეოაზიური ენები	361
§ 140. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი	362
§ 141. წინა-აზიისა და შუა-მდინარის ძველი ენები	375
§ 142. ჩინურ-ტიბეტურ ენათა ოჯახი	381
§ 143. დრავიდულ ენათა ოჯახი	383
§ 144. ინდონეზიის ენები	384
§ 145. აფრიკისა და ამერიკის ენები	385
§ 146. საბჭოთა კავშირის ენები გენეალოგიური თვალსაზრისით	386
§ 147. გენეალოგიური და მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ურთიერთობა	387
§ 148. ნ. მარის ენათა სტადიური კლასიფიკაციის მეცნიერული უსაფუძვლობა და ელემენტოვანი ანალიზის არამეცნიერული, იდეალისტური, ხასიათი	388

თავი VIII

ენათმეცნიერების ადგილი მეცნიერებათა სისტემაში

§ 149. ენათმეცნიერება, როგორც საზოგადოებრივი მეცნიერება	398
§ 150. ენათმეცნიერების დამოკიდებულება სხვა საზოგადოებრივ მეცნიერებებთან. ენათმეცნიერების ზოგადი საგანმანათლებლო მნიშვნელობა	398
§ 151. ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა	399

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие XV

I. Введение (§§ 1—4, стр. 3—13)

§ 1. Измкзнание и общес языккзнание (стр. 3). § 2. Научное изучение языка как результат исторического подхода к фактам языка (стр. 5). § 3. Доплаучные грамматикки: филологическая грамматика и рациональная грамматика (стр. 8). § 4. Советское языккзнание как новый этап в развитии науки о языке (стр. 11).

II. Язык, его общественная сущность, развитие и происхождение (§§ 5—36, стр. 14—134)

§ 5. Что такое язык? (стр. 14). § 6. Процесс речевого общения и его социальная основа (стр. 14). § 7. Монологическая речь и социальность языка (стр. 18). § 8. Язык и мышление (стр. 19). § 9. Быть средством общения — определяющая функция языка (стр. 21). § 10. Язык — необходимое условие возможности общественной жизни (стр. 23). § 11. Что составляет основу конкретного языка? (стр. 24). § 12. Язык не является надстройкой над базисом (стр. 27). § 13. Ошибочность утверждения Н. Марра, будто язык является надстройкой над базисом (стр. 34). § 14. Язык не может быть классовым (стр. 39). § 15. Неаучное, вульгарно-материалистическое утверждение Н. Марра о классовости языка (стр. 47). § 16. Язык как система (стр. 51). § 17. Об изменениях в языке. К постановке вопроса (стр. 57). § 18. Язык и диалекты (стр. 57). § 19. Лингвистическая география (стр. 62). § 20. Социальные диалекты и жаргоны (стр. 65). § 21. Язык как историческая категория (стр. 70). § 22. Основные вопросы развития языка. Об основе развития языка (стр. 73). § 23. О внутренних факторах развития языка (стр. 74). § 24. О темпах развития языка (стр. 80). § 25. О характере развития языка (стр. 85). § 26. Об основных процессах развития языка (стр. 90). § 27. От родовых языков к языкам национальным (стр. 99). § 28. О нациях буржуазных и социалистических и их языках (стр. 104). § 29. Будущность паллий и национальных языков (стр. 108). § 30. Национальный язык, литературный язык и территориальные диалекты (стр. 113). § 31. Наиболее распространенные языки современности (стр. 118). § 32. Происхождение языка. К постановке вопроса (стр. 122). § 33. Об индивидуалистических теориях происхождения языка (стр. 125). § 34. Учение Энгельса о происхождении языка (стр. 126). § 35. К вопросу о первичности звукового языка (стр. 130). § 36. О происхождении языка по Н. Марру (стр. 133).

Отрасли языкознания и соответствующие основные понятия

§ 37. Отрасли языкознания. Виды грамматик (стр. 135).

III. Фонетика (§§ 38—60. стр. 139—183)

§ 38. Предмет фонетики. О значении фонетики (стр. 139). § 39. Характеристика звука с акустической точки зрения (стр. 143). § 40. Речевой аппарат, его устройство и функции отдельных его частей (стр. 144). § 41. Работа активных органов речи (стр. 147). § 42. Артикуляция звука и артикуляционная база (стр. 150). § 43. Классификация звуков. Гласные и их классификация (стр. 150). § 44. Долгие гласные (стр. 152). § 45. Дифтонги и трифтонги (стр. 153). § 46. Классификация согласных и основы их классификации (стр. 154). § 47. Артикуляционные особенности согласных и возможности их изменений (стр. 156). § 48. Артикуляция отдельного звука и звука в сочетании с другими звуками (стр. 158). § 49. Фонетическое ударение и его виды (стр. 159). § 50. Логическое ударение (стр. 162). § 51. Энклитика и проклитика (стр. 163). § 52. Такт и слог как фонетические единицы (стр. 164). § 53. Звуковые изменения, обусловленные коартикуляцией (так называемые комбинаторные изменения) (стр. 165). § 54. Звуковые изменения общего характера (так называемые спонтанные изменения) (стр. 168). § 55. Звуковые соответствия в родственных языках (стр. 169). § 56. Звуковые изменения и необходимость их учета при научном анализе фактов языка (стр. 171). § 57. Фонология и ее отношение к фонетике (стр. 173). § 58. Письменная речь и письмо (стр. 176). § 59. Пиктографическое, идеографическое и реченое письмо (стр. 176). § 60. Взаимоотношение языка устного и языка письменного (стр. 180).

IV. Лексикология, семантика (семасиология). этимология (§§ 61—85. стр. 184—232)

§ 61. Лексика и лексикография (стр. 184). § 62. Богатство лексики есть богатство языка (стр. 184). § 63. Слова основного словарного фонда (стр. 185). § 64. Слова полнозначные и вспомогательные. Слова активные и пассивного запаса (стр. 186). § 65. Синонимы, омонимы, антонимы (стр. 188). § 66. Эпифенизм. Табу (стр. 191). § 67. Изменения лексического состава. Архаизмы. Неологизмы. Двухзначность (стр. 191). § 68. Заместительные слова (непосредственное, опосредствованное). Калька (стр. 193). § 69. Лексикографии и типы словарей (стр. 196). § 70. Значение слова и состав слова (стр. 198). § 71. Элементы, выражающие связь слов (стр. 200). § 72. Элементы, изменяющие значение слова (стр. 201). § 73. Основа слова и аффиксы. Разновидности аффиксов и основ (стр. 203). § 74. Характеристика обозначаемого в основе слова (стр. 206). § 75. Значение слова и полатыо (стр. 210). § 76. Значение слова не является представленным (стр. 213). § 77. Реальный контекст и значение слова (стр. 217). § 78. Прямое и переносное значение слова (стр. 220). § 79. Расширение и су-

ские значения слова. Перенос по функции (стр. 220). § 80. Семантическая семасиология и стилистика (стр. 222). § 81. Производные основы (стр. 223). § 82. Сложные слова (композицы) и их разновидности (стр. 224). § 83. Слобосокращенные слова (стр. 227). § 84. Этимология слова и история слова (стр. 228). § 85. Т. и. народная этимология (стр. 231).

V. Общие вопросы морфологии и синтаксиса

(§§ 86—122, стр. 233—310)

§ 86. Предмет морфологии: формобразование и соответствующие грамматические категории (стр. 233). § 87. К вопросу о классификации аффиксов (стр. 235). § 88. Классификация аффиксов по их местонахождению в слове (стр. 237). § 89. Местонахождение и функция аффиксов (стр. 240). § 90. Анализ слова и его предпосылки (стр. 240). § 91. Звучное выражение и функция аффикса (стр. 242). § 92. Продуктивные и непродуктивные аффиксы (стр. 244). § 93. Переосмысление состава слова и функция аффикса (стр. 246). § 94. Вопрос о взаимодействии аффиксов (стр. 246). § 95. Происхождение аффиксов (стр. 247). § 96. Слова, лишенные аффиксов словозменения (стр. 250). § 97. Аффиксы и частицы (стр. 252). § 98. Языковые средства, функционально равнозначные аффиксам (стр. 254). § 99. Части речи и традиционная классификация их (стр. 256). § 100. Недостатки традиционной классификации (стр. 260). § 101. Взаимоотношение лексико-семантического и морфологического моментов в слове (стр. 262). § 102. Основные морфологические категории имени и глагола (стр. 267). § 103. Категория надежда (стр. 267). § 104. Категория числа (стр. 270). § 105. Категория лица (стр. 272). § 106. Категория времени и вида (стр. 274). § 107. Категория наклонения (стр. 275). § 108. Категория залога (стр. 276). § 109. Категория версии (стр. 277). § 110. Категория грамматического рода и грамматического класса (стр. 278). § 111. Аффиксы словозменения и синтаксическая связь слов (стр. 280). § 112. Основные формы синтаксической связи слов (стр. 282). § 113. Слобосочетание и его функции (стр. 286). § 114. Синтаксис и стилистика (стр. 288). § 115. Значение и строй словосочетания (стр. 290). § 116. Синтаксис и понимание Миклошича (стр. 296). § 117. Логическое толкование синтаксических понятий (стр. 297). § 118. Психологическое толкование синтаксических понятий (стр. 301). § 119. Фонетическое и морфологическое определение синтаксических понятий (стр. 302). § 120. О невозможности универсального синтаксиса (стр. 304). § 121. Изучение грамматического строя в морфологии и синтаксисе и специфика грамматики (стр. 306). § 122. Нигилистическое отношение к грамматике т. и. «нового учения о языке» и научная несостоятельность такого отношения к грамматике (стр. 310).

VI. Стилистика как отрасль языкознания

(§§ 123—125, стр. 312—320)

§ 123. К вопросу о сущности стиля (стр. 312). § 124. Об объективном моменте в стиле и вопросах стилистики как отрасли языкознания (стр. 314). § 125. Субъективно-индивидуальное в стиле (стр. 317).

VII. Классификация языков (§§ 126—148, стр. 321—397)

§ 126. Классификация языков. К постановке проблемы (стр. 321). § 127. Морфологическая классификация языков (стр. 321). § 128. Различные толкования морфологических типов (стр. 327). § 129. К оценке влияния морфологической классификации (стр. 328). § 130. К вопросу об именованности морфологического типа (стр. 330). § 131. Генеалогическая классификация языков (стр. 331). § 132. Семьи языков (стр. 334). § 133. Языки индоевропейской семьи (стр. 339). § 134. О термине „индоевропейские языки“ (стр. 355). § 135. Некоторые характерные особенности индоевропейских языков (стр. 355). § 136. Языки семитической и хантитягской семей (стр. 356). § 137. Языки угро-финской семей (стр. 359). § 138. Языки алтайской (или тюрпско-монгольской) семей (стр. 360). § 139. Языки манчжурско-тунгусской семей. Палеоазиатские языки (стр. 361). § 140. Языки иберийско-кавказской семей (стр. 362). § 141. Древние языки Передней Азии и Междуречья (стр. 375). § 142. Язык китайско-тибетской семей (стр. 381). § 143. Языки дравидской семей (стр. 383). § 144. Индонезийские языки (стр. 384). § 145. Языки Африки и Америки (стр. 385). § 146. Языки Советского Союза в генеалогическом отношении (стр. 386). § 147. Взаимоотношение генеалогической и морфологической классификаций (стр. 387). § 148. Научная несостоятельность стадальной классификации Н. Марра и ненаучный, идеалистический характер анализа ее элементов (стр. 398).

VIII. Место языкознания в системе наук

(§§ 149—151, стр. 398—401)

§ 149. Языкознание как общественно-историческая наука (стр. 398). § 150. Отношение языкознания к другим общественным наукам. Общеобразовательное значение языкознания (стр. 398). § 151. Прикладное значение науки о языке (стр. 399).

წინასიტყვაობა

ენათმეცნიერების საკითხებზე თავისუფალ დისკუსიასთან დაკავშირებით 1950 წლის ზაფხულს გამოქვეყნდა შემოქმედებითი მარქსიზმის კლასიკური ნაწარმოები, — ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“.

ამ შრომამ გამოიწვია ძირითადი გარდატეხა საბჭოთა ენათმეცნიერების განვითარებაში.

ი. სტალინის ამ შრომამ ცხადყო, რომ აკად. ნ. მარის ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“, — რომელსაც ნ. მარი და მისი მიმდევრებიც აცხადებდნენ ერთად-ერთ მეცნიერულ, მარქსისტულ-ლენინურ თეორიად, — ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო მარქსიზმთან, რომ ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ ანტიმეცნიერული, ანტიმარქსისტულია.

ი. სტალინის ამ შრომამ ცხადყო, რომ ე. წ. „ახალმა საენათმეცნიერო მოძღვრებამ“ გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში არაკჩევევის რეჟიმის წყალობით. რომელიც დაამყარეს ნ. მარის „მოწაფეებმა“ და მიმდევრებმა.

ი. სტალინის ამ შრომამ მოგვცა ზოგადი ენათმეცნიერების საკვანძო პრინციპული საკითხების ღრმა მეცნიერული, მარქსისტული, გადაწყვეტა, საფუძველი ჩაუყარა საბჭოთა ენათმეცნიერებას და განსაზღვრა საბჭოთა ენათმეცნიერების შემდგომი განვითარების გზები ი. სტალინის მიერ დასაბუთი ძირითადი ამოცანის შესაბამისად — დაინერგოს მარქსიზმი ენათმეცნიერებაში.

ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ არის ფუძემდებელი შრომა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის.

ი. სტალინის შრომამ „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ გამოიწვია ენის დარგში მთელი სამეცნიერო-კვლევითი და სამეცნიერო-მეთოდოლოგიური მუშაობის გარდაქმნა.

ამ გარდაქმნის პროცესში ბუნებრივად დადგა სახელმძღვანელოების საკითხი საენათმეცნიერო საგნებში. პირველ ყოვლისა, საჭირო იყო „ენათმეცნიერების შესავლის“ სახელმძღვანელოს შედგენა — ახალი პროგრამის¹ მიხედვით (პირველი კურსის სტუდენტებისათვის).

¹ ი. სტალინის შრომაზე დაფუძნებული ახალი პროგრამა „ენათმეცნიერების შესავალში“ დამუშავდა 1950 წლის აგვისტოში; პროგრამა განხილულ იქნა უმაღლესი სკოლის მუშაკთა ფართო თათბირზე 1950 წ. აგვისტოში და დამტკიცებულ იქნა უმაღლესი განათლების სამინისტროს მიერ იმავე წლის სექტემბერში.

წინამდებარე წიგნში მოცემულია ცდა დამუშავდეს „ენათმეცნიერების შესავლის“ სახელმძღვანელო ახალი პროგრამის მიხედვით, სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების საფუძველზე.

სახელმძღვანელოში განხილულია პროგრამის ყველა საკითხი.

სახელმძღვანელოს ხუთი თავი (თავი I, II, III, VII და VIII) პიმდინარე წელს რუსულად გამოცა „უჩაღღიზმა“, როგორც „ენათმეცნიერების შესავლის“ პირველი ნაწილი.

ქართული სახელმძღვანელო ამ ხუთი თავის მასალას არსებითად იმავე სახით წარმოგვიდგენს. ახალია აქ მეტწილად საილუსტრაციო მასალა. დაზუსტებულია ცნობები ზოგი ენის შესახებ VII თავში („ენათა კლასიფიკაცია“).

მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპების საფუძველზე, სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების საფუძველზე სახელმძღვანელოს შედგენა უაღრესად პასუხსაგები საქმეა.

ეს პასუხისმგებლობა ავტორს სრულად აქვს გათვალისწინებული. საბჭოთა ენათმეცნიერების კოლექტივის დახმარების გარეშე საჭირო სახელმძღვანელოს, ცხადია, ვერ შევქმნიოთ. ქართულ ენაზე შედგენილი ეს წიგნი წარმოადგენს ერთ-ერთ ცდას ამ მიმართულებით.

ამ ქართული სახელმძღვანელოს შემოხსენებული ხუთი თავის რუსული ტექსტი განიხილეს და რიგი საყურადღებო შენიშვნა მოგვაცოდეს აკად. ვ. ვინოგრადოვმა, უკრაინის მეცნ. აკად. ნ. წევრმა პროფ. ლ. ბულახოვსკიმ, დოც. ბ. სერებრენიკოვმა, დოც. ბ. გორნუნგმა და უფრ. მეცნ. თანამშრომელმა ფ. კუზმინმა.

ქართული ტექსტის შესახებ არა ერთი შენიშვნა გვაქვს მიღებული დოც. თინ. შარაძენიძისაგან და წიგნის რედაქტორ პროფ. ქ. ლომთათიძისაგან.

ყველა ამ ამხანაგს ავტორი მადლობას უძღვნის.

ავტორი მადლობით მიიღებს ყოველ შენიშვნას, რომელიც შეგვაძლებინებს გავაუმჯობესოთ წიგნის შინაარსი.

პროფ. ან. ჩიქობავა

ბგერითი ენა კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი ის ძალაა, რომელიც დაეხმარა ადამიანებს გამოჰყოფოდნენ ცხოველთა სამყაროს, გაერთიანებულიყვნენ საზოგადოებებად, განევითარებინათ თავიანთი აზროვნება, მოეწყოთ საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან და მიეღწიათ იმ პროგრესისათვის, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვაქვს.

ი. სტალინი

შესავალი

1. ენათმეცნიერება და ზოგადი ენათმეცნიერება. ენათმეცნიერება¹ არის მეცნიერება ენის შესახებ.

ენათმეცნიერება არ უნდა ავირიოთ ენების ცოდნაში: შეიძლება ამა თუ იმ პირმა მშვენიერად იცოდეს რამდენიმე ენა, წერდეს და ლაპარაკობდეს თავისუფლად ამ ენებზე, მაგრამ ენათმეცნიერების შესახებ წარმოდგენა არა ჰქონდეს (ისევე, როგორც შეიძლება კაცი მშვენიერად მღეროდეს და მუსიკის თეორიისა არაფერი გაეგებოდეს).

ბევრი ენის მცოდნე პირი — ანუ პოლიგლოტი — ენათმეცნიერი არ გახდება იმის გამო, რომ მრავალ ენაზე ლაპარაკობს. პოლიგლოტები ყოველთვის იყვნენ², მაგრამ ამას ენათმეცნიერების გაჩენა არ გამოუწვევია, — ენათმეცნიერება მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნიდან გვაქვს. მეორე მხრით, ენათმეცნიერთა შორის პოლიგლოტებს იშვიათად ვხვდებით. დიახაც სასურველია ენათმეცნიერმა ბევრი ენა იცოდეს. ეს დიდად დაეხმარება მას, მაგრამ მხოლოდ ეს ვერ გახდის ენების მცოდნეს ენათმეცნიერად.

ენათმეცნიერს ზოეთხოვება მეცნიერულად შეისწავლოს ენა, თუნდაც მხოლოდ ერთი ენა. ენის მეცნიერული შესწავლა ნიშნავს

¹ აქედან ზედსართავი: „ენათმეცნიერული“, „საენათმეცნიერო“. იშვიათად — „ლინგვისტური“ (რუს. лингвистический-ს „ესაბამისად; რუსულში იხმარება არა მხოლოდ ზედსართავი, არამედ არსებითი სახელებიც: лингвист, лингвистика — ფრანგ. linguiste, linguistique-იდან; ამ უკანასკნელ ორ ტერმინს საფუძვლად უდევს ლათინური lingua „ენა“)

² ასე, მაგალითად, პონტოს მეფე მითრიდატი, რომელიც ცხოვრობდა მეორე საუკუნეში. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. როგორც გვაუწყებს ისტორია, მრავალი (ოცზე მეტი) ენის მცოდნე იყო. გერმანელ ფილოლოგ ადელუნგს თავისი წიგნი დედამიწის ენათა შესახებ შემთხვევით კი არ დაუსათაურებია ამგვარად: Mitlridates oder allgemeines Sprachenkunde... („მითრიდატი ანუ ზოგადი ენათმეცნიერება“) 1806 წ.

მისი საფუძვლის შესწავლას ნოცემული სახითაც, წარმოშობა-განვითარებაშიც. ენის საფუძველს კი ქმნის მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი (ი. სტალინი).

ენის მეცნიერული შესწავლისათვის საჭიროა განვიხილოთ მონათესავე ენათა ჯგუფი (ე. ი. ენათა ჯგუფი, რომელთაც საერთო წარმოშობა აქვთ), მაგრამ მეცნიერულად ცალკეული ენაც შეისწავლება.

ზოგადი ენათმეცნიერება იქმნება ცალკეულ ენათა და ენათა ჯგუფების შესწავლის საფუძველზე, ამ შესწავლის შედეგთა განზოგადების გზით.

ზოგადი ენათმეცნიერების ამოცანაა გაარკვიოს შემდეგი საკითხები:

1. რა არის ენა? რაში მდგომარეობს ენის არსი (ენა და საზოგადოება, ენა და აზროვნება...)? როგორ ვითარდება ენა? როგორ წარმოიშვა ენა?

2. რა სპეციალური მეთოდები აქვს ენათმეცნიერებას ენის რაობისა და განვითარების შესასწავლად?

3. როგორია ენათმეცნიერების დარგობლივი შემადგენლობა (რა და რა დარგები ყალიბდება ენის მეცნიერულად შესწავლისას? როგორია მათი კავშირი და ურთიერთობა? მაგალითად: მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკოლოგიის, სტილისტიკის ურთიერთობა).

4. რა ადგილი ეკუთვნის ენათმეცნიერებას მეცნიერებათა სისტემაში? განეკუთვნება იგი საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წრეს თუ საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წყებას?

ყველა ამ საკითხის გარკვევა, როგორც უკვე ითქვა, ზოგად ენათმეცნიერებას შეუძლია იმ შედეგთა განზოგადებით, რაც მიღებულია ცალკეულ ენათა თუ ენათა ჯგუფების შესწავლისას.

რაც უფრო მეტი ენაა შესწავლილი მეცნიერულად, ნით უფრო მეტი მასალა აღმოგვაჩნდება განზოგადებისათვის, მით უფრო მდიდარი იქნება ზოგადი ენათმეცნიერების შინაარსი. და პირიქით: რაც უფრო ცოტა ენაა მეცნიერულად შესწავლილი, მით უფრო ვიწრო იქნება ის საფუძველი, რომელსაც უნდა დაემყაროს ზოგადი ენათმეცნიერება. ხოლო თუ მეცნიერულად არც ერთი ენა არაა შესწავლილი, შეუძლებელია არსებობდეს ზოგადი ენათმეცნიერებაც.

ზოგადი ენათმეცნიერება არის ენათმეცნიერების (ენათა მეცნიერული შესწავლის) ნაწილი, სახელდობრ, მისი თეორიული ნაწილი.

ენათმეცნიერების შესავალი სხვა არა არის-რა, თუ არ ზოგადი ენათმეცნიერების ელემენტარული კურსი.

„შესავალში“ ვეცნობით ენათმეცნიერების ძირითად ცნებებს და ამით გვიადვილდება, ერთის მხრივ, ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემატიკაში გარკვევა, მეორე მხრივ, ენობრივი მოვლენების მეცნიერული გაგება — ცალკეულ ენათა შესწავლისას.

„შესავალი“ არ წარმოადგენს სისტემატურ კურსს, მაგრამ იგი შემთხვევითი ხასიათის ცნობებს როდი შეიცავს. მასში შესული მასალა გარკვეული თანამიმდევრობით უნდა იყოს დალაგებული და ერთგვარ მთლიანობას ქმნიდეს, — წინააღმდეგ შემთხვევაში ის ვერ იქნება კურსი, თუნდაც ელემენტარული.

§ 2. ენის მაცნეობრივი შესწავლა, როგორც ენის ფაქტობრივად მიხედვითი ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვების საშუალება. ენის საკითხებს სწავლობდნენ ფილოსოფოსები და ფილოლოგები — ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისამდე — აღმოსავლეთის ძველ კულტურულ ქვეყნებში (ეგვიპტეში, ასურეთ-ბაბილონში, ხეთის სახელმწიფოში, ჩინეთში, ძველ ინდოეთში) და ძველ საბერძნეთში.

მაგრამ ენის მეცნიერულ შესწავლას საძირკველი ჩაეყარა მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში, როცა მონათესავე ენების შესწავლა იწყეს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის საშუალებით.

ასეთი მეცნიერული, ისტორიულ-შედარებითი კვლევა-ძიება პირველად მოცემულია შემდეგს შრომებში:

1. „გამოკვლევა ძველი-ჩრდილოური ანუ ისლანდიური ენის წარმოშობის შესახებ“ — რასმუს რასკისა (ავტორი დანიელია; შრომა დაწერილია 1814 წ.; გამოქვეყნებულია 1818 წ.).

2. „უღვლილებების სისტემის შესახებ სანსკრიტში შედარებით ბერძნულის, ლათინურის, სპარსულისა და გერმანული ენების უღვლილებების სისტემასთან“ — ფრანც ბოპისა¹ (1816 წ.).

3. „გერმანული გრამატიკა“ — იაკობ გრიმისა (ოთხ ტომად; პირველი ტომი დაიბეჭდა 1819 წ.; პირველი ტომის მეორე გამოცემა, სადაც გერმანულ დიალექტთა ისტორიული ფონეტიკაა წარმოდგენილი, გამოვიდა 1822 წელს).

4. „გამოკვლევა სლავური ენის შესახებ, რომელიც წარმოადგენს ამ ენის გრამატიკის შესავალს“ ალექსანდრე ფოსტოკოვისა (1820 წ. ავტორი არ არის დამოკიდებული თავის მსჯელობაში ზემოხსენებულ. უფრო ადრე გამოქვეყნებულ შრომებზე).

¹ ფრ. ბოპისა ვეკუთვნის პირველ „შედარებითი გრამატიკა სანსკრიტისა, ხენდისა, სომხურისა, ბერძნულისა, ლათინურისა, ლიტუურისა, ძველი სლავურისა, ვუთურისა და გერმანულისა“ (გამოვიდა გერმანულ ენაზე სამ ტომად 1833 — 1854 წ. წ.).

ხსენებულ შრომებში მოცემულია მეცნიერული, ისტორიულ-შედარებითი კვლევა-ძიება. ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, თითქოს ენათა შედარება პირველად ნეცბრამერე საუკუნეში დაეწყოთ, ანდა თითქოს მანამდე ენის ცვალებადობის ფაქტი არ ყოფილიყოს ცნობილი ანდა ენათა ნათესაობის საკითხს უურადლება არ მიქცეოდეს.

ენათა შედარებას მიმართავდნენ გაცილებით უფრო ადრე, მეტადრე — მეთვრამეტე საუკუნეში, ცდილობდნენ გამოევიდნენ ბინათ მონათესავე ენები; შეუმჩნეველი არც ის რჩებოდათ, რომ ენა ცვალებადია, მაგრამ ყველა ამ ცდას მეთოდური ხასიათი არა ჰქონდა, შედარება მეცნიერულ საფუძველს მოკლებული იყო: ჯერ ერთი, ერთმანეთს ადარებდნენ მხოლოდ სიტყვებს, მასთან არა მხოლოდ ძირითადი ლექსიკური ფონდისას, არამედ განურჩევლად ყოველგვარს, მათ შორის ნასესხებ სიტყვებსაც; გრამატიკულ წყობას, სიტყვის თავსართ-ბოლოსართს უურადლება არ ექცეოდა, მას შესადარებლად არ იყენებდნენ; მეორეცა-და, შედარებას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა: საკითხს წყვეტდა შესადარებელ სიტყვათა გარეგნული მსგავსება.

ამგვარი შედარება სწორ დასკვნამდე შემთხვევით თუ მივიყვანდა (ევროპის ენათა ნათესაობა ამგვარი შედარების შედეგადაც შენიშნეს ჯერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნეში: ამ ენათა სიახლოვის გამო). მეტ წილ შემთხვევაში ასეთი შედარება მცდარ შედეგს იძლეოდა (ასე, მაგალითად, ფილოსოფოსმა ლეიბნიცმა ქართული ენა ბერძნულის მონათესავედ მიიჩნია ბერძნულიდან ნასესხები სიტყვების — „ორგანო“, „კლიტე“ და მსგავსთა — საფუძველზე).

ენის მეცნიერული შესწავლა-გაგებისათვის მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ ისეთ შედარებას, რომელიც შეხადარებელ ენათა ისტორიის გარკვევას შეგვაძლებინებს: შედარება — საშუალებაა, ისტორია კი — მიზანია.

შედარებისა და ისტორიის საკითხები ახლებურად იყო დამსული რასკთან, ბოპთან, გრიმთან, ვოსტოკოვთან. სახელდობრ:

რ. რასკი ამტკიცებდა: არსებითია სწორედ გრამატიკულ მოვლენათა (ფორმანტების: თავსართ-ბოლოსართების) შედარება და ბგერით შესატყვისობათა დადგენაო.

ფ. ბოპი ადარებდა მონათესავე ინდო-ევროპულ ენათა ზმნების უღვლილებას, ე. ი. შედარება შეეხო გრამატიკულ ფაქტებს.

ბგერათა ისტორიული ცვლის ფორმულა — გერმანულ ენათა მასალაზე — მოცემულია ი. გრიმის მიერ („გრიმის კანონი“).

სლავურ ენათა ისტორიის, კერძოდ, ისტორიული ფონეტიკის საკითხები მეცნიერულ ნიადაგზე დააყენა ა. ვოსტოკოვმა (გამოკვლევაში სლავური ენის შესახებ).

ამგვარად, ენათა მეცნიერული, ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა პირველად შემოვიდა ენათმეცნიერებაში სლავური, გერმანული და მათი მონათესავე ინდო-ევროპული ენების შესწავლის პროცესში.

ენათა მეცნიერული შედარება—ესაა შედარება ისტორიის საფუძველზე და ისტორიის მიზნებისათვის. საგანი შეიძლება გავიგოთ, თუ ვიცით მისი ისტორია.

ორიოდე მაგალითი. ქართულად ვამბობთ და ვწერთ: მე ვარსებობ, შენ არსებობ... მაგრამ იმავე ფუძის მეორე ზმნაში გვაქვს: მე ვარ, შენ ხარ... რატომ არ ვამბობთ: მე ვარ, შენ აარა... ანდა: მე ვარსებობ, შენ ჰხარსებობა? რამ გაუჩინა ხ-თავსართი ხ-არ ზმნას?

ირაკვევა, რომ ძველად, თხუთმეტაოდე საუკუნის წინათ, მეორე პირის აღსანიშნავად ყველა ზმნას ხ-თავსართი ჰქონდა: შენ ხ-არ, ხ-იყავ, ხ-ეტყუ და სხვ. მაშასადამე, ხარ-ზმნას კი არ გასჩენია ხ-თავსართი, არამედ ხ-იყავ, ხ-ეტყუ და სხვა ზმნებს დაჰკარგვიათ ეს ნიშანი მეორე პირისა; ძველი ვითარება დაუკავს ხ-არ და ხ-ვალ ზმნებს (მო-ხ-ვალ, მო-ხ-ვედი...). მოვლენის წარსული რომ გავითვალისწინეთ, გასაგები გახდა-ის, რაც მანამდე გაუგებარი იყო.

რუსული ზმნის უღვლილებებაში შეინიშნება ერთი „უცნაურობა“: აწმყოში ზმნა იცვლება პირების მიხედვით (я читаю, ты читаешь, он читает), ნამყოში — სქესების მიხედვით (я, ты, он читал, я, ты, она читала, 'я. ты', оно читало). პირები კი გარჩეული არ არის. რა უნდა მივიჩნიოთ რუსული ზმნის უღვლილებისათვის დამახასიათებლად: პირთა მიხედვით ცვლა თუ სქესების აღნიშვნა (პირთა გაურჩევლად).

ირაკვევა, რომ ძველად რუსულში იყო არა читал, читала, читало, არამედ я читалъ есмь, ты читалъ еси, он читалъ есть, — ე. ი. პირები აქაც გაირჩეოდა, ოღონდ მეშველი ზმნის დახმარებით (есмь, еси, есть), читалъ (читала, читало) კი ნამყო დროის მიმლეობას წარმოადგენდა და იცვლებოდა სქესების მიხედვით. შემდეგში მეშველი ზმნა დაიკარგა, შემოგვრჩა პირველი ნაწილი— მიმლეობა. ამ მიმლეობას, ცხადია, პირების გარჩევა არ შეუძლია. ის სქესების მიხედვით იცვლება.

ამგვარად, ისტორიული ვითარების გათვალისწინებამ საკითხი გაგვირკვია. რუსული ზმნის უღვლილებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა პირების მიხედვით ცვლა (სადაც ეს წესი ირღვევა, მოვლენა მეორეულია).

ამგვარად, კითხვაზე: რატომ არის ისტორიული თვალსაზრისი მეცნიერული, შეიძლება მარტივად ასე ვუპასუხოთ: მეცნიერულია იმიტომ, რომ ისტორიული თვალსაზრისი გასაგებს ხდის შესასწავლ

მოვლენას. ხოლო მოვლენა თუ გასაგები არაა, მის განვითარებაზე სასურველი მიმართულებით ვერ ვიმოქმედებთ.

§ 3. წინარეპეცნიარული გრამატიკები: ფილოლოგიური გრამატიკა და რაციონალური გრამატიკა. წინარეპეცნიერული გრამატიკებია გრაჰატიკა ფილოლოგიური და გრაჰატიკა რაციონალური.

უელაზე ცნობილია ის ფილოლოგიური გრამატიკა, რომელიც შექმნეს ინდოელებმა და ბერძნებმა. უკვე მეოთხე საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ინდოეთში იქმნება დასრულებული სისტემა ფილოლოგიური გრამატიკისა, — ესაა პანინის გრამატიკა.

პირველი ბერძნული გრამატიკა დიონისე თრაკიელისა ე. წ. „გრამატიკული ხელოვნება“ (ბერძ. *technē grammatikē*, ლათ. *ars grammatica*)¹ იქმნება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეორე და პირველი საუკუნეების მიჯნაზე, ქალაქ ალექსანდრიაში.

როგორც ინდური, ისე ბერძნული გრამატიკის შესწავლის საგანია სამწერლო ენა: ერთ შემთხვევაში — ძველი ინდურის ძეგლები, ხოლო მეორე შემთხვევაში — ძველი ბერძნულისა. ცოცხალი მეტყველება (ინდური, ბერძნული) ვითარდებოდა, ხოლო ხელნაწერებში შემონახული ძველი ძეგლების ენა გაუგებარი ხდებოდა. ამის გამო გაჩნდა საჭიროება აეხსნათ, განემარტათ ძნელად გასაგები თუ სრულიად გაუგებარი სიტყვები და გამოთქმები. ხელთნაწერთა გადაწერისას დამახინჯებული ადგილებიც სისწორით აღდგენას მოითხოვდა.

ასე ჩაეყარა საფუძველი ფილოლოგიურ მუშაობას ტექსტებზე. ამგვარი ფილოლოგიური მუშაობის პროცესში წარმოიშვა ფილოლოგიური გრამატიკა.

ამ მხრივ ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკა არ განსხვავდება ინდურისაგან: ორივე თანაბრად დამოკიდებულია ფილოლოგიურ მუშაობაზე. განსხვავებას სხვა რამ ქმნის: ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკის შემზადებაში წილი უდევს ბერძნულ ფილოსოფიას: „სახელი“, „ზმნა“, „ბრუნვა“ და რიგი სხვა გრამატიკული ცნება ბერძნულმა ფილოსოფიამ დაამუშავა. აზროვნების კატეგორიათა შესწავლისას ბერძენი ფილოსოფოსები მეტყველების კატეგორიასაც სწავლობდნენ, უკეთ ვთქვათ, მეტყველების კატეგორიათა შესწავლით იწყებდნენ, და ხშირად მეტყველებითი და აზროვნებითი ერთმანეთში ირეოდა, სათანადოდ განსხვავებული არ იყო.

¹ ბერძნები ასხვავებდნენ „ხელოვნება“-სა და „თეორია“-ს. ტერმინით „ხელოვნება“ ბერძნები აღნიშნავდნენ ემპირიული (კოდნის) კრებულს; „ხელოვნება“-ს უპირისპირდებოდა ტერმინი „თეორია“ („მეცნიერება“ — დღევანდელი გაგებით).

ინდოეთის ფილოსოფიას არ მოუხდენია ინდურ გრამატიკაზე გავლენა. ინდური ფილოლოგიური გრამატიკა ენობრივი ფაქტის ანალიზის მხრივ უფრო მალა დგას, ვინემ ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკა.

ბერძნული გრამატიკის მიხედვით დამუშავდა ლათინური ენის გრამატიკა (მაგალითად, ვარონის გრამატიკა — ჩვენს წელთაღრიცხვამდე პირველ საუკუნეში). დონატის ლათინურ გრამატიკაში (IV ს. ჩვ. წ.), რომელიც საუკუნეების მანძილზე წარმოადგენდა ლათინური ენის სახელმძღვანელოს, ფილოლოგიური გრამატიკა იქცა სასკოლო-ტექნიკურ გრამატიკად, რომელიც გვესწავლის სწორად წერასა და სწორ-მეტყველებას (ლათინურ ენაზე). ტერმინი „გრამატიკა“ (ბერძნული γραμματική-დან — „ასოები“, „დაწერილი რაა“) ნათლად მიუთითებს იმაზე, რომ გრამატიკას საქმე ჰქონდა სამწერლო ენასთან¹.

მეორე ტიპი წინარემეცნიერული გრამატიკისა წარმოდგენილია ზოგადი ანუ რაციონალური გრამატიკის სახით (ხშირად მას ფილოსოფიურ გრამატიკასაც უწოდებენ). რაციონალური გრამატიკა დამუშავდა საფრანგეთში, პორ-როიალის მონასტერში, ფილოსოფოს დეკარტეს მიმდევრების (ე. წ. კარტეზიანელების) მიერ.

პირველი „რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა“, რომლის ავტორებიც არიან არნო და ლანსლო², გამოიცა 1660 წელს. XVII და XVIII საუკუნეების მანძილზე გამოქვეყნდა არა ერთი და ორი „ზოგადი გრამატიკა“ — ჩვეულებრივ ფილოსოფიური გრამატიკის სახელწოდებით.

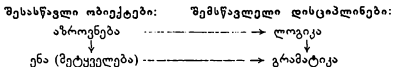
რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა აგებულია განსაზღვრული პრინციპების საფუძველზე. რაციონალური გრამატიკის ძირითადი დებულებები სქემატურად შემდეგნაირად შეიძლება გადმოვცეთ: ენა აზროვნების გამოხატვის საშუალებაა. აზროვნებას სწავლობს ლოგიკა, ენას — გრამატიკა. შესასწავლ ობიექტებს შორის, — აზროვნებასა და ენას შორის, — არსებობს შინაგანი კავშირი. სათანადო კავშირი უნდა არსებობდეს ლოგიკასა და გრამატიკას შორის.

¹ იხილეთ გრამატიკის მნიშვნელობით ხმარობდნენ ტერზინს „ვიაკარანა“ (vyakaranah), რაც „ანალიზ“-ს ნიშნავს. ამაშიც ძეღვენდება ინდოელთა ფილოლოგიური აზროვნების მაღალი დონე (ბერძნულ გრამატიკასთან შედარებით).

² ამ ავტორთაგან ერთი, სახელდობრ არნო, მონაწილეობას იღებდა ლოგიკის ჩუგვენაშიც; ეს ლოგიკა ენობილია კარტეზიანული ლოგიკის სახელწოდებით (ფილოსოფოს დეკარტეს სახელის მიხედვით). ის დამუშავდა იმავე პორ-როიალის მონასტერში კარტეზიანული ლოგიკა და კარტეზიანული გრამატიკა (ანუ რაციონალური გრამატიკა) ერთმანეთთან შინაგან კავშირშია და ემყარება ერთსა და იმავე პრინციპს.

საც: გრამატიკა უნდა ემყარებოდეს ლოგიკას, გრამატიკული კატეგორიები უნდა იქნეს განხილული, როგორც ლოგიკური კატეგორიების გამოხატულება. ენისა და აზროვნების ურთიერთობა განსაზღვრავს გრამატიკისა და ლოგიკის ურთიერთობას.

ამ ურთიერთობის სქემა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ლოგიკის კატეგორიებზე დაფუძნებული გრამატიკა რაციონალური გრამატიკაა (ლათინ. ratio, ნათ. ბრ. rationis — „გონება“, „გონებისა“). ლოგიკა ერთია, მასზე დამყარებული გრამატიკაც ერთი იქნება. ეს ერთი გრამატიკა არ შეიძლება იყოს რომელიმე კერძო, ცალკეული ენის გრამატიკა: იგი აუცილებლად იქნება ზოგადი, რამდენადაც იგი შეისწავლის იმას, რაც ზოგადია სხვადასხვა ენაში, როგორც აზრის გამოხატვის საშუალებაში. რაციონალური გრამატიკა არ შეიძლება არ იყოს ზოგადი. აქედან — სახელწოდება: რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა.

რაციონალური გრამატიკის ძირითადი დებულებები ნაირ-ნაირი სახით შემდეგშია იჩენდა თავს სხვადასხვა სახის აღწერითს გრამატიკებში. ეს დებულებები მწყობრი და თანმიმდევრულია და, ერთი შეხედვით, დამაჯერებელი გვეჩვენება.

მაგრამ რაციონალური გრამატიკის პრინციპები არ არის სწორი მეცნიერულად. რაციონალური გრამატიკა სავსებით მართებული დებულებით იწყებს: ენა აზროვნების გამოხატვის საშუალებააო, მაგრამ იგი არ ითვალისწინებს ორ გარემოებას: 1. სხვადასხვა ენაში ერთი და იგივე აზრი სხვადასხვანაირად შეიძლება გამოიხატოს; 2. ერთსა და იმავე ენაში -- მისი განვითარების სხვადასხვა პერაოდში — აზრის ერთი და იგივე შინაარსი შეიძლება გამოითქვას სხვადასხვაგვარად: ენა ვითარდება¹. ენის განვითარება — აი რას არ ითვალისწინებს რაციონალური გრამატიკა: იგი განიხილავს ენას, როგორც უცვლელი ლოგიკური კატეგორიების გამოხატულებას და ამდენად, როგორც უცვლელს. რაციონალური გრამატიკა გრამატიკისა და ლოგიკის კავშირის აუცილებლობის დასაბუთებას ცდილობს და თავის ამ დასაბუთებით განამტკიცებს

¹ ამჟამად აზროვნების კატეგორიებიც აღარ ითვლება უცვლელ კატეგორიებად: ლოგიკურ კატეგორიათა ისტორიულობა დღეს აღიარებულია საყოველთაოდ.

დებულებას ენის უცვლელობის შესახებ, უარყოფს ისტორიზმის პრინციპს.

რაციონალური ანუ ზოგადი (ანუ ფილოსოფიური) გრამატიკა პრინციპში ანტიისტორიულია.

ამიტომაც სრულიად ბუნებრივია, რომ რაციონალურმა გრამატიკამ (ისევე, როგორც მასზე ადრე — ფილოლოგიურმა გრამატიკამ) ვერ შეძლო მოეცა ენის მეცნიერული გაგება, — ვერ აქცია აზროვნება ენის შესახებ ენათმეცნიერებად. რაციონალური გრამატიკაცა და ფილოლოგიურიც — თავისი არსებით — თანაბრად წარმოადგენენ წინარემეცნიერულ გრამატიკებს: ორივესთვის უცხოა განვითარების პრინციპი.

ენის შესახებ აზროვნება ენათმეცნიერებად იქცა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენის შესწავლისას გამოყენებულ იქნა განვითარების პრინციპი.

მეცნიერება ენის შესახებ შეიქმნა არა ფილოლოგიური ანდა რაციონალური (ფილოსოფიური) გრამატიკის საფუძველზე, არამედ ისტორიული გრამატიკის საფუძველზე.

ამით ერთხელ კიდევ დადასტურდა სისწორე დებულებისა, რომ მოვლენის მეცნიერულად შესწავლა გულისხმობს მის შესწავლას განვითარებაში. საგნის გაგება შეიძლება მხოლოდ მისი განვითარების გათვალისწინებით (ენგელსი). შემთხვევითი არ იყო, რომ ენის ისტორიას ვ. ლენინი უთმობდა საპატიო ადგილს იმ დისციპლინათა შორის, რომელთაგანაც, „უნდა შეიქმნეს შემეცნების თეორია და დიალექტიკა“¹.

§ 4. საბჭოთა ენათმეცნიერება, როგორც ახალი ეტაპი ენათმეცნიერების განვითარებაში. ისტორიული თვალსაზრისით ენათა შესწავლა, მათი ლექსიკის, გრამატიკული წყობის, პეგორითი მხარის გათვალისწინება ხელშესახებად გვიჩვენებს, თუ რამდენად მრავალფეროვანია ადამიანის მეტყველება.

ზოგადი ენათმეცნიერება მოწოდებულია თეორიულად გაააზრიანოს ნაირ-ნაირი ენობრივი მოვლენები და განაზოგადოს ცალკეულ ენათა შესწავლის შედეგები.

ყველა ამ თეორიული აკითხვის გადაწყვეტისას საბჭოთა ენათმეცნიერება ხელმძღვანელობს დიალექტიკური მატერიალიზმის პრინციპებით: საბჭოთა ენათმეცნიერება მარქსისტული ენათმეცნიერებაა. თავისი პრინციპული საფუძვლებით ის უპირისპირდება იდეალისტურ ენათმეცნიერებას.

¹ ვ. ლენინი. ფილოსოფიური რკვეულები, 1936 წ., გვ. 321 (რუს. ენაზე).

ი. სტალინის შრომის („მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“) გამოხვედრად საბჭოთა ენათმეცნიერება ხელმძღვანელობდა იმ დებულებებითა და გაწონათქვამებით, რაც მოგვეპოვება მარქსიზმის კლასიკოსთა — კ. მარქსის, ფ. ენგელსის, ვ. ლენინისა და რ. სტალინის — შრომებში ენის რაობის, წარმოშობისა და განვითარების შესახებ.

ეს დებულებები და გამონათქვამები მარქსიზმის კლასიკოსებს წამოყენებული აქვთ მარქსისტული ფილოსოფიის ძირითად საკითხთა ანალიზთან დაკავშირებით¹.

ი. სტალინის შრომის სასიით „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“, რომელიც 1950 წელს გამოვიდა, საბჭოთა ენათმეცნიერებას წეფძინა ფუძემდებელი შრომა, რომელშიაც მოცემულია ენათმეცნიერების საკვანძო თეორიულ საკითხთა სისტემატური ანალიზი და ღრმა მეცნიერული, მარქსისტული გაშუქება.

ენის არსის, წარმოშობისა და განვითარების იდეალისტური თეორიების მეცნიერული უსაფუძვლობა საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის არ იყო საკამათო. ნ. მარის ეგრეთ წოდებული „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ანტიმარქსისტული, ვულგარულ-მატერიალისტური, არამეცნიერული ხასიათი პირველად ცხადყო ი. სტალინმა დასახელებულ შრომაში.

ი. სტალინის შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ მეცნიერულად დასაბუთებულია, რომ ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“, რომელსაც ნ. მარი და მისი „მოწაფეები“ ეროგავდნენ საბჭოთა ენათმეცნიერებაში არაკჩევის მეთოდებით, — როგორც ვითომცდა ერთად ერთ მარქსისტულ-ლენინურ, ნამდვილ რევოლუციურ თეორიას ცნის შესახებ, ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო მარქსიზმთან.

ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ იძლევა ენის არსის, წარმოშობისა და განვითარების ძირითად საკითხთა კლასიკურ გადაწყვეტას. ის მოითხოვს ენის ფაქტების მიუდგომელ, ღრმა მეცნიერულ ანალიზს; ის პრინციპშივე უარყოფს სქემატურ ზერელე მსჯელობას წინასწარ აკვიატებული აზრების გასა-

¹ სისტემატური ანალიზის საგანი ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები არ ყოფილა. შედარებით დაწვრილებით განიხილავს ენის წარმოშობის საკითხს — ადამიანის წარმოშობის საკითხთან დაკავშირებით — ენგელსის ცნობილი ნაწარმოები: „შრომის როლი შიმინის ადამიანად გარდაქმნის პროცესში“ (იხ. § 34).

ენგელსის მონოგრაფია „ფრანკული დიალექტი“ მიძღვნილია გერმანულ ენათა ისტორიული დიალექტოლოგიის კონკრეტული საკითხებისადმი.

მართლებლად. ის გვასწავლის აღვევითოთ ენის ფაქტების ნები-
მიერი დაშლა და დაშლის შედეგის ნებისმიერად გააზრინება.

ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების სა-
კითხები“ კმნის მეთოდოლოგიურ წინაპირობას იმისათვის, რომ
საბჭოთა ენათმეცნიერება გახდეს ზუსტი საზოგადოებრივი მეცნი-
რება.

ი. სტალინის შრომამ „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების სა-
კითხები“ საძირკველი ჩაუდგა საბჭოთა ენათმეცნიერებას და, და-
გვისახა რა სამი ამოცანა: ენათმეცნიერებაში არაკრევევის რევიმის
ლიკვიდაცია, ნ. მარის შეცდომების უკუგდება და მარქსიზმის
დანერგვა ენათმეცნიერებაში, მოგვცა საბჭოთა ენათმეცნიერების
განვითარების პროგრამა¹.

ყოველივე ამის გამოა, რომ ი. სტალინის შრომა „მარქსიზმი
და ენათმეცნიერების საკითხები“ მოასწავებს ახალი ეტაპის დასა-
წყისს საერთოდ ენათმეცნიერული აზრის განვითარებაში და განსა-
კუთრებით კი — ზოგადი ენათმეცნიერების განვითარებაში.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 32.

ენა, მისი საზოგადოებრივი არსი, მისი განვითარება, მისი წარმოშობა

§ 5. რა არის ენა? ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა. რაში გამოიხატება ეს? „ენა ადამიანთა ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა“, წერს ვ. ლენინი. ენის საზოგადოებრივ არსს ი. სტალინი ასე განსაზღვრავს: „ენა არის საშუალება, იარაღი, რომლის შემწეობითაც ადამიანებს ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთთან. უზიარებენ ერთმანეთს აზრებს და აღწევენ ურთიერთგაგებას“¹. ამგვარად, ენა წარმოადგენს საზოგადოებრივ მოვლენას სწორედ იმიტომ, რომ იგი არის ურთიერთობის, აზრთა გაზიარებისა და ურთიერთგაგების საშუალება ადამიანთა კოლექტივში. ასეთი კოლექტივი შეიძლება იყოს გვარი ან ტომი, ხალხი ან ერი. ამისდა მიხედვით შეიძლება გვექონდეს ენები: გვაროვნული, ტომობრივი; ხალხის ენა, ეროვნული ენა. ყველა ამ შემთხვევაში ენას იყენებს საზოგადოება, ენა არის კოლექტივის კუთვნილება.

ენა არსებობს მხოლოდ საზოგადოებაში და მხოლოდ საზოგადოების წყალობით; ენის ბედი დაკავშირებულია საზოგადოების ბედთან: „ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენათა რიცხვს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ. იგი წარმოიშობა და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კედება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად. საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს“².

§ 6. ენობრივი ურთიერთობა და მისი საზოგადოებრივი საფუძვლი. ენა წარმოადგენს საზოგადოებრივ მოვლენას, როგორც ურთიერთობის იარაღი და როგორც აზრთა გაზიარების საშუალება. როცა ურთიერთობაზე, აზრთა გაზიარებაზე ვლაპარაკ-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 20.

² იქვე.

კობთ, აქ ორი მხარე იგულისხმება: ერთია — მოლაპარაკე, მეორეს მსმენელი წარმოადგენს. მოლაპარაკე აქტიური მხარეა, მსმენელი — პასიური. ყოველი ადამიანი, ვისაც ლაპარაკი შეუძლია, ხან გვევლინება, როგორც აქტიური (როცა ლაპარაკობს) და ხან — როგორც პასიური (როცა სხვის ნათქვამს ისმენს).

მოლაპარაკედ თუ მსმენელად ცალკეული პირები გამოდიან. კითხვა ისმის: როგორღა არის ენა საზოგადოებრივი მოვლენა, თუ მეტყველების პროცესი ცალკეულ პირებში მიმდინარეობს, თუ მსმენელიცა და მეტყველიც ცალკეული ინდივიდებია?

ამაში რომ გავერკვეთ, საჭიროა დაუუკვირდეთ მეტყველების პროცესს და გავითვალისწინოთ მისი თავისებურებანი.

როცა ვინმე იწყებს ლაპარაკს, მას რალაცა აქვს სათქმელი, და ეს სათქმელი უნდა მსმენელს გადასცეს, გააგებინოს. სათქმელის გადასაცემად საჭიროა შეირჩეს სიტყვები (ჩვეულებრივ ეს სიტყვები „თავისით მოდის“, ზოგჯერ კი სიტყვის შერჩევა არც ისე მარტივია). მეტყველების ორგანოები ამოძრავდება და საჭირო სიტყვები წარმოითქმის. ამ წარმოთქმულ სიტყვებს გაიგონებს მსმენელი (მოსაუბრე): „ქარგი წიგნია“... „წითელი დროშა“... „თბილა“... ამ სიტყვების გაგონებისას, მსმენელი გაიგებს ნათქვამს, თუ ქართული ენა იცის.

რას ნიშნავს: გაიგებს ნათქვამს? როდის არის გასაგები ნათქვამი? ნათქვამი გასაგებიაო, ვიტყვით, თუ ვიცით, რასაც აღნიშნავს იგი, თუ სიტყვის გაგონებისას ვიცით, რა იგულისხმება ნათქვამში, სინამდვილის რა ფაქტებზე (მოვლენებზე) მიუთითებს თქმული სიტყვები. გაუგებარიაო მაშინ ვამბობთ, როცა არ ვიცით, რას გულისხმობს, რაზე მიუთითებს ნათქვამი.

მაგალითად: „ქარგი წიგნი“, „წითელი დროშა“ გასაგებია ყველასთვის, ვინც იცის ქართული. მაგრამ ვინც მხოლოდ ქართული იცის, ვერ გაიგებს, თუ რას ნიშნავს „ბონუს ლიბერ“, „დრაპორ რუე“: გაიგონებს, შეუძლია გაიმეოროს კიდევ, მაგრამ ვერ კი გაიგებს, ე. ი. არ ეკოდინება, რას გულისხმობს „ბონუს ლიბერ“, „დრაპორ რუე“ („ბონუს ლიბერ“ ლათინურად იგივეა, რაც „ქარგი წიგნი“, ხოლო „დრაპორ რუე“ ფრანგულია და ნიშნავს „წითელი დროშა“, — ზედმიწევნით: „დროშა წითელი“). თავის ტვინის ქერქის ნორმალური მუშაობა აუცილებელი პირობაა აზროვნებისთვისაც და მეტყველებისთვისაც — მეტყველებისთვის, რომელიც შინაგანად დაკავშირებულია აზროვნებასთან. სამეტყველო აქტები, კერძოდ, შეუძლებელი ხდება ორი ცენტრის მონაწილეობის გარეშე: ვერნიკეს ცენტრისა და ბროკას ცენტრის ვარეშე.

გაგონილს („კარგი წიგნი“, „ბონუს ლიბერა“) აღიქვამს მსმენელი, როგორც მეტყველების ფაქტს (და არა, როგორც უაზრო ხმებს!) აკუსტიკური ანდა სენსორული ცენტრის წყალობით: ეს ცენტრი მოთავსებულია ტვინის მარცხენა ნახევარსფეროში, საფეთქლის პირველი ხვეულის არეში; მეტყველების აკუსტიკურ ცენტრს ეწოდება ვერნიკეს ცენტრი (ფიზიოლოგ ვერნიკეს სახელის მიხედვით: ვერნიკემ დაადგინა ასეთი ცენტრის არსებობა 1874 წელს). ყველა სიტყვა, რომელიც კი ჩვენ გვახსოვს, პოტენციურად არსებობს ვერნიკეს ცენტრში: ამდენად ვერნიკეს ცენტრს შეიძლება დაერქვას გაგონილ და დამახსოვრებულ „სიტყვათა დეპო“.

რომ წარმოეთქვათ საჭირო სიტყვა, სათანადოდ უნდა ავამოძრაოთ მეტყველების ორგანოები; მათი ამოძრავება ხდება მეტყველების მოტორული (მოძრაობის) ცენტრის წყალობით; ეს ცენტრი მოთავსებულია თავის ტვინის მარცხენა ნახევარსფეროში—შუბლის მესამე ხვეულში; ამ ცენტრს ეწოდება ბროკას ცენტრი (ანატომისა და ქირურგის ბროკას სახელის მიხედვით: ბროკამ მეტყველების მოტორული ცენტრის არსებობა დაადგინა 1861 წელს).

ვერნიკეს ცენტრის დაზიანება გამოიწვევს სიტყვათა დავიწყებას (სენსორულ აფაზიას). ბროკას ცენტრის დაზიანების შემთხვევაში შეუძლებელი ხდება ბგერათა დანაწევრებული წარმოთქმა (ეს ჩვეულებრივ შეიძინება მარჯვენა მხარის დამბლის დროს, როცა ერთდროულად დადამბლავებულია მარჯვენა ფეხი, მარჯვენა ხელი და სამეტყველო ცენტრები, მათ შორის ბროკას ცენტრი ტვინის მარცხენა ნახევარსფეროში).

ბროკას და ვერნიკეს ცენტრებით არ შემოიფარგლება თავის ტვინის ქერქის ის უბნები, რომლებთანაც დაკავშირებულია გაგონილის გაგება და აზრის შინაარსის გადმოცემა. მაგრამ ჩვენ აქ შეიძლება დავკმაყოფილდეთ იმის აღნიშვნით, რომ მეტყველების პროცესის ნორმალური მიმდინარეობა საჭიროებს ამ ორი ცენტრის მონაწილეობას. მეტყველების პროცესები ისევე, როგორც აზროვნების პროცესები წარმოადგენენ ტვინის ფუნქციას, ისინი შეპირობებული არიან ნორმალური ფიზიოლოგიური პროცესებით. ეს პროცესები კი მიმდინარეობს ცალკეული პირის, ინდივიდის თავის ტვინში.

შეიძლება თუ არა ამის გამო ენა მივიჩნიოთ ინდივიდუალურ მოვლენად ანდა ფიზიოლოგიურ (თუ ფსიქო-ფიზიოლოგიურ) მოვლენად? არა, ენა ამის გამო არ შეიძლება მივიჩნიოთ არც ინდივიდუალურ და არც ფიზიოლოგიურ (ანდა ფსიქო-ფიზიოლოგიურ) მოვლენად. ენის არსი ვერ მიიჩნევა ინდივიდუალურ მოვლენად,

ვერ დაიყვანება ვერც მეტყველების ფსიქოლოგიაში და ვერც მეტყველების ფიზიოლოგიაში.

ენის არსი საზოგადოებრივია. ეს გამომდინარეობს ენის დანიშნულებიდან — იყოს ადამიანთა ურთიერთობის იარაღი, აზრთა გაზიარებისა და ურთიერთგაგების საშუალება. „ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენათა რიცხვს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ. იგი წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კვდება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად. საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს“¹.

მეტყველების აქტებს (სიტყვებს, წინადადებებს) შეუძლია შეასრულოს საზოგადოებრივი დანიშნულება — შეუძლია იყოს საშუალება ურთიერთობისა, აზრთა გაზიარებისა და ურთიერთ გაგებისა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ ფაქტებს (სიტყვებს, წინადადებებს) იყენებენ არა ინდივიდის ნება-სურვილის მიხედვით, არამედ — ისე, როგორც ეს მიღებულია სათანადო ენაში, ე. ი. სათანადო ენობრივ კოლექტივში. ცალკეულ პირს არ შეუძლია საკუთარი შეხედულებისა და ნება-სურვილის მიხედვით გამოიყენოს ენაში არსებული ხიტყვა ანდა თვითნებურად შექმნას და ენაში დანერგოს სიტყვები, მით უმეტეს — თვითნებურად შეცვალოს გრამატიკული წყობის ფორმულები.

„წიგნი“ - სიტყვის ნაცვლად არ შეიძლება ვიხმაროთ „ინგიწ“ ანდა ნაცვლად გამოთქმისა: „კარგი წიგნი“ — „არგი ინგიწ“... ასევე არ შეიძლება ვთქვათ „კარგი წიგნი“ და მას მივაკუთვნოთ სრულიად სხვაგვარი მნიშვნელობა (ვთქვათ „კარგი წიგნი“ და ვიგულისხმოთ: „ახალი ბინა“). განა ძნელია გამოვთქვათ „არგი ინგიწ“ „კარგი წიგნი“-ს ნაცვლად? სრულებითაც არა: ამგვარი „სიტყვების“ წარმოთქმა არ არის ფიზიკურად ძნელი, მაგრამ ძნელად თუ ვინმე იტყვის, ისიც თავის შესაქცევად, თორემ ურთიერთობის საშუალებად „არგი ინგიწ“ და მისი მსგავსი უაზრო ბგერათშენაერთი არ გამოდგება.

ქართულ ენაზე არც „ბონუს ლიბერ“-ს იტყვის ვინმე „კარგი წიგნის“ ნაცვლად (ვთქვათ ასე: „აი, ეს ნამდვილად ბონუს ლიბერი არის!“).

„არგი ინგიწ“ და „ბონუს ლიბერ“ ერთ რამეში მაინც განსხვავდებიან: „არგი ინგიწ“ არც ერთ ენაში არ იხმარება, მეტყველების ფაქტი არ არის, „ბონუს ლიბერ“ კი ლათინური გამოთქმაა, მაშასადამე, მეტყველების ფაქტს წარმოადგენს.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერები შა.თბილ. 1951 წ.

შეიძლება ვინმემ დაიჩემოს: მე უფრო მომწონს უჩვეულო „არგიკ ინგიწ“, ვინემ ჩვეულებრივად ხმარებული „კარგი წიგნიო“... ამ პირს შეეძლება რამდენიც უნდა იმეოროს ეს „არგიკ ინგიწ“, მაგრამ ურთიერთობის საშუალებად არ გამოადგება. ცნობილია, რომ ფუტურისტები თხზავდნენ უცნაურ ბგერათკომპლექსებს, მაგრამ ერთმანეთთან ურთიერთობაშიც კი ვერ იყენებდნენ ამგვარ ორიგინალურ „სიტყვებს“: ფუტურისტები ჩვეულებრივი ენით საუბრობდნენ.

ცალკეული პირი ვერ იხმარს ხელოვნურად შეთხზულ „სიტყვებს“, ვერც ცნობილ სიტყვებს იხმარს უჩვეულო მნიშვნელობით: ის იმას ხმარობს, რაც სათანადო ენაშია მიღებული და იმგვარად¹ ხმარობს, როგორც არის მიღებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში ენა ვერ იქნება ურთიერთობის საშუალება. ენას ცალკე პირი, ინდივიდი ხმარობს, მაგრამ ხმარობს იმგვარად, რომ ნათქვამი ურთიერთობის საშუალებად გამოდგეს. ენა კოლექტივის ქმნილება და კუთვნილებაა, ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა.

§ 7. მონოლოგი და ენის ხოციალურობა. რაკი ენა ურთიერთობის საშუალებაა, მეტყველების აქტი გულისხმობს მოლაპარაკესა და მსმენელს (მოსაუბრეს); ამდენად დიალოგთან გვაქვს საქმე: მეტყველება ჩვეულებრივ დიალოგურია.

დიალოგის გარდა მონოლოგიც ფაქტია: ადამიანი შეიძლება ლაპარაკობდეს თავისთვის, მარტო, მსმენელის გარეშე.

როგორ შევუთანხმოთ ერთმანეთს ეს ორი ფაქტი: ის, რომ ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა და ის, რომ მას მონოლოგისათვის იყენებენ? შეიძლება თუ არა თავისთვის ლაპარაკი (მონოლოგი) მივიჩნიოთ საზოგადოებრივ მოვლენად თუ—ამ შემთხვევაში ენა ინდივიდუალური მოვლენაა? აქ ხომ ენა ურთიერთობის იარაღს არ წარმოადგენს?

ენა მონოლოგის შემთხვევაშიც სოციალური მოვლენაა: მონოლოგის დროს ინდივიდი ახალ ენას როდი ქმნის, ის იმავე ენაზე ლაპარაკობს, რასაც სხვებთან ურთიერთობისათვის იყენებდა; მოსაუბრე არ ჩანს, და მაინც იგივე საშუალება რჩება, რაც დიალოგისთვის გვქონდა.

¹ ეს არ ნიშნავს, თითქოს ერთსა და იმავე ენაზე მოლაპარაკე ყველა პირი ყოველთვის ხაფხუბით ერთნაირ სიტყვებსა და გამოთქმებს, სავსებით ერთნაირი გაგებით ხმარობდეს: სრული იგივეობა აქ შეუძლებელია. ინდივიდუალურ თავისებურებებს ენა იტყვის, რამდენადაც ეს ხელს არ უშლის ნათქვამის დაუბრალებლად გაგებას.

მონოლოგს მოგვეგონებს წერითი მეტყველება: აქაც მოსაუბრე არა ჩანს. წერენ ხომ იმათთვის, ვინც წერის დროს დამწერთან არ იმყოფება. მაგრამ ამ დაუსწრებელ მოსაუბრეს უფრო მეტად ეწვევა ანგარიში, ვინემ დასწრებულს. საუბრის დროს ზოგი რამ კონტექსტიდან ირკვევა, ამიტომ საუბარი ისეთს ზედმიწევნილობას არ მოითხოვს, როგორც წერის დროსაა აუცილებელი: წერის დროს კდილობენ აზრი ისე გამოთქვან, რომ დაწერილი სწორად იქნეს გაგებული, რომ ნაწერმა გაუგებრობა არ გამოიწვიოს.

მაშასადამე, ენის დანიშნულება, ენის საზოგადოებრივი ფუნქცია აქაც ძალაში რჩება, მკვეთრად იგრძნობა.

ამგვარად: ლაპარაკობს ცალკეული პირი, ინდივიდი, მაგრამ ამის გამო ენა არ იქცევა ინდივიდუალურ მოვლენად.

მეტყველების აქტები ცალკეულ პირში მიმდინარეობს, როგორც ფსიქო-ფიზიკური და ფიზიოლოგიური პროცესები, მაგრამ ენის არსი ამით არ განისაზღვრება.

ენა, როგორც ურთიერთობის საშუალება, შექმნა ადამიანთა კოლექტივმა, ენა შექმნილია ადამიანთა კოლექტივისათვის. ცალკე პირს არ შეუძლია არც შექმნას ენა, არც შეცვალოს იგი, არც გამოიყენოს ენობრივი ფაქტები თავისი ნება-სურვილის მიხედვით. ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა.

§ 8. ენა და აზროვნება. ურთიერთობის პროცესში ადამიანები ერთმანეთს უზიარებენ აზრებს, ერთმანეთს აგებინებენ, რაც სათქმელი აქვთ. მოლაპარაკის აზრები მსმენელამდე აღწევს ენის საშუალებით. „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (მარქსი). „აზრის რეალურობა ენით მელაენდება“¹.

ჩვეულებრივ ჰგონიათ, რომ ჩვენს ცნობიერებაში აზრები მზამზარეულად მოიპოვება, და ჩვენი მეტყველება დანაწევრებული მზამზარეული აზრის გარე სამოსს წარმოადგენს (შდრ. ქარქაში და მასში ჩაგებული ხმალი).

ასეთი გაგება არ შეეფერება სინამდვილეს. აზრისა და მეტყველების ურთიერთობის პროცესი გაცილებით უფრო რთულია. სანამ აზრი სიტყვებში არ გამოგვითქვამს, ის არ შეიძლება იყოს გარკვეული, დანაწევრებული, ჩამოყალიბებული სახისა. აზრი ყალიბდება სიტყვის მეშვეობით და სიტყვაში. სიტყვაში ისხამს აზრი ხორცს, სიტყვა ანაწევრებს აზრს, უკეთ — აზრის შინაარსს: ის, რაც ცნობიერებაში მოგვეპოვება, სანამ მას სიტყვებით გადმოვსცემდეთ, სხვა არაფერია, თუ არ აზრის შინაარსი. იგი მოცე-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 37.

მულია—ხან აღქმის, ხან ერთობლივი წარმოდგენის სახით, რომელიც მთლიანია და დაუნაწევრებელი.

ვთქვათ, ჩვენ წინ მწვანე ბალახია. მწვანე ბალახს ხედავს ყოველი ადამიანი, რომელსაც ნორმალური მხედველობა აქვს. მაგრამ მწვანე ბალახის დანახვა კიდევ არ ნიშნავს, რომ ჩვენ გვაქვს ესა თუ ის აზრი მწვანე ბალახის შესახებ. მაგრამ თუ ჩვენს აღქმაში გამოვყოფთ „ბალახს“, როგორც სინამდვილეში არსებულ საგანს, და „მწვანეს“, როგორც თვისებას, მივაკუთვნებთ საგანს („ბალახს“), როგორც მის თვისებას, მივიღებთ აზრს: „ბალახი მწვანეა“.

მთლიანი აღქმის დაშლა, მასში საგნისა და თვისების გამოყოფა, შემდეგ კი ამ თვისების განკუთვნება საგნისათვის, შეუძლებელია სიტყვების გარეშე. მწვანე ბალახს ძროხაც დაინახავს და დაუწყებს ძოვას. მაგრამ ძროხას არ ექნება აზრი: „ეს მწვანე ბალახია“ ანდა: „ბალახი მწვანეა“.

როცა ჩვენ გამოვთქვამთ აზრებს, ჩვენ ვანაწევრებთ სათანადო შინაარსს, ვამყარებთ მიმართებას დანაწევრებულ შინაარსის ელემენტებს შორის. ერთიცა და მეორეც სიტყვის დახმარებას საჭიროებს. ამიტომაც ამბობენ, რომ ნორმალური ადამიანის აზრი ენება დისკურსიულია (ე. ი. დანაწევრებადია) და, დისკურსიული, ვერბალურიცაა, ე. ი. მეტყველებითია (ლათინ. verbum „სიტყვა“).

აზრის დანაწევრების პროცესში ჩვეულებრივ მონაწილეობს ე. წ. შინაგანი მეტყველება¹, ე. ი. „სიტყვათა წარმოდგენები“—იქნება ეს აკუსტიკური, მოტორული, ოპტიკური წარმოდგენები (თუ მათი შეხამება ამა თუ იმ სახის წარმოდგენათა მოკარბებული როლით). აზროვნებასთან უშუალო კავშირშია სწორედ შინაგანი მეტყველება: შინაგანი მეტყველება, თუ შეიძლება ასე ითქვას, შესისხლბორცებულია აზროვნებასთან.

ამის გამო იყო, რომ ხშირად აიგივებდნენ აზროვნებასა და შინაგან მეტყველებას: „აზროვნება სხვა არაფერია, თუ არ უსიტყვებოდ ლაპარაკი“.

ენისა და აზროვნების ერთიანობა გუქმიუტანელი ფაქტია. მაგრამ ენისა და აზროვნების ერთიანობა არ შეიძლება მივიჩნიოთ მათ იგივეობად. თუ ენა და აზროვნება ერთი და იგივეა, მაშინ არც დაისმის ენისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხი.

ამგვარად, ენისა და აზროვნების ურთიერთობის რკვევისას ორი ერთმანეთის მოპირდაპირე გაგება გვაქვს: ერთი ანბობს—ენა

¹ სახელდობრ, როგორღა წარმოებს აზრის შინაარსის დანაწევრება შინაგანი მეტყველების დახმარებით—ესაა აზროვნების ფსიქოლოგიის ყველაზე რთული და ჯერ-ჯერობით ნაკლებ შესწავლილი საკითხი.

მზა-მზარეული, დანაწევრებული აზრის გარე სამოსიანო; მეორე გველბნება—ენა და აზროვნება ერთი და იგივეაო. ორივე გაგება მცდარია.

აზროვნება არ არის მეტყველება, მაგრამ ადამიანის აზროვნება მეტყველების დაუხმარებლად ვერ განხორციელდება: ნორმალური ადამიანის აზროვნება ვერბალური აზროვნების სახით გვევლინება; სიტყვებად ჩამოყალიბებამდე ცნობიერებაში მოგვეპოვება სათქმელი, — აზრის შინაარსი და არა მზა-მზარეული აზრი. „ამბობენ, ადამიანს თავში აზრები მანამდე ებადება, სანამ ისინი მეტყველებაში გამოითქმებოდეს, ებადება ენობრივი მასალის გარეშე, ენობრივი გარსის გარეშე, ასე ვთქვათ შიშველი სახითო. მაგრამ ეს სრულებითაც არ არის სწორი. ადამიანის თავში რა აზრებიც უნდა გაჩნდნენ და რა დროსაც უნდა გაჩნდნენ, მათ შეუძლიათ გაჩნდნენ და იარსებონ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე, ენობრივი ტერმინებისა და ფრაზების ბაზაზე. ენობრივი მასალისაგან თავისუფალი, ენის „ბუნებითი მატერიისაგან“ თავისუფალი შიშველი აზრები არ არსებობს“¹. „მხოლოდ იდეალისტებს შეუძლიათ ილაპარაკონ ენის „ბუნებითს მატერიისთან“ დაუკავშირებელ აზროვნებაზე, უენო აზროვნებაზე“².

მხოლოდ მეტყველების წყალობით არის, კერძოდ, შესაძლებელი ის განყენებული აზროვნება, ურომლისოდაც წარმოუდგენელი იქნებოდა ფილოსოფია და მეცნიერება, კერძოდ, სამეცნიერო კოდნის ისეთი დარგი, როგორსაც წარმოადგენს უმაღლესი მათემატიკა და მასთან მკიდროდ დაკავშირებული თანამედროვე ტექნიკა.

ოდესღაც დიურინგი წერდა: „ვისაც მხოლოდ ენის შემწეობით შეუძლია აზროვნება, მას არასოდეს არ გამოუცდია—რას ნიშნავს განყენებული და ნამდვილი აზროვნებაო“. ენგელსს მოჰყავს დიურინგის ეს სიტყვები და ირონიულად დასძინს: „თუ ეს ასეა, ცხოველები ყველაზე განყენებული და ნამდვილი მოაზრებები ყოფილან, იმიტომ რომ მათი აზროვნება არასოდეს არაა დაბუნდოვანებული მეტყველების აბეზარი ჩარევითაო“³.

§ 9. ურთიერთობის საშუალებად ყოფნა — ეს არის ენის კარგის განმსაზღვრელი ფუნქცია. რა არის უფრო არსებითი ენისათვის: ის, რომ ენა ურთიერთობის საშუალებაა თუ ის, რომ ენა აზრის ხორცშესხმაა? ერთის შეხედვით ისე ჩანს, თითქოს უფრო მნიშვნელოვანი იყოს ის, რომ ენა არის აზრის გამოვლენა და არა ის,

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 37.

² იქვე.

³ ფრ. ენგელსი. ანტი-დიურინგი, ქართული თარგმანი, 1933, გვ. 60.

რომ ენა არის ურთიერთობის საშუალება. კაცი იტყოდა: მეტყველმა რომ გააგებინოს რამე მსმენელს, სათქმელი ჯერ უნდა გამოხატოს, გადმოსცეს სიტყვებით. თუ არაფერი გვექნება სათქმელი, რაღას გავაგებინებთ მსმენელს.

ნამდვილად კი, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ენის იმ ფუნქციას, რომელიც ურთიერთობის საშუალებად ყოფნაში მდგომარეობს (ე. წ. საკომუნიკაციო ფუნქციას). რომ ეს ასეა, ჩანს შემდეგიდან: ენა შეიქმნა ადამიანთა საზოგადოებაში, როგორც ურთიერთობის საშუალება და არა, როგორც აზრის გამოხატვის საშუალება. თუ ენას ურთიერთობის საშუალებად აღარ ხმარობენ, მასზე აზროვნებაც არ მოუხერხდებათ: აზროვნებენ იმ ენაზე, რომელიც ურთიერთობის ძირითად საშუალებას წარმოადგენს. დედანაზედაც კი ველარ აზროვნებს ადამიანი, თუ საშუალება არა აქვს მასზე ისაუბროს, გამოიყენოს ის ურთიერთობის საშუალებად (ასე, მაგალითად, თუ სხვა ენაზე მოუბართა წრეში იმყოფება დიდ ხანს).

ამიტომაც, რომ ურთიერთობის ყოველგვარ საშუალებას გადატანით ენად მიიჩნევენ. ენა, რომელსაც ურთიერთობის საშუალებად აღარ ხმარობენ, აზროვნების იარაღადაც ვერ დარჩება. აქეთი ენა მკვდარია.

ლათინური ენა საუკუნეთა მანძილზე რომის იმპერიის ოფიციალური ენა იყო. ამ ენაზე საუბრობდნენ, ამ ენაზე წერდნენ. ლათინურ ენაზე აზროვნებდა ყველა, ვინც ამ ენას ფლობდა და აქ ენაზე ლაპარაკობდა. ლათინურ ენას ჰქონდა დახვეწილი გრამატიკული სისტემა.

მაგრამ დროთა ვითარებაში ლათინური ენა გამოვიდა ხმარებიდან, როგორც ურთიერთობის საშუალება. ამის შემდეგ ის აზროვნების იარაღიც აღარ იყო. რაკი ლათინურად არ ლაპარაკობდნენ და რაკი ლათინურად აღარ აზროვნებდნენ, ლათინური იქცა მკვდარ სანწერლო ენად¹. ლათინურის ადგილი დაიკვირებნენ: იტალიურმა, ესპანურმა, ფრანგულმა... ეს ენები დახვეწილობით ლათინურს ვერ შეედრებოდნენ, მაგრამ მათ ძირითადი უპირატესობა ჰქონდათ: ეს ენები ცოცხალი ენები იყო, ე. ი. ურთიერთობის საშუალებად, აზროვნების იარაღად იხმარებოდა.

ენის საზოგადოებრივ არსს განსაზღვრავს მისი დანიშნულება — იყოს ურთიერთობის საშუალება (მაშასადამე, „საკომუნიკაციო

¹ ლათინური ენა ამის შემდეგაც დიდხანს ცოცხლობდა ხელოვნურად — სპეციალისტთა წრეში. მედიცინაში, აფთიაქში ლათინურს ახლაც ხმარობენ ბევრს: ქვეყანაში, მაგრამ ამის გამო იგი ცოცხალ ენად ვერ ჩაითვლება: არც ერთ ბავშვში არ სწავლობს აკვანში ლათინურს, როგორც დედა-ენას.

ფუნქცია“) და არა აზრის გამოხატვის საშუალებად ყოფნა (ე. წ. „ექსპრესიული ფუნქცია“).

§ 10. ენა საზოგადოებრივი ცხოვრების შესაძლებლობის აუცილებელი პირობაა. ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ურთიერთობის იარაღი, აზრთა გაცვლისა და ურთიერთგაგების საშუალება; ამაში მელაენდება ენის საზოგადოებრივი ბუნების ერთი მხარე. არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია მეორე მხარე: ენა აუცილებელია საზოგადოების არსებობისათვის.

„აზრთა გაცვლა — წერს ი. სტალინი — მუდმივი და სასიცოცხლო საჭიროებაა, რადგან უამისოდ შეუძლებელია მოეწყოს ადამიანთა საერთო მოქმედება ბუნების ძალებთან ბრძოლაში, საკირო მატერიალური დოვლათის წარმოებისათვის ბრძოლაში, შეუძლებელია მიღწეულ იქნას წარმატება საზოგადოების საწარმოო საქმიანობაში, — მაშასადამე, შეუძლებელია საზოგადოებრივი წარმოების არსებობაც. მაშასადამე, თუ არ არსებობს საზოგადოებისათვის გასაგები და ყველა მისი წევრისათვის საერთო ენა, საზოგადოება წყვეტს წარმოებას, ირღვევა და აღარ არსებობს, როგორც საზოგადოება“¹.

რომ ენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ადამიანის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ეს მკვეთრად არის გახაზული ი. სტალინის დებულებაში: უენოდ შეუძლებელი იქნებოდა საზოგადოების არსებობაო.

რაგვარ საზოგადოებას უფრო სკირდება ენა? ყოველგვარ საზოგადოებას და ყოველთვის. იყო დრო, როცა მწერლობა არ არსებობდა: ადამიანმა, წერა რა იყო, არ იცოდა, მაგრამ ლაპარაკი მაშინაც შეეძლო. კაცობრიობის ისტორიაში ცნობილია ისეთი ხანა, როდესაც კერძო საკუთრება არ არსებობდა, არც სახელმწიფო არსებობდა.

მაგრამ ისეთი ვითარება კი წარმოუდგენელია, რომ ადამიანთა საზოგადოება არსებულისა და ენა კი არ ჰქონოდეთ, ლაპარაკი არ შესძლებოდეთ. ენის, როგორც ურთიერთობის საშუალების გარეშე, წარმოუდგენელია კაცობრიობის არსებობა მომავალშიც. „ენა ეკუთვნის იმ საზოგადოებრივ მოვლენათა რიცხვს, რომლებიც საზოგადოების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში მოქმედებენ. იგი წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კვდება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად“².

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 20.

² იქვე.

ენის მნიშვნელობას კაცობრიობის განვითარების ისტორიაში ამომწურავად გვიხასიათებს ი. სტალინის შემდეგი სიტყვები: „ბევრითი ენა კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი ის ძალაა, რომელიც დაეხმარა ადამიანებს გამოჰყოფოდნენ ცხოველთა სამყაროს, გაერთიანებულნიყვნენ საზოგადოებებად, განვითარებინათ თავიანთი აზროვნება, მოეწყობათ საზოგადოებრივი წარმოება, წარმატებით ებრძოლათ ბუნების ძალებთან და მიეღწიათ იმ პროგრესისათვის, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვაქვს“¹.

ამრიგად, ენის მნიშვნელობა ი. სტალინის მოძღვრებაში აყვანილია სათანადო სიმაღლეზე: ენა აუცილებელია ყოველი საზოგადოებისათვის, აუცილებელია საზოგადოების არსებობის ყოველ პერიოდში. ადამიანთა საზოგადოება წარმოუდგენელია უნოდ.

ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა. ენის საზოგადოებრივი ბუნებისათვის, როგორც ამას ი. სტალინი გვასწავლის, დამახასიათებელი ის არის, რომ, ერთი მხრით, ენა, როგორც ურთიერთობის საშუალება, საზოგადოებაშილა არსებობს („საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს“ — ი. სტალინი), — მეორე მხრით, კიდევ ის, რომ საზოგადოება უნოდ ვერ იარსებებს. ენის საზოგადოებრივი ბუნების სრული დახასიათება ორივე მხარის გათვალისწინებას მოითხოვს.

§ 11. **აა შუადგენს კონკრეტული ენის საფუძვალს?** ზევით (§§ 5, 6, 9), როდესაც ენის საზოგადოებრივ ბუნებას ვახასიათებდით, ჩვენ მხედველობაში გვქონდა, საერთოდ, ენა, ადამიანის მეტყველება. მაგრამ ეს მეტყველება კონკრეტულ ენათა სახით არის მოცემული: ქართული, რუსული, უკრაინული, სომხური, ჩინური, არაბული და მრავალი სხვა ენის სახით.

რა არის არსებითი ცალკეული ენისათვის? ორი რამ: გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. „ენაში მთავარია — გვასწავლის ი. სტალინი — მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი“². „ენის გრამატიკული წყობა და მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი შეადგენს ენის საფუძველს, მისი სპეციფიკის არსს“³.

ძირითად ლექსიკურ ფონდში შედის ის სიტყვები, რომლებიც ქმნიან ლექსიკის ყველაზე ძველსა და ყველაზე აუცილებელ ნაწილს; ასეთი სიტყვები იქნებოდა: დედა, მამა, და, ძმა, ცოლი, შვილი, ბებია, პაპა, კაცი, ქალი... მიწა, წყალი, ცეცხლი, ქვა, ხე, ენა, სიტყვა... დღე, ღამე, ზღე, მთვარე, ვარსკვლავი... სოფელი, ქალა-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 44.

² იქვე. გვ. 25 — 26.

³ იქვე. გვ. 23.

ქი, სახელმწიფო, საბჭო... ერთი, ორი, სამი, ოთხი, ხუთი, შვიდი.., ათი, ოცი... ასი, ათასი... პირველი, მეორე, მესამე... მე, შენ, ის, ჩვენ, თქვენ, ისინი... ჩემი, შენი, მისი... აქ, იქ, მანდ, გუშინ, ზვალ, ზეგ, დღეს... არის, ზის, დგას... აქვს, ჰყავს, უყვარს, სძულს, სწყურია, შია, უნდა, თქვა, ამბობს, ქმნის, აშენებს, აკეთებს, ხნავს, თესავს... და მრავალი სხვა.

ძირითად ლექსიკურ ფონდში შედის ძირეული სიტყვები (და, ძმა, კაცი, დღე...), მაგრამ აქ შეიძლება ნაწარმოები სიტყვებიც გვქონდეს (ძმობა, ძპური, კაცური, დღიური, დღეობა, მსიური, ქვეყნიერება, საბჭოური...). ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მთავარია ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელშიც შედის ყველა ძირეული სიტყვა, როგორც მისი ბირთვი. იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ ვრცელია, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა, მაგრამ ცოცხლობს ძალიან დიდხანს, საუკუნეთა განმავლობაში და არის ენის ბაზა ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად¹.

ისეთი სიტყვები, ვთქვათ, როგორცაა: „ტრამვაი“, „ტროლეიბუსი“, „ალგებრა“, „ტრიგონომეტრია“, „ეკვივალენტი“, „კონდენსატორი“... ქართული ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდს, ცხადია, არ მიეკუთვნება (არც ძველია და არც აუცილებელი ენისათვის); მეორე მხრივ, უდაოა, რომ სიტყვები „დღეა“, „მამა“, „და“, „ძმა“, „სახლი“, „კარი“, „თავი“, „გული“... ქართული ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში შედის.

მაგრამ ასევე მარტივი არაა ყველა სიტყვის საკითხი: ბევრია ისეთი სიტყვა, რომ ერთბაშად ვერ ვიტყვით, რას ეკუთვნის იგი: ძირითად ლექსიკურ ფონდსა თუ საერთოდ ლექსიკურ შედგენილობას. აქედან ის დასკვნა არ უნდა გაკეთდეს, თითქოს ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვათა გამოყოფა არაა საჭირო. პირიქით, ამ სიტყვათა გამოყოფა აუცილებელია.

ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამოყოფას ართულებს ერთი გარემოება: ეს ფონდი უცვლელი როდია: მასშიც შედის ახალი სიტყვები, ზოგ-ზოგი სიტყვა შეიძლება კიდევ გამოაკლდეს. ენის ცვლა ძირითად ლექსიკურ ფონდსაც ეხება. ისიც იცვლება, იცვლება მეტად ნელა, მაგრამ მაინც იცვლება (ამის შესახებ იხ. § 24).

გრამატიკულ წყობას განსაზღვრავს ხიტყვის მორფოლოგიური თვისებები და ხიტყვათა შენაერთის, წინადადების სინტაქსური თვისებები. „გრამატიკა“ (მორფოლოგია, სინტაქსი) სიტყვათა ცვლილებისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესების კრებულია².

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმ და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 21.

² იქვე.

ერთი მორფოლოგიური ტიპის ენებს თუ ავიღებთ, მათში გრამატიკული წყობის მხრივ ბევრი რამ შეიძლება იყოს საერთო, მაგრამ ორი ენა, რაც უნდა ახლოს იყოს ერთმანეთთან, მაინც არ მოგვეცემს გრამატიკული წყობის იგივეობას (მაშინ ეს არც იქნებოდა ორი ენა). რაც შეეხება განსხვავებას, გრამატიკული წყობის სხვაობა ენაში შეიძლება ძალიან შორს მიდიოდეს. ბევრ ენას აქვს მდიდარი მორფოლოგია (სიტყვათა ნაირ-ნაირი ცვლა), მაგრამ შეიძლება ენაში სიტყვა სულ არ იცვლებოდეს და სიტყვათა ურთიერთობა სხვა — სინტაქსური — საშუალებით გადმოიცემოდეს: გრამატიკული წყობა უმორფოლოგიოდ შესაძლებელია, უსინტაქსოდ — არა (დაწვრილებით — მორფოლოგიაში).

ძირითადი ლექსიკური ფონდი დროთა ვითარებაში იცვლება, მეტად ნელა, მაგრამ მაინც იცვლება. „ენის გრამატიკული წყობა კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ეპოქათა განმავლობაში შემუშავებული გრამატიკული წყობა, რომელიც ენას შეუსისხლხორცდა, კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე ძირითადი ლექსიკური ფონდი. იგი, რა თქმა უნდა, იცვლება დროთა ვითარებაში, იგი უფრო სრულყოფილი ხდება, აუმჯობესებს და აზუსტებს თავის წესებს, იძენს ახალ წესებს, მაგრამ გრამატიკული წყობის საფუძვლები რჩება მეტად დიდი ხნის განმავლობაში, რადგან ამ საფუძვლებს, როგორც ისტორია გვიჩვენებს, შეუძლიათ წარმატებით ემსახურონ საზოგადოებას მთელი რიგი ეპოქების მანძილზე“¹.

აქედან ცხადია, თუ რატომაა, რომ ენის საფუძველს განსაზღვრავს გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი: ენაში ყველაზე მკვიდრი სწორედ გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდია.

აქვე შეიძლებოდა შემოგვეტანა ბგერითი შემადგენლობაც, მაგრამ ბგერითი შემადგენლობა არაა ისე ნიშანდობლივი, როგორც გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი: ბგერითი შემადგენლობის მხრივ ენები იმდენად არ განსხვავდებიან ერთი მეორისაგან; გარდა ამისა ბგერითი შემადგენლობა ჩვეულებრივ არ არის ისე გამძლე, როგორც გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი.

ენის საფუძვლის დადგენით ენათმეცნიერებამ მოიპოვა გარკვეულ საზომი იმის გასარჩევად, როდის გვაქვს ენა და როდის — დიალექტი, როდის გვაქვს ერთი ენის ვარიანტები და როდის — ერთი ენიდან მიღებული სხვადასხვა ენები. მართლაც — და, სხვადასხვა

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 23.

ენის შესახებ შეიძლება ვილაპარაკოთ, თუ სხვადასხვა გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი გვაქვს. რუსულსა და უკრაინულს, აზერბაიჯანულსა და ყაზახურს, ლიტურსა და ლატვიურს საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი აქვთ და, მაშასადამე, ცალკეულ ენებს წარმოადგენენ.

ერთი და იმავე ენის განვითარების პროცესში შეიძლება მივიღოთ თვალსაჩინო სხვაობა გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური მარაგის მხრივ. ამისდა მიხედვით გაირჩევა, მაგალითად, ძველი ქართული და ახალი ქართული ანდა ძველი სომხური და ახალი სომხური.

ძველი ქართულისა და ახალი ქართულის გარდა ზოგჯერ საშუალო ქართულსაც გამოყოფენ. თუ საშუალო ქართულს აღმოაჩნდება იმ რიგის სხვაობა ძველ ქართულთან და ახალ ქართულთან შედარებით, რაგვარიც ძველ ქართულსა და ახალ ქართულს შორის არსებობს, საშუალო ქართული უნდა გამოიყოს ცალკე ერთეულად (ნამდვილად კი საშუალო ქართულის გრამატიკულ წყობასა და ძირითად ლექსიკურ ფონდში არ შეიმჩნევა ისეთი სხვაობა, რომ საშუალო ქართული ძველ ქართულსა და ახალ ქართულს გვერდით ამოუდგეს, როგორც თანატოლი ოდენობა, ე. ი. საშუალო ქართული ცალკე ერთეულად არ გამოიყოფა).

ძველი ქართული და ახალი ქართული წარმოადგენს საერთო ენობრივი საფუძვლის ვარიანტებს და არა სხვადასხვა საფუძველს.

ეგვევ ითქმის ძველი სომხურისა და ახალი სომხურის, ძველი ფრანგულისა და ახალი ფრანგულის შესახებ.

ფრანგული ენა განვითარდა ხალხური ლათინურისაგან. მაგრამ ფრანგული იმდენად განსხვავებულია — გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ფონდის მიხედვით — ლათინურისაგან, რომ აქ ერთი ენობრივი საფუძვლის ვარიანტები კი არა გვაქვს, არამედ ახალი ენობრივი საფუძველი: ფრანგულში ახალი საფუძველი გვაქვს და, მაშასადამე, ახალი ენა.

§ 12. ენა არ არის ბაზისის ზედნაშენი. ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა (§ 5, 6, 9). საზოგადოებრივ მოვლენათა მეტი წილი ან ბაზისის¹ განეკუთვნება ან ზედნაშენს. რა ადგილი უკავია ენას სხვა საზოგადოებრივ მოვლენათა შორის, განეკუთვნება იგი ბაზისს თუ ზედნაშენს?

¹ ბაზისი ბერძნული სიტყვაა basis და ნიშნავს „საფუძველს“; ამავე სიტყვის ვარიანტია „ბაზა“, რომელსაც სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს.

ენა, — გვასწავლის ი. სტალინი, — არ მიეკუთვნება არც ბაზისსა და არც ზედნაშენს. ენა სპეციფიკური საზოგადოებრივი მოვლენაა. რომ ეს ასეა, ამაში დავრწმუნდებით, როცა გავითვალისწინებთ, რაში მდგომარეობს ბაზისისა და ზედნაშენის, როგორც საზოგადოებრივ მოვლენათა ძირითადი თავისებურებანი, გავითვალისწინებთ. როგორია ბაზისის და ზედნაშენის ურთიერთობა და შევეუპირისპირებთ მას ენის თავისებურებებს.

„ბაზისი, — გვასწავლის ი. სტალინი, — არის საზოგადოების ეკონომიური წყობილება მისი განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე. ზედნაშენია საზოგადოების პოლიტიკური, უფლებრივი, რელიგიური, მხატვრული, ფილოსოფიური შეხედულებანი და მათი შესაბამისი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა დაწესებულებანი“¹.

„ბაზისის სპეციფიკური თავისებურებანი ისაა, რომ იგი საზოგადოებას ემსახურება ეკონომიულად. ზედნაშენის სპეციფიკური თავისებურება ისაა, რომ იგი საზოგადოებას ემსახურება პოლიტიკური, იურიდიული, ესთეტიკური და სხვა იდეებით და საზოგადოებისათვის ქმნის შესაბამის პოლიტიკურ, იურიდიულ და სხვა დაწესებულებებს“².

რომ ენა არ მიეკუთვნება ეკონომიურ საფუძველს, ბაზისს, ეს ექვს არასოდეს არ იწვევდა. სხვაგვარად იდგა საკითხი — არის თუ არა ენა ზედნაშენი. ამ საკითხს დადებითად უპასუხებდნენ: ენის სპეციფიკურობა და ფილოსოფიის სპეციფიკურობა ფიქრობდნენ, ენა ზედნაშენური კატეგორიააო. ვარაუდობდნენ, რომ ეს უცილობლად გამომდინარეობს საზოგადოების შესახებ მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების ძირითადი პრინციპებიდან. ამტკიცებდნენ, რომ საზოგადოება სხვა არა არის რა, თუ არ ბაზისისა და ზედნაშენის ერთობლიობა; აქედან ასკვნიდნენ: ყოველგვარი საზოგადოებრივი მოვლენა მიეკუთვნება ან ბაზისს ანდა ზედნაშენსაო; არ შეიძლება არსებობდეს ისეთი საზოგადოებრივი მოვლენა, რომელიც არ მიეკუთვნება არც ბაზისსა და არც ზედნაშენს; ენა არ შეიძლება მივაკუთვნოთ ბაზისს, მაშასადამე, იგი ზედნაშენს წარმოადგენსო. ენის ზედნაშენურობას განსაკუთრებით გახაზავდა ნ. მარი (იხ. § 13).

ი. სტალინმა დაამტკიცა, რომ შეცდომაა თითქოს ენა მიეკუთვნებოდეს ზედნაშენს, დაამტკიცა, რომ ენა არ არის ბაზისის ზედნაშენი.

ი. სტალინმა მოგვცა ოთხი ძირითადი ნიშანი, რითაც ენა განსხვავდება ზედნაშენისაგან. ყველა ეს ნიშანი ახასიათებს ენისა

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951 წ., გვ. 3.

² იქვე. გვ. 34.

და ზედნაშენის დამოკიდებულებას ბაზისთან და ნათლად გვიჩვენებს, რომ ზედნაშენი სხვაგვარ დამოკიდებულებაშია ბაზისთან, ვინემ—ენა.

პირველი განხილვა ენისა ზედნაშენისაგან. „ყოველ ბაზისს აქვს საკუთარი, თავისი შესაბამისი ზედნაშენი. ფეოდალურ წყობილების ბაზისს აქვს თავისი ზედნაშენი, თავისი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა შეხედულებანი და მათი შესაბამისი დაწესებულებანი, კაპიტალისტურ ბაზისს თავისი ზედნაშენი აქვს, სოციალისტურს—თავისი. თუ იცვლება და ისპობა ბაზისი, ამას მოჰყვება მისი ზედნაშენის შეცვლა და მოსპობა, თუ წარმოიშვება ახალი ბაზისი, ამას მოჰყვება შესაბამისი ზედნაშენის წარმოშობა“¹.

ერთი სიტყვით, ზედნაშენის ბედი—მისი წარმოქმნა, მისი მოსპობა—დაკავშირებულია ბაზისის ბედთან. „ენა ამ მხრივ ძირითადად განსხვავდება ზედნაშენისაგან“²: ენის ბედი არ არის დაკავშირებული ამა თუ იმ ბაზისის ბედთან. ენა არ წარმოიქმნება ანა თუ იმ ბაზისის წარმოქმნასთან ერთად; ენა არ ისპობა ანა თუ იმ ბაზისის მოსპობასთან ერთად.

„უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე რუსეთში მოიხპო ძველი, კაპიტალისტური ბაზისი და აშენდა ახალი, სოციალისტური ბაზისი. ამის შესაბამისად მოიხპო კაპიტალისტური ბაზისის ზედნაშენი და შეიქმნა ახალი ზედნაშენი, რომელიც სოციალისტურ ბაზისს შეესაბამება. მაშასადამე, ძველი პოლიტიკური, უფლებრივი და სხვა დაწესებულებანი შეიცვალა ახალი, სოციალისტური დაწესებულებებით. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსული ენა ძირითადად ისე თივე დარჩა, როგორც იყო ოქტომბრის გადატრიალებამდე“³.

ცვლილებები რუსულ ენაში, რა თქმა უნდა, ზოხდა: გაჩნდა ახალი სიტყვები და გაშონათქვამები; ხმარებიდან გავიდა გარკვეული რაოდენობის მოძველებული სიტყვები; შეიცვალა რიგი სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელობა. მაგრამ რუსული ენის საფუძველი—მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა—„მთლიანად შემოინახნენ და რაიმე სერიოზული ცვლილება არ განუცდიათ“⁴.

მეორე განხილვა ენისა ზედნაშენისაგან. ბაზისის ბედი წვეტს ზედნაშენის ბედს. ამიტომაცაა, რომ ზედნაშენი განურჩევლად არ ეკიდება თავისი ბაზისის ბედს, იმ კლასების ბედს, რომ-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 3.

² იქვე. გვ. 4.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

ლებიც ამ ეკონომიური წყობილების დროს ბატონობდნენ: ზედნაშენი ემსახურება თავის ბაზისს. იგი სწორედ ამისთვისაა, რომ იქმნება, ამაშია მასი საზოგადოებრივი დანიშნულება. აპასთანავე, ზედნაშენი დამოკიდებულია ბაზისზე, მაგრამ იგი სრულიადაც არ არის პასიური: ზედნაშენი წარმოადგენს აქტიურ ძალას, რომელიც ემსახურება თავის ბაზისს. „...რაკი გაჩნდა, ზედნაშენი უდიდეს აქტიურ ძალად იქცევა, აქტიურად უწყობს ხელს თავის ბაზისს ჩამოყალიბდეს და განმტკიცდეს, ყოველ ღონეს ხმარობს იმისათვის, რომ დაეხმაროს ახალ წყობილებას ბოლო მოუღოს და მოსპოს ძველი ბაზისი და ძველი კლასები“¹. „ბაზისი სწორედ იმისათვის ქმნის ზედნაშენს, რომ ზედნაშენი მას ემსახურებოდეს, რომ იგი აქტიურად ეხმარებოდეს მას ჩამოყალიბებასა და განმტკიცებაში, რომ იგი აქტიურად იბრძოდეს ძველი, დრომოკმული ბაზისისა და მისი ძველი ზედნაშენის ლიკვიდაციისათვის. საკმარისია ზედნაშენმა უარი თქვას თავის ამ ემსახურებრივ როლზე, საკმარისია ზედნაშენი თავისი ბაზისის აქტიური დაცვის პოზიციიდან გადავიდეს მისდამი განურჩეველი დამოკიდებულების პოზიციაზე, კლასებისადმი თანაბარი დამოკიდებულების პოზიციაზე, რომ მან თავისი თვისებრიობა დაკარგოს და ზედნაშენი აღარ იქნეს“².

ენის ბედი, როგორც დავინახეთ (იხ. პირველი განსხვავება ენისა და ბაზისისა), არ უკავშირდება ბაზისის ბედს. ამიტომაც, გასაგებია, რომ ენა განურჩეველია ბაზისის ბედისადმი. მას თანაბრად შეუძლია ემსახუროს მთელ საზოგადოებას, საზოგადოების ყველა კლასს. „...ენის, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალების, ემსახურებრივი როლი ის კი არ არის, რომ ერთ კლასს ემსახურებოდეს სხვა კლასების საზიანოდ, არამედ ის, რომ თანაბრად ემსახურებოდეს მთელ საზოგადოებას, საზოგადოების ყველა კლასს. სწორედ ამით აიხსნება, რომ ენას შეუძლია თანაბრად ემსახურებოდეს, როგორც ძველ, მომაკვდავ წყობილებას, ისე ახალ, აღმავალ წყობილებას; როგორც ძველ ბაზისს, ისე ახალს, როგორც ექსპლოატატორებს, ისე ექსპლოატირებულთ.

არავისთვის საიდუმლოება არ არის ის ფაქტი, რომ რუსული ენა ისევე კარგად ემსახურებოდა რუსეთის კაპიტალიზმს და რუსულ ბურჟუაზიულ კულტურას ოქტომბრის გადატრიალებამდე,

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951 წ., გვ. 5.

² იქვე.

როგორც ახლა ემსახურება რუსი საზოგადოების სოციალისტურ წყობილებას და სოციალისტურ კულტურას¹.

ამ მხრივ ენა, რომელიც პრინციპულად განსხვავდება ზედნაშენისაგან, არ განსხვავდება წარმოების იარაღებისაგან, ვთქვათ, მანქანებისაგან, რომლებიც ისევე განუზრჩეველი არიან კლასებისადმი, როგორც ენა, და ერთნაირად ემსახურებიან კაპიტალისტურ წყობილებასაც და სოციალისტურსაც².

მესამე განსხვავება ენისა ზედნაშენისაგან. ზედნაშენი, რომელსაც წარმოშობს ესა თუ ის ბაზისი, დღემოკლეა. იგი არსებობს მანამდე, სანამდე არსებობს სათანადო ბაზისი. ენის არსებობა კი შეუდარებლივ უფრო ხანგრძლივია: იგი რიგი ეპოქების (ბაზისების) მანძილზე ძლებს. „ზედნაშენი არის პროდუქტი ერთი ეპოქისა, რომლის განმავლობაშიც ცოცხლობს და მოქმედებს ესა თუ ის ეკონომიური ბაზისი. ამიტომ ზედნაშენი დიდხანს არ ცოცხლობს, იგი ისპობა და ქრება ამ ბაზისის მოსპობასთან და გაქრობასთან ერთად.“

ენა კი, პირიქით, პროდუქტია მთელი რიგი ეპოქებისა... ენა გაცილებით უფრო დიდხანს ცოცხლობს, ვიდრე რომელიმე ბაზისი და რომელიმე ზედნაშენი. სწორედ ამით აიხსნება, რომ არა მარტო ერთი ბაზისისა და მისი ზედნაშენის, არამედ რამდენიმე ბაზისისა და მათი შესაბამისი ზედნაშენების წარმოშობა და ლიკვიდაცია არ იწვევს ისტორიაში ამა თუ იმ ენის ლიკვიდაციას, მისი სტრუქტურის ლიკვიდაციას და ახალი ლექსიკური ფონდისა და ახალი გრამატიკული წყობის მქონე ახალი ენის წარმოშობას³.

პუშკინის სიკვდილის შემდეგ ასზე მეტი წელი გავიდა. ამ ხნის განმავლობაში რუსეთში მოიხსოვრებიან ბაზისი (ფეოდალური წყობილება და კაპიტალისტური წყობილება) თავისი ზედნაშენებით და წარმოიქმნა ახალი, მესამე, სოციალისტური წყობილება თავისი ახალი ზედნაშენით, მაგრამ რუსულ ენას ამ ხნის განმავლობაში რაიმე რღვევა არ განუცდია⁴.

ენის დარღვევა, მისი საფუძვლის მოშლა სრულებითაც არ იყო საჭირო საზოგადოებისათვის: ენას, რომელიც ემსახურებოდა ძველ წყობილებას, შეუძლია ემსახუროს ახალ წყობილებასაც ყოველგვარი დაშლა-რღვევის გარეშე. „... რა საჭიროა, რომ ყოველი გადა-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951 წ., გვ. 5-6.

² იქვე. გვ. 6.

³ იქვე. გვ. 7.

⁴ იქვე.

ტრიალების შემდეგ ენის არსებული სტრუქტურა, მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი მოისპოს და ახლით შეიცვალოს, როგორც ეს ჩვეულებრივად ზედნაშენს მოსდის? ვის რად უნდა, რომ „წყალს“, „მიწას“, „მთას“, „ტყეს“, „თევზს“, „კაცს“, „სიარულს“, „კეთებას“, „წარმოებას“, „ვაჭრობას“ და ა. შ. ეწოდებოდეს არა წყალი, მიწა, მთა და ა. შ., არამედ რალაც სხვა? ვის რად უნდა, რომ ენაში სიტყვების ცვლილება და წინადადებაში სიტყვების შეკავშირება ხდებოდეს არა არსებული გრამატიკის, არამედ სრულიად სხვა გრამატიკის მიხედვით? რას არგებს რევოლუციას ასეთი გადატრიალება ენაში? ისტორია საერთოდ რაიმე არსებითს ისე არ აკეთებს, თუ ეს მიინცდამინც საჭირო არ არის. საკითხავია, რა საჭიროა ასეთი ენობრივი გადატრიალება, თუ დამტკიცებულია, რომ არსებული ენა თავისი სტრუქტურით ძირითადად საეხებით გამოსადეგია ახალი წყობილების საჭიროების დასაკმაყოფილებლად“².

ენის დაშლა-დარღვევა არ არის საჭირო საზოგადოებრივი თვალსაზრისით, იგი შეუძლებელია ფაქტობრივად: „ძველი ზედნაშენის რამდენიმე წლის განმავლობაში მოსპობა და ახალი ზედნაშენით მისი შეცვლა შეიძლება და საჭიროც არის, რომ გასაქანი მიეცეს საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარებას. მაგრამ როგორ შეიძლება რამდენიმე წლის განმავლობაში მოსპო არსებული ენა და მის ნაცვლად შექმნა ახალი ენა ისე, რომ ანარქია არ შეიტანოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, საზოგადოების დაშლის საფრთხე არ შექმნა? დონ-კიხოტების მეტს ვის შეუძლია დაისახოს ასეთი ამოცანა?“².

მეოთხე განსხვავება ენისა ზედნაშენისაგან. ამ განსხვავებას ქმნის დამოკიდებულება წარმოებასთან: ზედნაშენი სხვაგვარს დამოკიდებულებაშია წარმოებასთან, ვინემ ენა. „ზედნაშენი - გვასწავლის ი. სტალინი — უშუალოდ დაკავშირებული არ არის წარმოებასთან, ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან. იგი წარმოებასთან დაკავშირებულია მხოლოდ არაპირდაპირ, ეკონომიკის მეშვეობით, ბაზისის მეშვეობით. ამიტომ ზედნაშენი საწარმოო ძალთა განვითარების დონის ცვლილებებს ასახავს არა ერთბაშად და არა პირდაპირ, არამედ ბაზისის ცვლილებათა შემდეგ, ბაზისის ცვლილებებში წარმოების ცვლილებათა ასახვის მეშვეობით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ზედნაშენის მოქმედების სფერო ვიწრო და შეზღუდულია.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 8.

² იქვე.

ენა კი, პირიქით, უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისიდან ზედნაშენამდე. ამიტომ ენა წარმოების ცვლილებებს ასახავს ერთბაშად და უშუალოდ, არ ელოდება ბაზისის ცვლილებებს¹.

ამიტომაც, რომ ლექსიკურ შემადგენლობაში ცვლილებები ხდება განუწყვეტლივ: „მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობისა და ტრანსპორტის, ტექნიკისა და მეცნიერების განუწყვეტელი ზრდა ენისაგან მოითხოვს მისი ლექსიკის შევსებას ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით, რომლებიც საჭიროა მათი მუშაობისათვის. და ენა, უშუალოდ ასახავს რა ამ საჭიროებას, ავსებს თავის ლექსიკას ახალი სიტყვებით, სრულყოფს თავის გრამატიკულ წყობას“².

მეოთხე განმასხვავებელ ნიშანთან შინაგან კავშირშია ერთი არსებითი მნიშვნელობის გარენოება:

„... ზედნაშენის მოქმედების სფერო ვიწრო და შეზღუდულია“³. „... ენის, რომელიც ადამიანის საქმიანობის ყველა დარგს მოიცავს, მოქმედების სფერო გაცილებით უფრო ფართო და წრავალმხრივია, ვიდრე ზედნაშენის მოქმედების სფერო. უფრო მეტიც, იგი თითქმის უსაზღვროა“⁴.

როგორც ზემოთაც (გვ. 28) იყო აღნიშნული, საკითხის მარქსისტულად დაყენებისათვის აუცილებლად თვლიდნენ ენა განხილულ იყო, როგორც ზედნაშენური კატეგორია. გამოირკვა, რომ ეს ასე არ არის. ი. სტალინის მოძღვრებაში განოვლენილია ოთხი არსებითი ხასიათის ნიშანი, რომლის მიხედვითაც ენა განსხვავდება ზედნაშენისაგან. „ამრიგად — ასკვნის ი. სტალინი — ა) მარქსისტი ენას ბაზისის ზედნაშენად ვერ მიიჩნევს; ბ) ენისა და ზედნაშენის ერთმანეთში არევა სერიოზული შეცდომაა“⁵.

„ენა არ შეიძლება მივაკუთვნოთ არც ბაზისთა კატეგორიას, არც ზედნაშენთა კატეგორიას. იგი არ შეიძლება მივაკუთვნოთ აგრეთვე ბაზისსა და ზედნაშენს შორის „შუალედურ“ მოვლენათა კატეგორიას, რადგან ასეთი „შუალედური“ მოვლენები არ არსებობენ“⁶.

¹ ი. სტალინი მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. 1951, გვ. 8—9.

² იქვე. 1951, გვ. 9.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე. გვ. 34.

ენა არ შეიძლება მივაკუთვნოთ არც საზოგადოების საწარმოო ძალებს, ვთქვათ, წარმოების იარაღთა კატეგორიას. როგორც ი. სტალინმა განმარტა, წარმოების იარაღებს — ენის მსგავსად — შეუძლიათ ემსახურონ საზოგადოების სხვადასხვა კლასებს, საწარმოო იარაღები შეიძლება გამოადგეს სხვადასხვა ეკონომიურ წყობილებას.

მაგრამ მსგავსება ამით ამოიწურება. საწარმოო იარაღები მატერიალურ დოვლათს ქმნიან, ენა კი არავითარ მატერიალურ ღირებულებას არა ქმნის. ამაშია არსებითი განსხვავება¹.

ენა წარმოადგენს სპეციფიკურ საზოგადოებრივ მოვლენას. როგორც ყოველი სხვა საზოგადოებრივი მოვლენა, ენაც ემსახურება საზოგადოებას. ენის განმასხვავებელი თავისებურებანი ნდგომარეობენ იმაში, რომ „ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, რომელიც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში, როგორც წარმოების დარგში, ისე ეკონომიური ურთიერთობის დარგში, როგორც პოლიტიკის დარგში, ისე კულტურის დარგში, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე ყოფაცხოვრებაში. ეს თავისებურებანი ახასიათებენ მხოლოდ ენას...“².

§ 13. მცდარობა ნ. მარის მტკიცებისა თითქოს ენა წარმოადგენდეს ბაჟინის ზედნაშენს. ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ განიხილავდა ენას, როგორც ზედნაშენურ კატეგორიას. ნ. მარი არ იძლეოდა არავითარ დასაბუთებას, თუ რატომ უნდა მიგვეჩინა ენა ზედნაშენურ კატეგორიად. ენის ზედნაშენურობის საკითხი, სხვათა შორის, არ წარმოადგენს გამონაკლისს: ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ დებულებათა დასაბუთებას საერთოდ არ იძლეოდა.

ენის ზედნაშენური ხასიათის შესახებ დებულების თვით და ფორმულებაშიც კი ნ. მარის ნათქვამს აკლია გარკვეულება. რიგ შემთხვევაში ნ. მარი ხაზს უსვამს ენის დამოკიდებულებას საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე და, თითქოს, ამაში ხედავს ენის ზედნაშენურ ხასიათს: „... ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრებისათვის

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 34—35.

² იქვე. გვ. 34.

ენა არის ზედნაშენური კატეგორია, რომელიც თავისი წარმოშობით დაკავშირებულია ცხოვრებასთან¹.

მაგრამ რიგ შემთხვევაში ენას ნ. მარი ახასიათებს, როგორც ბაზისის ზედნაშენს: „ენა საერთოდ, მაშასადამე, ზაზოვანიც, მით უფრო ბგერითი, არის ზედნაშენური კატეგორია წარმოებისა და საწარმოო ურთიერთობათა საფუძველზე...“².

„მეტყველების პალეონტოლოგია, ხსნის-რა ყოველი ენობრივი მოვლენის არსს“... ადგენს, რომ „ყველა ისინი, და არა მხოლოდ სიტყვები, ვლინდებიან, როგორც ეკონომიკასთან დაკავშირებული ღირებულებანი“³.

„ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება იაფეტური თეორიის მიხედვით დამყარებულია პირველ რიგში ჯერ მეტყველებისა, შემდეგ სიტყვების, როგორც სოციალურ ღირებულებათა, აღმოცენებისა და განვითარების კანონზომიერებაზე, ღირებულებათა, რომელნიც წარმოიშვებიან საწარმოო ურთიერთობის მიერ მათი დიალექტიკური განვითარების პროცესში და რომელთა გაფორმებაც წარმოებს შესაბამისი სტადიების აზროვნებით“⁴. „მეორე მხრით, ვაქცევთ რა მთელს ჩვენს ყურადღებას შემოქმედებითი პროცესის შინაგან მიზეზებს მეტყველების განვითარებაში, ჩვენ ოდნავადაც არ შეგვიძლია ეს პროცესი მოვათავსოთ თვით ენაში. ენა ისეთივე ზედნაშენური საზოგადოებრივი ღირებულებაა, როგორც მხატვრობა და, საერთოდ, ხელოვნებანი“⁵.

განიხილავდა რა ენას, როგორც ბაზისის ზედნაშენს, ნ. მარი თვლიდა, რომ: 1. ენა, როგორც ყოველი ზედნაშენური კატეგორია, არის კლასობრივი; 2. ენის კატეგორიები ასახავენ სოციალურ ურთიერთობას; 3. ენის განვითარება სავსებით შეესაბამება ბაზისის განვითარებას: ბაზისის შეცვლა გამოიწვევს ენის მსხვერველს, მის რევოლუციურ გარდაქმნას.

ენის კლასობრიობაზე ნ. მარის გაგებით აქ აზრ შევჩერდებით: მასზე მსჯელობა გვექნება ქვემოთ (§ 15). აქ კი დავასახელებთ

¹ Н. Марр. Языковая полигика яфетической теории и удмуртский язык, 1930,—რბ. შრომები, ტ. I, გვ. 279.

² Н. Марр. К Бакинскому дискуссию о яфетологии и марксизме. 1932. გვ. 25

³ Н. Марр. Новый поворот в работе по яфетической теории, 1931.—რბ. შრომები, ტ. I, გვ. 334.

⁴ Н. Марр. Язык и мышление, 1931,—რბ. შრომები, ტ. III, გვ. 106.

⁵ Н. Марр. Общий курс учения об языке, 1928,—რბ. შრომები, ტ. II, გვ. 107.

ენის ზედნაშენურობის საილუსტრაციოდ ნ. მარის მიერ მოყვანილ მაგალითებს.

გრამატიკულ კატეგორიებში — ბრუნვებში. შედარების ხარისხებში — ნ. მარი ხედავდა სოციალურ ურთიერთობათა უკუფენას. ასე, მაგალითად, ბრუნვათა შესახებ ნ. მარი წერდა: „ამას ჩვენ ვხედავთ 'ძალის' აღმნიშვნელ სომხურ სიტყვაში... მის ბრუნვაში...“

შიშინათა ტიპის III ს (შუნ), რომელიც მხოლოდ პირდაპირ ბრუნვებში გვხვდება, ეცილება... სისინათა რიგის IV ს (შან) — ნაირსახეობა, რომელიც მტკიცედაა დამკვიდრებული ყველა ირიბ ბრუნვაში, ხოლო პირდაპირი და ირიბი ბრუნვები ეს ხომ „ბრუნვებია“ პასიური და აქტიური. სახელდობრ, სოციალურად დასაფასებელი ოდენობანი, რამდენადაც სტადიალური განვითარების წინა საფეხურზე ისინი წარმოადგენენ კოლექტივის ორ განსხვავებულ კატეგორიას¹.

როგორც ცნობილია, პირდაპირ ბრუნვას უწოდებენ სახელობითს ბრუნვას; ინდოევროპულს ენებში სახელობითი ბრუნვა—წინადადების დამოუკიდებელი წევრის, ქვემდებარის ბრუნვაა, მმართველი სახელის ბრუნვაა და არა მართულისა. ნ. მარის მიხედვით ეს სახელობითი ბრუნვა წარმოადგენს სოციალურ ოდენობას; ირიბი ბრუნვები — მიცემითი, ბრალდებითი, ნათესაობითი — დამატების ბრუნვებია და სინტაქსურად დამოკიდებულ წევრებს გადმოგვცემენ წინადადებაში. ნ. მარის მიხედვით ეს ბრუნვები აგრეთვე სოციალური ოდენობებია, ოღონდ, რა თქმა უნდა, სხვა რიგისა, ვიდრე პირდაპირი ბრუნვა: აქტიურობისა და პასიურობის სინტაქსური ფორმები ნ. მარის მიხედვით ასახავენ სოციალურ ურთიერთობას, „სოციალურად დასაფასებელ ოდენობებს“, სხვადასხვა სოციალურ კატეგორიას (გაბატონებულ და დაქვემდებარებულ ფენებს!).

განიხილავს რა ენის კატეგორიებს (ან შემთხვევაში ბრუნვათა კატეგორიებს), როგორც ზედნაშენურ მოვლენებს. ე. ი. როგორც საზოგადოებაში საწარმოო ურთიერთობათა უშუალო აშსახველ ფაქტებს, ნ. მარი იძლევა ენის ფაქტების ვულგარულ-სოციოლოგიურ, არამეცნიერულ გაგებას.

ასევე განმარტავს ნ. მარი ზედსართავთა ხარისხებს. „... დიდი ხანია — წერს ნ. მარი — უკვე ახსნილია, რომ შედარებითი ხარისხები სოციალური წარმოშობისაა. იგი ზედნაშენია კლასობრივი,

¹ Н. Марр. Филетическое зорн на украинском хуторе, 1930.—რლ. შრომები, ტ. V, გვ. 239 — 240. ხაზი ჩვენია—ა. ნ.

წოდებრივი წყობილებისა, — ისე, რომ სიტყვა, რომელიც ენსახურება ახლა მაღალი ხარისხის წარმოებას, — იქნება იგი შედარებითი თუ აღმატებითი ხარისხი, — თავდაპირველად განოხატავდა არა ამა თუ იმ უმაღლეს საფეხურს იმ ცნებისა, რომელიც გამოიხატება ზედსართავით და რომელთანაც იგი შერწყმულია, არამედ, — კუთვნილებას იმ მაღალი ფენისა, იქნება იგი წოდება თუ კლასი, — რომელიც ყოველგვარი ზედდართული მარეწებლის, — სუფიქსისა თუ პრეფიქსის, — გარეშე იყო გაბატონებული; მისი სახელია ტოტემი — შეფასებული როგორც სოციალურად მაღალი საფეხური; ხოლო სუფიქსი, სიტყვა იმავე შედარებითი ხარისხის წარმოების ფუნქციით, სინამდვილეში გაბატონებული ფენის კუთვნილებას აღნიშნავდა¹. ანდა კიდევ: „შედარების ხარისხები გრამატიკაში აღმოჩნდა: უდაბლესი ანუ დადებითი ხარისხი... — დაბალი წოდების სახელის დანალექი (отложное), საშუალო ანუ შედარებითი ხარისხი — საშუალო წოდებისა, უმაღლესი ანუ აღმატებითი — უმაღლესი წოდებისა, და რადგანაც წოდებანი ტომთა გარდმონაშთია, ამდენად პირველადი ზედსართავები... „კარგი“ და „უბირო“, „კული“ შედარებითს ხარისხებში აღმოჩნდა სახელები ტომთა, რომელნიც შედიოდნენ იმ ხალხის შემადგენლობაში, რომელთა ენაშიც იხმარებოდა გარკვეული ხარისხი შედარებისა“².

ზედსართავთა დადებითი ხარისხი, როგორც ნ. მარის ირწმუნება, ისტორიულად დაბალი წოდების სახელია. ნ. მარის ეს ვარაუდი მოკლებულია საფუძველს.

გრძელი, მოკლე, განიერი, ვიწრო, შავი, თეთრი, წითელი, მაღალი, სქელი, წვრილი, მსხვილი... რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ყოფილიყო არც წოდებათა სახელი (ამდენი წოდება არასოდეს ყოფილა!), არც ტომთა სახელი (ასეთი ტომობრივი სახელწოდებანი არც ერთი ხალხის ისტორიამ არ იცის).

ამასთანავე, ზედსართავთა დიდზე დიდი ნაწილი ხარისხებს აწარმოებს ერთი და იმავე ფუძისაგან: გრძელი — უგრძესი, მაღალი — უმაღლესი, მოკლე — უმოკლესი... ამდენად, ხარისხთა წარმოებაში აქ არა გვაქვს სხვადასხვა ფუძე, რომლებიც შეიძლება მიგვეჩნია — ნ. მარის ვარაუდის მიხედვით — სხვადასხვა წოდებათა ან ტომთა სახელებად და ერთმანეთისათვის დაგვეპირისპირებინა, როგორც სხვადასხვა ფუძის მქონე.

¹ Н. Марр. К сомнитической палеонтологин в языках неафетических систем, 1931, — რ. შრომები, ტ. II, გვ. 278.

² Н. Марр. Основные достижения афетической теории, 1924, — რ. შრომები, ტ. I, 213.

ნ. მარისტვის „კარგი“ (хорошій), „ცუდი“ (дурной) — პირველადი ზედსართავებია, მაგრამ რატომაა ეს ზედსართავები პირველადი, ნ. მარს არსად აქვს ნაჩვენები. საბუთად ვერ გამოდგება, რომ ეს ზედსართავები თვისებას აღნიშნავენ. თვისებას ბევრი სხვა ზედსართავეიც აღნიშნავს (მაგ., მაღალი, დაბალი...). თუ ყურადღებას გავაჩვენებდით სოციალურ დახასიათებაზე, საამისოდ „მაღალი“ (высокий) და „დაბალიც“ (низкий) გამოდგებოდა არა ნაკლებ, ვინემ „კარგი“ და „ცუდი“, „უხეირო“.

მართალია, „კარგი“-ს შედარებითი ხარისხი იწარმოება ახალი ფუძის მოშველებით: კარგი - უკეთესი; ასეთი წარმოება (ე. წ. სუპლექტიური წარმოება) სიძველეს მოწმობს: ერთი და იმავე ზედსართავის სხვადასხვა ხარისხის გამოსახატავად გამოიყენებოდა სხვადასხვა ფუძე; და ეს იმიტომ, რომ შედარების ხარისხები, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია, ძველად არ იყო. მაგრამ ასეთი ძველი ვითარება შემონახულია არა მხოლოდ ამ ზედსართავ სახელში — „კარგი“, არამედ სხვებშიაც (მაგალითად, პატარა — უმცირესი, маленький—меленький); მეორე მხრივ, ასეთი წარმოება არა აქვს რუსულ ზედსართავს — „дурной“ (дурнее, дурнейший), რომელსაც ნ. მარი „პირველადს ზედსართავს“ უწოდებს.

ნ. მარი ამოდის დებულებიდან: „წოდება ტომთა გარდმონაშთითა“. ზედსართავთა შედარების ხარისხები და მათი კვალიფიკაცია ამ დებულების საილუსტრაციოდაა მოყვანილი. მაგრამ საამისოდ ეს მასალა არ გამოდგება. მეტი კიდევ: თვით ამოსავალი დებულება, თითქოს წოდების აღმნიშვნელი ტერმინები ტომის სახელიდან მოდიოდეს, სრულიად დაუსაბუთებელია. ნ. მარს მხედველობაში აქვს ქართველი ტომის სახელწოდება „მარგალი“ (მეგრელი), რომელსაც ცარიზმის დროს გარკვეულ წრეებში „გლები“-ს მნიშვნელობით ხმარობდნენ. მაგრამ ამგვარი გაგება არც ძველი იყო და არც გავრცელებული. ნ. მარი ამბობდა: „გლები“ და „გლახა“ ქართულში ერთი და იგივე ფუძეაო, მაგრამ დამაჯერებლად ეს იგივეობა ნაჩვენები არაა. მაგრამ თუნდაც რომ ეს ერთი და იგივე ფუძე იყოს, ეს არ იკმარებდა ზოგადი დებულების წამოსაყენებლად: წოდებათა სახელები ტომთა სახელებიდან მოდისო. ასეთი დებულება სრულიად უსაფუძვლოა.

გრამატიკულ ფაქტებს (ბრუნვები, ხარისხები...) ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ ასე ყალბად აშუქებდა იმიტომ, რომ ენა მიაჩნდა ზედნაშენურ კატეგორიად: გრამატიკულ სისტემაში ნ. მარსა და მის მიმდევრებს უნდოდათ საზოგადოებრივი ურთიერთობის (ბატონობის, ჩაგვრის...) ანარეკლი ეპოვათ.

ძნელი არ იყო იმის დანახვა, რომ ასეთი მსჯელობა ფაქტებს არ შეეფერებოდა. მაგრამ თვით დებულება „ენა ზედნაშენია ბაზისისაო“ მარქსისტულ დებულებად იყო ცნობილი. ი. სტალინმა დაასაბუთა, რომ ენა არაა ზედნაშენი ბაზისისა, რომ შემცდარია თვით საკითხის დასმა ენის ზედნაშენურობის შესახებ. — რომ ენის მიჩნევას ზედნაშენად არა თუ არ მოითხოვს მარქსიზმი, არამედ ასეთი დებულება შეუთავსებელია მარქსიზმთან: ენის მიჩნევა ზედნაშენად მცდარია (იხ. § 12).

„ნ. ი. მარმა—წერს ი. სტალინი—ენათმეცნიერებაში შეიტანა არასწორი, არამარქსისტული ფორმულა ენის, როგორც ზედნაშენის, შესახებ და თავგზა აებნა, თავგზა აუბნია ენათმეცნიერებას“. ¹

§ 14. ენა არ შეიძლება იქონოს კლასობრივი. საბჭოთა ენათმეცნიერებაში ენის კლასობრიობის საკითხს სვამდნენ იმასთან დაკავშირებით, რომ ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიაში მარქსიზმი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს საზოგადოებრივ კლასებსა და მათს ბრძოლას. ფილოსოფიის სპეციალისტები, ბევრი ენათმეცნიერი, ისტორიკოსი ფიქრობდა, რომ ენის განხილვა მარქსისტული თეოსაზრისით მოითხოვს ენის კლასობრიობის აღიარებას.

რა ჰქონდათ მხედველობაში, როდესაც ამტკიცებდნენ, რომ ენა კლასობრივი მოვლენაა? რაში ხედავდნენ ენის კლასობრიობას? ეს არ იყო გარკვეული.

ენის კლასობრიობის დამკველებს არ წამოუყენებიათ ენის კლასობრიობის რაიმე საზომი, მათ არ გააჩნდათ სათანადო კრიტიერიუმი ენის კლასობრიობის განსაზღვრისათვის.

იქნებ ენა იმიტომ მიაჩნდათ კლასობრივად, რომ იგი წარმოადგენს კლასთა ბრძოლის იარაღს კლასობრივ საზოგადოებაში? მაგრამ ასეთ შემთხვევაში ენა ვერ ჩაითვლება ბურჟუაზიულ ენად ანდა პროლეტარულ ენად: ის გამოვა ბურჟუაზიულიცა და პროლეტარულიც, იმისდა მიხედვით, თუ რომელი კლასი იყენებს მას ბრძოლის იარაღად. მეტი კიდევ: კლასობრიობის საზომად ეს რომ მივიჩნიოთ, ენა იმ დივიდუალურ მოვლენად უნდა გამოვაცხადოთ: ენას იყენებს ბრძოლის იარაღად არა მხოლოდ კლასი, არამედ ცალკე პირიც, ინდივიდიც თავის ინტერესების დასაცავად.

ენის კლასობრიობაზე ლაპარაკი შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ სხვადასხვა საზოგადოებრივი კლასების მეტყველება ძირითად მომენტებში განსხვავებული აღმოჩნდებოდა.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951 წ., გვ. 30.

სახელდობრ, რა ძირითად მომენტებში? ამის პასუხს ვერ იპოვიდით ენის კლასობრიობის დამკველთა მსჯელობაში. ამგვარად, ენის კლასობრიობის დამკველთს არ მოეპოვებოდათ გარკვეული კრიტერიუმი ენის კლასობრიობისა, მიუხედავად იმისა, რომ გადაქრით აცხადებდნენ — ენა კლასობრივიაო. მეტი კიდევ, ენის კლასობრიობის დამკველები ხაზგასმით აღნიშნავენ: მარქსისტული ვერ იქნება ენათმეცნიერული თეორია, თუ ის ენის კლასობრიობას არა ცნობსო.

ი. სტალინმა დაადგინა, თუ რა არის არსებითი ენისათვის, რა განსაზღვრავს ენის არსს, რა ქმნის მის საფუძველს; ამით ენათმეცნიერებამ მოიპოვა საიმედო კრიტერიუმი იმის გადასაწყვეტად, რასთან გვაქვს საქმე ამა თუ იმ შემთხვევაში — ენასთან თუ დიალექტთან; კერძოდ, იგი გვაძლევს ჩვენ საზომს იმის გასარკვევად. თუ რას წარმოადგენს კლასის მეტყველების თავისებურება, შეიძლება თუ არა არსებობდეს კლასობრივი ენა. ი. სტალინმა დამტკიცა, რომ ენა არ არის კლასობრივი; ენა არ შეიძლება იყოს კლასობრივი. პირველ ყოვლისა: საკითხი არ შეიძლება დაისვას იმ საზოგადოების მიმართ, სადაც არ არის კლასები (წინარე-კლასობრივ ან უკლასო საზოგადოების მიმართ): „ძნელი არ არის იმის გაგება, რომ იმ საზოგადოებაში, სადაც კლასები არ არიან, ლაპარაკი კი არ შეიძლება კლასობრივი ენის შესახებ. პირველყოფილმა-თემობრივმა გვაროვნულმა წყობილებამ არ იცოდა კლასები, მაშასადამე, იქ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო კლასობრივი ენა, — იქ ენა იყო საერთო, ერთიანი მთელი კოლექტივისათვის. საწინააღმდეგო აზრი, რომ კლასად უნდა გვესმოდეს ადამიანთა ყოველგვარი კოლექტივი, მათ შორის პირველყოფილ-თემობრივი კოლექტივიც, საწინააღმდეგო აზრი კი არა, სიტყვების თამაშია, რონელიც უარყოფის ღირსიც არაა“¹.

ენისა და საზოგადოებრივი კლასების ურთიერთობის საკითხი მხოლოდ კლასობრივ საზოგადოებაში შეიძლება დაისვას. როგორია ენის დამოკიდებულება კლასებთან და კლასების დამოკიდებულება ენასთან? ენა ემსახურება საზოგადოების ყველა კლასს, როგორც ურთიერთობის საშუალება და იჩენს ერთგვარ განურჩევლობას კლასებისადმი, მაგრამ საზოგადოებრივი „კლასები სრულიადაც არ არიან განურჩევლნი ენისადმი. ისინი ცდილობენ გამოიყენონ ენა თავისი ინტერესებისათვის, თავს მოახვიონ მას თავისი განსაკუთრებული ლექსიკონი, თავისი განსაკუთრებული ტერმინები, თავისი განსაკუთრებული გამოთქმები“².

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 9—10.

² იქვე. გვ. 11.

ამგვარად ჩნდება ამა თუ იმ კლასისთვის დამახასიათებელი თავისებურებები მეტყველებისა, ჩნდება მეტყველების კლასობრივი თავისებურებები. ეს თავისებურებები მეტწილად იმაში ვლინდება, რომ ამა თუ იმ კლასის წარმომადგენელი ხმარობს მისი კლასისთვის დამახასიათებელ სიტყვებსა და გამოთქმებს და, პირუკუ, ერიდება გარკვეული სიტყვებისა თუ გამოთქმების ხმარებას; ანდა: ამა თუ იმ სიტყვაში ჩააქსოვს თავისებურ მნიშვნელობას თავისი კლასის თვალსაზრისის შესაბამისად. მაგალითისათვის შევადაროთ სიტყვები: „ბატონი“ და „ამხანაგი“. ორივე სიტყვა ცნობილი იყო მეფის რუსეთისდროინდელი კაპიტალისტისთვისა და მუშისთვისაც. მაგრამ მუშა ხმარობდა ამ სიტყვას („ბატონი“, „ბატონო!“) მხოლოდ და მხოლოდ გაბატონებული კლასის წარმომადგენლის მიმართ და არა თავისი ამხანაგის, მუშის მიმართ. მუშას რომ მუშისათვის „ბატონო“-თი ნიემართა, ეს იქნებოდა შეურაცხელოვანი. მუშის მეტყველებაში „ბატონი“ პასიური მარაგის სიტყვას წარმოადგენდა. მეორე ნხრივ, ქარხნის პატრონისა თუ მემამულისათვის, გუბერნატორისა თუ პოლიციის მოხელისათვის „ბატონი“ („ბატონო!“) იყო ჩვეულებრივი და ძირითადი სიტყვა თავისი წრის ადამიანებთან ურთიერთობისათვის (ხოლო მუშასა და გლეხს თუ მიმართავდა ამ სიტყვით მემამულე ანდა ქარხნის პატრონი, სიტყვას ირონიული ელფერი ექნებოდა: „ბატონო მუშეპო!“). სიტყვა „ამხანაგი“, რა თქმა უნდა, ცნობილი იყო ფაბრიკანტისთვისაც, მემამულისთვისაც, გუბერნატორისა თუ პოლიციის მოხელისთვისაც, მაგრამ არც ერთი მათგანი მას არ ხმარობდა. ამ სიტყვის ხმარებას ისინი ერიდებოდნენ, ერიდებოდნენ როგორც „საზოგადოების დაბალი ფენების“ დამახასიათებელ სიტყვას.

მეფის პოლიციას, მონარქისტულ გაზეთებს შვენივრად ესმოდათ, თუ რას ნიშნავდა სიტყვები — „რევოლუცია“, „რევოლუციონერი“... , და სწორედ ამიტომ ერიდებოდნენ მათ ხმარებას, მათ ნაცვლად ხმარობდნენ სიტყვებს: „ბუნტი“, „ბუნტის თავი“... ეს სიტყვები გამოხატავდა გაბატონებული კლასების, ბურჟუაზიისა და მემამულეთა, დამოკიდებულებას რევოლუციისა და რევოლუციონერებისადმი.

შემოხვევითი არ ყოფილა, რომ მეფის რუსეთში ყველა ერი და ხალხი, გარდა რუსი ერისა, იწოდებოდა „ინოროდცებად“ და „ტუზემცებად“: ეს შეეფერებოდა ეროვნული უთანასწორობის, ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკას, რასაც რუსეთის იმპერია მტკიცედ ადგა.

თავისებური სიტყვებითა და გამოთქმებით, — როგორც ამაზე მიგვიითიუბს ი. სტალინი — „განსაკუთრებით გამოირჩევიან

შეძლებული კლასების ზედაფენები, რომლებიც მოსწყდნენ ხალხს და სძულთ იგი: თავადაზნაურული არისტოკრატია, ბურჟუაზიის ზედა ფენები. იქმნება „კლასობრივი“ დიალექტები, ეარგონები, სალონის „ენები“¹.

ეს თავისებურებები აქვთ მხედველობაში, როდესაც ლაპარაკობენ, თითქოს არსებობდეს „თავადაზნაურული ენა“, „ბურჟუაზიული ენა“, — „პროლეტარული ენის“, „გლეხური ენის“ საპირისპიროდ.

მაგრამ ხსენებულ გამოთქმებში სიტყვა „ენა“ ნახშირია არა პირდაპირი მნიშვნელობით, არამედ გადატანით, ფიგურალურად. არსებობდა „კლასობრივი“ დიალექტები, ეარგონები რუსი თავადაზნაურობისა, რუსი ბურჟუაზიისა, მაგრამ არ არსებობდა და არც შეიძლებოდა არსებულიყო რუსული თავადაზნაურული ენა, რუსული ბურჟუაზიული ენა (ანდა — რუსული გლეხური ენა, რუსული პროლეტარული ენა), თუ ენას ვიხმართ მისი პირდაპირი მნიშვნელობით.

კლასობრივ დიალექტებს, კლასობრივ ეარგონებს კლასობრივ ენებად ვერ მიიჩნევს ის, ვინც ამოდის ენის საფუძვლის სტალინური გაგებიდან. მართლაც-და, ენის საფუძველს ქმნის გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. მაგრამ „ამ დიალექტებსა და ეარგონებს -- როგორც აღნიშნავს ი. სტალინი — არა აქვთ თავიანთი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი, — ისინი მათ სესხულობენ ეროვნული ენისაგან“...²

მაშასადანე, კლასის მეტყველებას არ მოეპოვება ის, რაც ენას ხდის ენად. გარდა ამისა კლასობრივ დიალექტებსა ანუ ეარგონებს „აქვთ ხმარების ვიწრო სფერო ანუ თუ იმ კლასის ზედაფენის წევრთა შორის და სრულიად გამოუსადეგარი არიან, როგორც აღამიანთა ურთიერთობის საშუალება, მთელი საზოგადოებისათვის“³.

კლასობრივი დიალექტები ანუ ეარგონები „წარმოადგენენ საერთო-სახალხო ეროვნული ენის განშტოებებს, რომელთაც არ გააჩნიათ რაიმე ენობრივი დამოუკიდებლობა და განწირული არიან უბადრუკი არსებობისათვის“⁴.

კლასობრივი დიალექტები (ანდა — უფრო ზუსტად — კლასობრივი ეარგონები) არამც თუ არ წარმოადგენენ ენას, არამედ

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 11.

² იქვე. გვ. 12.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

არასოდეს არ შეუძლიათ განვითარდნენ დამოუკიდებელ ენებად¹, მაშინ როდესაც „ტერიტორიული“ (ადგილობრივი) დიალექტები ხელსაყრელ პირობებში „შეიძლება საფუძვლად დაედოს ეროვნულ ენას და განვითარდეს დამოუკიდებელ ეროვნულ ენად“². ანგვარად, კლასობრივ საზოგადოებაში შეიმჩნევა ამა თუ იმ საზოგადოებრივი კლასის თავისებური მეტყველება, მაგრამ ეს თავისებურებანი არ სცილდებიან დიალექტის — კლასობრივი დიალექტის ანდა ჟარგონის — ფარგლებს და არ მიდიან ისე შორს, რომ შეგვეძლოს ლაპარაკი ენის („კლასობრივი ენის“) შესახებ. კლასობრივი ჟარგონი ისევე ვერ იქცევა დამოუკიდებელ ენად, როგორც თავადაზნაურობა ანდა ბურჟუაზია ვერ იქცევა ხალხად ანდა ერად.

ასეთია საქმის ფაქტობრივი ვითარება. ენის კლასობრიობის მომხრენი ფაქტების ჩვენებას ანგარიშს არ უწევდნენ და ლაპარაკობდნენ თავადაზნაურული და ბურჟუაზიული, ან კიდევ გლეხური თუ პროლეტარული რუსული „ენის“ შესახებ, ენა-სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით. ამგვარად, გამოდიოდა, რომ თითქოს არსებობდა ოთხი რუსული ენა. ნამდვილ ენებად „კლასობრივი ენები“ მიაჩნდათ, რუსული ეროვნული ენა კი ფიქტია არისო, ირწმუნებოდნენ. ვინც ამ მცდარ ზნას ადგა, მას ორი აუცილებელი დასკვნა უნდა გაეკეთებინა: ჯერ ერთი, უნდა ეთქვა, რომ სხვადასხვა ერის ერთი და იმავე კლასის „ენები“ უფრო ახლოს არის ერთმანეთთან, ვიდრე ერთი და იმავე ხალხის სხვადასხვა კლასის „ენები“ (მაგალითად, თავად-აზნაურული რუსული „ენა“ და თავად-აზნაურული გერმანული „ენა“, ბურჟუაზიული რუსული „ენა“ და ბურჟუაზიული გერმანული, ფრანგული, ინგლისური „ენები“ უნდა ნიეჩნია ერთმანეთთან უფრო ახლო მდგომ ენებად, ვიდრე იმავე ხალხის სხვა კლასების „ენები“...). ასეთ რასზე მართლაც ანბობდა ნ. მარი (იხ. § 15).

მეორეცაა-და: ვისაც „კლასობრივი“ ენების არსებობა სწამდა, მას უნდა მიეღო „კლასობრივ“ გრამატიკათა არსებობაც — კლასობრივი ფონეტიკის. კლასობრივი მორფოლოგიის, კლასობრივი სინტაქსის არსებობა. „გასაგებია — ირონიულად შენიშნავეს ი. სტალინი — რომ თვითვე „კლასობრივ ენას“ ექნება თავისი „კლასობრივი“ გრამატიკა. — „პროლეტარული“ გრამატიკა, „ბურჟუაზიული“ გრამატიკა. მართალია, ასეთი გრამატიკები ბუნე-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 12

² იქვე. გვ. 41.

ბაში არ არსებობს. მაგრამ ეს არ აფიქრებს ამ ამხანაგებს: მათ სწანთ, რომ ააღიტი გრანტიები განდება¹.

„კლასობრივ“ ენათა არსებობის შესაძლებლობა ფაქტებით არ დასტურდება. „კლასობრივ“ ენათა აღიარება პრინციპშივე მცდარია.

ენის „კლასობრიობის“ დამკველები, როგორც მიგვითითებს ი. სტალინი, პრინციპული ხასიათის ორ შეცდომას უშვებენ. ჯერ ერთი. ისინი ენას ზედნაშენად თვლიან; ზედნაშენს კლასობრივ საზოგადოებაში აქვს კლასობრივი ხასიათი; მაშასადამე — ასკვნიან ისინი — ენაც კლასობრივი უნდა იყოსო. მაგრამ ენა არ არის ზედნაშენი: ამდენად, ამის საფუძველზე ვერ ვილაპარაკებთ ენის „კლასობრიობის“ შესახებ. მეორეცაა-და, ენის „კლასობრიობის“ დამკველებს არასწორად აქვთ გაგებული კლასთა ბრძოლა და მისი შედეგები კლასობრივ საზოგადოებაში: იმათი აზრით, გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლის პირობებში ერთ-მანეთთან შებრძოლ კლასებს არ სჭირდებათ ურთიერთობის საერთო საშუალება — ენა; ენის „კლასობრიობის“ დამკველებს „ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის ინტერესთა წინააღმდეგობა, მათი მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა მიაჩნიათ საზოგადოების დაშლად. მტრულ კლასებს შორის ყოველგვარი კავშირის გაწყვეტად. ისინი ფიქრობენ, რომ რამდენადაც საზოგადოება დაიშალა და აღარ არის ერთიანი საზოგადოება, არამედ არიან მხოლოდ კლასები, სპირო არ არის საზოგადოებისათვის ერთიანი ენაც, სპირო არ არის ეროვნული ენა. რაღა რჩება. თუ საზოგადოება დაიშალა და აღარ არის საერთო-სახალხო, ეროვნული ენა? რჩებიან კლასები და „კლასობრივი ენები“².

„რა თქმა უნდა, მართალი არ არის, — მიგვითითებს ი. სტალინი —, რომ მძაფრი კლასობრივი ბრძოლის არსებობის გამო საზოგადოება თითქოს დაიშალა კლასებად, რომლებიც ერთმანეთთან ეკონომიურად დაკავშირებული აღარ არიან ერთ საზოგადოებაში... მათ შორის ყოველგვარი ეკონომიური ურთიერთობის გაწყვეტა ნიშნავს ყოველგვარი წარმოების შეწყვეტას, ხოლო ყოველგვარი წარმოების შეწყვეტა იწვევს საზოგადოების დაღუპვას, თვით კლასების დაღუპვას. გასაგებია, რომ არც ერთი კლასი არ მოისურვებს თავის მოსპობას. ამიტომ კლასობრივმა ბრძოლამ, რა რიგ მწვავეც უნდა იყოს იგი, არ შეიძლება გამოიწვიოს საზოგადოების დაშლა. მხოლოდ უმეცრებას მარქსიზმის საკითხებში და ენის ბუნების სრულ გაუგებლობას შეეძლო ეკარნახა ჩვენი ზოგიერთი ამხანაგი-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 16.

² იქვე

სათვის ზღაპარი საზოგადოების დაშლის შესახებ, „კლასობრივ“ ენათა შესახებ, „კლასობრივ“ გრამატიკათა შესახებ“¹...

„მარქსი — წერს ი. სტალინი — აღიარებდა, რომ აუცილებელია ერთიანი ეროვნული ენა, როგორც უმაღლესი ფორმა, რომელსაც ემორჩილებიან დიალექტები, როგორც დაბალი ფორმები“².

ენგელსი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „... ინგლისის მუშათა კლასი დროთა განმავლობაში სულ სხვა ხალხად გადაიქცა ვიდრე ინგლისის ბურჟუაზია“ და რომ ინგლისელი „მუშები ლაპარაკობენ სხვა დიალექტით“³ — სხვა დიალექტით და არა ენით! ენგელსი ლაპარაკობს ინგლისის მუშების კლასობრივი დიალექტის შესახებ, — ინგლისური ენის დიალექტის შესახებ და არა — მუშების რაღაც ახალი, კლასობრივი ინგლისური ენის შესახებ! და ეს მიუხედავად იმისა, რომ, ენგელსისავე სიტყვებით რომა ვთქვათ, ინგლისის მუშათა კლასი თავისი იდეებითა და წარმოდგენებით, ზნე-ჩვეულებებითა და ზნეობრივი პრინციპებით, რელიგიითა და პოლიტიკით ისე მკვეთრად განსხვავდება ინგლისის ბურჟუაზიისაგან, თითქოს იგი სხვა ხალხი ყოფილიყოს.

ვ. ლენინი ცნობდა კაპიტალიზმის დროს ორი კულტურის, ბურჟუაზიულისა და პროლეტარულის, არსებობას, — წერს ი. სტალინი, — მაგრამ ამაზე არ შეიძლება მიგვიყვანოს ერთიანი ენის უარყოფა. ვ. ლენინი ხომ აღნიშნავდაო: „ენის ერთობა და მისი შეუფერხებელი განვითარება ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობაა ნამდვილად თავისუფალი და ფართო, თანამედროვე კაპიტალიზმის შესაბამისი, სავაჭრო ბრუნვისა, მოსახლეობის თავისუფლად და ფართოდ დაჯგუფებისა ყველა ცალკე კლასად“⁴.

ენა არ შეიძლება ემსახუროდეს მხოლოდ ერთ კლასს: ენა მოწოდებულია ემსახუროს მთელ საზოგადოებას, საზოგადოების ყველა კლასს.

ენა არ შეიძლება იყოს ამა თუ იმ კლასის წარმონაქმნი: ენები ბევრად უფრო ადრე წარმოიშენეს, ვიდრე — კლასები. ენა იარსებებს კლასების გაქრობის შემდეგაც.

„ენა — გვასწავლის ი. სტალინი — შექმნილია არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის მიერ, ასეუფლ თაობათა ძალიანით. იგი შექმნილია

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 17.

² იქვე, გვ. 13.

³ ფ. ესგელსი. მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, — კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, თხზულებანი, ტ. III. 1929 წ., გვ. 415. რუს. გამოცემა.

⁴ ვ. ლენინი. ერთი თეორეტიკის უფლების შესახებ. — თხზ., ტ. 20 1951 წ., გვ. 483. ქართ. გამოც.

არა ერთი რომელიმე კლასის, არამედ მთელი საზოგადოების, საზოგადოების ყველა კლასის საჭიროების დასაკმაყოფილებლად¹.

„ენა სწორედ იმისათვის არსებობს, სწორედ იმისათვის არის შექმნილი, რომ ემსახურებოდეს მთელ საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის იარაღი, რომ იგი საერთო იყოს საზოგადოების წევრებისათვის და ერთიანი—საზოგადოებისათვის, თანაბრად ემსახურებოდეს საზოგადოების წევრებს მათი კლასობრივი მდგომარეობის მიუხედავად. საკმარისია ენა ასცდეს ამ საერთოსახალხო პოზიციას, საკმარისია ენა დადგეს რომელიმე სოციალური ჯგუფისათვის უპირატესობის მინიჭებისა და ნხარდაქერის პოზიციაზე საზოგადოების სხვა სოციალური ჯგუფების საზიანოდ, რომ მან დაკარგოს თავისი თვისებრიობა, რომ იგი აღარ იყოს საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, რომ იგი გადაიქცეს რომელიმე სოციალური ჯგუფის ქარგონად, დაქვეითდეს და მოსპობის გზას დაადგეს“².

ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა. აქედან კლასობრიობის მომხრენი ასკვნიდნენ, რომ ენა უნდა იყოს კლასობრივი (კლასობრივ საზოგადოებაში). ენა, — გვასწავლის ი. სტალინი, — სწორედ იმიტომ არ შეიძლება იყოს კლასობრივი, რომ იგი საზოგადოებრივი მოვლენაა: ენა როგორც ურთიერთობის იარაღი ემსახურება მთელ საზოგადოებას.

თუ ენა არ უპასუხებს ამ მოწოდებას, თუ იგი არ ასრულებს თავის საზოგადოებრივ დანიშნულებას, იგი კარგავს თავის თვისებრიობას, ე. ი. არ შეიძლება დარჩეს ენად, იგი ჩამოქვეითდება კლასობრივ დიალექტად. ქარგონად. კლასობრივ საზოგადოებაში შეიძლება იყოს კლასობრივი დიალექტები, უფრო ზუსტად — ქარგონები, ზაგრამ არ შეიძლება აისებობდეს კლასობრივი ენები.

„რაც შეეხება შემდგომ განვითარებას, — გვასწავლის ი. სტალინი, — საგვარჯულო ენებიდან ტონების ენებამდე, ტომების ენებიდან ხალხების ენებამდე და, ხალხების ენებიდან ეროვნულ ენებამდე, — ყველგან განვითარების ყველა ეტაპზე ენა, როგორც საზოგადოებაში ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, საერთო და ერთიანი იყო საზოგადოებისათვის, იგი თანაბრად ემსახურებოდა საზოგადოების წევრებს დამოუკიდებლად მათი სოციალური იდგომარეობისა“³.

გვევე შეიძლება ითქვას ეროვნული ენების შესახებაც: „ისტორია გვეუბნება, რომ ეროვნული ენები არის არა კლასობრივი,

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 5.

² იქვე. გვ. 6.

³ იქვე. გვ. 10.

არამედ მთელი ხალხის ენები, ერების წევრებისათვის საერთო და ერებისათვის ერთიანი ენები“¹.

ყოველივე იმიდან, რაც ზევით ითქვა, გამომდინარეობს, რომ არ არის სწორი ფაქტობრივად, უსაფუძვლოა მეცნიერულად, თითქოს ენა იყოს კლასობრივი მოვლენა.

ენის კლასობრიობა არ გამომდინარეობს მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპებიდან. მარქსიზმი არ მოითხოვს ენა მიეიწიოს კლასობრივ მოვლენად. უფრო მეტიც: ენის კლასობრიობა შეუთავსებელია ენის რაობის მარქსისტულ გაგებასთან.

„ამრიგად, — ასკენის ი. სტალინი:

ა) ენა, როგორც ურთიერთობის საშუალება, ყოველთვის იყო და არის საზოგადოებისათვის ერთიანი და მის წევრთათვის საერთო ენა;

ბ) დიალექტებისა და ქარგონების არსებობა კი არ უარყოფს, არამედ ადასტურებს საერთო-სახალხო ენის არსებობას, რომლის განსტოვებებსაც ისინი წარმოადგენენ და რომელსაც ექვემდებარებიან;

გ) ფორმულა ენის „კლასობრიობის“ შესახებ მცდარი, არამარქსისტული ფორმულაა“².

§ 15. 6. მარის არამეცნიერული ვულგარულ-მათემატიკის-ტური შეხედულება თითქოს უოველი ენა კლასობრივი იქნოს. როგორც ენახეთ (§ 13) ნ. მარის ეგრეთწოდებულ „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ენა გამოცხადებულია ბაზისის ზედნაშენად. ამასთან დაკავშირებით არამეცნიერული, ვულგარულ-სოციოლოგიური განმარტება ეძლევა ისეთ გრამატიკულ კატეგორიებს, როგორიცაა ბრუნვები, მათი სინტაქსური ფუნქციები, შედარების ხარისხები და სხვა.

მაგრამ მატერიალიზმის ვულგარიზაცია ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ ისე ხელშესახებდად არაფერში ჩანს, როგორც ენის „კლასობრიობის“ საკითხში. ნ. მარი აცხადებდა, რომ კლასობრივია ამჟამად არსებული ყველა ენა, მათ შორის ნაციონალური ენებიც; უფრო მეტიც: ნ. მარი ირწმუნებოდა, რომ ენა ყოველთვის იყო კლასობრივი: არაკლასობრივი ენა აქამდე არც არსებულაო. ეს შეიძლება დაუჯერებელი გვეჩვენოს, თუ არ მოვიყვანეთ სათანადო კატეგორიული განცხადებები ნ. მარის შრომებიდან. „პასუხისმგებლობის სრული შეგნებით ვამტკიცებ, — წერდა

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 11.

² იქვე. გვ. 19 — 27.

ნ. მარი, — ვფორდები რა ამაში არსებითად ბევრ ჩემს ამხანაგს, — რომ არ არსებობს ენა, რომელიც არ იყოს კლასობრივი და, მაშასადამე, არ არსებობს აზროვნება, რომელიც არ იყოს კლასობრივი¹.

„ვიმეორებ, უკლასო ენა აქანომდე არ ყოფილა, — ესაა მომავალი უკლასო საზოგადოების საქმე“².

„... იათეტიდოლოგია უარყოფს არაკლასობრივ ენათა არსებობას, ყველა ენა, — მათ რიკხეში ევროპისა და კავკასიის ეროვნული ენებიც, — კიდევ ერთხელ ვიმეორებთ, — კლასობრივია, მასთან კლასობრივი არა უკანასკნელ რიგში, არამედ უწინარეს ყოვლისა“³.

ნ. მარი აცხადებდა, რომ თვით ბგერითი ენის ჩასახვაც კლასობრივი იყო. ბგერითი ენა, თურმე, წარმოიქმნა კლასობრივად დიფერენცირებულ საზოგადოებაში, მისნების წრეში: მხოლოდ ისინი „ფლობდნენ“ პირველ სიტყვებს, იყენებდნენ რა მათ არა როგორც ურთიერთობის საშუალებას. არამედ როგორც მაგიურ საშუალებას ტოტემისადმი მიძართვისას⁴.

„არაკლასობრივი ენა აქამდის არ არსებულა, ენა კლასობრივი იყო მისი გაჩენის მომენტიდან, ბგერითი ენის გაჩენის მომენტიდან: ეს იყო ენა კლასისა. რომელმაც ხელში ჩაიგდო იმ ეპოქათა ყველა საწარმოო იარაღები, მათ შორის მისნობა-წარმოებაც“⁵.

„ბგერითი ენის საპირობება გაჩნდა — წერს სხვაგან ნ. მარი — კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახთა გაჩენასთან ერთად, როდესაც მისნობასთან დაკავშირებით შეიქმნა სპეციალური ჯგუფი საიდუმლო მისნური მოკმედებთ ცეკვაში, სიმღერაში და თამაშში, სადაც რიტმულ წანოძახილებში იწყო გამოყოფა... მისნური მნიშვნელობის სიტყვა-სინბოლოებმა“⁶.

როდის უნდა მომხდარიყო ეს? ნ. მარის ვარაუდით „ბგერითი ენის არსებობის ხანა გრძელდება 50.000 წლიდან 500.000 წლამდე და მეტიც“⁷. მაშასადამე, ნ. მარი ვარაუდობს. რომ „კლასობ-

¹ Н. Марр. Язык и мышление. 1931, — რჩ. შრომები, ტ. III, გვ. 90—91.

² Н. Марр. К Бакунской дискуссии о фетициологии и марксизме. 1932, გვ. 10.

³ იქვე გვ. 18.

⁴ ურთიერთობის საშუალებას კი ხელის ენა შეადგენდა. დაწერილებით — ქვევით §5 35, 36.

⁵ Н. Марр. К Бакунской дискуссии... 1932, გვ. 10.

⁶ Н. Марр. Постановка учения об языке и мирном масштабе... 1928, — რჩ. შრ., ტ. IV, გვ. 59.

⁷ Н. Марр. Язык и мышление, — რჩ. შრ., ტ. III, გვ. 119 1932 წელს გამოსულ წრომაში „ბაქოს დისკუსიისათვის...“ ნ. მარი ბგერითი ენის ისტორიას ეთმობს 60 ათას წელიწადს (გვ. 81).

რივი დიფერენციაციის“ ჩანასახი უკვე გვექონდა სულ ცოტა 50 ათასი წლის წინათ (შესაძლოა, 500000 წლის წინათაც კი!), როდესაც წარმოიქმნა ბგერითი მეტყველება...

თუ ნ. შარბი დავეუჯერებთ, გამოდის, რომ კლასები უხსოვარი დროიდან არსებულან და კლასებად საზოგადოების დაყოფაც დასაბამიდან გვექონია. სწორედ უცნაურია: ბგერითი ენა თავიდანვე არ იხმარებოდა ურთიერთობის საშუალებად, მაგრამ კლასობრივი კი იყო; კლასობრიობა მიეწერება ენას, რომელიც არ იხმა-ება ურთიერთობის საშუალებად. ნანდვილად კი, ენა ურთიერთობის საშუალება იყო იმათთვის, ენა წარმოიშვა ურთიერთობის საკიროებისათვის. და ეს ხდებოდა უძველეს ხანაში, როცა არა თუ კლასები არ არსებობდნენ, არამედ საზოგადოებრივ დიფერენციაციასაც ადგილი არა ჰქონდა.

ნ. შარბი უარყოფდა არაკლასობრივი ენების არსებობას, ნ. შარბი დაბეჯითებით ირწმუნებოდა, ყველა ენა კლასობრივიაო. ნ. შარბი წერდა: „იაფეთი დოლოგია მიუღებლად თელის კვლევა-ძიების დროს სხვაგვარ მიდგომას ენის შესწავლისადმი, თუ არა როგორც კლასობრივი მეტყველებისადმი“...¹

ნ. შარბი აცხადებდა, რომ „სხვადასხვა ქვეყნის ერთისა და იმავე კლასის ენები, სოციალური სტრუქტურის ერთნაირობის პირობებში. ამელაენებენ ერთმანეთთან უფრო მეტ ტიპოლოგიურ თვისობას, ვიდრე ერთი და იმავე ქვეყნის, ერთი და იმავე ერის სხვადასხვა კლასების ენებია“².

მაგალითისათვის ნ. შარბი ასახელებდა სომხურსა და ქართულ ენებს: ძველი სომხური და ძველი ქართული, როგორც ფეოდალური სომხეთისა და ფეოდალური საქართველოს ენები, უფრო ახლოს არიან ერთმანეთთან — სისტემის მხრივ, ტიპოლოგიურად, — ვიდრე ძველი სომხური — ხალხურ სომხურთან და ძველი ქართული — ხალხურ ქართულთანაო³.

რაში მდგომარეობს ეს სიახლოვე, ნ. შარბი არ ამბობს; არც საილუსტრაციო ფაქტებს ასახელებს, თუცა სომხური და ქართული „კლასობრივი“ ენების სიახლოვეზე ორჯერ აქვს თავის შრომებში ლაპარაკი (ერთხელ — 1928 წელს და მეორედ — 1930 წელს).

¹ Н. Марр. К Бакинской дискуссии..., 1932, гл. 19.

² Н. Марр. Почему так трудно стать лингвистом — теоретиком? — რ. შრ., ტ. II, გვ. 415; აგრეთვე: К Бакинской дискуссии... გვ. 18—19.

³ Н. Марр. რ. შრომები, ტ. II, გვ. 415.

ამგვარად, ეს განცხადება ლიტონსიტყვიერია, იგი უშინაარსო ფრაზას წარმოადგენს.

ნ. მარს არც კი უცდია კონკრეტულად ეჩვენებინა რა შინაარსისაა მისი დეკლარაციული განცხადება ენის კლასობრიობის შესახებ. ეს ცოტაა. თვით ცნება „კლასისა“ ნ. მართან გაურკვეველია: ნ. მარი კლას-ცნებას ხან თითქოს იღებს მარქსისტული გაგებით, ხან სრულიად ნებისმიერად განმარტავს („საწარმოო დაჯგუფება“). როდესაც ნ. მარს მიუთითებდნენ, ეს დაუშვებელიაო, იგი აღნიშნავდა: „კლასს“ ვხმარობ არა მარქსისტული გაგებით, არამედ თავისებური აზრით, სხვა, უფრო შესაფერი ტერმინის უქონლობის გამო(!)¹. მაგრამ სხვა შემთხვევაში ეს ხელს არ უშლიდა ნ. მარს განცხადებინა, რომ „ენგელსის ჰიპოთეზა კლასების წარმოშობის შესახებ გვაროვნული წყობილების რღვევის შედეგად—საქიროებს სერიოზულ შესწორებებს“² „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ საფუძველზეო (!), ე. ი. ისე მსჯელობდა, თითქოს „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ კლასი მარქსისტული გაგებით ყოფილ-იყოს ნახმარი.

ძირითადი ცნებები („კლასი“, „ენის კლასობრიობა“) ნ. მართან გაურკვეველია; ენის კლასობრიობის დასაბუთების ნიშან-წყალიც კი არა ჩანს. ყოველივე ამის ნაცვლად ნ. მარი კატეგორიულ უსაბუთო განცხადებებს სთავაზობდა მკითხველს.

მეცნიერული საბუთიანობის მაგიერობას, რა თქმა უნდა, ვერ გასწევდა ხმაურიანი „მემარცხენე“ ფრაზა, რომელიც მოწოდებული იყო დაეფარა უსაფუძვლობა ნ. მარის განცხადებისა, თითქოს ყოველი ენა „კლასობრივია“, თითქოს ენა ყოველთვის იყო „კლასობრივი“.

ნ. მარი და მისი მიმდევრები ფიქრობდნენ, რომ ენის „კლასობრიობის“ აღიარებას მოითხოვს მარქსიზმის პრინციპები. მათი აზრით, ვინც ენის „კლასობრიობას“ უარყოფდა, ის მარქსიზმი-სადმი მტრულ პოზიციაზე იდგა.

ი. სტალინის შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“, ურყევად დასაბუთებულია, რომ ეს ასე არ არის; მარქსიზმი არ მოითხოვს ენის კლასობრიობის აღიარებას; პირიქით, მარქსიზმი უარყოფს ენის კლასობრიობას. მარქსიზმი უარყოფს მარისეულ თვალსაზრისს, თითქოს ენა უნდა შეისწავლებოდეს, როგორც „კლასობრივი“ ენა. ი. ბ. სტალინი გვასწავლის, რომ ენა არ არის კლასობრივი, ენა არ შეიძლება იყოს კლასობრივი (§14).

¹ Н. Марр. К Бакинской дискуссии... 1932, гл. 39.

² Н. Марр. Актуальные проблемы... 1928,—რ. შრ., ტ. III, გვ. 75.

„ნ. ი. მარმა ენათმეცნიერებაში შეიტანა მეორე, აგრეთვე არასწორი და არა მარქსისტული ფორმულა ენის „კლასობრიობის“ შესახებ და თავგზა აებნა, თავგზა აუბნია ენათმეცნიერებას“¹.

§ 16. ენა როგორც სისტემა. ყოველი ენის საფუძველს წარმოადგენს გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი (იხ. § 11). ძირითადი ლექსიკური ფონდის ბაზაზე აიგება ენის ლექსიკური შემადგენლობა. როგორც გრამატიკული წყობა, ისე ლექსიკური შემადგენლობა სისტემას ქმნიან. ენა სისტემას წარმოადგენს. საყოველთაოდ ცნობილია გამოთქმები: „ამა და ამ ენის ბრუნების სისტემა რთულია“, „ამა და ამ ენის უღვლილების სისტემა მარტივია“... საკმარისია გავერკვეთ ასეთ გამოთქმათა რეალურ შინაარსში, რომ გასაგები გახდეს, რასაც ნიშნავს დებულება: „ენა წარმოადგენს სისტემას“.

რა ახასიათებს სისტემას, საერთოდ? როგორია სისტემის ძირითადი ნიშნები? ერთი საგანი (ფაქტი) ვერაფრითარ სისტემას ვერ შექმნის. სისტემის მისაღებად აუცილებელია გვექონდეს საგანთა (ფაქტების...) სიმრავლე. მაგრამ ყოველგვარი სიმრავლე სისტემის სახით არ არის მოცემული; სიმრავლე შეიძლება იყოს ქაოსური, მოუწესრიგებელი ანდა ორგანიზებული, მოწესრიგებული. მოწესრიგებული ის იქნება იმ შემთხვევაში, თუ მთლიანის შემადგენელი ელემენტები გარკვეულ ურთიერთობაში იმყოფებიან ერთმანეთთან. უმარტივესი მაგალითი: აუდიტორიაში ოთხმოცი მერხია; ეს მერხები შეიძლება დავალაგოთ ათ მწკრივად ისე, რომ თითოეულ მწკრივში რვა მერხი იყოს, ხოლო შუაში დარჩეს გასასვლელი, რომლის ორივე მხარეს ოთხ ოთხი მერხია. ეგვევ ოთხმოცი მერხი შეიძლება ყოველგვარი წესრიგის გარეშე დაეყაროთ აუდიტორიაში, — ერთი მეორეზე, ერთი მეორის გარდამო. პირველ შემთხვევაში გვექნება მოწესრიგებული სიმრავლე, მეორეში — მოუწესრიგებელი, ქაოსური. ეს არის მოწესრიგების უმარტივესი შემთხვევა: მერხები კონკრეტული საგნებია, მათი ურთიერთობა ჩვენს მაგალითში განსაზღვრული იყო ადგილით, რომელიც უჭირავს თითოეულ მათგანს სივრცეში (კონკრეტულად: აუდიტორიაში). მაგრამ სისტემა შეიძლება შექმნას სასწავლებლებმა: არასრული საშუალო სკოლა (შეიდწლედ). სრული საშუალო სკოლა (ათწლედ), უმაღლესი სასწავლებელი (უნივერსიტეტი, ინსტიტუტი...). სისტემა შეიძლება შექმნას ცნებებმა: ოთხკუთხედი —

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951 წ., გვ. 30—31.

სწორკუთხედი — კვადრატი...; მცენარე — ხე — მუხა (თითოეული ამ ცნებათაგანი გარკვეულ მიმართებაშია სხვებთან, კერძოდ: თითოეული მათგანი წარმოადგენს უფრო ზოგად ცნებას მომდევნო ცნებასთან შედარებით). ყოველი სისტემა ქმნის ერთ შთღიანს სწორედ იმის გამო, რომ მისი ნაწილები ერთმანეთთან გარკვეულ კანონზომიერ ურთიერთობაში იმყოფება.

ენაში ჩვენ გვაქვს წინადადებები, რომლებიც სიტყვებისაგან შედგება; ეს სიტყვები სხვადასხვაგვარად იცვლება, მაგრამ მათი ცვალებადობა ნებისმიერი კი არ არის, არამედ კანონზომიერია, ინდივიდუალური კი არაა თითოეული სიტყვის მიმართ, არამედ სიტყვათა მგეტი ან ნაკლები მოცულობის ჯგუფებს ეხება. ასე, მაგალითად, ქართულში მიცემითს ბრუნვას -ს აქვს დაბოლოებად: ქვა-ს, ხე-ს, სოკო-ს, ყრუ-ს... კაც-ს, ქალ-ს, სახლ ს. კარ-ს... -ს დაბოლოება აქვს მხოლოდობითშიცა და მრავლობითშიც: ქვებ-ს, ხეებ-ს, სოკოებ-ს, ყრუებ-ს... კაცებ-ს, ქალებ-ს, სახლებ ს, კარებ-ს...

მოთხრობითს ბრუნვაში ხან -მ გვაქვს, ხან — მ: ქვა-მ, ხე-მ, სოკო-მ, ყრუ-მ... კაც-მა, ქალ-მა, სახლ-მა, კარ-მა... ქვებ-მა, ხეებ-მა, სოკოებ-მა, ყრუებ-მა... კაცებ-მა, ქალებ-მა, სახლებ-მა, კარებ-მა...

როგორც აქედან ჩანს, -მ დაბოლოება მაშინ გვაქვს, თუ იმის წინ ხმოვანია, ფუძე ხმოვნით ბოლოვდება, -მა — კიდევ მაშინ, თუ სახელის ფუძე თანხმოვნით ბოლოვდება.

მაშასადამე: მიცემითს ერთი ნიშანი აღმოაჩნდა. მოთხრობითს — ერთი ნიშნის ორი სახეობა. მოთხრობითში უფრო რთული ვითარება გვაქვს, მიცემითში -- მარტივი: მოთხრობითში ორი ფორმულა დაგვეკირდა, მიცემითში ერთი კმარა. შეიძლება ორმა დაბოლოებამ არ იკმაროს, მეტი ფორმულები დაგვეკირდეს.

დაეასახელოთ ორიოდ ფაქტი სხვა ენებიდან.

რუსული ენის ზმნებს აწმყო დროის მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირში სხვადასხვაგვარი დაბოლოება აქვს: ზოგს -- -ит (глядит, висит, горит, кричит, сидит...), ზოგს -- -ет, -ет (недет, несет, кладет, плетет, чистает, отвечает...). ამგვარად: მესამე პირის წარმოება განიხილება ორი ფორმულით (გრამატიკის ტერმინებით ეს ამგვარად ითქმის: რუსულ ენაში ზმნას აქვს ორი უღვლილება: -ит-ბოლოსართიანი და -ет-ბოლოსართიანი).

თუ ავიღებთ სახელთა ბრუნებას რუსულ ენაში, აღმოჩნდება, რომ ორი ფორმულა არ კმარა ბრუნვათა დაბოლოებების სხვადასხვაობის გამოსახატავად, — საში ფორმულა მაინც დაგვეკირდება. ისეთი სიტყვები, როგორცაა: корзина (корзины), трава (травы), стена (стены) — ერთ ბრუნებას ქმნიან, ე. ი. ერთი ფორმულის

მიხედვით იცვლებიან; ისეთი სიტყვები, როგორიცაა: дош (доша), стол (стола), конь (коня)... ведро-(ведра), море (моря) — მეორე ბრუნებას გვაძლევენ, ხოლო ისეთები, როგორიცაა: дверь (двери), соль (соли), кровь (кровя)... — შესაბნეს.

ლათინურ ენაში გარჩეულია ოთხი უღვლილება: laborat (laborare) „შრომობს“, „მუშაობს“, docet (docere) „ასწავლის“, legit (legere) „კითხულობს“, audit (audire) „ისმენს“, „ესნის“. ეს ნიშნავს: ზნების ცვალებადობა გამოიხატება არა ორი ფორმულით, როგორც ეს რუსულ ენაშია, არამედ — ოთხით. თუ ლათინურ ბრუნებას მივმართავთ, აღმოჩნდება, რომ სახელთა ცვალებადობის ტიპები ხუთ ფორმულას გვაძლევს: სახელთა ერთი ჯგუფი იბრუნვის. როგორც silva (silvae) „ტყე“, მეორე — როგორც magister (magistri) „მასწავლებელი“. მესამე — როგორც pater (patris) „მამა“, მეოთხე — როგორც fructus (fructus) „ნაყოფი“, „ხილი“ და, ბოლოს, მეხუთე — როგორც rex (rei) „საქმე“, „საგანი“. ლათინური ენის სახელთა ბრუნება უფრო რთულ სისტემას კმნის, ვიდრე რუსული ენის სახელთა ბრუნება. დაეუშვათ ერთი წუთით, რომ ყველა არსებით სახელს ბრუნებათა ერთი და იგივე დაბოლოებები აქვს (ასეთი ვითარებაა, მაგალითად, ქართულ ენაში), ან რომ ყველა ზმნა იუღვლება ერთი და იმავე ფორმულის მიხედვით. ეს იქნებოდა ბრუნების უმარტივესი სისტემა და უღვლილებების უმარტივესი სისტემა.

წარმოვიდგინოთ მეორე უკიდურესობა: ყველა ზმნა (მუშაობს, ზის, იწვის, ყვირის, მოაქვს, ცურავს...) საკუთარ ფორმებს აწარმოებს, სხვადასხვაგვარად იუღვლება; დაეუშვათ, რომ ყოველი არსებითი სახელი (ბალახი, კალათი, მაგიდა, იატაკი, კასრი, ნიჩაბი, კარი, ფოლადი, დროშა, ცეცხლი...) იბრუნვის თავისებურად. სხვადასხვა გვარი დაბოლოების დართვით. შევძლებდით თუ არა ამ შემთხვევაში გველაპარაკა უღვლილების ან ბრუნების სისტემის შესახებ? რა თქმა უნდა, არა. ჩვენ იმდენი უღვლილება გვექნებოდა, რამდენიც ზმნა არსებობს და იმდენი ბრუნება, რამდენიც — სახელია. მოგვიხდებოდა ბრუნებისა და უღვლილების ინდივიდუალურად შესწავლა, თითოეული სახელისა — ცალკე და თითოეული ზმნისა — ცალკე.

სინამდვილეში ასეთი შემთხვევები არა გვხვდება. სინამდვილეში სახელთა ბრუნება, ზმნების უღვლილება გამოიხატება ფორმულათა განსაზღვრული რაოდენობით. ეს ფორმულები ერთ ენაში მეტია, მეორეში — ნაკლები. რაც მეტია ფორმულები, მით ნაკლებ ფაქტებს მოიცავს თითოეული მათგანი, მით უფრო რთულია უღვლილების ან ბრუნების სისტემა, და — პირიქით.

იგივე შეიძლება ითქვას სიტყვაწარმოების შესახებაც. ავიღოთ, მაგალითად, სახელებისაგან განყენებული არსებითი სახელების წარმოება. ქართულში გვაქვს: ბავშვი — ბავშვობა, ძმა — ძმობა... ახალგაზრდა — ახალგაზრდობა, მეგობარი — მეგობრობა... მაგრამ: ბედნიერი — ბედნიერება, ძლიერი — ძლიერება, წესიერი — წესიერება... ანდა: ბრძენი — სიბრძნე, ახალი — სიახლე. გიჟი — სიგიჟე, ძველი — სიძველე... მაგრამ: თბილი — სითბო, ტკბილი — სიტკბო, რბილი — სილბო... მსგავსი მაგალითები რუსულიდან: молодой — молодость, старый — старость, сырой — сырость, твердый — твердость; новый — новость (და новизна); узкий — узость; бедный — бедность. (შდრ. беднота); მაგრამ: высокий — высота, широкий — широта, красный — краснота; შემდეგ: белый — белизна, кривой — кривизна...

წინადადებებში სიტყვათა შეკავშირება გარკვეულ ფორმულებამდე დაიყვანება. ამასთანავე თითოეული ფორმულა შემთხვევათა გარკვეულ ჯგუფს მოიცავს. ამის მარტივ ნიმუშს გვაძლევს ზედსართავის შეთანხმება არსებით სახელთან: высокий — дом, столн, паренъ... მაგრამ: высокая — башня, стена, скала... высокое — дерево, окно... არსებით სახელებთან დაკავშირების ყველა შემთხვევისათვის მხოლოდობით რიცხვში სულ სამი ვარიანტი გვაქვს. მრავლობით რიცხვში კი ყველა სახელისათვის გამოყენებულია ზედსართავი სახელების მხოლოდ ერთი ვარიანტი, მხოლოდ ერთი ფორმულა: высокие — дома, столны, башни, скалы, деревья...

ენის სისტემა კონკრეტულ გამოხატულებას პოვებს სიტყვათაცვალეზადობის ფორმულებში, სიტყვათა შეკავშირების ფორმულებში¹. ყველაზე ნათლად ენის სისტემური ხასიათი იგრძნობა ახალი, არამშობლიური ენის გრამატიკული წყობის შეთვისების პროცესში ან ერთი ენიდან მეორეში სიტყვათა სესხების პროცესში. რუსული სიტყვა Алёша იაპონელის ნიერ წარმოითქმის, როგორც Арёша: იაპონურ ენას არ მოეპოვება ლ ბგერა, ნასესხებ სიტყვებში მას ენაცვლება ნარნარა რ. იმავე მიზეზის გამო რუსული გვარი Шүковскій გერმანული წარმოითქმით იქნება Шүковскій (Schukowsky): გერმანულ ენას არა აქვს ჟ ბგერა, ნასესხებ სიტყვებში მას ენაცვლება იმავე რიგის შ ბგერა. XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის კლასიკოსის ილია ჭავჭავაძის გვარი რუსულ ენაში გადმოცემულია ჩ-თი (Чяччавадзе), რადგანაც რუსულისათვის უცხოა სპეციფიკური მკვეთრი ჭ ბგერა. რომელიც გვხვდება იბერო-კავკასიურ ენებში. ყველა ამ შემთხვევაში სხვა

¹ ბგერებსა და მათ შეერთებასაც სიტყვებში სისტემური ხასიათი აქვს.

ენის მასალა გადამუშავდება შემთვისებელი ენის მოკმედი ნორმების მიხედვით. ბერძენი ფილოსოფოსის პლატონის სახელი თურქულ წარმოთქმაში იქცევა ფილათუნად: თურქული ენა ვერ იტანს სიტყვის თავში რამდენიმე თანხმოვანს. რუსული, გერმანული, ლათინური ენების შესწავლისას ზედსართავის შეთანხმებას სქესში ძნელად ითვისებს მოსწავლე, თუ მისი მშობლიური მეტყველება არ განასხვავებს სქესებს („ВЫСОКИЙ (!) СКАЛА“ მისთვის ისევე ბუნებრივია, როგორც „ВЫСОКИЙ ДОМ“). ასევე, „УЧЕНИК КУПИЛ КНИЖКУ(!)“ შეიძლება თქვას რუსულის სუსტად მცოდნე ისეთმა პირმა, რომლის დედა-ენაშიც არ არსებობს ბრალდებითი ბრუნვა: რუსულ ფრაზას ის აგებს მშობლიური ენის სინტაქსური ნორმების მიხედვით, ავლენს რა ამგვარად მშობლიური მეტყველების სინტაქსური სისტემის თავისებურებებს. რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ მახამდე გაგრძელდება, სანამ შემსწავლელი კარგად შეითვისებდეს შესასწავლ ენას.

შესაძლებელია პრაქტიკულად მშვენიერად ვიყენებდეთ ენას. როგორც ურთიერთობისა და აზრის გამოხატვის საშუალებას, მაგრამ არ ვიცოდეთ ის ფორმულები, რომლებშიც გამოიხატება ბრუნების, უღვლილების, სიტყვაწარმოების სისტემა, გაბმულ მეტყველებაში სიტყვათა შეკავშირების სისტემა; ყოველივე ამას სწავლობენ სათანადო ენის გრამატიკაში. ენის პრაქტიკული დაუფლება არ ნიშნავს ამ ენის გრამატიკის ცოდნას (ასევე, ვთქვათ, სიარული რომ შეგვიძლია, ეს როდი ნიშნავს იმას, თითქოს მოგვეპოვებოდეს სათანადო ცოდნა ანატომიიდან და ფიზიოლოგიიდან). დედა-ენის სისტემაც საგანგებო შესწავლას მოითხოვს. მასთან მშობლიური ენის გრამატიკის შესწავლა სრულიადაც არ არის უფრო ადვილი, ვიდრე რომელიმე ისეთი ენის გრამატიკის შესწავლა, რომელიც ჩვენ პრაქტიკულად ვიცით.

„ენის გამძლეობა, — გვასწავლის ი. სტალინი, — აიხსნება მისი გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამძლეობით“¹. გრამატიკული წყობის გამძლეობა, თავისი მხრივ, შეპირობებულია მისი სისტემური ხასიათით: გრამატიკული წყობა სწორედ იმის გამო წარმოადგენს წყობას, რომ სათანადო ფაქტები სისტემურ ხასიათს ატარებენ. ენის ფაქტები რომ სისტემურ ხასიათს არ ატარებდნენ, ისინი რომ აგრეგატულ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ, მაშინ ისევე შეუძლებელი იქნებოდა ლაპარაკი ენის გამძლეობის შესახებ, როგორც შეუძლებელი აღმოჩნდებოდა გრამატიკული წყობის, ენის ამ საფუძვლის, შესახებ ლაპარაკი.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 24.

ენა არ წარმოადგენს მრავალი (აფიქსებიანი ან უაფიქსო) სიტყვისა და მათგან ნებისმიერად შედგენილ შესიტყვებათა უბრალო გროვას. ენა არსებობს სისტემის სახით, რომლის შემადგენელი ნაწილებიც გარკვეულ, კანონზომიერ კავშირში იმყოფებიან ერთმანეთთან. ენის სისტემური ხასიათი ვლინდება, პირველ ყოვლისა, გრამატიკულ წყობაში, რომელიც ენის ერთ საფუძველთაგანს წარმოადგენს. ამით განისაზღვრება ენის, როგორც სისტემის შესწავლის აქტუალურობა.

ენას, როგორც სისტემის შესწავლა, მეცნიერული შესწავლის ერთ-ერთი აუცილებელი პირობაა. ეს გამომდინარეობს იმ მეთოდოლოგიური პრინციპიდან, რომ მეცნიერული (დიალექტიკური) შესწავლა მოითხოვს შევისწავლოთ საგანი, როგორც მთლიანობა, შევისწავლოთ მოვლენები ერთმანეთთან კავშირში (მეტაფიზიკა კი განიხილავს მოვლენებს, როგორც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელს, ერთმანეთისაგან მოწყვეტილს)¹. ენის მოვლენები უნდა განვიხილოთ ერთმანეთთან კავშირში, — როგორც სისტემის რგოლები, — და იმ საზოგადოებასთან კავშირში, რომელსაც ენა ემსახურება, (ე. ი. განვიხილოთ ენა, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენა).

ენა მთლიანს წარმოადგენს და ეს შეპირობებულია იმით, რომ ენა სისტემაა. ითვისისწინებდა რა ენის მთლიანობას, ზოგი ენათმეცნიერი (მ. მიულერი, ა. შლაიხერი) ცდილობდა გაეტოლებინა ენა ორგანიზმისათვის. ორგანიზმის ცნება მთლიანობის მომენტს შეიცავს; მაგრამ ენა არ შეიძლება ზივირნიოთ ორგანიზმად. ორგანიზმი იბადება, იზრდება, ბერდება და კვდება. რაც შეეხება ენას, მას არა აქვს ორგანიზმის თვისებები, ენა ბიოლოგიური მოვლენა კი არ არის, არამედ სოციალური, საზოგადოებრივი მოვლენაა. მართალია, ენა წარმოიშევა და ვითარდება, მაგრამ ეს არ არის დაბადებისა და ზრდის ბიოლოგიური პროცესი. როდესაც ენა მეორე ენისაგან ვითარდება (ან ენა წარმოიშევა დიალექტისაგან), ამ შემთხვევაში ამ ახალი ენის წყარო წყვეტს არსებობას, იგი აღარ არსებობს ახალი, მისგან წარმოშობილი, ენის გვერდით. ბიოლოგიურ სამყაროში ერთად შეიძლება არსებობდეს შობილიცა და მშობელიც (და უფრო შორეული წინაპარიც, მაგალითად: პაპა — შვილი — შვილისშვილი), ენებში კი ეს შეუძლებელია.

შემდეგ: ორგანიზმის ზრდა ბიოლოგიური პროცესია, ენის განვითარება კი შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით, იგი სოციალურ პროცესს წარმოადგენს. ორგანიზმი ბერდება და

¹ ი. სტალინი. დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ — ლენინიზმის საკითხები, თარგმ. XI რუს. გამოცემიდან, 1951 წ., გვ. 672—673.

კედება ცოცხალი ბუნების გარდაუვალი კანონების მიხედვით. ენაც შეიძლება „მოკვდეს“, მანაც შეიძლება შეწყვიტოს არსებობა, როგორც ურთიერთობის საშუალებამ. მაგრამ ეს ბიოლოგიურ აუცილებლობას კი არ წარმოადგენს, არამედ ნიოლოდ შესაძლებლობაა, რომლის განხორციელებაც დამოკიდებულია იმ საზოგადოებრივ პირობებზე, რომლებშიაც უხდებათ არსებობა ამ ენაზე ნოლაპარაკეთ. აზგვარად, ენის მთლიანობა არ იძლევა საშაო საფუძველს იმისათვის, რომ ენა გავუტოლოთ ორგანიზმს. ენა სისტემაა და არა ორგანიზმი.

§ 17. ენის ცვალებადობის შესახებ. საკითხის დასმა. ენა ცვალებად მოვლენას წარმოადგენს. ცვლილებები შეინიშნება ენობრივი სისტემის ყველა რგოლში: ლექსიკურ შემადგენლობაში, გრამატიკულ წყობაში. ბგერითს შემადგენლობასა და ბგერითს პროცესებში, სიტყვებისა და ფორმანტების მნიშვნელობაში... ენაში ცვლილებებს შევამჩნევთ, თუ შევადარებთ ერთი და იმავე ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდს (მაგალ., გიორგი მერჩულის ენა X საუკუნისა, რუსთაველის ენა—ე. ი. XII ს. ქართული სამწერლო ენა — და თანამედროვე სალიტერატურო ქართული ენა).

ენაში ცვლილებებს ამჩნევენ იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც აკვირდებიან ერთსა და იმავე ენას მისი გავრცელების სხვადასხვა, ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად დაშორებულ მიწა-წყალზე (ავილოთ ერთის მხრივ, — ქართლის, მეორე მხრივ — ხევსურეთის ანდა გურიის ქართული მეტყველება). ცვლილებები დროში — ესაა ისტორიული ცვლილებები; ცვლილებები, რომლებიც სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში შეინიშნება და უკავშირდება გარკვეულ ტერიტორიაზე ენის გავრცელებას, დიალექტური ცვლილებებია. ისტორიული ცვლილებები და დიალექტური თავისებურებანი შანაგანად უკავშირდებიან ერთმანეთს: ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი წარმოადგენენ შედეგს ისტორიული განვითარებისა, რომელიც სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვაგვარად მიმდინარეობდა.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა განვიხილოთ, ერთის მხრივ, ენათა დიალექტური სახესხვაობანი, მეორე მხრივ კი, ენის ისტორიული განვითარება.

§ 18. ენა და დიალექტები. დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებულ ენაში ყოველთვის გამოიყოფა დიალექტები (ბერძნ. სიტყვისაგან dialectos) ანუ კილოები. ეს არის ტერიტორიული დიალექტები. დიალექტს ახასიათებს გარკვეული თავისებურებანი, რომლებითაც

ერთი დიალექტი განსხვავდება მეორე დიალექტისაგან და აგრეთვე სამწერლო ენისაგან (თუ იგი არსებობს¹). ამა თუ იმ დიალექტის თავისებურებებმა შეიძლება თავი იჩინოს იმაში, რომ ერთი დიალექტის გარკვეული სიტყვები არ შეგვხვდება მეორე დიალექტში, ან: სხვადასხვა დიალექტში შეიძლება ერთი და იგივე სიტყვები იხმარებოდეს, მაგრამ ისინი სხვადასხვაგვარად წარმოითქმოდნენ, ანდა ერთგვარად წარმოითქმოდნენ, მაგრამ სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდეთ, ან არა-და ერთი და იგივე სიტყვები განსხვავებული იყოს, როგორც წარმოთქმით, ისე მნიშვნელობით; გარდა ამისა განსხვავება შეიძლება გამოვლინდეს გრამატიკულ ფორმებში (ბრუნების, უღვლილების ფორმებში. გრამატიკული სქესების გაფორმებაში, სიტყვათა შეთანხმებაში, სიტყვათა მართვაში და ასე შემდეგ), ბგერითს შემადგენლობაში, ბგერათცვლილებებში.

ავილოთ მარტივი მაგალითი: ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით ითქმის: „მანდ არის“, („მანდაა“). ამის ნაცვლად სხვადასხვა კუთხის მეტყველებაში გვექნება: „მად არის“ („მადაა“); „მაქ არის“ („მაქაა“); „მადანა არის“ („მადანაა“); „მაქანა არის“ („მაქანაა“); „მაქანე არის“ („მაქანეა“)...

კუთხური მეტყველების თავისებურებათა ერთობლიობას დიალექტი ანუ კილო ეწოდება.

კილოები გამოიყოფა ენაში. ასე, მაგალითად, ქართული ენის კილოებია: ქართლური (მესხურ-ჯავახურითურთ), ჭიზიყური, კახური, იმერული, აქარული, გურული, რაქული, ხევსურული, თუშური, ფშაური, მოხეური, მთიულური..., ინგილოური (აზერბაიჯანის სსრ-ში, ზაქათლის მხარეს), ფერეიდნული (სპარსეთში, ისფაჰანის მხარეს)...

ერთი და იმავე კილოს ფარგლებშიც ვხვდებით სხვადასხვაობას. ამისდაკვალად კილოში (დიალექტში) გამოიყოფა კილოკავები. ასე, მაგალითად: იმერული კილოს კილოკავეები იქნებოდა: ზემო-იმერული და ქვემო-იმერული; კახურის კილოკავეებია: შიგნი-კახური და გარე-კახური...

კილოკავეზე წვრილი ერთეულია თქმა: თქმები გამოიყოფა კილოკავში. ქვემო-იმერული კილოკავის თქმები იქნებოდა: ხონური, ვანური... შიგნი-კახური კილოკავის თქმებად შეიძლება მივიჩნიოთ: ყვარლური, გურჯაანული...

თქმაზე უფრო წვრილი ერთეულია ქცევა (ასე, მაგალითად, ვანის თქმის ფარგლებში გამოიყოფოდა უხუთის ქცევა...).

¹ დიალექტებისა და სამწერლო (სალიტერატურო) ენის ურთიერთობის შესახებ იხ. § 30.

ერთი სოფლის ფარგლებშიც არ გვექნება მეტყველების სრული ერთფეროვნობა... ორი ადამიანიც კი შეუძლებულია სავსებით ერთნაირად ლაპარაკობდეს (სტილი და გამოთქმა მაინც ექნებათ განსხვავებული).

დიალექტური მეტყველების თავისებურებანი რომ ხელშესახებოიყოს, მოვიყვანთ ზოგი ქართული კილოს ნიმუშებს.

ქართლური კილო:

... ერთი ბიჭი არი და უჭირამ დიდი პური ხელში და იძახის: პური შამიტანეთ, პური შამიტანეთო! — ბიჭო, მანდუ გაქ პური და რაღა გინდა? — ეს რომ გამომელიოს, მერე საიდან მოვიტანო? — მამა-შენი სად არი? — შარსა თესამს. — დედა-შენი სად არი? — ტირილსა თესამს. — ან შარი რა არი ან ტირილი რა არი? — მამა-ჩემი ცერცვსა თესამს, გადაივლის ვინმე, მოგლეჯამს, ან მოკლამს და ან ზედ შეაკედება. შარი ეგ არი. ჩვენ მეზობელს შვილი მოუკვდა, დედა-ჩემი იმასა ტირის, — მერე ან მამა, ან დედა, ან მე მოვკვდებით, მოვლენ და ისინი გვიტირებენ... (ჩაწერილია ვ. თოფურიას მიერ შუა-ერედვში 1923 წ. — იხ. კრებული „არილი“, გვ. 151—152).

კახური კილო (გარე-კახური კილოკავი):

ეხლა დაიწყო ობოლმა: მამა-ჩემსაო ბეერი ფუტკარი ჰყვანდაო; დილითაო, მიდიოდა ის ფუტკარიო, ათვლიდაო და საღამოთი მოდიოდაო, ათვლიდაო: ხო არაფერი დააკლდაო. ერთ ღროსაო, რო შოიდა ფუტკარი, დათვალა, ერთი ფუტკარი დააკლდა, წავიდა მამა-ჩემი, ეძება, ეძება... ის ფუტკარი დეეჭირნათ და გუთანნი შეებათო. გემეეშო ის ფუტკარი მამა-ჩემს; დასიებოდაო კისერიო ძალიან უდიურათ. მამა-ჩემმა გაუკრა იმ ფუტკარს კისერიო, იმ ფუტკარის კისერზე ამოიდა ერთი დიდი კაკალიო, იმაზე შამოჯდა ფრინველიო და იმ კაკალსა სკამდაო. მამა-ჩემმა ერთი ბელტი წამოუსვიაო და იმ კაკლი კენწერზე სამი დესეტინა მიწა გაიმარათაო... ეხნამდით, ვთესამდით იმ კაკლი კენწერზედაო. ყანა გვედგაო. ერთ ღროს მუშა წავასხითო და ყანას ვმკიდითო კაკლის კენწერზედაო. ზაკუშკობამღი ყანა მკეს ნუშებმაო... (ჩაწერილია არნ. ჩიქობავას მიერ საგარეჯოს სოფსაბქოს სოფ. მარიანჯვარში 1923 წ. — იხ. კრებული „არილი“, გვ. 81).

ინგილოური კილო (ზაქათლის მხარეს, აზერბაიჯანის სსრ):

ერ. ქეჩიდ (= თხა) ყოფილ, სამ წიკოვ (= თიკანი) ჰყოლი. ანწლო ქოხ გაჭყეთები. შიგ წიკოვებ დაჭყრი, თუთან ტყეში წასულ ბალახ ძააზოვენელა (= მოსაძოვრად)¹, შუღლებიბეფთ ! = შვი.

¹ ინგილოურში ძ, ჯ არა გვაქვს; ძ-ს ცვლის ზ (მოვზოვნი = მოვძოვ. ხეხუ = ძუძუ, ხე = რძე)... ჯ-ს ცვლის შ — (ფენერებ = ფანჯარები)...

ლებისთვის) კი ჰუთქომ: „შულქებო, წავალ, ბალახ მოვზოენი. დაებრუნდებ, ზუზუებით ხეს იოგიტანყ, ქებით—ბალახს, ჩემ მოსულიანება (= მოსელის ეამამდე, მოსელამდე) ყარ მინამს (=ყარი ვინმეს) არ გაულოთ. ქეჩიჲ საზოვნელა წასულ. წიკოებს ქოხი კარებ, ფენერკუპ ჰაგრა დაუკლუჲიყ (დაუკეტიაყ = დაუკეტიათ), შიგ დაადგარან... (ჩაწერილია მოსე ჯანაშვილის მიერ, — იხ. „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1911—13 წ., განყოფილება IV, გვ. 189).

ფერეიდნული კილო (სპარსეთში, ისფაჰანის მხარეში—სპარსელების მიერ XVII ს. გადასახლებულ ქართველთა სოფლების ეტყველება; სულ 14 სოფელია: მარტყოფი, ქომო მარტყოფი, თოლელი: ნინოწმინდა, სიბაქი...):

ოთხი წელს ემისყე (=ამისგან, ამაზე) წინ ფაიზე (შემოდგომას) ძირობა (=ძვირობა) იყო ჭერეიდანში. ქურთები ბეტურს მოდიოდეს მოკობრობაზე (=ყაჩაღობაზე). ერთ ღამეს ამავე მამიტანეს სოფელჩი, სახლჩი, რო გუშინღამაო სიბაქსა, ლანგე-ჩემმას, წისქელი გოჭტეხიყყო. ხოდა, გოჭტანიყყო ოცი საპალნე ფქილი(ო), რო ღირდა იმაშინ ოთხი ასი თუმანი. მეც მეწყინა. ჯარი წასულაო, მადღეშენბიყყო, წამადსწეშენიყენ მოკობრებსაო, ვერ მიდგომიანყე მოკობრებსა, ბეტურები ყოფილან მოკობრებო. იქით (=იქიდან) დოჯბარებიყე სიბაქს: კაცი გაგზავნეთ სე(ა)ფოლა ხანთანაო: ჯარი მოგოშელიყოს (=მოგვაშველოს)... (ჩაწერილია არნ. ჩიკობავას მიერ ფერეიდნულ ქართველ სეფოლა იოსელიანასგან, თბილისში, 1923 წ. — იხ. უნივერსიტეტის ნოაბზე, ტ. VII, გვ. 222).

ხევსურული კილო:

... მაშინ ერეკლეს შაუქუჩებიან (=შეუგროვებია) თავის ყმან; ბევრ დახკოცივან. უფრო ჭვესურთა არეინ მამკვდარას ომში, იმით რომ ჭვესურთ სრუ ყველას ჯაქვი სცმიგ. ერეკლეს უთქვამ: „რა გინდათ, ჩემო ჭვესურნო, რომ მაგცათ: თეთრი (=ფული) თუ იარაღი, თუ რვალიშ“ ჭვესურთ არაისად ჭელ არ მაუკიდებავ, უთქომ: „რად გვინდავ საჩუქარიგ? განა საჩუქრის გულისად ვიომეთავგ?“ მაშინ ერეკლეს მიუცემავ ზოგისად იარაღი, ზოგისად—თეთრი. გამაბრუნვილან ჭვესურნი, წამასულან. უთქომ წამასელაში ერეკლისად: „თუ კიდევ რა მაუტდ თათრებს, საჩქაროდ დაგვიბარიდი, მაშინ სათათრეთშიაც აღარ დავაყენებთ“. ნეფე ერეკლესაც მადლობა გადაუტდავ და წასულან ჭვესურნი შინ“ (ჩაწერილია ბეს. გაბუურის მიერ, გამოსცა ა. შანიძემ, — იხ. წელიწდული, I—II, 1923—24 წ., გვ. 164).

გურული კილო:

იყო ცოლ-ქმარი; იგენს არ ყავდენ შვილი. ერ ლამეს დეესიზმა ამ კაცს, რომ შვილი ეყოლებოდა, მარა თვითონ ქე მოკლებოდა. სამი დღით აღრე ქმარმა უთხრა ცოლს, რომ ასთე დემესიზმაო. იმ დროს იყო დევობა და დევები იტაცებდენ ბოვშებს. ქმარმა გაათხზილა ცოლი: ლოგინობის დროს ისეთ გამოქვაბულში შესულიყო, რომ დევებს ვერ მიეგნენ (= მიეგნოთ). მოკტა აი კაცი. მუაწია მოლოგინების დროი. ქალმა მონახა ერთი ყუდრო გამოქვაბული და მოლოგინდა. ბოვშს სამი დღეი რო შუუსრულდა, უშველებელი (= ძალიან დიდი) გახთა... (ჩაწერილია ს. ელენტიის მიერ; იხ. ზის - „გურული კილო“, გვ. 124).

დიალექტები (დიალექტური სხვაობა) მხოლოდ ცოცხალ ენაში ჩნდება. მკვდარი ენა, ხმარებიდან გამოსული ენა აღარ ვითარდება. მას დიალექტური სხვაობა არ შეეძინება (მკვდარ სამწერლო ენაში მხოლოდ ის დიალექტიზმები შეიძლება აღიბეჭდოს, რაც ცოცხალ ენას ახასიათებდა).

კილო (დიალექტი), კილოკავი, თქმა და ქცევა—ეს ოთხი ცნება თავისებურებათა მეტ-ნაკლებობის საფეხურებს გამოხატავს. შეიძლება კილოკავი და ქცევა არც კი გამოვყოთ და დავკმაყოფილდეთ მხოლოდ ცნებებით: კილო (დიალექტი) და თქმა, ხოლო კილოს ფარგლებში დავაჯგუფოთ ერთმანეთთან ახლოს მდგომი თქმები. ამგვარად, გვექნება ერთს შემთხვევაში უფრო რთული კლასიფიკაცია: დიალექტა (კილო), კილოკავი, თქმა, ქცევა; მეორეში—უფრო მარტივი: დიალექტა (კილო), და თქმა. ყოველ შემთხვევაში, ეს ორი ცნება აუცილებელია, რამდენადაც საჭიროა დავაზუსტოთ ამა თუ იმ მხარის, ოლქის, რაიონის და ა. შ. მეტყველების თავისებურებანი.

კილო, კილოკავი, თქმა, ქცევა შეფარდებითი ცნებებია, ამასთანავე ყველაზე მსხვილ ერთეულს წარმოადგენს კილო; ამაზე დიდი ერთეული უკვე ენა იქნება. ენა იყოფა კილოებად. გარკვეულ საზოგადოებრივ-ისტორიულ პირობებში ამა თუ იმ ენის დიალექტი შეიძლება გადაიქცეს დამოუკიდებელ ენად (იხ. § 26).

მოდღვრებას დიალექტთა (კილოების) შესახებ ეწოდება დიალექტოლოგია. უნდა განვასხვავოთ კერძო დიალექტოლოგია (მაგალითად, ქართული დიალექტოლოგია, რუსული დიალექტოლოგია, უკრაინული დიალექტოლოგია, სომხური დიალექტოლოგია...) და დიალექტოლოგია ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. ეს უკანასკნელი განიხილავს დიალექტთა შესწავლის ზოგად, თეორიულ საკითხებს.

დიალექტოლოგიის, როგორც ზოგადენათმეცნიერული დისციპლინის. ურთულეს საკითხს წარმოადგენს დიალექტთა ერთმანეთისაგან გამიჯვნის საკითხი. ერთი შეხედვით. დიალექტთა გამიჯვნა არ უნდა იყოს ძნელი, თუ კი ვიცნობთ მოსაზღვრე დიალექტების თავისებურებებს. ყოველი კილოსთვის ნიშანდობლივია რამდენიმე თავისებურება (მაგალითად, ქიზიყურისთვის დამახასიათებელია: ჯ—ბგერის მქონეობა (მუჭლი, ჯარი...), ხ—ბგერის დასუსტება (პათ მოიყვანე...), ოვი → ოი (მოიდა...), ავ → აშ (თესამს)... ყე—ნაწილაკის ხმარება ანდა მის ნაცვლად—თ სუფიქსის დართვა (იმან ძმებს უთხრაყე... ძმებს უთხრაათ...) და სხვ. ყოველი დასახლებული პუნქტი, რომლის მეტყველებაშიაც დადასტურდება ყველა ეს თავისებურება, უყოყმანოდ შეიძლება მივაკუთვნოთ ქიზიყურ კილოს. მაგრამ როგორ მოვიქცეთ, თუ ყველა ეს თავისებურება კი არ დასტურდება, არამედ — ნაწილი (ორი ან სამი)? მერყეობის შესაძლებლობა მით უფრო მეტი იქნება, რაც მეტია თავისებურებანი: ვთქვათ, არ დადასტურდა არც ჯ ბგერა, არც ხ-ბგერის დასუსტება, მაგრამ გვაქვს „მოიდა“ (ოვი → ოი). თესამს (ავ → აშ), არის: უთხრაათ, მაგრამ არ იხმარება: უთხრაყე...

ასეთი მერყეობა, როგორც წესი, განაპირა სოფლებშია მოსალოდნელი, ე. ი. იქ, სადაც ერთი დიალექტი მეორეს ხვდება.

თუ მოსაზღვრე დიალექტებს ყოფს მთა, დიდი მდინარე ან დაუსახლებელი ვრცელი მიწა-წყალი, დიალექტების გამიჯვნა შედარებით ადვილია. მაგრამ როცა ასეთი გეოგრაფიული დაბრკოლება არ არსებობს და ერთი დიალექტის სოფლები უშუალოდ ეკვრის მეორისას, ჩნდება გარდამავალი ზოლი მერყევი თავისებურებებით.

§ 19. ლინგვისტური გეოგრაფია. დიალექტთა გამიჯვნისას თითქმის ყოველთვის იგრძნობა ერთგვარი სიძნელეები. მაგრამ ეს სიძნელენი მატულობენ, როდესაც იზრდება დიალექტთა ურთიერთზე გავლენა, რაც თავისი მხრივ გამოწვეულია სხვადასხვა დიალექტის წარმომადგენელთა ინტენსიური ურთიერთობით. ზოგი საზღვარგარეთელი დიალექტოლოგი ცდილობდა თავისებური გზით აეგლო გვერდი ამ სიძნელეებისათვის: კერძოდ, ისინი ცდილობდნენ შეესწავლათ თავისებურებანი, ისე რომ არ გაეერთიანებინათ იხინი დიალექტებად (კილოებად) და ა. შ. თავისებურებანი შეისწავლებოდა კარტოგრაფიული წესით. რუკაზე აღნიშნავდნენ იმ ადგილებს, სადაც გარკვეული თავისებურება იჩენდა თავს. ამა თუ იმ თავისებურების გავრცელების ფარგლები აღინიშნებოდა ხაზით,

რომელსაც ისოგლოსა ეწოდება (ბერძნ. ἰσος „თანაგვარი“, ἄισος „მეტყველება“, „ენა“)¹. იქმნება იმდენი რუკა, რამდენ თავისებურებასაც სწავლობენ. ცალკეულ თავისებურებათა რუკები ერთიანდება ატლასში, ე. წ. ლინგვისტურ ატლასში (უფრო ზუსტად: ენობრივ ატლასში). ასე შეისწავლება ენობრივი თავისებურებანი, მათი გეოგრაფიული გავრცელების ფარგლები, და შესწავლის შედეგები აისახება რუკაზე. ამგვარად დიალექტების კარტოგრაფიული შესწავლის პროცესში აღმოცენდა ლინგვისტური გეოგრაფია.

ლინგვისტური გეოგრაფია (ყოველ შემთხვევაში, მისი ის ვარიანტი, რომელიც საფრანგეთშია წარმოდგენილი ქილიერონის სკოლით) დიალექტურ თავისებურებებს სწავლობს, მაგრამ დიალექტთა არსებობას უარყოფს: გვაქვს დიალექტური თავისებურებანი, მაგრამ არ არსებობს თავისებურებათა ერთობლიობა, რომელიც გავრცელებული იყოს განსაზღვრულ ტერიტორიაზეო. შესაძლებელია განვსაზღვროთ ცალკეულ თავისებურებათა გავრცელების ტერიტორია, მაგრამ შეუძლებელია განვსაზღვროთ დიალექტის, როგორც თავისებურებათა ერთობლიობის, გავრცელების ტერიტორია, რადგანაც ისოგლოსები ერთმანეთს კი არ ემთხვევიან, არამედ ერთმანეთს გადაკვეთენ ხოლმეო. „დიალექტოლოგია, რომელიც უარყოფს დიალექტების არსებობას“, — ასე შეიძლება დავახასიათოთ საზღვარგარეთული ლინგვისტური გეოგრაფიის ზოგიერთი მიმდინარეობის თვალსაზრისი. ეს მიმდინარეობანი არსებითად შორდებიან ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების თვალსაზრისს ამ საკითხში (და რიგ სხვა საკითხშიც).

იქ, სადაც დიალექტები ინტენსიურად მოქმედებენ ერთმანეთზე, მათი გამიჯნვა ძნელია, მაგრამ ამით დიალექტთა საკითხი არ მოიხსნება: პერიფერიაზე ისინი შეიძლება შეერწყმოდნენ ერთმანეთს, მაგრამ შესაძლებელია თითოეული მათგანის ბირთვი გამოიყოს: ფრანგული ენის პიკარდიულ და ლოტარინგიულ დიალექტებს არ დაუქარგავთ თავიანთი ინდივიდუალურობა, მიუხედავად დიალექტურ თავისებურებათა მოშლის ძლიერი პროცესისა საფრანგეთში.

მით უფრო ეს ითქმის ქართული, სომხური, რუსული, უკრაინული და ბევრი სხვა ენის დიალექტთა გამიჯნვის შესახებ.

¹ შდრ. იხოთერმა — უფრო სწორად: ისოთერმა — ხაზი, რომელიც აერთიანებს ერთნაირი ტემპერატურის მქონე გეოგრაფიულ პუნქტებს, იზობარი — უფრო სწორად: ისობარი — ხაზი, რომელიც აერთიანებს ერთნაირი ატმოსფერული წნევის გეოგრაფიულ პუნქტებს...

ლინგვისტური გეოგრაფია ფასეულია არა დიალექტთა არსებობის უაზოფის გამო, არამედ მიუხედავად ამ უარყოფისა, დიალექტურ თავისებურებათა შესწავლის კარტოგრაფიული მეთოდის გამო, რაც საშუალებას იძლევა თვალსაჩინოდ იქნეს წარმოდგენილი დიალექტურ თავისებურებათა განლაგება რუკებზე ისოგლოსების ან სხვა პირობითი ნიშნების საშუალებით; მაგალითად: რუკაზე ყოველ დასახლებულ პუნქტთან აღნიშნული იქნება მისთვის დამახასიათებელი თავისებურება, — ან გრაფიკულად ან პირობითი ნიშნების საშუალებით, — დაეუშვათ, რა სახისაა ჩვენებითი ნაცვალსახელები (ეს თუ აგი, ის თუ იგი) ანდა ადგილის ზმნისართები (აქ თუ აქანა, აქანე... მანდ თუ მად, მადანა, მადანე, მაქანე... —სად რომელი ამ ვარიანტთაგანი იხმარება ცოცხალ დიალექტურ მეტყველებაში და ა. შ.).

დიალექტურ თავისებურებათა შესწავლის კარტოგრაფიული მეთოდი შეიძლება განვახორციელოთ ამ თავისებურებათა ადგილზე უშუალოდ შესწავლის გზით (ამას ეწოდება პირდაპირი მეთოდი) ანდა ანკეტების საშუალებით. ყველაზე ფასეულია თავისებურებათა შესწავლა ადგილზე უშუალო დაკვირვების წესით, ე. ი. პირდაპირი მეთოდით. ანკეტურ წესს ის უპირატესობა აქვს, რომ შეიძლება გამოვიყენოთ დიდი მასშტაბით, და დილექტოლოგიურ მუშაობაში ადგილობრივი ინტელიგენცია ფართოდ ჩავაბათ; მაგრამ ანკეტური წესით შეკრებილი მონაცემები შემდეგ მაინც უნდა შემოწმდეს პირდაპირი მეთოდით.

თავის თავადაც ცხადია, რომ ანკეტური წესით მუშაობისას წინასწარ უნდა შეირჩეს ის თავისებურებანი, რომელთა არსებობა ან არარსებობა უნდა შემოწმდეს ამა თუ იმ პუნქტში. საჭიროა კითხვანი, საჭიროა პროგრამა ადგილობრივი კილოების თავისებურებათა შესაგროვებლად. გასაგებია, რომ ამ პროგრამების კონკრეტული შინაარსი სხვადასხვა ენისათვის სხვადასხვაგვარი იქნება, იმისდა მიხედვით, თუ როგორია შესასწავლი ენის დიალექტური თავისებურებანი.

ამგვარად, „პროგრამის“ შედგენა გულისხმობს, რომ წინასწარი მუშაობა უკვე ჩატარებულია და, ყოველ შემთხვევაში, ზოგადად მაინც დადგენილია, ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკის რა თავისებურებები უნდა იქცეს დაკვირვების საგნად. რუსული ენის დიალექტურ თავისებურებათა შესასწავლად სხვადასხვა დროს რამდენიმე პროგრამა შედგა: მეცნიერებათა აკადემიის მიერ (1896 წ.), მოსკოვის დიალექტოლოგიური კომისიის მიერ (I, II 1909, 1911 წ.), ენისა და აზროვნების ინსტიტუტის მიერ (1936 წ.); უკანასკნელ ხანებში პროგრამა შეადგინა რუსული ენის

ინსტიტუტმა (1945 წ.), რომელმაც დაიწყო მუშაობა რუსული ენის დიდი ატლასის შესადგენად; ამჟამად ამ მუშაობას აწარმოებს სსრ კავშირის ზეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი.

ქართული ენის დიალექტოლოგიური შესწავლის მოკლე პროგრამა (უკეთ: ინსტრუქცია) შეადგინა ყოფ. პეტერბურგის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრემ ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით (1911 წ.); დიალექტოლოგიური ლექსიკის შეგროვების პროგრამა შეადგინა ქართულმა საენათმეცნიერო საზოგადოებამ 1927 წელს.

§ 20. სოციალური დიალექტები და ჟარგონები. ტერიტორიული დიალექტებისაგან უნდა განვასხვავოთ სოციალური დიალექტები. როდესაც სოციალური დიალექტების შესახებ ლაპარაკობენ, მხედველობაში აქვთ ამა თუ იმ საზოგადოებრივი კლასის, ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ჯგუფის, გარკვეული პროფესიის, გარკვეული სპეციალობის პირთა მეტყველების თავისებურებანი. მაშასადამე, სოციალური დიალექტების ნიმუშებს წარმოადგენს: ფოდალური არისტოკრატის, ბურჟუაზიის (კერძოდ, მისი ზედა ფენების) „კლასობრივი“ დიალექტები (უფრო ზუსტად, ჟარგონები); ამა თუ იმ სპეციალობის მუშათა: ფეიქრის, მეწალის, ღურგლის, კალატოზის, მელითონის, რკინიგზელის... მეზღვაურის... მეტყველების თავისებურებანი; სხვადასხვა სპეციალობის გონებრივ მუშაკთა (ექიმის, აგრონომის, მათემატიკოსის, მუსიკის მცოდნის, ფილოლოგის...) მეტყველების თავისებურებანი. ენგელსი აღნიშნავდა, რომ ინგლისელი მუშები ლაპარაკობენ განსაკუთრებულ დიალექტზე. ამით ენგელსს სურდა გაეხაზა ის ანტაგონიზმი, რომელიც არსებობს კაპიტალისტურ ინგლისში გაბატონებული ბურჟუაზიის კლასსა და დაჩაგრულ მუშათა კლასს შორის¹.

სოციალურ დიალექტებს გარკვეული თავისებურებები ახასიათებს; ეს არის ტერიტორიული და სოციალური დიალექტების საერთო ნიშანი: მეტყველების თავისებურებათა გარეშე, საერთოდ, დიალექტი არც გვექნებოდა. მაგრამ სოციალური დიალექტები განსხვავდება ტერიტორიულისაგან რიგი მნიშვნელოვანი მომენტის მიხედვით.

¹ ფ. ენგელსი. მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, 1925 წ. გვ. 122. „ინგლისის მუშათა კლასი დროთა ვითარებაში სულ სხვა ზალხად გადაიქცა, ვიდრე ინგლისის ბურჟუაზია... მუშები ლაპარაკობენ სხვა დიალექტზე, მათ აქვთ სხვა იდეები და წარმოდგენები. სხვა ხნე-ჩვეულება და ხნეობრივი პრინციპები, სხვა რელიგია და პოლიტიკა, ვიდრე ბურჟუაზიას“.

ტერიტორიული დიალექტები გამიჯნულია ერთმანეთისაგან გავრცელების ადგილის მიხედვით: ერთ სოფელში (ქალაქში). ორი ტერიტორიული დიალექტი შეუძლებელია გვექონდეს; სოციალური დიალექტები კი ტერიტორიულად გამიჯნული არ არის: ერთ ქალაქში, ერთ სოფელშიაც კი, შეიძლება წარმოდგენილი იყოს რამდენიმე სოციალური დიალექტი. ტერიტორიული დიალექტი მასებს ემსახურება, სოციალური დიალექტი კი—მხოლოდ საზოგადოების გარკვეულ ჯგუფს. ტერიტორიული დიალექტების თავისებურება ეხება ძირითად ლექსიკურ ფონდსაც, გრამატიკულ წყობასაც, ფრაზეოლოგიასაც და ბგერით მოვლენებსაც; სოციალურ დიალექტთა თავისებურებანი კი ძირითადად ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიას ემოდის.

ტერიტორიული დიალექტი—ეს არის ენა მინიატურაში; ხელსაყრელ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ პირობებში ტერიტორიული დიალექტი შესაძლებელია გადაიქცეს დამოუკიდებელ ენად, სოციალური დიალექტი კი ისევე ვერ განვითარდება ახალ ენად, როგორც ესა თუ ის საზოგადოებრივი ფენა ვერ გადაიქცევა ცალკე ხალხად. ახასიათებს რა არსებით განსხვავებას ტერიტორიულსა და „კლასობრივ“ დიალექტებს შორის, ი. სტალინი წერს: „კლასობრივი“ დიალექტები, რომლებსაც უფრო სწორი იქნება ეარგონები ვუწოდოთ, ემსახურებიან არა ხალხის მასებს, არამედ ვიწრო სოციალურ ზედაფენას. ამასთან მათ არა აქვთ თავიანთი საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ამის გამო ისანი ვერასგზით ვერ განვითარდებიან დამოუკიდებელ ენებად. ადგილობრივი („ტერიტორიული“) დიალექტები, პირიქით, ემსახურებიან ხალხის მასებს და აქვთ თავიანთი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ამის გამო ზოგიერთი ადგილობრივი დიალექტი ეროვნის შექმნის პროცესში შეიძლება საფუძვლად დაედოს ეროვნულ ენას და განვითარდეს დამოუკიდებელ ეროვნულ ენად¹. რასაც ი. სტალინი „კლასობრივი“ დიალექტების შესახებ ამბობს, სავსებით უდგება საერთოდ, სოციალურ დიალექტებსაც.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სოციალური დიალექტების თავისებურებებში სიმძიმის ცენტრი ლექსიკასა და ფრაზეოლოგიას ექცევა.

ეს გასაგებიცაა. სოციალური დიალექტები შეპირობებულია, საერთოდ, ადამიანის საზოგადოებრივი მდგომარეობით და შრო-

ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 41.

პითი საქმიანობით, პირველ რიგში კი, საწარმოო საქმიანობით; ენაც ხომ, — როგორც გვასწავლის ი. სტალინი, — „უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისიდან ზედნაშენამდე“¹. ენის ლექსიკური შემადგენლობა ფაქიზად ასახავს სოციალური წყობილების ცვლას, წარმოების, კულტურის, მეცნიერების განვითარებას².

პროფესიული ლექსიკა წარმოადგენს სოციალურ დიალექტთა ლექსიკის კერძო შემთხვევას.

მკედელს ისეთი სიტყვები და გამოთქმები ჰოეპოვება, რომელთაც ხარაზი ან ღურგალი არ საკიროებს და — პირიქით (ხარაზი ზოგადად „ხერხს“ დასჯერდება; ღურგალს კი სკირდება სხვადასხვა სახის ხერხი: განის ხერხი, სისო ხერხი, მრგვალი ხერხი, დისკო ხერხი და სხვ.).

ასევე მევენახე ან მეცხოველე კოლმეურნე ყოველდღიურად ბევრ ისეთ სიტყვასა და გამოთქმას ხმარობს, რაც ციტრუსების მეურნეობის მუშაკს არ ექნება (ნიმუშად მევენახეობის დამაბასიათებელ ორიოდ სიტყვა-გამოთქმას დავასახელებთ: ქიგო, ნეკი, ფუნთხლი, კლერტი, ვაზის ფჩხილა, დედა-ვაზი, სანაყოფო რქა, ახევეა, შეყელვა, გასხლვა, გაფურჩვნა... ხევსური მეცხოველე ამგვარ სიტყვებს არ საკიროებს... მის ლექსიკაში: ვაზი, ვენახი, ყურძენი და მევენახეობის დარგის ორიოდ სხვა ზოგადი სიტყვა თუ გვექნება).

სხვადასხვა დარგის სპეციალისტების ლექსიკაც, როგორც ცნობილია, განსხვავებულია, განსხვავებულია იმდენადვე, რამდენადაც განსხვავებულია ცნებები, რომლებიც ამა თუ იმ დარგში იხმარება: ექიმის სიტყვები და გამოთქმები მრავალ შემთხვევაში გაუგებარია ენათმეცნიერისა ან ასტრონომისათვის და — პირიქით.

ორიოდ სიტყვა ჟარგონის შესახებ. რა არის ჟარგონი? ჟარგონი — ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით — ესაა ქურდების, პროფესიული მათხოვრების, მოხეტიალე მეწერიმალეთა პირობითი „ენა“ (ფრანგ. argot „ქურდების ენა“; ფრანგ. jargon „დამაბინჯებელი ენა“).

ჟარგონი უნდა მივიჩნიოთ სოციალური დიალექტის სახეობად, რამდენადაც იგი მოემსახურება ადამიანთა გარკვეულ ჯგუფს, რომელთაც პროფესიული ინტერესები აერთიანებს. მოხეტიალე

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 9.

² იქვე. გვ. 22—23.

მეწვრიმალეთა (ე. წ. ოფენების) ენა პრინციპში არ განსხვავდება თერძისა თუ მეწალის მეტყველებისაგან: იქაც და აქაც თავისებური ლექსიკა გვაქვს.

განსხვავება იმაშია, რომ თერძი განზრახ არ იგონებს საგანგებო სიტყვებს იმ მიზნით, რომ მისი ლაპარაკი გაუგებარი იყოს სხვა წრის პირთათვის. ეარგონის ლექსიკას კი საგანგებოდ თხზავენ ან არსებულ სიტყვებს ხელოვნურად ასხვაფერებენ, ან კიდევ თავისებური მნიშვნელობით ხმარობენ გარკვეული მიზნით: რომ ლაპარაკი გასაგები იყოს თავისი წრის პირებისათვის და გაუგებარი დარჩეს სხვებისათვის.

რუს ენათმეცნიერ სრეზნევსკის 1839 წ. ჩაუწერია მოხეტიალე მეწვრიმალის ასეთი განმარტება წათი ეარგონის შესახებ: „ჩვენი საქმე ისეთია, დავდივართ უცხო ადგილებში. ვთქვათ, შენთხვევაჲ მოიტანა და ამხანაგს უნდა გადაეულაპარაკოთ ისეთი რამ, რომ მხოლოდ ჩვენი საქმის კაცმა გაიგოს!“

მოხეტიალე მეწვრიმალეთა XIX ს. რუსულ მეტყველებაში გვხვდება სიტყვები: гласць „მარილი“ (რუს. соль-ის ბაღდად); ესაა გადასხვაფერებული ბერძ. ἡαλς „მარილი“... скрипы „კარი“, рым „ეზო“, юсы „ფული“, тирпа „ღვინო“...

Скряпы скрипеть-ზმნის ფუტეა: „კრიალა“ = კარი... рым, тирпа რუსულისათვის სრულიად უცხოა, შეთხზული სახელებია. საყოველთაოდ ცნობილი სიტყვები ქურდებს სხვა მნიშვნელობით ჰქონდათ ნახმარი თავის ენაში: лихорадка (=საქმის გარჩევა სასამართლოში), малячмшка (=სატები), галстух (=სახრობელა), фараон (=პოლიციელი...).

ეარგონს წარმოადგენს ჩვენებური „ქაჯური ენა“: აქ სიტყვებს ასხვაფერებენ იმით, რომ ყოველ მარცვალს ურთავენ გარკვეულ ნაწილაკს (მაგალითად, წა-ს); ამის შედეგად სიტყვა ისე იცვლება, რომ გაუგებარი ხდება: „აწამხანაწანაწაგწა მოწაგწადაწა“ = ამხანაგი მოვიდა... მიზანია --სხვამ ვერ გაიგოს! საშუალება—სიტყვების გადასხვაფერება-დამახინჯება: ესაა, რომ ქაჯურ ენას¹ ეარგონად მიგვაჩნევენებს.

ეარგონი ზოგჯერ შეიძლება გამომუშავდეს სტიქიურად, ყოველგვარი განზრახვის გარეშე. ასე, მაგალითად, ქ. კიახტაში, ჩინეთის საზღვარზე, საიდანაც დიდძალი ჩაი შემოჰქონდათ ძველ რუსეთში, შეიქმნა დამახინჯებული სავაქრო ეარგონი: მასში სიტყვები რუსული იყო, მაგრამ გრამატიკა არ იყო რუსული—ე. ი.

¹ რუსულში ამგვარ მეტყველებას ტარაბარ შჩინა ეწოდება (ტარაბარ-შჩინა გადატანით ნიშნავს გაუგებარ, უაზრო ნაწერსა და ხათქვამს).

სიტყვები არ იბრუნვოდა და არ იელელებოდა, —თითქოს ეს ყოფილიყოს ჩინური ენა.

ი. სტალინიმა ეარგონი უწოდა ავად-აზნაურული არისტოკრატისა და ბურჟუაზიის ზედა ფენების მეტყველებას: ამით ი. სტალინიმა ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ ამ საზოგადოებრივი წრეების მეტყველება საერთო სახალხო ენის დამახინჯებას წარმოადგენს: „... ცალკეული სოციალური ჯგუფები, კლასები სრულიადაც არ არიან განურჩეველი ენისადმი, — წერს ი. სტალინი. — ისინი ცდილობენ გამოიყენონ ენა თავისი ინტერესებისათვის, თავს წოახვიონ წას თავისი განსაკუთრებული ლექსიკონი. თავისი განსაკუთრებული ტერმინები, თავისი განსაკუთრებული გამოთქმები. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევიან შეძლებული კლასების ზედაფენები, რომლებიც მოსწყდნენ ხალხს და სძულთ იგი: თავად-აზნაურული არისტოკრატია, ბურჟუაზიის ზედა ფენები. იქმნება „კლასობრივი“ დიალექტები, ეარგონები, სალონის „ენები“¹.

თავად-აზნაურული არისტოკრატისა და ბურჟუაზიის ზედაფენების სოციალური დიალექტები სწორედ იმიტომ წარმოადგენენ ეარგონებს, რომ მათი მატარებელი წრეები მოსწყდნენ ხალხს, ისინი უცხონი არიან ხალხისათვის, მტრობენ ხალხს. მათი მეტყველების თავისებურებანი საერთო სახალხო ენის ნორმებს არა თუ არ ეგუება, არამედ უცხოა საერთო სახალხო ენისათვის. მწრომელი ხალხის სხვადასხვა წრის მეტყველების თავისებურებები კი არ შეიძლება იყოს უცხო საერთო სახალხო ენისათვის: საერთო სახალხო ენის საფუძველს ქმნის სწორედ მწრომელი მასების მეტყველება.

ნ. მარი და მისი მიმდევრები ამტკიცებდნენ, ყველა ენა კლასობრივიაო, საერთო-სახალხო ენა ფიქციას წარმოადგენსო. ამის შესაბამისად ისინი განსაკუთრებით ბევრს ლაპარაკობდნენ სოციალური დიალექტების, მეტადრე კი — „კლასობრივი“ დიალექტების შესახებ. ამის საპირისპიროდ ი. სტალინი საერთო-სახალხო (ეროვნული) ენის წამყვანი როლის აღიარების საფუძველზე გახაზავს ტერიტორიული დიალექტების მნიშვნელობას. რაც შეეხება სოციალურ დიალექტებს, მათი როლი ენის არსებობა-განვითარებისათვის უმნიშვნელოა.

„კლასობრივი“ დიალექტები და ეარგონები აქვს მხედველობაში ი. სტალინს, როდესაც ის წერს: „დიალექტები და ეარგონები წარმოადგენენ საერთო-სახალხო ეროვნული ენის განშტოებებს, რომელთაც არ გააჩნიათ რაიმე ენობრივი დამოუკიდებლობა და

¹ ი. სტალინი. *პარლამანი და ენათმეცნიერების საკითხები*, 1951, გვ. 11.

განწირული არიან უბადრუკი არსებობისათვის¹. სოციალური-
დიალექტების თავისებურებათა ანალიზი ხელშესახებს ხდის.
ი. სტალინის მიერ მოცემული შეფასების სისწორეს.

§ 21. ენა, როგორც ისტორიული კატეგორია. ენა ისტორიულ
კატეგორიას წარმოადგენს, ენა დროთა ვითარებაში იცვლება, ვი-
თარდება. ენაში (დიალექტში, თქმაში) მომხდარ ცვლილებებს
თვითონ მოლაპარაკენი ძნელად ამჩნევენ, გარეშე პირთათვის კი
მათი შემჩნევა ადვილია. დროის გარკვეულ მონაკვეთში (მაგალი-
თად, 30, 50 წლის განმავლობაში) რომელიმე სოფლის (რაიონის)
თქმაში მომხდარ ცვლილებათა გამოსარკვევად აუცილებელი იქნე-
ბოდა გვქონოდა სათანადო მეტყველების სრული სურათი ამ პე-
რიოდის დასაწყისში და დასასრულში. დაეშვათ, რომ გორის
რაიონის, სოფელ ტყვიავის მეტყველება იყო შესწავლილი
1923 წელს, და 30 წლის შემდეგ, 1953 წელს. კვლავ იქცა შესწავ-
ლის საგნად. ახალ დაკვირვებათა შედარება ძველთან საშუალებას
მოგვცემდა ზუსტად დაგვედგინა, რა და როგორ შეიცვალა ამ
ხნის განმავლობაში სოფელ ტყვიავის მკვიდრთა მეტყველებაში.

მაგრამ დიალექტის ასე შესწავლის შემთხვევები იშვიათია ჩვენს
დროშიც კი, როცა დიალექტებს სისტემატურად სწავლობენ. რაღა
უნდა ვთქვათ იმ ეპოქათა შესახებ, რომლებიც წინ უძღოდა ენათ-
მეცნიერების წარმოშობას, როდესაც დიალექტური ძეტყველება
საერთოდ არ შეისწავლებოდა. ამიტომაც ზეპირი მეტყველების ცვა-
ლებადობის პროცესი ჩვეულებრივ მკვლევართა ყურადღების გა-
რეშე რჩება. უფრო ადვილია სამწერლო ენაში მომხდარ ცვლი-
ლებათა გათვალისწინება; თუმცა იმ შემთხვევაში შესასწავლი მა-
სალა არ არის ერთგვაროვანი, ერთსა და იმავე წყაროდან არ
დაიყვანება, მაგრამ მაინც სამწერლო ენაში მომხდარი ცვლილე-
ბები იძლევა გარკვეულ შესაძლებლობას ვიმსჯელოთ სათანადო
ზეპირ მეტყველებაში მომხდარ ცვლილებათა შესახებ. საკმარისია
შევადაროთ ამა თუ იმ სამწერლო ენის (ქართულის, რუსულის,
უკრაინულის, ბელორუსულის, ესტონურის, ლიტაურის, ლატვიუ-
რის, სომხურის...) ძეგლები ამ ენის ისტორიის ორ სხვადასხვა
მომენტში, რომლებიც კარგა ხნით არიან დაშორებულნი ერთ-
მანეთს, რომ კონკრეტულად წარმოვიდგინოთ, თუ რა შეიცვალა
ენაში და როგორ შეიცვალა.

სანიმუშოდ ავიღოთ ქართული ენა X, XII საუკუნისა და შე-
ვადაროთ ახალი ქართულის ვითარებას.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 12.

ძველ ქართულში გაირჩეოდა ჯ და ხ: მუჭლი, ჯარი, მჯარი, ფერჯი, ჯმა, ჯერჯი (= მოხერხება), ჯელი ... ხუედრი, ხანი, ხე, ხოლო, ხელი (= გიეი), ხერხი (იარალი)...

ახალ სალიტერატურო ქართულში ჯ არა გვაქვს; ყველგან ხ იწერება და ითქმის; მოიშალა ბგერითი განსხვავება ჯელ და ხელ-ს შორის, ჯერჯ-სა და ხერხ-ს შორის.

ჯ დღემდე შემოგვენახა მთის კილოებში (ხევსურულში, ფშაურში, მთიულურში, თუშურში), ნაწილობრივ — ქიზიურში, ინგილოურში, ფერეიდნულში. ძველ ქართულში რიგი ისეთი სიტყვა გვქონდა (ფიჩუი, სერი, ზატიკი, ერგასი...), რომლებიც თანამედროვე ქართლისათვის უცხოა.

ბგერი სიტყვა მაშინაც იხმარებოდა და ახლაც ოღონდ სხვადასხვა მნიშვნელობით: ზოგი — ძვ. ქართულში ნახევრის მნიშვნელობით დასტურდება (ზოგი მეფობისაჲ=სამეფოს ნახევარი), ახლა ამ სიტყვას ეს მნიშვნელობა არა აქვს.

დაჰხადა ძვ. ქართულში ნიშნავდა „გააჩინა“. აქედან: დაბადება — „გაჩენა“; შემდეგ, გადატანით, ბიბლია, წიგნი, სადაც „ქვეყნის გაჩენა“ მოთხრობილი.

„შემთხუევა“ — შეხვედრა; „შეემთხუა“ — შეხვდა... „ქირი“ = გაქირება (შდრ. ქირისუფალი).

დათხოვა „მოთმენა“-ს, „გაძლებას“-ს ნიშნავდა: „...ვერ დაუთმობდი ხილვად ქირთა და განსაცდელთა. რომელნი შეემთხუეოდის მარადლ ძმათა ჩემთა“ ახლა ამას ასე ვიტყვოდით: ვერ გავუძლებდი იმ გაქირებებათა და განსაცდელთა ყურებას, რაც შეხვდებოდა ხოლმე დღე-მუდამ ჩვენს ძმებს... შდრ. აგრეთვე შ. რუსთაველის: „თუ კაცი ქირსა არ დასთმობს, ლხინი რა დასათმობია“ — ე. ი. თუ კაცი გაქირებას არ გაუძლებს, ლხინს რა გაძლება უნდაო...

მეცნიერი ძვ. ქართულში „მცოდნესა“ და „ნაცნობს“ ნიშნავდა.

XI საუკუნის ცნობილ იურიდიკულ დოკუმენტში, ბაგრატ IV სიგელში, ვკითხულობთ: შევკრიბენ კარსა დარბაზისა ჩუენისასა მღუდელთ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა ჰევთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი, მეცნიერნი საბქოთა საქმეთანი... აქ: შევკრიბენ... აზნაურნი, მეცნიერნი საბქოთა საქმეთანი — ნიშნავს: შევკრიბე ბჭობის საქმის მცოდნე აზნაურებიო. ამგვარად: მეცნიერი = მცოდნე.

ძველი ქართულის ერთ ძველში ვკითხულობთ: „წუთ-წუთ მოვიდიან მისა მეცნიერნი მისნი და ჰგონებედ. ვითარმედ პოონ იგი მკუდარი“ — ე. ი. მალ-მალე მოდიოდნენ მასთან მისი ნაცნო-

ბები და ეგონათ, რომ იპოვიდნენ მას მკედარს. შეცნიერი მისი==
მისი ნაცნობი...

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულისათვის უცხოა ისეთი ფორმები, როგორცაა: ჰგონებედ (= ჰგონებენ, ჰგონიათ), მოვი-
ლიან (= მოდიოდნენ ხოლმე)... ახლა არ ვიტყვით: შევკრიბენ...
„ვეფხისტყაოსანში“ გვაქვს:

ყმა მტრალი შეებრალა, ამაღ ცხელნი ცრემლნი ლუარნა.
მაგრა უჯდა უცხოს უცხო, არ ბაგენი აუბარნა:
ყმამან ცნა. თუ: გონებანი ჩჳარნი ჩემთვის დააწყნარნა
ცრემლ-დენილი შეეხუფა, ადგა. მუელნი მიუყარნა...

ლუარნა (ცრემლნი), აუბარნა (ბაგენი), დააწყნარნა (გონებანი),
მოუყარნა (მუქლნი) ყველგან გულისხმობს დამატებას მრავლო-
ბითში. ახლა აქ ზმნას ნ სალიტერატურო ქართულში არ გააჩნია
(ხევსურულში ნ ასეთ შემთხვევაში დღემდე შემონახულა).

ახალ ქართულში მრავალი ისეთი სიტყვა გვაქვს, რაც ძველი
ქართულისთვის უცხო იყო: ახალი ყოფა-ცხოვრების ამსახველი
სიტყვები და ტერმინები (სოციალიზმი, კომუნიზმი, კოლექტივი,
ტრაქტორი, სტუდენტი. უნივერსიტეტი, ელექტროსადგური, ბულ-
დოზერი, ავტომანქანა, თვითმფრინავი...).

ახალ ქართულში სიტყვებს ისეთი ფორმებიც აქვს, რაც ძვე-
ლი ქართულისთვის უცხო იყო: გაქეთ, აქეთ... გთხოვათ... უთხო-
ვიათ... დაუწერიათ...-თ აქ ძვ. ქართულში საჭირო არ იყო.

ათი საუკუნის მანძილზე სალიტერატურო ქართულში იცვალა:
სიტყვების შემადგენლობა, სიტყვათა ფორმები, ბევრი სიტყვის
მნიშვნელობა, ბგერითი შემადგენლობაც კი... ცვლილებები შეეხო
მეტნაკლებად ენის სისტემის ყველა რგოლს.

ენა რომ ცვალებადი არ იყოს, ენის განვითარების საკითხიც
არ დაისმოდა. სწორედ ცვლილებები ქმნის ენის განვითარების
პროცესის შინაარსს.

რა წარმოადგენს ენის განვითარების საფუძველს?

რა არის ენის განვითარების შინაგანი კანონები?

როგორია ენის განვითარების ძირითადი კანონზომიერებანი
და ტენდენციები?

რა ზოგად პროცესებს აქვს ადგილი ენათა განვითარებაში?

საით მიიშართება ენათა განვითარება? როგორია განვითარების
უმთავრესი შედეგები?

აი ძირითადი საკითხები, რომლებსაც უნდა გაეცეს პასუხი
ინისათვის, რომ ვიქონიოთ ასე თუ ისე ნათელი წარმოდგენა ენის
განვითარების შესახებ. ეს საკითხები მონოგრაფიულად ჯერ კიდევ

არ დამუშავებულა (განვითარების ყველა არსებითი საკითხი გარკვევით ჩამოყალიბებულიც კი არ არის). მაგრამ საბჭოთა ენათმეცნიერების პრინციპული თვალსაზრისი საკმაოდ ნათელია იზისათვის, რომ ყველა ძირითად საკითხზე გვეკონდეს გარკვეული დასაბუთებული პასუხი. ამას საბჭოთა ენათმეცნიერება უნდა უმადლოდეს ი. სტალინის შრომას „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“.

§ 22. ენის განვითარების ძირითადი ხაკითხები. ენის განვითარების პირობათა შესახებ. ენის ცვლილებები წარმოადგენს განვითარების პროცესის შინაარსს. განვითარების ხანგრძლივი პროცესის შედეგად პირველყოფილი ადამიანის პრიმიტიული მეტყველებისაგან (ენებისაგან) გამომდინარეობდა მრავალი ახალი თანამედროვე ენა, რომლებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან წარმოშობითაც და გრამატიკული წყობითაც.

რა იწვევს ენის განვითარებას? რა წარმოადგენს ენის განვითარების საფუძველს? ენის განვითარების საფუძველს ქმნის საზოგადოების განვითარება. ეს უშუალოდ გამომდინარეობს ენის საზოგადოებრივი ბუნებისაგან. ენის დანიშნულება ისაა, რომ „ენა ემსახურება საზოგადოებას, როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება, როგორც საზოგადოებაში აზრთა გაცვლა-გამოცვლის საშუალება, როგორც ისეთი საშუალება, როგორც ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევს გაუგონ ერთმანეთს და მოაწყონ ერთობლივი მუშაობა ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროში, როგორც წარმოების დარგში, ისე ეკონომიური ურთიერთობის დარგში, როგორც პოლიტიკის დარგში, ისე კულტურის დარგში, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე ყოფაცხოვრებაში“¹.

ერლი სიტყვით, ენამ მომსახურება უნდა გაუწიოს ადამიანის საზოგადოებრივი და პირადი ცხოვრების ყველა სფეროს. ადამიანთა საზოგადოება განუწყვეტლივ ვითარდება, დაწყებული ქვის ხანის შრომითი საქმიანობის ყველაზე პრიმიტიული ფორმებიდან ვიდრე ჩვენს დრომდე, ელექტრონის მანქანებისა და სოციალისტური რევოლუციების ეპოქამდე, კოლექტივიზმის საწყისებზე ცხოვრების გარდაქმნის ეპოქამდე.

ემსახურება რა განვითარების პროცესში მყოფ საზოგადოებას, ენა არ შეიძლება თვითონაც არ ვითარდებოდეს. ქვის ხანის ენა, რა თქმა უნდა, ვერ შეძლებდა თანამედროვე საზოგადოების მომსახურებას. ენის განვითარების საფუძველს საზოგადოების

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 34.

განვითარება წარმოადგენს. შეუძლებელია გავიგოთ ენის განვითარების ისტორია, თუ არ ვიცით საზოგადოების ისტორია, ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხის განვითარების ისტორია. „საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს. ამიტომ ენა და მისი განვითარების კანონები შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია“¹.

მაგალითისათვის ავიღოთ ენათა ურთიერთობის ხასიათი სხვადასხვაგვარი საზოგადოებრივი წყობილების დროს.

როდესაც საზოგადოებაში ბატონობენ ექსპლოატატორული კლასები, როდესაც საზოგადოება შედგება ანტაგონისტური კლასებისაგან, ენათა ურთიერთობა ჩვეულებრივ იღებს ენათა ბრძოლის სახეს, ამასთანავე ამ ბრძოლაში ზოგი ენა იმარჯვებს, ზოგი კი მარცხდება. მაგრამ ენათა ბრძოლა შეიცვლება ენათა თანამშრომლობით, ენათა თანამშრომლობა გადაიქცევა განვითარების ძირითად კანონზომიერებად, როდესაც შეიქმნება სათანადო საზოგადოებრივი პირობები: როდესაც სოციალიზმი გაიმარჯვებს მსოფლიო მასშტაბით, „როცა მსოფლიო იმპერიალიზმი აღარ იქნება, ექსპლოატატორული კლასები დამბობილი იქნებიან, ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ლიკვიდირებულ-იქნება, ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა შეიცვლება ერთა ურთიერთუნდობითა და დაახლოებით, ეროვნული თანასწორუფლებიანობა განხორციელდება, ენათა ჩახშობისა და ასიმილაციის პოლიტიკა ლიკვიდირებულ-იქნება, ერთა თანამშრომლობა მოგვარდება, ხოლო ეროვნულ ენებს შესაძლებლობა ექნებათ თავისუფლად გაამდიდრონ ერთმანეთი თანამშრომლობის გზით“².

ენათა განვითარების ახალი კანონზომიერებანი, ამგვარად, შეპირობებული არიან საზოგადოების განვითარების ახალი კანონზომიერებებით. ამით ერთხელ კიდევ გაიხაზება ენის, მისი განვითარების კანონზომიერებათა დამოკიდებულება საზოგადოებაზე, მისი განვითარების ხასიათზე.

§ 23. ენის განვითარების უნდაგანი კანონების შესახებ. ენის განვითარების დამოკიდებულება საზოგადოების განვითარებაზე უეჭველია, რამდენადაც ენის განვითარება შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით. კითხვა მხოლოდ იმას ეხება, თუ როგო-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951. გვ. 20.

² იქვე. გვ. 51.

რია ამ დამოკიდებულების ხასიათი: იმგვარადვე განსაზღვრავს თუ არა საზოგადოების განვითარება ენის განვითარებას. როგორც, მაგალითად, ბაზისის, ეკონომიური წყობილების, განვითარება განსაზღვრავს ზედნაშენთა განვითარებას? სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ: ენა ზედნაშენის მსგავსად იცვლება, თუ ენის განვითარებაში ჩვენ საქმე გვაქვს სხვაგვარ ცვლილებებთან? იმის მიხედვით, თუ როგორ გადაწყდება ეს საკითხი, მივიღებთ ენის ისტორიული განვითარების პროცესის არსებითად სხვადასხვაგვარ გაგებას.

თუ ენა ვითარდება, როგორც ზედნაშენი, ე. ი. ბაზისების მიხედვით, როგორც ამა თუ იმ ბაზისის წარმონაქმი, მაშინ ენის ისტორია უნდა იქნეს აგებული საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციათა მიხედვით: მოგვიხდება ენათა ისტორიის შეფარდება ეკონომიური ბაზისების ისტორიასთან, მოგვიხდება შეფარდების დადგენა ენათა ისტორიის პერიოდებსა და საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციებს შორის. ეს ნიშნავს: თუ ენის განვითარება ზედნაშენური კატეგორიის განვითარებად აქვთ წარმოდგენილი, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ხაკითხი შეუძლებელია დაიხვას, ეს ხაკითხი პრინციპულად უკანონო ხაკითხი აღმოჩნდება.

თუ ენა ვითარდება არა როგორც ზედნაშენი, მაშინ ენის ისტორიის განვითარების ცენტრში დადგება საკითხი ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესახებ.

ენა, როგორც ეს დამტკიცებულია ი. სტალინის შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“¹, არ წარმოადგენს ზედნაშენს. ენა არ წარმოადგენს ზედნაშენს და არ იცვლება ზედნაშენისებურად: არც ახალ მოვლენათა გაჩენა (და, შესაბამისად, ახალი თვისებრიობის წარმოშობა), არც ძველის ახლით შეცვლა ენაში არ მიმდინარეობს იმგვარად, როგორც ეს დამახასიათებელია ზედნაშენის მოვლენებისათვის.

ამ ხნის განმავლობაში² ტომები და ეროვნებანი ქუსკაცდებოდნენ და ითიშებოდნენ, ხდებოდა მათი ერთმანეთში შერევა და შეჯვარდინება, შემდეგ კი გაჩნდნენ ეროვნული ენები და სახელმწიფოები, მოხდა რევოლუციური გადატრიალებანი, ძველი საზოგადოებრივი წყობილებანი ახლებით შეიცვალა. ყოველივე ამან უფრო მეტი ცვლილებანი შეიტანა ენასა და მის განვითარებაში.

მაგრამ დიდი შეცდომა იქნებოდა, თუ ვიფიქრებდით, რომ ენის განვითარება ისევე ხდებოდა, როგორც ზედნაშენის განვითარება: არსებულის მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით. ნამდვილად ენის

¹ ამის შესახებ იხ. § 12.

² იგულისხმება ეპოქა უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე.

განვითარება ხდებოდა არა არსებული ენის მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით, ალანედ არსებული ენის ძირითადი ელემენტების გაშლისა და სრულყოფის გზით¹.

ენა საზოგადოებრივი მოვლენაა, მაგრამ ის არ განეკუთვნება არც ბაზისთა კატეგორიას, არც ზედნაშენთა კატეგორიას: ენა სპეციფიკურ საზოგადოებრივ მოვლენას წარმოადგენს (ი. სტალინი).

ენა ვითარდება საზოგადოების განვითარებასთან დაკავშირებით, მაგრამ ენის განვითარება არ არის იმგვარად დამოკიდებული საზოგადოების განვითარებაზე, როგორც ზედნაშენი არის დამოკიდებული ბაზისზე, — ენა იცვლება არა როგორც ზედნაშენი (ი. სტალინი). ენის, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენის, სპეციფიკას. სტალინურ მოძღვრებაში, შეესაბამება სპეციფიკა ენის განვითარებისა — საზოგადოების განვითარების საფუძველზე, მაგრამ არა როგორც ზედნაშენისა. ამგვარად პრინციპულ დასაბუთებას პოულობს დეპულემა, რომ ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესწავლა კანონზომიერია და მნიშვნელოვანი.

— ენათმეცნიერების მთავარი ამოცანა ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესწავლაა². ენა რომ ზედნაშენს წარმოადგენდეს და ისევე იცვლებოდეს, როგორც ზედნაშენი, მაშინ შეუძლებელი იქნებოდა ენის განვითარების შინაგანი კანონების გამოვლენა ნიგერენია ენათმეცნიერების მთავარ ამოცანად.

რას წარმოადგენს ენის განვითარების შინაგანი კანონები? ენის განვითარების შინაგანი კანონები წარმოადგენენ ფორმულებს, რომლებშიც შეჯამებულია ის ენობრივი ცვლილებები, რომლებიც არ დაიყვანება ბაზისის ცვლილებებამდე და არ არის გამოწვეული სხვა ენის გავლენით. ასეთი ცვლილებები დასტურდება ლექსიკურ შემადგენლობასა და გრამატიკულ წყობაში, ბგერითს შემადგენლობასა და ბგერითს პროცესებში, სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელობაში და სხვა და სხვა... შევისწავლოთ ეს ცვლილებები ზუსტად და სრულად ყველა ენის მიხედვით და გამოვავლინოთ განზოგადების გზით განვითარების კანონზომიერებანი, განვითარების ძირითადი ტენდენციები, — აი რას მოითხოვს „განვითარების შინაგანი კანონების“ ცნების დედააზრი.

განვითარების შინაგანი კანონები შეიძლება იყოს კერძო, კონკრეტული შინაარსისა, როცა ისინი ეხებიან ცალკე ენებს, და ზოგადი ხასიათისა. როცა ეძებნება საერთო ფორმულა ისეთ ცვლილებებს. რომლებიც მრავალი ენის განვითარებაში დასტურდება.

¹ ი. სტალინი. მაქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები 1951, გვ 74—25.

² იქვე. გვ 28

განვითარების შინაგანი კანონები კერძო ხასიათის ფორმულები: იწყება და გადადის ისეთ ზოგად კანონზომიერებათა დადგენაზე, რომელნიც ენათა განვითარების ძირითად ხაზებს ახასიათებენ.

კერძო ხასიათის კანონებზე აქ არ შევჩერდებით; ზოგადი კანონების საილუსტრაციოდ შეიძლება ორიოდ მაგალითი მოვიყვანოთ.

რიგი ენების ისტორიაში უკანაენისმიერ თანხმობანთა (უფრო ზუსტად: ფარინგალებისა და ლარინგალების) რაოდენობა მცირდება, წინაენისმიერების რაოდენობა, პირიქით, იზრდება (ეს პროცესი, მაგალითად, სავსებით კანონზომიერია იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის). ზნა და სახელი თავდაპირველად გაუდიფერენცირებელია: მათი დიფერენციაცია განვითარების შედეგია, რაც დასტურდება რიგი ენების ისტორიით.

რიგი ენების (მაგალითად, ინდოევროპულის) ისტორია ანეღავნებს ტენდენციას გაამარტივოს მორფოლოგია (ბრუნებისა და უღვილების ფორმები) და სიმძიმის ცენტრი გადაიტანოს სინტაქსზე. თვით სინტაქსში შეთანხმების პროცესი ისტორიულად წინ უსწრებს მართვის პროცესს (რთულ წინადადებებში განვითარება მიმდინარეობს პარატაქსიდან — შეთხვეიდან — ჰიპოტაქსისაკენ — დაქვემდებარებისაკენ). აბსტრაქტული კატეგორიები ვითარდება კონკრეტული კატეგორიების ბაზაზე მორფოლოგიაშიც და ლექსიკაშიც... აი, დაახლოებით, ასეთი დებულებები გვაქვს მხედველობაში, როდესაც ვლაპარაკობთ ფორმულების შესახებ, რომლებიც განაზოგადებენ ენათა განვითარების ტენდენციებს, ფორმულების შესახებ, რომლებიც იძლევიან ენათა განვითარების შინაგანი ზოგადი კანონების კონკრეტიზაციას.

ენათა განვითარების კანონზომიერებათა შესწავლა ნიშნავს დაადგინო ზემოთმოყვანილის მსგავსი ფორმულები ან შეამზადო მასალა ასეთი განზოგადებებისათვის, და არა იმას, რომ ენობრივი ცვლილებები დაიყვანო საზოგადოებრივი ცხოვრების ცვლილებებამდე, — დაიყვანო ყველა შემთხვევაში — უგამონაკლისოდ — იქნება ეს ლექსიკის, სემასიოლოგიის, მორფოლოგიის თუ ფონეტიკის მოვლენები. ენის ამა თუ იმ ცვლილებებისათვის შეიძლება დაიძებნოს საფუძველი საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებში, მაგრამ შესაძლებელია არც დაიძებნოს ასეთი შესატყვისები. მაგალითად, ენაში ახალი სიტყვის გაჩენას (პენიცილინი, სტრეპტოციდი... ტრაქტორი, კომბაინი, ბულდოზერი, ექსკავატორი... თვითმფრინავი, ჰელიკოპტერი...) ყოველთვის აქვს რეალური საფუძველი ობიექტურ სინამდვილეში: ენის სიტყვას შეესაბამება ცხოვრებაში საგანი, — სახელწოდების კავშირი მის მიერ აღნიშნულ

საგანთან—მარტივია და ადვილად შესამჩნევი. სიტყვა ექსკავატორი ან ბულდოზერი გაჩნდა ქართულ ენაში იმიტომ, რომ გაჩნდა სათანადო საგანი. ახალი სიტყვის გაჩენის მიზეზი ჩვეულებრივ სრულიად აშკარაა.

მაგრამ რატომ დაიკარგა მაგალითად, რუსულ ენაში მრჩობლობითი (ორობითი) რიცხვი: истребъ („ჩვენ ორს მიგვაქვს“), счастъ („ორი ვაჭიშვილი“)? რა ცვლილებებმა რუსი ხალხის ცხოვრებაში გამოიწვია ამ კატეგორიის მოსპობა? ჩვენ ვერ ვიპოვით ორობითი რიცხვის მორფოლოგიური კატეგორიის გაქრობის შესატყვის ცვლილებებს, მათ საზოგადოებრივ ეკვივალენტებს: ორობითმა რიცხვმა, როგორც უფრო კონკრეტულმა კატეგორიამ, ადგილი დაუთმო მრავლობით რიცხვს. მაშასადამე, ენის ამ ცვლილებაში აისახა აზროვნების განვითარების ზოგადი ტენდენცია: კონკრეტულიდან აბსტრაქტულისაკენ.

მაგრამ რით არის იგი გამოწვეული? პირდაპირ მიზეზზე ვერ ნივთითებთ: ხომ არ იქნებოდა ეს ხელოსნობისა და ვაქრობის განვითარება? პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრის გადანაცვლება ქალაქ ვლადიმირში კლავსაზე? ახალი მიწების დამუშავება? — რა თქმა უნდა, არც ერთი ამათგანი არ გამოგვადგება ენაში მომხდარი ცვლილებათა ასახსნელად.

ძველ ქართულში იხმარებოდა ნამყო ხოლმეობითი (გააკეთის, დაწერის, შეკრიბის, განქაპუქნის...). ეს დრო ამყამად ქართულ ენას არა აქვს. რით არის გამოწვეული მისი დაკარგვა? საზოგადოებრივი ცხოვრების რა ცვლილებებმა შეაპირობეს მათი გაქრობა?

ძველად იხმარებოდა დგების, წვების, ჯდების... ამყამად გვაქვს: დგება, წვება, ჯდება... რა ქმნის ამ ცვლილებათა საზოგადოებრივ საფუძველს?

ძველად ამბობდნენ: მუჭლი, ჯელი, ფერჯი... ჯ ბგერა შემოგვრჩა მთის კილოებში, ბარის კილოებში მას ზ შეენაცვლა. რატომ შემოგვრჩა მთის კილოებში ჯ და რატომ შეიცვალა ის ბარში? რა საზოგადოებრივმა ცვლილებებმა, რა ეკონომიურმა მიზეზებმა განსაზღვრეს, საბოლოო ანგარიშში, ჯ—ბგერის დაკარგვა? უშუალოდ—არავითარმა: აო არსებობს არავითარი პირდაპირი მიზეზ-შედგომობრივი დამოკიდებულება ჩვენი სინამდვილის საზოგადოებრივ-ეკონომიურ მოვლენებსა და ზემოდანსახელებულ მორფოლოგიურ და ფონეტიკურ ცვლილებებს შორის. იქნებ სინამდვილეში ასეთ დამოკიდებულებას ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ეს ჩვენთვის უცნობია? არა, ასეთი დამოკიდებულება არ არსებობდა: ასეთი დამოკიდებულების ძიება პრინციპში უმართებულოა.

ეს გამომდინარეობს სტალინური მოძღვრების ძირითადი დებულებებიდან ენის სპეციფიკის შესახებ, ენის განვითარების სპეციფიკის შესახებ.

ამაზევე მიუთითებს სავსებით გარკვევით ენგელსი: „ჩვენს ისტორიას ჩვენ თვითონ ექმნით, მაგრამ, ჯერ ერთი, ჩვენ მას ექმნით ფრიად გარკვეულ წანამძღვრებსა და პირობებში. მათ შორის ეკონომიური წანამძღვარნი და პირობანი საბოლოო ანგარიშით გადამწყვეტია... პრუსიული სახელმწიფოც აგრეთვე ისტორიული, საბოლოო ანგარიშით ეკონომიური მიზეზების წყალობით წარმოიშვა და განვითარდა. მაგრამ ძნელად თუ შეიძლება პედანტობის გარეშე კაცმა ამტკიცოს, რომ ჩრდილოეთ გერმანიის უამრავ წერილ სახელმწიფოთა შორის სწორედ ბრანდენბურგი იყო ეკონომიური აუცილებლობით და არა აგრეთვე სხვა მომენტებითაც... იმისათვის განკუთვნილი, რომ დიდი სახელმწიფოს როლი ეთამაშა... ძნელად თუ მოახერხებს ვინმე, ისე რომ სასაცილო არ შეიქნეს, მხოლოდ ეკონომიური მიზეზებით ახსნას წარსულისა და აწმყოს ყოველი პაწია გერმანული სახელმწიფოს არსებობა; ან ეკონომიურად ახსნას ბგერათა ზემოგერმანული გადანაცვლების წარმოშობა, რაც კიდევ უფრო აფართოებს გერმანიის იმ გეოგრაფიულ გაყოფას, რომელიც გამოწვეულია სუდეტებიდან ტაუნუსამდე გაქიშული მთაგრებილით“¹.

ეს გამონათქვამი განსაკუთრებით ფასეულია იმით, რომ სანიშნოდ ენგელსს მოჰყავს ფონეტიკური პროცესი — ზემოგერმანული თანხმოვანთგადაწევა²; ენგელსს სასაცილოდ მიაჩნია ეკონომიურ მოვლენებზე, ბაზისის მოვლენებზე მითითებით იმის ახსნა, თუ რატომ მოხდა იანხმოვანთა გადაწევა (მაგალითად, რატომაა, რომ ზ იქცა გ-დ)...

მაშასადამე, ენგელსს შეუძლებლად მიაჩნია ენის ყველა ცვლილება დაეიყვანოთ ბაზისში მომხდარ ცვლილებებამდე. ენგელსი ცნობს ენის შინაგანი განვითარების კანონებს.

ნ. მარი ენას განიხილავდა, როგორც ბაზისის ზედნაშენს და ცდილობდა—წინააღმდეგ ფაქტების პირდაპირი ჩვენებისა— დაეყვანა ენის ყველა ფაქტი გამოუკლებლივ ბაზისის მოვლენებამდე. ამით ნ. მარი პრინციპში უარყოფდა თვით საკითხის დასმას ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესახებ. ე. წ. „ახალი საენათ-

¹ ფ. ენგელსი—ი. ბლოხს. ლონდონი, 21—22 სექტემბერი 1890 წ. კ. შარქსი. ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1950, გვ. 592—593.

² იგულისხმება, მაგალითად, ამდაგვარი გადასვლა: h —> g: ziehen — zugum—gizogum (= ziehen, zog, gezogen „წევა“, „თრევა“).

მეცნიერო მოძღვრების“ ცრუნარქსიზმი არ ცნობდა ენის განვითარების შინაგან კანონებს. კემპარიტი მარქსიზმი—ენათა ისტორიის ფაქტებთან სრული თანხმობით—ენათმეცნიერების მთავარ ამოცანად თვლის ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესწავლას.

§ 24. ენის განვითარების ძამკვების შესახებ. ენის განვითარება შეპირობებულია საზოგადოების განვითარებით. ენის განვითარების ტემპები დამოკიდებულია საზოგადოების განვითარების ტემპებზე. ენა ტუნდრის მოსახლეობისა, რომელიც მხოლოდ ირმების მოშენებას მისდევს, სხვა ტემპებით იცვლება, ვიდრე სამრეწველო ცენტრის მოსახლეობის ენა: ენა „უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისიდან ზედნაშენამდე. ამიტომ ენა წარმოების ცვლილებებს ასახავს ერთბაშად და უშუალოდ, არ ელოდება ბაზისის ცვლილებებს“¹.

მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, თითქოს, ასახავს რა ამ ცვლილებებს, ენის ყველა მხარე ერთგვარად ვითარდებოდეს. ენის ლექსიკური შემადგენლობა უშუალოდ ასახავს და ერთბაშად ეხმაურება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და ყოფა-ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს: ახალ საგანს, ახალ მოვლენას სახელწოდება უნდა ჰქონდეს, რომ ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების პროცესში შესაძლებელი იყოს მის შესახებ რისიმე თქმა. „... ენის ლექსიკური შემადგენლობა, როგორც ყველაზე ცვალებადი, თითქმის განუწყვეტლივ იცვლება“². „მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობისა და ტრანსპორტის; ტექნიკისა და მეცნიერების განუწყვეტელი ზრდა ენისაგან მოითხოვს მისი ლექსიკის შევსებას ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით, რომლებიც საჭიროა მათი მუშაობისათვის. და ენა, უშუალოდ ასახავს რა ამ საჭიროებას, ავსებს თავის ლექსიკას ახალი სიტყვებით, სრულყოფს თავის გრამატიკულ წყობას“³.

საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის წლებში ქართულ სალიტერატურო ენაში შემოვიდა მრავალი სიტყვა და გამოთქმა, რომლებიც უკავშირდება საბჭოთა ხალხის გმირულ ბრძოლას სოციალისტური წყობილების აშენებისათვის და ასახავს ამ ბრძოლას.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 9.

² იქვე. გვ. 22.

³ იქვე. გვ. 9.

სიტყვები: ტრაქტორი, კომბაინი, ექსკავატორი, ბულდოზერი, ჰიდროსადგური, გენერატორი, თვითმფრინავი, კავშირგაბმულობა... მუშააკი, შვიდწლელი. ათწლელი, პროფგანათლება, მედაუსწრებლე... კოლმეურნობა, კოლმეურნე. დამკველი, სტახანოველი, მერგოლური, ათასოვანი, ჩქაროსანი, ფრიალოსანი, თვითყრიტიკა... მგეგმავი, გაუპიროვნება... გადახრა, ოპორტუნიზმი, ოპორტუნისტი, კულაკობა, მაენებლობა, შემთანხმებელი, შემთანხმებლობა. შემარიგებელი, შემარიგებლობა... ადგილკომი, პროფკომი, ქარხკომი, ოაიკომი, რაისაბქო...

გამოთქმები: საბჭოთა ხელისუფლება, საბჭოთა კავშირი, საბჭოთა ხალხი, უმაღლესი საბჭო. ბოლშევიკური პრინციპულობა, პარტიის გენერალური ხაზი, ხუთწლიანი გეგმა, სახალხო მეურნეობის რეკონსტრუქცია, ქვეყნის ინდუსტრიალიზაცია, სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია, სახალხო მეურნეობისა და კულტურის აღმავლობა, მასების შრომითი აღმავლობა, ქალაქისა და სოფლის კავშირი, სოციალისტური შეჯიბრება, ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკა...

ასეთი სიტყვები და გამოთქმები თანამედროვე ქართულ ენაში ასობით შემოვიდა. ახალი მნიშვნელობა მიიღეს სიტყვებმა, რომლებიც წინათაც იხმარებოდა, მაგრამ სხვა მნიშვნელობით: პიონერი („ახალი“ გზების გამკაფველი“. ეს ძველი მნიშვნელობა შენარჩუნებულ იქნა; გაჩნდა ახალი მნიშვნელობა: „ბავშვი, მოზარდი, რომელიც ბავშვთა კომუნისტურ მოძრაობაში მონაწილეობს“)... ლიბერალიზმი (გამოთქმაში: „დამპალი ლიბერალიზმი“ ახალ მნიშვნელობას იღებს; „ლიბერალიზმი“ = უპრინციპო გულმოწყალება); „კოსმოპოლიტიზმი“ (გამოთქმაში: „უთვისტომო კოსმოპოლიტიზმი“ —ნიშნავს: თავისი ხალხისადმი სიყვარულის გრძნობის უქონლობას და სხვა ხალხების მიმართ პატივისცემის გრძნობის უქონლობას, ხალხების ეროვნული სუვერენიტეტისა და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის უარყოფას, ხალხთა თანასწორუფლებიანობის უარყოფას, —კოსმოპოლიტიზმი სრულიად საპირისპიროა ინტერნაციონალიზმისა); „მეწეხელი“: სიტყვა წინათაც იხმარებოდა ისეთი მწერის აღსანიშნავად, რომელიც ვნებს მცენარეს; მიიღო მნიშვნელობა ისეთი ადამიანისა, რომელიც შეგნებულად აყენებს ზიანს სოციალისტურ სახალხო მეურნეობას.

სიტყვები და გამოთქმები მრავლად შეეძინა ქართულ ენას უკანასკნელი ოცდაათი წლის მანძილზე.

რამდენი ახალი გრამატიკული შოვლენა გაჩნდა ქართულ სალიტერატურო ენაში ამავე ხნის განმავლობაში? სახელთა ბრუნებაში და ზმნების უღვლილებაში თითქმის არავითარი.

გრამატიკულ წყობაში ასეთი ცვლილებები საძებარია და არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ასეთ ცვლილებათა შემჩნევა უფრო ძნელია, არამედ განსაკუთრებით იმის გამო, რომ მათი რაოდენობა მცირეა. ლექსიკურ შენადგენლობაში ცვლილებათა ძებნა არ გვეკრძალება: აქ დიდი ცვლილება არის ნომხდარი და ეს თვალში გვეცემა.

ლექსიკური შემადგენლობა თითქმის განუწყვეტლივ იცვლება; მაგრამ ძალიან ნელა იცვლება ძირითადი ლექსიკური ფონდი. არც ერთი ისეთი სიტყვათაგანი, როგორცაა: მამა, დედა, ძმა, და, მე, შენ, ის, თავისი, ერთი, ხუთი, ათი... შრომობს, მუშაობს, სწავლობს, კითხულობს, წერს... გუშინ, დღეს, აქ, იქ..., ავ ოცდაათი წლის ნანძალზე არ გამოსულა ხმარებიდან. ცვლილებები მოხდა ძირითადი ლექსიკური ფონდის გამდიდრების თვალსაზრისით: საბჭოელები, პარტია, კომუნისტი, კოლმეურნეობა, კოლმეურნე, საბჭოური. საკოლმეურნეო... ქართული ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში შესულად უნდა მივიჩნიოთ. საბჭოთა პერიოდის ახალ სიტყვათა უმრავლესობა კი ლექსიკური შემადგენლობის კუთვნილებას წარმოადგენს. მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ არ შესულან ძირითად ლექსიკურ ფონდში. ხოლო ისეთი სიტყვები, როგორცაა უკლონისტი, კულაკი, გაუბიროვნება..., ალბათ, ლექსიკურ შემადგენლობასაც არ შემოაჩება: ისინი წარსულს განეკუთვნებიან. ზოგი ასეთი სიტყვა უკვე გამოვიდა ლექსიკური შემადგენლობიდან.

ანგვარად: „ენის ლექსიკური შემადგენლობა როგორც ყველაზე ცვალებადი, თითქმის განუწყვეტლივ იცვლება“¹, მაგრამ ძირითადი ლექსიკური ფონდი იცვლება ძლიერ ნელა. „ენის გრამატიკული წყობა კიდევ უფრო ნელა იცვლება, ვიდრე მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი“².

რაც შეეხება ენის ბგერითს შემადგენლობას, იგი, როგორც წესი, ნელა იცვლება.

რა გზით წარმოებს ლექსიკური შემადგენლობის შევება? ახალი სიტყვები ძველი სიტყვების საფუძველზე იქმნება; ასეთია, მაგალითად: მერგოლური (სიტყვისაგან: რგოლი), დამკვრელი (სიტყვისაგან: დაჰკრავს), ფრიადოსანი (სიტყვისაგან: ფრიალ), მედაუსწრებლე (სიტყვისაგან: დაუსწრებელი), შემარიგებელი (სიტყვისაგან: შეარიგებს), მგეგმავი (სიტყვისაგან: გეგმავს), თვითმფრინავი (სიტყვებისაგან: თვით + ფრენა) და ა. შ.

ამ შემთხვევაში ლექსიკური შემადგენლობა მდიდრდება საკუთარ შესაძლებლობათა გამოყენების გზით: საკუთარი ფუძეები და

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 22.

² იქვე. გვ. 23.

საკუთარი აუქსები (ან ფუძეთა წარმოების სხვა საშუალებანი) შეგვაძლებინებს გადმოვცეთ საჭირო შინაარსი სათანადო წარწობის მეშვეობით.

მაგრამ არც ერთ ენას არ შეუძლია დასჯერდეს მხოლოდ თავის საშუალებებს (ზოგჯერ არც კი ითვლება საჭიროდ და სასურველად მიმართონ ახალი სიტყვების წარმოებისას საკუთარ შესაძლებლობებს, მაგალითად, იმ ტექნიკურ ტერმინთა გადმოცემისას, რომლებიც ბე-ძნულ-ლათინური ძირისაა და ბევრ ენაში იხმარება ერთნაირად). ასეა თუ ისე, არ არსებობს ენა, რომელიც მხოლოდ საკუთარი საშუალებებით კმაყოფილდებოდეს. ყველა ენაში გვხვდება ნასესხები სიტყვები. სხვა ენებიდან შეთვისებული სიტყვები ზოგ ენაში მეტი რაოდენობითაა, ზოგში — ნაკლები რაოდენობით, მაგრამ ნასესხები სიტყვები ყველა ენაში არსებობს¹. პროლეტარიატი, დიქტატურა, კომუნისმი, კომუნისტი, კომიტეტი, ცენტრი, კომისია, კონტროლი, კოლექტივი, ინდუსტრია, რეკონსტრუქცია, ტრაქტორი, კომბაინი, ექსკავატორი, ბულდოზერი, ინსტიტუტი, ფაკულტეტი, უნივერსიტეტი და მრავალი ასეული ასეთი სიტყვა ქართულ ენაში² შეთვისებულია სხვა ენებიდან (და შემოსულია ქართულში ჩვეულებრივ რუსული ენის მეშვეობით).

ისიც ხდება, რომ ნასესხები სიტყვები ენაში ნახევარზე მეტი აღმოჩნდება (ასეა, მაგალითად, დაღესტნის ასს რესპუბლიკის ტაბასარანულ ენაში, სპარსულ ენაში); მაგრამ ეს არ ემუქრება ენის არსებობას, არ უქმნის საფრთხეს ენის თვითმყოფობას. სხვა ენის მასალის მოზღვაება ლექსიკურ შემადგენლობაში არ არის საშიში ენისათვის მანამ, სანამ დაცულია მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა. სანამ ენის ეს სასიცოცხლო ცენტრები ხელუხლებელია, სანამ ენის საფუძველი დაცულია, მანამ ენის თვითმყოფობას საშიშროება არ მოეღოს. ენა დიდი რაოდენობით შეითვისებს ხოლმე სხვა ენის ლექსიკურ მასალას, გადაამუშავებს თავისი სისტემის ნორმების მიხედვით, გამოიყენებს მას თავისი ვამდიღრებისათვის. ყოველ ენაში არსებობს სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვები, მაგრამ ისინი შეექსოვიან მოცემული ენის სისტემას და აღარ იგრძნობიან, როგორც უცხო მასალა. მხოლოდ ენის ისტორიის სპეციალისტებმა თუ იციან მრავალი ასეთი სიტყვის წარმომავლობა (თუმცა ხშირად არც ნათ-

¹ ერთგვარ გამოაჯლის ჩინური წარმოადგენს.

² ეს და ამათი მსგავსი სიტყვები ბევრ სხვა ენაშიაც არის ნასესხები. მეტწილად ეს სიტყვები აგებული არიან ლათინური და ძველი ბერძნული ფუძეების გამოყენებით.

თვის არის ცნობილი—წარმოშობის მიხედვით — „საკუთარია“ ესა-
თუ ის სიტყვა თუ „უცხო“).

ენის საფუძველი—მისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრა-
მატიკული წყობა -- განსაზღვრავს როგორც ენის თვითყოფილებას,
ისე მის გამძლეობას.

ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა მაშინ,
როდესაც ენის არსებობას საფრთხე მოელის ძალდატანებითი ასი-
მილაციის შედეგად. „ისტორია გვიჩვენებს, რომ ენა დიდ გამძლე-
ობას იჩენს და კოლოსალურ წინააღმდეგობას უწევს ძალით ასი-
მილაციას. ზოგიერთი ისტორიკოსი, იმის მაგივრად, რომ ახსნას-
ეს ნოვლენა, გაკვირვებას სჯერდება. მაგრამ გაკვირვებისათვის
აქ არავითარი საფუძველი არ არსებობს. ენის გამძლეობა აიხსნება
მისი გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის
გამძლეობით. თურქი ასიმილატორები ასეული წლების მანძილზე
ცდილობდნენ დაემახინჯებინათ, დაერღვიათ და მოესპოთ ბალკა-
ნელი ხალხების ენები. ამ ხნის განმავლობაში ბალკანური ენების
ლექსიკურმა შემადგენლობამ სერიოზული ცვლილებანი განიცადა,
შეთვისებულ იქნა საკმაოდ ბევრი თურქული სიტყვა და გამო-
თქმა, იყო „დაახლოებაც“ და „გათიშვაც“, მაგრამ ბალკანურმა
ენებმა ამას გაუძლეს და გადაარჩინენ. რატომ? იმიტომ, რომ ამ
ენების გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი
ძირითადად დარჩნენ“¹.

ხოლო ისინი დარჩნენ იმის გამო, რომ „ენის სტრუქტურა-
მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი
მთელი რიგი ეპოქების პროდუქტია“².

ენის სხვადასხვა მხარის განვითარება არათანაბრად მიმდინა-
რობს: ბევრთი შემადგენლობის, გრამატიკული წყობის, ძირი-
თადი ლექსიკური ფონდისა და ლექსიკური შემადგენლობის განვი-
თარების ტემპები სრულიადაც არ არის ერთგვარი.

აქედან გამომდინარეობს: თანამედროვე ენაში უახლესი ფაქ-
ტების გვერდით მოგვეპოვება უძველესი მოვლენებიც. ანას კი გა-
ნუზომელი მნიშვნელობა ენიჭება ენის ისტორიის შესწავლისათ-
ვის. სხვა დასკვნის გაკეთება შეუძლებელია, თუ გავითვალისწინებთ,

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 23—24.

გვერდ შეიძლება გვეთქვა ქართულის უახლოესი მონათესავე კანურის
ანუ ლაზურის შესახებ: ის მთელი ოთხი საუკუნის მანძილზე განიცდის ძალით
ასიმილაციას თურქების მხრივ: ეს ასიმილაცია განსაკუთრებული სისასტიკით
ტარდება ბოლო დროს,—მაგრამ კანური დიდ გამძლეობას იჩენს და ინარჩუნებუ-
ს თავის თვითყოფილებას.

² იქვე. გვ. 24.

რომ ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობის ელემენტები ამა თუ იმ ენის არსებობის დასაწყისიდანვე უნდა არსებულებოდნენ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ თანამედროვე ენის ელემენტები შეიქმნა ჯერ კიდევ უძველეს დროში, მონობის ეპოქაზე ადრე. ეს იყო არართული ენა, რომელსაც მეტად ღარიბი ლექსიკური ფონდი გააჩნდა, მაგრამ ჰქონდა თავისი გრამატიკული წყობა, მართალია, პრიმიტიული, მაგრამ მაინც გრამატიკული წყობა¹.

მაშასადამე, თანამედროვე ენებში ისეთი ფაქტების გვერდით, რომლებიც ასახავენ ჩვენი თანამედროვე ცხოვრების მოვლენებს, თვით უკანასკნელი დღეების ამბებაც კი, შესაძლებელია წარმოდგენილი იყოს ფაქტები შორეული წარსულისა, იმ დროისა, რომელიც წინ უსწრებდა მონობის ეპოქას (შდრ. ძმა, და, დედა, მამა, სახლი, კარი... და: მერგოლური, ექსკავატორი, შვებულება...).

ასეთია ენის სხვადასხვა მხარის ერთნაირად განვითარების შედეგი. ცალკე აღნიშნავს მოითხოვს მეორე მოვლენა: სხვადასხვა ენის სხვადასხვა ტემპებით განვითარება. ორი ენიდან, რომელთა განვითარება თითქოსდა თითქმის ერთგვარ პირობებში მიმდინარეობს, ერთში წარმოდგენილია უძველესი დროის მოვლენები, მაშინ როდესაც მეორეში ამას ადგილი არა აქვს (ასე, მაგალითად, ლიტაურ ენაში დაცულია მახვილის არქაული სისტემა, ლიტაურის მონათესავე ლატვიურ ენაში კი ეს არ შეინიშნება).

ზოგი ენის არქაულობა სხვა ენებთან შედარებით იმას მოწმობს, რომ, თუმცა ყველა ენა ვითარდება, მაგრამ მათი განვითარება სხვადასხვა ტემპით მიმდინარეობს. თუ რა იწვევს ენათა ერთნაირი ტემპებით განვითარებას, ამის ახსნა წარმოადგენს ენის განვითარების თეორიის ერთ-ერთ უძნელეს ამოცანას.

§ 25. ენის განვითარების ხასიათის შესახებ. ენა ვითარდება საზოგადოების განვითარების საფუძველზე. საზოგადოების განვითარებაში, — თუ ეს საზოგადოება მტრული კლასები-საგან შედგება, — ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობილებიდან მეორეზე გადასვლა ხდება რევოლუციების (რევოლუციურ აფეთქებათა) საშუალებით.

როგორ წარმოებს ენაში გადასვლა ძველიდან ახალზე, ახალი ენის წარმოქმნა ძველი ენისაგან? ენის განვითარებაშიაც აქვს ადვილი ძველიდან ახალზე გადასვლას, ერთი ენის შეცვლას მეორით.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 24.

ასე, მაგალითად, ძველმა რუსულმა ენამ ადგილი დაუთმო ახალ-რუსულ ენას; ძველი ქართული ენა, V—XI საუკუნეების ძეგლების ენა, შეიცვალა ახალი ქართული ენით; ძველი სომხური ენის (გრამბარის) ადგილი დაიკავა XIX საუკუნეში ახალმა სომხურმა ენამ (აშხარაბარმა). ანალოგიური ფაქტები გვაქვს სხვა ენათა ისტორიაშიც. გერმანული ენის ისტორიაში გამოიყოფა: ძველი ზემოგერმანული (VIII—XI საუკ.), საშუალო ზემო-გერმანული (XI—XIV საუკ.), ახალი ზემო-გერმანული (XVI საუკუნიდან). ფრანგულ ენაშიაც განასხვავებენ: ძველ ფრანგულს (IX—XVI საუკ.) და ახალ ფრანგულს (XVI საუკუნიდან; XIII—XVI საუკუნეების ენას ხშირად გამოყოფენ, როგორც საშუალო ფრანგულს). ძველი ინგლისურის, საშუალო ინგლისურისა და ახალი ინგლისურის შესახებ მოგვითხრობს ინგლისური ენის ისტორია.

ყველა ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ერთსა და იმავე ენასთან: ენის განვითარებამ მოგვცა იმავე ენის ახალი ვარიანტი. მაგრამ მასში არსებითი ცვლილებები მოხდა: ამის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა დაგვეპირისპირებინა თანამედროვე რუსული ენა ძველი რუსულისათვის, ახალი ქართული — ძველი ქართულისათვის, ახალი სომხური — ძველი სომხურისათვის, ახალი ფრანგული — ძველი ფრანგულისათვის და ა. შ.

ძველიდან ახალზე გადასვლა შესაძლებელია მოასწავებდეს აგრეთვე მოცეპული ენის ფარგლებიდან გასვლას: ხალხური ლათინური ენისაგან წარმოიშვა იტალიური, ფრანგული, ესპანური, კატალონიური, პორტუგალიური... ენები. ამ შემთხვევაში ახალი ბევრად უფრო მეტად განსხვავდება ძველისაგან, ვიდრე ზემოთ დასახელებულ მაგალითებში: განვითარების შედეგად ჩვენ მივიღეთ ახალი ენა (საკუთარი ძირითადი ლექსიკური ფონდითა და საკუთარი გრამატიკული წყობით) და არა ახალი ვარიანტი, ახალი საფეხური იმავე ენის განვითარებაში.

როგორ ხდება ახალი საფეხურის წარმოქმნა ძველი ენის განვითარებაში? როგორ ხდება ახალი ენის წარმოქმნა ძველი ენისაგან? წარმოებს თუ არა ახალი ენის გაჩენა ენის განვითარებაში რევოლუციური აფეთქების შედეგად? პასუხი მხოლოდ უარყოფითი შეიძლება იყოს. ეს აშკარა გახდება, თუ გავითვალისწინებთ, რა შეადგენს ენის საფუძველს და როგორია ენის სხვადასხვა მხარის ცვალებადობის ტემპები.

ენის საფუძველს ქმნის გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი. ახალი ენის (ან ძველი ენის ახალი ვარიანტის) — ანდა სხვანაირად რომ ვთქვათ, ახალი თვისებრიობის.

შესახებ— შეიძლება ელაპარაკოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ არსებითი ცვლილებები მოხდა გრამატიკულ წყობასა და ძირითად ლექსიკურ ფონდში. მაგრამ სწორედ გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი იცვლება განსაკუთრებით ნელა: ისინი წარმოადგენენ რიგი ეპოქების პროდუქტს და, მაშასადამე, არ შეიძლება იცვლებოდნენ ერთბაშად, რევოლუციური აფეთქებებისა და ძვრების გზით.

ამით წყდება მეორე საკითხიც: ახალი ენის მიმართების შესახებ ძველ ენასთან, რომლისაგანაც ახალი წარმოიშვა. ახალი ენა არ შეიძლება წარმოიშვას ძველის მოსპობის, ძველის უარყოფის შედეგად: ასეთ შემთხვევაში ხელში შეგვრჩებოდა ახალი „ენა“, რომელსაც არ გააჩნია გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი, ე. ი. ის, რაც ენას ენად აქცევს; ამასთანავე ძველი გრამატიკული წყობისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის უარყოფა ენისთვის თავისი თავის უარყოფა იქნებოდა, ე. ი. პივილებდით ენის მოსპობას და არა განვითარებას.

„მარქსიზმი — მიგვითითებს ი. სტალინი — არ ცნობს უეცარ აფეთქებებს ენის განვითარებაში, არსებული ენის უეცარ სიკვდილს და ახალი ენის უეცარ შექმნას“¹.

„მარქსიზმს მიაჩნია, რომ ენის გადასვლა ძველი თვისებრიობიდან ახალში ხდება არა აფეთქების გზით, არა არსებული ენის მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით, არამედ ახალი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი დაგროვების გზით, მაშასადამე, ძველი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი კედომის გზით“².

ანალიზს უყვებეს რა განსხვავებას ენის განვითარებასა და ზედნაშენის განვითარებას შორის, ი. სტალინი გახაზავს: „... ენის განვითარება ხდებოდა არა არსებული ენის მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით, არამედ არსებული ენის ძირითადი ელემენტების გაშლისა და სრულყოფის გზით. ამასთან ენის ერთი თვისებრიობიდან მეორე თვისებრიობაში გადასვლა ხდებოდა არა აფეთქების გზით, არა ძველის ერთბაშად მოსპობისა და ახლის შექმნის გზით, არამედ ენის ახალი თვისებრიობის, ახალი სტრუქტურის ელემენტების თანდათანობითი და ხანგრძლივი დაგროვე-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 25.

ი. სტალინი ამასთანავე გახაზავს. რის ახალ თვისებრიობაზე გადასვლა აფეთქების საშუალებით თვით საზოგადოების განვითარებისთვისაც არ არის ყოველთვის საუკლებულო: იგი აუცილებელია მტრულ კლასებად დაყოფილ საზოგადოებაში, მაგრამ „იგი სრულიადაც არ არის საუკლებულო ისეთი საზოგადოებისათვის, რომელშიც მტრული კლასები არ არის“ (იქვე, გვ. 26).

² იქვე, გვ. 26.

ბის გზით, ძველი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობით კვდომის გზით¹.

ენის განვითარების პროცესის ამგვარი გაგება ცხადს ხდის, თუ რატომ არ შეიძლება არსებობდეს ერთმანეთის გვერდით ძველი და ახალი ენა, ე. ი. ახლად წარმოშობილი ენა და ის ენა, რომელმაც სათავე მისცა ამ ახალ ენას: ახალი ენა წარმოიშვება ძველისაგან „ახალი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი და ხანგრძლივი დაგროვების გზით“, „ძველი თვისებრიობის ელემენტების თანდათანობითი კვდომის გზით“. სახეს იცვლის რა, ძველი ენა ითქვიფება ახალში².

ენის სისტემა არ შეიძლება შეიცვალოს მთლიანად და ერთბაშად (ერთი დაკვრით): ასეთი მაგალითები ისტორიამ არ იცის; ასე არ ხდება. სხვა საქმეა — ცალკეული მოვლენები: ფონეტიკური, მორფოლოგიური. სინტაქსური რიგის ესა თუ ის ცვლილება შეიძლება მოხდეს ერთბაშად, თუ ამ ენაზე მოლაპარაკე მთელ კოლექტივში არაა, მის გარკვეულ ჯგუფში ან ფენაში მაინც (ბავშვების მეტყველებაში შეიძლება შენიშნულ იქნეს მოვლენები, რომლებიც უცხოა მოხუცებისათვის და იმავე ოჯახის მოზრდილი წევრებისათვისაც კი)³.

აეილოთ, კახური ემოიდაა („მოვიდა“-ს ნაცვლად); ვ იკარგება ო და ნ-ს შორის (აქაც და სხვაგანაც: მე მოიტანე, მოიყვანე...). როგორ უნდა დაკარგულიყო ეს ვ, როგორ უნდა გაჩენილიყო ემოიდაა? შეიძლება თუ არა ვიფიქროთ, რომ ჯერ „მოიდა“ თქვა ერთმა პირმა, შემდეგ — მისი გავლენით — მეორემ, მესამემ..., მთელმა ოჯახმა, — სოფლის ერთმა კუთხემ, მერე — მეორე კუთხემ, მერე — მთელმა სოფელმა; ერთი სოფლიდან ეს თავისებურება გავრცელდა მეორეში და ასე გაჩნდა მთელი კახურის თავისებურება... შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ ამ თავისებურების გაჩენა და დამკვიდრება? — ალბათ, არა: ვ-ს დაკარგვის ტენდენციამ, საფიქრებელია, ერთ დროულად იჩინა თავი კახეთის სხვადასხვა სოფელში, ყველგან, სადაც ასეთი ვ ასეთ პირობებში აღმოჩნდა.

ცალკეულ ცვლილებათა წარმოშობის ასეთი შესაძლებლობა —

¹ ი. სტალინა, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 25.

² წარმოვიდგინოთ, რომ ხალხური ლათინური, რომლისაგანაც მივიღეთ რიგი ენა (იტალიური, ფრანგული, ესპანური...) გარჩა სადმე მთებნი უცვლელად. მიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ „წარმოშობი“ და „წარმოშობილი“ ენა ერთად შეიძლება არსებობდეს? არა, არ ნიშნავს: შემოვყვანა „წარმოშობი“ ინიციალზე, რომ არაფერი წარმოუშვია, ე. ი. ინიციალზე, რომ ის არ არის წარმოშობი.

³ ასეთი ფაქტები ცნობილია, მაგალითად. ზოგი იბერიულ-კავკასიური ენის ისტორიიდან.

სავსებით რეალური ჩანს. მაგრამ მხედველობაში უნდა მივიღოთ, რომ, ჯერ ერთი, ეს არის ერთი შესაძლებლობათაგანი, მაგრამ არა ერთადერთი შესაძლებლობა; მეორეცაა—და, ცალკეულ ცვლილებათა ასეთი წარმოშობა კი არ გამოირიცხავს, არამედ ადასტურებს დებულებას: ენა მთლიანად, ერთდროულად არ შეიძლება შეიცვალოს. ნაწილების სხვადასხვა დროს ცვლა ვერ მოგვეცნის მთლიანის ერთდროულად შეცვლას.

ნ. მარი და მისი მიმდევრები ირწმუნებოდნენ: ენა ვითარდება ნუკლეოურად, უეცარ აფეთქებათა გზით, რომლებსაც ენის რევოლუციური გარდაქმნისავენ მივყავართო. ასე ვიღებთ ენათა სტადიურ (საფეხურებრივ) განვითარებას. ყოველი სტადია (და სისტემაც კი — სტადიის შიგნით) — მარის მიხედვით — წარმოგვიდგენს ენის რევოლუციური გარდაქმნის შედეგებს. „მაგრამ საქმე სრულიადაც არ ეხება ამ გვიანდელ ცვლილებებს... — წერდა ნ. მარი, — საქმე ეხება მუტაციური ხასიათის ძირეული ცვლილებების წყაროს, ენებში ტიპებისა და სისტემების მონაცვლეობის წყაროს: ეს წყაროა — არა გარეგანი მასობრივი გადასახლებანი, არამედ ღრმად მიმავალი რევოლუციური ძვრები, რომლებიც გამომდინარეობენ მატერიალური ცხოვრების თვისებრივად ახალი წყაროებისაგან, თვისებრივად ახალი ტექნიკისაგან და თვისებრივად ახალი სოციალური წყობილებისაგან. შედეგად წარმოიშობოდა ახალი აზროვნება და მასთან ერთად ახალი იდეოლოგიაც მეტყველების აგებაში და, ბუნებრივია, მისი ახალი ტექნიკაც. აქედან — ენათა სხვადასხვა სისტემები“¹.

სხვა ადგილას ნ. მარი, ლაპარაკობდა რა ენის განვითარების საკვანძო მონენტების შესახებ, ახასიათებდა მათ, როგორც შეუბრუნებელ ანუ რევოლუციურ ეტაპებს; ისინი „აფეთქებენ დამდგარ გარემოს და ხსნიან ახალ გზებს“...².

ენის განვითარების პროცესის ასეთი გაგება ნ. მარსა და მის მიმდევრებს მიაჩნდათ ნამდვილ მარქსისტულ, ერთადერთ ჭეშმარიტ გაგებად საბჭოთა ენათმეცნიერებისათვის. აფეთქებათა გზით ენის სტადიურ განვითარებას ნ. მარი და მისი მიმდევრები აცხადებდნენ რევოლუციური, დიალექტიკურ-მატერიალისტური ენათმეცნიერული თეორიის უდიდეს მიღწევად.

¹ Н. Марр. Поэтановка учения о языке в мировом масштабе..., — რჩეული წიგნები, ტ. IV, 1928, გვ. 61. ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.

² Н. Марр. Общій курс учения о языке, რჩეული წიგნები, 1927 ტ. I. გვ. 66.

ი. სტალინმა ცხადყო, რომ აფეთქებათა და ენის რევოლუციურ გარდაქმნათა გზით ენის განვითარების სტადიურ სქემას არაფერი საერთო არა აქვს ენის განვითარების მარქსისტულ, კეშმარიტად მეცნიერულ გაგებასთან.

„ამბობენ, რომ ენის სტადიური განვითარების თეორია მარქსისტული თეორიაა, რადგან მას აუცილებლად მიიჩნია უეცარი აფეთქებანი, როგორც პირობა ენის გადასვლისა ძველი თვისებრიობიდან ახალში. ეს, რა თქმა უნდა, სწორი არ არის, რადგან ძნელია რაიმე მარქსისტული ვიპოვოთ ამ თეორიაში. და თუ სტადიურობის თეორია ნამდვილად აღიარებს უეცარ აფეთქებებს ენის განვითარების ისტორიაში, მით უარესი მისთვის. მარქსიზმი არ ცნობს უეცარ აფეთქებებს ენის განვითარებაში, არსებული ენის უეცარ სიკვდილს და ახალი ენის უეცარ შექმნას“¹.

„ამბობენ, რომ ენების შეჯვარდინების წრავალი ფაქტი, რომელიც ისტორიაში მომხდარა, საკუთველს იძლევა ვიფიქროთ, რომ შეჯვარდინების დროს იქმნება ახალი ენა აფეთქების გზით, ძველი თვისებრიობიდან ახალ თვისებრიობაში უეცარი გადასვლის გზით. ეს სრულიადაც არ არის სწორი.

ენების შეჯვარდინება არ შეიძლება განვიხილოთ, როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის მანძილზე. ენების შეჯვარდინება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ასეულ წლობით გრძელდება. ამიტომ აქ არავითარ აფეთქებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება“².

§ 26. ენის განვითარების ძირითადი პროცესების შესახებ. ენათა ცვლილებები ნათი განვითარების პროცესში მოიცავს ორი ძირითადი სახის ცვლილებებს. ერთი მათგანია დიფერენციაციის პროცესი, მეორე — ინტეგრაციის (ანუ უნიფიკაციის) პროცესი. ეს პროცესები სხვადასხვა მიმართულებისაა, თავიანთი შედეგების მიხედვით ისინი ერთმანეთს უპირისპირდება. დიფერენციაციის პროცესი ვარაუდობს ისეთ ცვლილებებს, რომელთა შედეგადაც იზრდება განსხვავება ერთი და იმავე ენის დიალექტებს შორის, ან ისეთ ენებს შორის, რომელთაც საერთო წარმოშობა (და ამის საფუძველზე — საერთო მოვლენები, საერთო ნიშნები) მოუპოვებთ. ინტეგრაციის პროცესს, პირიქით, მხედველობაში აქვს ის ცვლილებები, რომელთა შედეგადაც იზრდება საერთო, მსგავსი ნიშნები.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 25.

² იქვე. გვ. 27.

ერთმანეთს უახლოვდება მანამდის განსხვავებული ენები (ან ერთი და იმავე ენის დიალექტები).

რაც უფრო სუსტია ურთიერთობა ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა დიალექტების წარმომადგენელთა შორის, მით უფრო ძლიერდება დიფერენციაციის პროცესი. რაც უფრო ძლიერია დიფერენციაციის პროცესი, მით უფრო შორდება ერთმანეთს მანამდის ახლოს მყოფი კილოები ენისა (ან წარმოშობით მონათესავე ენები). დიფერენციაციის პროცესის ლოგიკურ დასასრულს წარმოადგენს ერთი ენის კილოების (დიალექტების) ქცევა დამოუკიდებელ ენებად. სწორედ ასეთი ენები წარმოადგენენ მონათესავე ენებს, — წარმოშობის მიხედვით, — საწყისი მასალის მიხედვით — მონათესავე ენებს. მონათესავე ენები ისეთი ენებია, რომლებიც წარმოიშვნენ ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა დიალექტებისაგან. მონათესავე ენები დიფერენციაციის პროცესის შედეგად მიიღებიან.

ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა დიალექტებზე ნოლაპარაკე ტომებს, როცა ისინი დიდ ტერიტორიაზე გაიშლებოდნენ. ბუნებრივია, რომ არ შეეძლოთ წინანდელი ურთიერთობა ჰქონოდათ ერთმანეთთან. კონტაქტი სუსტდებოდა, ცენტრიდანული ტენდენციები ძლიერდებოდა, სხვაობა იზრდებოდა, და დროთა განმავლობაში შესაძლებელი ხდებოდა ერთი და იმავე ენის კილოებიდან ახალი ენები წარმოშობილიყო.

ეხებოდა რა ახალი ტომებისა და დიალექტების წარმოშობის პროცესს ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელებთან. ენგელსი წერდა: „სინამდვილეში ტომი და დიალექტი არსებითად ერთმანეთს ემთხვევა. ტომებისა და დიალექტების ახლად შექმნა გათიშვის შედეგობით ამერიკაში ჯერ კიდევ ამ ცოტა ხნის წინათ იღვწოდა და, საეჭვოა, რომ იგი დღესაც მთლად შეწყვეტილი იყოს“¹.

კიდევ უფრო გარკვევით ახასიათებს დიფერენციაციის პროცესს მარქსი: „გეარონული ორგანიზაციის ელემენტებში მოცემული იყო დაყოფის მუდმივი ტენდენცია; მას აძლიერებდა ენაში სხვაობათა წარმოშობის ტენდენცია, რომელიც გარდაუვალი იყო მათი... საზოგადოებრივი მდგომარეობისა და მათ მიერ დაკავებული ტერიტორიის სიდიდის გამო... ლოკალური გათიშვა — გათიშვა სივრცეში — იწვევდა დროთა ვითარებაში სხვაობათა წარმოშობას ენაში; ეს იწვევდა ინტერესების განკერძოებულობას და სრულ დამოუკიდებლობას“².

¹ ფ. ენგელსი. „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოა წარმოშობა“, თ. III, ირ. ა. ენგელსი გვარი, — კ. მარქსი, ფ. ენგელსი. რივეული ნაწილები. ტ. II. 1950, გვ. 292 (ქართ. ენაზე).

² კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის არქივი (რუს. ენაზე), ტ. IX, გვ. 79.

ასეთია დიფერენციაციის პროცესის შინაარსი, პირობები, რომლებშიაც იგი მიმდინარეობს, და შედეგები, რომლებსაც ის გვაძლევს. ინტეგრაციის პროცესს იწვევს მკიდრო კონტაქტის დამყარება იქ, სადაც იგი მანანდის არ არსებობდა. შედეგად ვიღებთ დაახლოებას. იგი შეიძლება იყოს ნებაყოფლობითი და იძულებითი, ძალდატანებითი. მას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს, როგორც ერთი ენის დიალექტებს შორის, ისე მონათესავე ენებს შორის, აგრეთვე ისეთ ენებს შორის, რომლებსაც წარმოშობის მიხედვით არაფერი საერთო არა აქვთ ერთმანეთთან: ყველაფერი დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორი ისტორიული ვითარება შეიქმნება.

გამარჯვებულთა ენის მიერ დამარცხებული ხალხის ენის ძალით ასიმილაცია წარმოადგენს ასიმილაციის კერძო სახეს. ისტორიიდან ცნობილია გამარჯვებულთა ენის მიერ დამარცხებული ხალხის ენის შთანთქმის მრავალი შემთხვევა. ასე, მაგ., ეტრუსკული ენა იტალიის რომანდელი მოსახლეობისა (ეტრუსკები რომაელების მასწავლებლები იყვნენ სახელმწიფოებრავი და კულტურული ცხოვრების მრავალ სფეროში) შთანთქა რომაელების ლათინურმა ენამ, როდესაც რომაელები გაბატონდნენ აპენინის ნახევარკუნძულზე (ეტრუსკული ენიდან შემორჩენილია წარწერები საფლავებზე). ეტრუსკული ენის ბედი ეწია ჩრდილოეთ იტალიაში ლიგურების ენას.

თანაბეროვე საფრანგეთში ცხოვრობდნენ კელტური ტომები: გალები, აკვიტანელები. ბელგები... მათი ენა გაბოდენა რომელი კოლონიზატორების ლათინურმა ენამ¹. იგივე უნდა ითქვას იბერებისა² და მათი მონათესავე ტომების ენათა შესახებ პირენეის ნახევარკუნძულზე; ხალხურმა ლათინურმა დაიკავა ამ ენების ადგილი. მხოლოდ პირენეის ნახევარკუნძულის ჩრდილოდასავლეთ კუთხულში დღემდე შემოგვრჩა ესპანეთის რომამდელი მოსახლეობის უძველესი ენის ნაშთი ბასკური ენის სახით. შოტლან-

¹ კელტური მერყელება შემოგვიანა საფრანგეთის ბევრი ადგილის გეოგრაფიულმა სახელწოდებამ: პარიზი (Paris), რეიმსი (Reims), ნანტი (Nantes), სუასონი (Soissons), ამიენი (Amiens)... დაკავშირებული არიან წარმოშობის მიხედვით გალიელი ტომების სახელწოდებებთან; ეს ტომები იყვნენ: პარიზები (Parisii), რემები (Remi), ნამნეტები (Namnetes), სუესიონები (Suessiones), ამბიანები (Ambiani)...

კელტური წარმოებისაა -ai, -i (-y)-თ დაბოლოებული ადგილის სახელები: ალბინი (Albigny), შამპინი (Champigny)...

ფრანგულ ენაში შესულია კელტური წარმოშობის სამასზე მეტი სიტყვა, რომლებიც გლეხის ყოფა-ცხოვრებას ეხება (იხ. M. B. Сергеевский. История французского языка, Москва, 1936, გვ. 10—12).

² მდინარის სახელწოდება ებრო ესპანეთში—ლათინურად Iberus — უკავშირდება იბერების სახელს.

დიის, უელსისა და ირლანდიის კელტური ენები წარმოადგენენ ძველი კელტური ენების მცირეოდენ ნაშთს: მათ ძველად მთელი ინგლისი ეკირათ; ეს ენები ინგლისურმა ენამ გამოდევნა.

ყველა ამ შემთხვევაში ინტეგრაციის პროცესები დაიწყებოდა ენათა შეჯვარდინებადის. შეჯვარდინებაში, როგორც წესი, ერთ-დროულად მონაწილეობს ორი ენა. შეჯვარდინების შედეგად მიიღება ერთი ენა. „სრულიადაც არ იქნებოდა სწორი გვეფიქრა. — წერს ი. სტალინი. — რომ. ვთქვათ, ორი ენის შეჯვარდინების შედეგად მივიღებთ ახალ, მესამე ენას, რომელიც არა ჰგავს არც ერთ შეჯვარდინებულ ენას და თვისებრივად განირჩევა თვითიული მათგანისაგან. ნამდვილად შეჯვარდინების დროს ერთ-ერთი ენა ჩვეულებრივად იმარჯვებს, ინარჩუნებს თავის გრამატიკულ წყობას, ინარჩუნებს თავის ძირითად ლექსიკურ ფონდს და განაგრძობს განვითარებას თავისი განვითარების შინაგანი კანონების მიხედვით, მეორე ენა კი თანდათანობით კარგავს თავის თვისებრიობას და თანდათანობით კვდება“¹.

შეჯვარდინების პროცესი სქემატურად ასე წარმოიდგინება: შეჯვარდინებაში ნონაწილე ენები, როგორც წესი, თანაბარ პირობებში არ იმყოფებიან; ერთ-ერთი მათგანის მხარეზეა უპირატეობა, რომელიც შეპირობებულია ან ამ ენაზე მოლაპარაკეთა პოლიტიკური მდგომარეობით, ან მათი რიცხვობრივი სიჭარბით ანდა კულტურის უფრო მაღალი დონით (შესაძლებელია — ყველა ამ მომენტით ერთად).

ამ უპირატეობათა შედეგად სათანადო ენა გაბატონდება, როგორც ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების საშუალება. მეორე ენაზე მოლაპარაკენი იძულებული არიან შეისწავლონ გაბატონებული ენა და ამგვარად თანდათანობით ორენოვანნი ხდებიან. ორენოვნობა თაობიდან თაობაში გრძელდება, ამასთან ნიშობლიური ენის გამოყენების სფერო თანდათანობით ვიწროვდება. ბოლოს, იგი გამოიდევენება უკანასკნელი თავშესაფრიდან. ოჯახიდან, სადაც ჩვეულებრივ ქალები გამოდიან შევიწროებული ენის ტრადიციათა ყველაზე ერთგული დამცველები. ბოლოს ორენოვნობას ცვლის ერთენიანობა. ამ, ერთ, გამარჯვებულ ენას ჩვეულებრივ წარმოადგენს გაბატონებული ხალხის (ტომის) ენა. ორი ენის შეჯვარდინების პროცესი ბოლოვდება ერთ-ერთი ენის გამარჯვებით, მაშინ როდესაც მეორე ენა წყვეტს არსებობას.

მაგრამ, იგი უკვალოდ არ ქრება. მისი კვალი რჩება გამარჯვებულ ენაში. ასე, მაგალითად, ფრანგული ენის ისტორიკოსები

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 27.

ფრანგული ენის თანამედროვე ლექსიკურ შემადგენლობაში გამოყოფენ სამასზე მეტ კელტურ სიტყვას¹, თუმცა გალიის კელტური ენების ხალხურ ლათინურ ენასთან შეჯვარედინების პროცესი დიდი ხნის წინ დამთავრდა. ჩვენი წელთაღრიცხვის V III საუკუნიდან უკვე არსებობს ძველი ფრანგული ენა, რომელიც გალიის პროვინციის ხალხური ლათინურისაგან წარმოიშვა.

ეს კელტური სიტყვები ახლა წარმოადგენენ ფრანგული ენის კუთვნილებას (ეს სიტყვები რომ კელტური წარმოშობისაა, ეს სპეცი-ალისტა ვიწრო წრეში თუა ცნობილი).

ენათა შეჯვარედინების დროს „ხდება გამარჯვებული ენის ლექსიკური შემადგენლობის რამდენადმე გამდიდრება დამარცხებული ენის ხარჯზე, მაგრამ ეს კი არ ასუსტებს, არამედ, პირიქით, აძლიერებს მას.

ასე მოუვიდა, მაგალითად, რუსულ ენას, რომელსაც ისტორიული განვითარების პროცესში ეჯვარედინებოდნენ მთელი რიგი სხვა ხალხების ენები და რომელიც მუდამ გამარჯვებული გამოდიოდა“².

შეჯვარედინების პროცესი. ხანგრძლივი პროცესია: „ენების შეჯვარედინება არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც გადამწყვეტი დარტყმის ერთეული აქტი, რომელიც თავის შედეგებს იძლევა რამდენიმე წლის მანძილზე. ენების შეჯვარედინება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ასეულ წლობით გრძელდება“³.

ასე, მაგალითად, გალიის კელტური ენების შეჯვარედინება ლათინურ ენასთან საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა პირველ საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე გალია დაიპყრო იულიოს კეისარმა, და ინტენსიურად დაიწყო რომის ამ პროვინციის (ე. წ. ალპებისქიკითა გალიის „Gallia Transalpina“) რომანიზაცია. მაგრამ ჩვენი წელთაღრიცხვის მესამე საუკუნეში შესაძლებელი იყო საოჯახო დოკუმენტები (მაგალითად, ანდერძი) შეედგინათ გალიურ ენაზე: რომელი იურისტი ულპიანი საჭიროდ თვლის გაითვალისწინოს ასეთი შესაძლებლობა (ანდერძს იურიდიკული ძალა მაშინაც კი აქვს, როდესაც ის გალიურ ენაზე არის დაწერილი).

ამგვარად, გავიდა თითქმის ოთხი საუკუნე, რაც ძლევამოსილმა რომმა გალია დაიპყრო, მაგრამ გალიის კელტური ენის ლათინურ

¹ საინტერესოა, რომ მეტწილად ეს არის სოფლის ყოფა-ცხოვრების საგანთა აღმნიშვნელი სიტყვები: charrue „გუთანი“, claie „წულლი“, „ლობე“; char-pente „ხარ:ჩო“; „ჩელური“; mouton „ცხვარი“; bannne „ტირისის კალათა“... licu „ლიე“ (ფრანგული მილი=4 კილომეტრს); alouette „ტოროლა“, boulicau „არყის ხე“ და ა. შ.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951. გვ. 27—28.

³ იქვე. გვ. 27.

ენასთან შეჯვარდინების პროცესი ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული (და ეს მაშინ, როდესაც თელიან, რომ გალის რომანიზაცია სწრაფად ჩატარდა).

ბრეტონელების კელტურმა მეტყველებამ საფრანგეთში აქამდის მოაღწია მიუხედავად იმისა, რომ ბრეტონელები ორენოვანნი არიან. იგივე უნდა ითქვას ვალისელთა კელტური მეტყველების შესახებ უელსში (ინგლისში). შეჯვარდინების პროცესი აქ აწყდება დიდ გამძლეობას კელტური ენებისა, რომლებიც თავიანთი გრანტიკული წყობითა და ძირითადი ლექსიკური ფონდით ძლიერ განსხვავდებიან ფრანგული და ინგლისური ენებისაგან, — ე. ი. იმ ენებისაგან, რომლებიც ცდილობენ შთანთქან ეს კელტური ენები.

ორენოვნობა ყოველთვის არ ნიშნავს, რომ მიმდინარეობს შეჯვარდინების პროცესი: შეჯვარდინებისას ორენოვნობას იძულებითი ხასიათი აქვს, ეს იძულებითი ხასიათი გვანიშნებს, რომ ენები იბრძვიან და ამდენადაა იგი შეჯვარდინების პროცესის გამოხატულება.

ენათა ურთიერთობა, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ (გვ. 74), განისაზღვრება ცხოვრების საზოგადოებრივი პირობებით:

„... როცა ექსპლოატატორული კლასები მსოფლიოში გაბატონებულ ძალას წარმოადგენენ, როცა ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ძალაში რჩება, როცა ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა განმტკიცებულია სახელმწიფოებრივი განსხვავებით, როცა ჯერ კიდევ არ არის ეროვნული თანასწორუფლებიანობა, როცა ენათა შეჯვარდინება ხდება ერთ-ერთი ენის ბატონობისათვის ბრძოლის გზით, როცა ჯერ კიდევ არ არის პირობები ერთა და ენათა მშვიდობიანი და მეგობრული თანამშრომლობისათვის, როცა დღის წესრიგში დგას არა ენათა თანამშრომლობა და ურთიერთგამდიდრება, არამედ ზოგი ენის ასიმილაცია და სხვა ენების გამარჯვება“... „ორი ენის შეჯვარდინება იედევად იძლევა არა ახალი ენის შექმნას, არამედ ერთ-ერთი ენის გამარჯვებას და მეორის დამარცხებას“¹... „... ასეთ პირობებში შეიძლება იყოს მხოლოდ გამარჯვებული და დამარცხებული ენები“².

ენათა ბრძოლა და შეჯვარდინება ადგილს დაუთმობს ენათა თანამშრომლობას, ურთიერთგამდიდრებასა და ენათა შერწყმას, როდესაც შეიქმნება სათანადო საზოგადოებრივი პირობები, — სახელდობრ: როცა სოციალიზმი გაიმარჯვებს მსოფლიო მასშტაბით „როცა მსოფლიო იმპერიალიზმი აღარ იქნება, ექსპლოატატორ-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 50—51.

² იქვე, გვ. 51.

რული კლასები დამხობილი იქნებიან, ეროვნული და კოლონიური ჩაგვრა ლიკვიდირებულ-იქნება, ეროვნული განკერძოებულობა და ერთა ურთიერთუნდობლობა შეიცვლება ერთა ურთიერთნდობითა და დაახლოებით, ეროვნული თანასწორუფლებიანობა განხორციელდება, ენათა ჩახშობისა და ასინილაციის პოლიტიკა ლიკვიდირებულ-იქნება, ერთა თანამშრომლობა მოგვარდება, ხოლო ეროვნულ ენებს შესაძლებლობა ექნებათ თავისუფლად გააძლიერონ ერთმანეთი თანამშრომლობის გზით. გასაგებია, რომ ამ პირობებში ლაპარაკიც არ შეიძლება ზოგი ენის ჩახშობისა და დამარცხებაზე და სხვა ენების გამარჯვებაზე¹.

სხვადასხვაგვარ — საპირისპირო — პრინციპებზე აგებული საზოგადოებრივი ცხოვრება წარმოშობს ენათა სხვადასხვაგვარ კანონზომიერებებს, რომლებიც — თავისი არსით — ერთმანეთს უპირისპირდებიან.

წინაკლასობრივ საზოგადოებაში ადამიანისაგან ადამიანის ექსპლოატაციას ადგილი არა ჰქონდა. ამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ, როცა ტომები ერთმანეთს ერწყმოდნენ, ადგილი არ ურჩებოდა ენათა ბრძოლას. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საკითხი წყდებოდა უფრო მრავალრიცხოვანი ენის სასარგებლოდ რიცხვობრივი სიკარბის მიხედვით.

მაგრამ იმავე წინაკლასობრივ საზოგადოებაში უფრო სუსტი ტომის სამხედრო დამარცხებას შეიძლებოდა მოჰყოლოდა დამარცხებული ტომის ენის ჩახშობა: ტომების ბრძოლა იწვევდა ენათა ბრძოლას. საზოგადოებრივ კოლექტივთა ურთიერთობის ხასიათი განსაზღვრავდა ენათა ურთიერთობის ხასიათს.

დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესების ხვედრითი წონა კაცობრიობის ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში არ შეიძლებოდა ყოფილიყო (და არ შეიძლება იყოს) ერთნაირი. ცხოვრების საზოგადოებრივი პირობები ძველად, კერძოდ, წინაკლასობრივ საზოგადოებაში ხელს უწყობდნენ დიფერენციაციის პროცესს, ისტორიის უახლესი პერიოდების ცხოვრების პირობები ხელს უწყობენ ინტეგრაციის პროცესების გაძლიერებას. მონათესავე ენათა უმრავლესობა, როგორც ჩანს, შორეულ წარსულში წარმოიქმნა; მაგრამ ეს არ ნიშნავს, თითქოს დიფერენციაციის პროცესს ახალ ხანაში არ ჰქონდეს ადგილი. რუსული, უკრაინული და ბელორუსული ენების დიფერენციაცია არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ არის მომხდარი.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 51.

მეორე მხრივ, არც ინტეგრაციის პროცესი შეიძლება გამოვ-
რიცხოთ ძველ დროში, ამასთან ინტეგრაციის პროცესი ძვე-
ლად არა ნაკლებს როლს თამაშობდა, ვიდრე დიფერენცია-
ციის პროცესი ახალ ხანაში.

ენგელსი მოგვითხრობს ძველი ტომობრივი ენების შესაძლებელი
ინტეგრაციის ერთ-ერთი შემთხვევის შესახებ: „იქ, სადაც ორი
შესუსტებული ტომი ერთ ტომად ერთიანდება. ხდება ხოლმე გა-
მონაკლისის სახით, რომ ერთსა და იმავე ტომში ორ ახლომონა-
ოკავე დიალექტზე ლაპარაკობენ“¹. ბუნებრივია ვივარაუდოთ.
რომ ეს მონათესავე დიალექტები შეერწყმიან ერთმანეთს.

დიფერენციაციის პროცესს მივყავართ ენათა რაოდენობის
გაზრდისაკენ: ინტეგრაციის პროცესების შედეგად ენათა
რაოდენობა მცირდება.

მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ, რაკი ძველად ენათა რაოდე-
ნობა იზრდებოდა, თითქოს თავდაპირველად ერთი ენა არსებობდა
და მხოლოდ დიფერენციაციის პროცესის შედეგად ამ ერთადერთი
ენისაგან წარმოიშვა მრავალი ენა. პირიქით, უნდა ვივარაუდოთ,
რომ ენა წარმოიშვა არა ერთ ადგილას და არა მხოლოდ ერთ
კოლექტივში, არამედ ბევრ ადგილას, სადაც კი საამისო პირო-
ბები არსებობდა. მრავალენიანობა იმ თავითვე გვექონდა, მაგრამ,
ერთის მხრივ, ენათა პირვანდელი რიცხვი იზრდებოდა დიფე-
რენციაციის პროცესის შედეგად, მეორე მხრივ, კი დიფერენცი-
აციის გვერდით ინტეგრაციის პროცესებიც მოქმედებდნენ. ორსავე
პროცესს ადგილი ჰქონდა უძველესი დროიდანვე. საქმე მხოლოდ
ის არის, თუ რომელი მათგანი ქარბობდა საზოგადოებრივი პი-
რობების შესაბამისად.

ეგრეთ წოდებული „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ ნ. მა-
რისა უარყოფდა ახალი ენების წარმოშობას დიფერენციაციის
გზით. ერთადერთ პროცესად ენათა განვითარებაში ის თვლიდა
ენათა შეჯვარდინების პროცესს. სწორედ შეჯვარდინების პრო-
ცესის წყალობით ჩნდებოდნენ ახალი ენებიო, — ირწმუნებოდა
ნ. მარი. ნ. მარის მსჯელობის ამოსავალ პუნქტს წარმოადგენდა
დებულება: ადამიანურ მეტყველებას საფუძვლად უდევს ოთხი
თავდაპირველი ელემენტი (სალ, ბერ, ღონ, როშ). ყველა ენა ამ
მასალისაგან წარმოიქმნა, — ამ ელემენტთა შეჯვარედინების საშუ-
ალებით. შეჯვარედინებოდა რა ერთმანეთს, ოთხი დასასელე-
ბული ელემენტი წარმოქმნიდა ახალ სიტყვებს, ესენი — თავიანთი

¹ ფ. ენგელსი. „ოჯახის, კერძო საკუთრების და საბუნძღოტოს წარმოშობა“ —
ქ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1950, გვ. 292.

მხრივ, — კიდეც ახალ სიტყვებს. ასევე წარმოიქმნებოდა ახალი ენები: ორი ენის შეჯვარედინების შედეგად იქმნებოდა ახალი, მესამე ენა... რაც მეტი ენები შეჯვარდინდებოდნენ, მით მეტი ენა ჩნდებოდა.

ამგვარად, შეჯვარედინების პროცესს ნ. მარი თვლიდა ენათა წარმოქმნისა და განვითარების ერთადერთ და უნივერსალურ პროცესად.

ნ. მარი წერდა: „... ამჟამად არ არსებობს არც ერთი შეუჯვარედინებელი ენა. უფრო მეტი, ჩამოყალიბებული ბგერითი მეტყველება დასაწყისშია არ წარმოიდგინება შეუჯვარედინებლად: შეჯვარედინებამდე არ არსებობდა ბგერითი მეტყველება და ის არც შეიძლებოდა არსებულიყო, რადგანაც შეჯვარედინებამდე არ არსებობდნენ სამეურნეო კოლექტივები, რომლებისაგანაც... მოგვიანებით წარმოიქმნებოდნენ ტომები... მაშასადამე, არ არსებობდნენ მარტივი ტომები მარტივი, შეუჯვარედინებელი ენებით, შეუჯვარედინებელი ენები საერთოდ არ არსებობდა...“¹.

ენათა შეჯვარედინების პროცესის მარისეული გაგება (— როგორ მიმდინარეობს შეჯვარედინება, საით მიყვავართ მას, რა როლს თამაშობს იგი ენათა განვითარებაში—) შინაგანად უკავშირდება ნ. მარის არამეცნიერულ დებულებას, დაუსაბუთებელ მტკიცებას, თითქოს დედამიწის ყველა ენა ოთხი ელემენტისაგან იყოს წარმოქმნილი.

რაკი ნ. მარი ენათა შეჯვარედინებას თვლის უნივერსალურ პროცესად, იგი პრინციპში უარყოფს, როგორც დიფერენციაციის პროცესს, ისე მონათესავე ენათა წარმოშობას დიალექტთა დიფერენციაციის გზით; ამგვარად ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ უპირისპირდება საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტებს.

ნ. მარი ენათა რიცხვის ზრდას ხსნიდა მათი შეჯვარედინებით. იმავე დროს ის ამტკიცებდა, რომ თავდაპირველად მრავალი ენა არსებობდა, ხოლო მათი რაოდენობა შემდეგ მცირდებოდაო. ეს ორი დებულება ერთი მეორეს გამორიცხავს.

ენათა შეჯვარედინება არ შეიძლება განვიხილოთ, როგორც ერთადერთი პროცესი, თუ ანგარიშს გავუწევთ ენათა ისტორიის ფაქტებს.

არ არის სწორი ნ. მარის დებულება, თითქოს ორი ენის შეჯვარედინებით წარმოიქმნებოდეს მესამე, ახალი ენა, რომლის

¹ Н. Марр. Общий курс учения об языке. — ჩვეული შრომები, 1927 წ., ტ. II, გვ. 65. ხაზი ჩვენია — ა. მ.

გვერდითაც თითქოს კვლავ განაგრძობდეს არსებობას შეჯვარედი-
ნებული ენები, და ამ გზით იზრდებოდეს ენათა რიცხვი.

ინგლისური ენა შეჯვარედიწებული ენაა, მაგრამ იგი გერმანულ
ენათა შორის ირიცხება (და არა სადღაც გერმანულ და რომანულ
ენათა შუაში); ინგლისური ენა განეკუთვნება გერმანულ ენააა
რიცხვს, რამდენადაც მისი გრამატიკული წყობა და ძირითადი
ლექსიკური ფონდი არსებითად გერმანულია და არა რომანულა.

ამგვარადვე, სომხური ენა ინდო-ევროპულ ენად ითვლება, მიუ-
ხედავად იმისა, რომ მის ლექსიკაში, ბგერითს შემადგენლობაში,
მორფოლოგიურ ინვენტარში დასტურდება არაინდოევროპული,
იბერიულ-კავკასიური ელემენტები: სომხური ენის საფუძველი ინ-
დო-ევროპულია.

ნ. მარცხ „თეორიის“ ამოსავალ დებულებათა მეცნიერულმა
უსაფუძვლობამ განსაზღვრა ენათა შეჯვარედიწების საკითხის არა-
სწორი გაგება.

§ 27. გვაროვნული ენებიდან ეროვნული ენებისაკენ. ენა
კოლექტივის კუთვნილება (§ 5). კოლექტივი, რომელიც ამა თუ
იმ კონკრეტულ ენას იყენებს, შეიძლება იყოს: გვარი, ტომი,
ხალხი, ერი. ამის შესაბამისად გვექნება: გვაროვნული ენა, ტო-
მობრივი ენა, ხალხის ენა, ეროვნული ენა.

გვარი არის ადამიანთა კოლექტივის ყველაზე მცირე, ყველაზე
მარტივი და ყველაზე ძველი უჯრედი. გვარებისაგან იქმნებოდა
(ფრატრიები და შემდეგ) ტომები, ტომებისაგან — ხალხები. ერი
ადამიანის საზოგადოებრივ-ისტორიული ცხოვრების ყველაზე ახალი
და ყველაზე რთული (ამასთანავე ყველაზე მსხვილი) წარმონაქმნია.
ერი არსებითად განსხვავდება ტომისაგან: ტომი ეთნოგრაფიულ
კატეგორიას წარმოადგენს, ერი კი — ისტორიულ კატეგორიას¹.

ენგელსს მოჰყავს ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელების, — ეროვნული,
იროკეზების — მონათესავე ტომთა გაერთიანების დამახასიათებელი
მაგალითი:

„მათი (ინდიელების — ა. ჩ.) მცირერიცხოვანი ტომები, დაშორე-
ბულნი ერთმანეთისაგან ფართო მოსაზღვრე ზოლებით და დასუსტე-
ბულნი მუდმივი ომებით, ცოტაოდენი ხალხით უზარმაზარ ტერიტო-
რიას იკავებდნენ. მონათესავე ტომებს შორის აქა-იქ კავშირი იქმნე-
ბოდა დროებითი გასაჰირის შემთხვევაში და ამ გაჰირების მოსპო-
ვისთანავე ეს კავშირები ირღვეოდა. მაგრამ ცალკეულ ადგილებში
თავდაპირველად მონათესავე, მაგრამ დაქსაქსული ტომები კვლავ

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი, — თბ., ტ. II, გვ. 315.

ერთიანდებოდნენ ხანგრძლივ კავშირებად და, ამრიგად, პირველ ნაბიჯს დგამდნენ ეროვნებათა შესაქმნელად. ასეთი კავშირის ყველაზე განვითარებულ ფორმას ჩვენ ვხვდებით შეერთებული შტატების იროკეზებში. იროკეზებმა მიატოვეს თავიანთი სამყოფელი ადგილი მისისიპის დასავლეთით, სადაც ისინი, ალბათ, დიდი დაკოტა ოჯახის შტოს შეადგენდნენ და ხანგრძლივი ხეტიალის შემდეგ დასახლდნენ ახლანდელი ნიუიორკის შტატში; აქ ისინი გაიყვნენ ხუთ ტომად: სენეკა, კაიუგა, ონონდაგა, ონეიდა და მუსკოვი. ისინი მისდევდნენ მეთევზეობას, ნადირობას და პრიმიტიულ მეზობსტნობას; ცხოვრობდნენ სოფლებში, რომელთაც ლმეტის ნაწილად მესერი ჰქონდათ შემოვლებული. მათი რიცხვი არასოდეს არ აღემატებოდა 20.000 სულს; ყველა ხუთ ტომში რაზდენისე საერთო გვარი იყო; ისინი ლაპარაკობდნენ ერთი და იმავე ენის მონათესავე დიალექტებზე და დასახლებულნი იყვნენ მთლიან ტერიტორიაზე, რომელიც ხუთ ტომს შორის ნაწილდებოდა. რადგან ეს ტერიტორია ახლად დაპყრობილი იყო, ამიტომ ბუნებრივ მოვლენას წარმოადგენდა ამ ტომების ჩვეულებადქცეული მკიდროდ შეკავშირება მათ მიერ გაძევებული ტომების წინააღმდეგ; ეს შეკავშირება, სულ გვიან რომ ავიღოთ, XV საუკუნის დასაწყისში ნამდვილ მუდმივ კავშირად—ფედერაციად განვითარდა... იროკეზების კავშირი წარმოადგენს ყველაზე განვითარებულ საზოგადოებრივ ორგანიზაციას, რომელსაც კი ინდიელებმა მიაღწიეს... (...ნექსიკელების, ახალმექსიკელებისა და პერუანელების გამოკლებით)¹.

ამრიგად: „დაქსაქსული ტომები ერთიანდებოდნენ ხანგრძლივ კავშირებად მონათესავე ტომებისა, რომლებიც ლაპარაკობდნენ ერთი და იმავე ენის მონათესავე დიალექტებზე“. ეს პროცესი შეინიშნება არა მხოლოდ ინდიელი ტომების ისტორიაში: იგი დამასასიათებელია საერთოდ ხალხების წარმოქმნისათვის.

გვაროვნულ ენების დადასტურება ამჟამად ძნელია: გვარი, გვაროვნული წყობილება, გვაროვნული ენები—განვითარების განვითარებულ საფეხურს წარმოადგენს.

ტომობრივი ენები (და დიალექტები) ამჟამადაც მრავლად არსებობს; ასეთი ტომობრივი ენებია: ჩრდილოეთ-ამერიკის, ცენტრალური და სამხრეთ ამერიკის ინდიელთა ენების უმრავლესობა; ატაპასკური, ალგონკინური, იროკეზული, დაკოტური, მუსკოგური, უტო-აქტეკური, აროვაკული ენები, მაია-ენები და ა. შ.

¹ ფ. ენგელსი. „ოჯახის, კრძოლსაკეთილშობილსა და სახელმწიფოს წარმოშობა“—კ. მარქი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწარები, ტ. II, 1957, გვ. 294, 295.

ტომობრივი ენების ნიმუშად ჩვენი სინამდვილიდან შეიძლება დავასახელოთ ქართველ ტომთა ენები: სვანური, ზანური (მეგრულ-ქანური)...; ტომობრივი ენებია აგრეთვე დალესტინის ენები: ალუ-ლური, წახურული, რუტულური, ანდიური, დიდოური...

ხალხების ენებს წარმოადგენს, მაგალითად: ხუნძური (ანუ ავარიული), დარგუული, ლეზგიური, ლაკური, ტაბასარანული (და-ღესტნის ასსრ), ამასთან ხუნძური და დარგუული შედგება ერთ-მანეთისაგან არსებითად განსხვავებული დიალექტებისაგან; შემდეგ: ყაბარდოული (ყაბარდოს ასსრ), ადიღეური (ადიღეს ავტონომიური ოლქი), ოსური ენა (ჩრდილოეთ ოსეთის ა. ს. ს. რ. და სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქ.)... აგრეთვე: უდმურტული, მორდოველი, მარიული, კომი... ენები. ციმბირის ხალხების ენები: ევენკებისა, ევენებისა (ლამუტებისა), ოდულებისა (იუკაგირების), ლუორავეტლანებისა (ჩუკჩების), ნიმილანებისა (კორიაკების), იტელენებისა (კამჩადალეების), ჯანგანებისა (ალუტებისა), ნიეპებისა, ნანაელებისა... ენები: ნენეელთა (სამოედური), ხანტიური (ოსტიაკების), მანსიური (ვოგულური) და სხვ., — თუმცა ყოველთვის არაა ადვილი იმის გარკვევა, ტომობრივ ენასთან გვაქვს აქ საქმე თუ ხალხის ენასთან.

საბჭოთა კავშირის ეროვნული ენებია: რუსული, უკრაინული, ბელორუსული, ლიტაური, ლატვიური, ესტონური, ფინური, მოლდავეური, ყაზახური, ყირგიზული, უზბეკური, ტაჯიკური, თურქმენული, აზერბაიჯანული, ქართული, სომხური..., თათრული, ბაშკირული და სხვ.

საბჭოთა კავშირს გარეთ არსებულ ეროვნულ ენათაგან დავასახელებთ საყოველთაოდ ცნობილ ენებს, როგორცაა: ჩინური, კორეული, იაპონური, ჰინდი (ინდოსტანში) და ურდუ (პაკისტანში)..., ბენგალი, პოლონური, ბულგარული, სერბული, ალბანური, რუმინული, ჰუნგარიული, გერმანული, ფრანგული, იტალიური, ინგლისური, ირლანდიური, დანიური, შვედური, ნორვეგიული, ესპანური, ბერძნული, არაბული, სპარსული, აბაშური, თურქული და სხვ.

ეროვნული ენა ერის საერთო ენას წარმოადგენს. „ეროვნული ენა ეროვნული კულტურის ფორმაა“¹. „ერი არის ადამიანთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული მყარი ერთობა, წარმოშობილი ენის, ტერიტორიის, ეკონომიური ცხოვრებისა და იმ ფსიქიკური წყობის ერთობის ბაზაზე, რომლის გამოხატულებაც კულტურის ერთობაა“².

¹ ი. სტალინი. მაქსიზმი და უნაპეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 19.

² ი. სტალინი. მაქსიზმი და უნაპეცნიერების საკითხი, თბს., ტ II, გვ. 319.

„ერი ადამიანთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული ერთობა და არა რასობრივი და ტომობრივი ერთობა“¹. „დღევანდელი იტალიელი ერი ჩამოყალიბდა რომაელებისა, გერმანელებისა, ეტრუსკებისა, ბერძნებისა, არაბებისა და სხვებისაგან. ფრანგი ერი ჩამოყალიბდა გალებისა, რომაელებისა, ბრიტებისა, გერმანელებისა და სხვებისაგან. იგივე უნდა ითქვას ინგლისელებზე, გერმანელებსა და სხვებზე, რომელნიც ერებად ჩამოყალიბდნენ სხვადასხვა რასისა და ტომის ადამიანთაგან“². „ერი ყალიბდება მხოლოდ ხანგრძლივი და რეგულარული ურთიერთობის შედეგად, თაობიდან თაობამდე ადამიანთა ერთად ცხოვრების შედეგად“³.

ერი გვექნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოგვეპოვება ოთხივე ნიშანი: ენის, ტერიტორიის, ეკონომიური ცხოვრებისა და ფსიქიკური წყობის ერთობა. „ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს,—წერს ი. სტალინი—რომ არც ერთი შემოხსენებული ნიშანი, ცალკე აღებული, არ კმარა ერის განსაზღვრისათვის. უფრო მეტიც: საკმარისია არ იყოს თუნდაც ერთი ამ ნიშანთაგანი, რომ ერი ერად აღარ დარჩეს“⁴.

საერთო ენა ერის ჩამოყალიბების აუცილებელი პირობაა, მაგრამ ეს პირობა სრულიადაც არ არის საკმარისი. აღსანიშნავია, რომ საერთო ენა შესაძლებელია ერის ჩამოყალიბებამდე ბევრად ადრე არსებობდეს⁵, მაგრამ იმის გამო, რომ სხვა აუცილებელი მომენტები (ტერიტორიის, ეკონომიური ცხოვრების, ფსიქიკური წყობის ერთობა) არ მოგვეპოვება, შეუძლებელი ხდება ვილაპარაკოთ ერის შესახებ. „რა თქმა უნდა, ერის ელემენტები—ენა, ტერიტორია, კულტურული ერთობა და სხვ.—ციდან კი არ ჩამოცვენილან, არამედ იქმნებოდნენ თანდათანობით, ჯერ კიდევ წინაკაპიტალისტურ პერიოდში. მაგრამ ეს ელემენტები ჩანასახ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ და უკეთეს შემთხვევაში მხოლოდ პოტენციას წარმოადგენდნენ იმ მხრივ, რომ მომავალში, განსაზღვრულ ხელსაყრელ პირობებში შეიძლებოდა ჩამოყალიბებულიყო ერი“⁶.

უნდა ითქვას, რომ ყოველ დღიურ სიტყვა ხმარებაში „ერი“, „ხალხი“ იხმარება, როგორც ერთი და იმავე მნიშვნელო-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი. თბხ., ტ. II, გვ. 3-5

² იქვე. გვ. 31ა.

³ იქვე. გვ. 317.

⁴ იქვე. გვ. 319.

⁵ ასე. მაგალითად, X საუკ. ერთი წყაროს მოწმობით ქართული ენა იმ დროისათვის უკვე აღიარებული იყო ქართველი ტომების საერთო ენად, თუმცა ქართველი ერი ჯერ კიდევ არ არსებობდა.

⁶ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, 1929 წ., თბხ., XI, გვ. 372—373.

ბის სიტყვები; ნაძღვილად კი ეს ორი სიტყვა სხვადასხვა ცნებას აღნიშნავს: „ერი“ საზოგადოებათმეცნიერული (სოციოლოგიური) ცნებაა და, როგორც მეცნიერული ცნება, შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ზუსტად განსაზღვრული მნიშვნელობით; ის არ შეიძლება ვიხმაროთ ნებისმიერად, — როგორც ეთნოგრაფიული შინაარსის ცნება.

„...ერი, ისევე როგორც ყოველი ისტორიული მოვლენა, ცვალებადობის კანონს ექვემდებარება, მას თავისი ისტორია, დასაწყისი და დასასრული აქვს“¹. „ერი უბრალო ისტორიული კატეგორიაა კი არ არის, არამედ განსაზღვრული ეპოქის, აღმავალი კაპიტალიზმის ეპოქის ისტორიული კატეგორიაა. ფეოდალიზმის ლიკვიდაციისა და კაპიტალიზმის განვითარების პროცესი ამავე დროს ადამიანების ერებად ჩამოყალიბების პროცესია. ასე ხდებოდა, მაგალითად, დასავლეთ ევროპაში“².

„მთელ მსოფლიოში ეპოქა კაპიტალიზმის საბოლოო განარჯვებისა ფეოდალიზმზე ეროვნულ მოძრაობებთან იყო დაკავშირებული. ამ მოძრაობათა ეკონომიური საფუძველი ის არის, რომ სასაქონლო წარმოების საესეებით გასამარჯვებლად საჭიროა საშინაო ბაზრის დაპყრობა ბურჟუაზიის მიერ, საჭიროა ერთ ენაზე ზოლაპარაკე ხალხით დასახლებულ ტერიტორიათა სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ისე რომ ამასთან ამ ენის განვითარებას და ლიტერატურაში მის განმტკიცებას არავითარი დაბრკოლება აღარ გადაეღობოს. ენა ადამიანთა ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა; ენის ერთობა და მისი დაუბრკოლებელი განვითარება ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობაა ნაძღვილად თავისუფალი და ფართო, თანამედროვე კაპიტალიზმის შესაფერი სავაჭრო ბრუნვისა, მოსახლეობის თავისუფლად და ფართოდ დაჯგუფებისა ყველა ცალკე კლასად, ბოლოს — იგი პირობას წარმოადგენს ბაზრის მკიდრო კავშირისათვის ყოველ და თვითეულ მსხვილ თუ წვრილ მუპატრონესთან, გამყიდველსა და მყიდველთან“³.

ეკამათებოდნენ რა მაქს შტირნერს, რომელიც თანამედროვე ენას განიხილავდა, როგორც გვარის პროდუქტს, მარქსი და ენგელსი წერდნენ საერთო, ნაციონალური, ენების წარმოშობის სხვადასხვა გზების შესახებ. „ამგვარად, ენა აქ განიხილება, როგორც გვარის

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი, 1913, — თბ., ტ. II, გვ. 319.

² იქვე გვ. 326.

³ ვ. ლენინი. ერთა თვითგამორჯვეის უკლებლის შესახებ, 1914, — თბ., ტ. XX, გვ. 483.

პროდუქტი. მაგრამ სანჩო რომ გერმანულად ლაპარაკობდა და არა ფრანგულად, ამას ის უნდა უმადლოდეს არა გვარს, არამედ გარემოებებს. თუმცა, რომელიც გნებავთ იმ თანამედროვე განვითარებულ ენაში სტიქიურად წარმოშობალი მეტყველება ამდღა ეროვნულ ენამდე ნაწილობრივ მზა მასალისაგან ენის ისტორიული განვითარების წყალობით, როგორც ესა გვაქვს რომანულ და გერმანულ ენებში, ნაწილობრივ ერების შეჯვარედინებისა და შერევის წყალობით, როგორც ინგლისურშია, ნაწილობრივ დიალექტთა კონცენტრაციის წყალობით ერთიან ეროვნულ ენად, რაც შეპირობებული იყო ეკონომიური და პოლიტიკური კონცენტრაციით. თავისთავად ცხადია, რომ თავის დროზე ინდივიდები თავისი კონტროლის ქვეშ აიყვანენ გვარის ამ პროდუქტსაც¹.

§ 28. ბურჟუაზიული და სოციალისტური ენები და მათი მნიშვნელობა. ერი შეიძლება იყოს ბურჟუაზიული და სოციალისტური. ბურჟუაზიული ერები წარმოიშვნენ აღწავალი კაპიტალიზმის ეპოქაში; სოციალისტური ერები შეიქმნენ საბჭოთა კავშირში, საბჭოთა სოციალისტური წყობილების დროს.

ბურჟუაზიული ერებია „მაგალითად, ფრანგი, ინგლისელი, იტალიელი, ჩრდილო-ამერიკელი და სხვა, მათი მსგავსი ერები. ასეთივე ბურჟუაზიული ერები იყვნენ რუსი, უკრაინელი, თათარი, სომეხი, ქართველი და სხვა ერები რუსეთში მანამდე, სანამ ჩვენს ქვეყანაში პროლეტარიატის დიქტატურა და საბჭოთა წყობილება დამყარდებოდა“².

სოციალისტური ერები „წარმოიშვნენ და განვითარდნენ ძველი, ბურჟუაზიული ერების ბაზაზე კაპიტალიზმის ლიკვიდაციის შედეგად,—სოციალიზმის სულიკვეთებით მათი ძირეული გარდაქმნის გზით. ვერავენ უარყოფს იმას, რომ ახლანდელი სოციალისტური ერები საბჭოთა კავშირში—რუსი, უკრაინელი, ბელორუსი, თათარი, ბაშკირი, უზბეკი, ყაზახი, აზერბაიჯანელი, ქართველი, სომეხი და სხვა ერები—ძირეულად განსხვავდებიან ძველი რუსეთის შესაბამისი ძველი, ბურჟუაზიული ერებისაგან როგორც თავიანთი კლასობრივი შემადგენლობითა და სულიერი სახით, ისე თავიანთი სოციალურ-პოლიტიკური ინტერესებითა და მისწრაფებებით“³.

რა ახასიათებს ბურჟუაზიულ ერებს?

„ბურჟუაზია და მისი ნაციონალისტური პარტიები ამ პერიოდში

¹ ვ. ბარჟისი და ფ. ინგლისი. გერმანული იდეოლოგია, 1934. გვ. 414. (რუს ენაზე).

² ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბ., XI. გვ. 374.

³ იქვე. გვ. 376.

ასეთი ერების მთავარი ხელმძღვანელი ძალა იყვნენ და არიან. კლასობრივი მშვიდობა ერის შიგნით „ერის ერთიანობის“ გულისთვის; თავისი ერის ტერიტორიის გაფართოება სხვისი ნაციონალური ტერიტორიების დაპყრობის გზით; სხვა ერებისადმი უნდობლობა და სიძულელი; ნაციონალურ უმცირესობათა ჩახშობა; იმპერიალიზმთან ერთიანი ფრონტი,—ასეთია ამ ერების იდეური და სოციალურ-პოლიტიკური ავლადიდება“¹.

როგორია ახალი, სოციალისტური ერების თავისებურებანი: ისინი თავიანთი არსით უპირისპირდებიან ბურჟუაზიულ ერებს.

„მუშათა კლასი და მისი ინტერნაციონალისტური პარტია წარმოადგენენ იმ ძალას, რომელიც მტკიცედ აკავშირებს ამ ახალ ერებს და ხელმძღვანელობს მათ. მუშათა კლასისა და მშრომელი გლეხობის კავშირი ერის შიგნით—კაპიტალიზმის ნაშთების აღმოსაფხვრელად სოციალიზმის ძლევამოსილი მშენებლობისათვის; ეროვნული ჩაგვრის ნაშთების მოსპობა ერთა და ნაციონალურ უმცირესობათა თანასწორუფლებიანობისა და თავისუფალი განვითარებისათვის; ნაციონალიზმის ნაშთების წოსპობა ხალხთა შორის მკაცრობის დამყარებისა და ინტერნაციონალიზმის დამკვიდრებისათვის; ყველა ჩაგრულ და არასრულუფლებიან ერთან ერთიანი ფრონტი დაპყრობათა პოლიტიკისა და დაპყრობითი ომების წინააღმდეგ ბრძოლაში, იმპერიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში,— ასეთია ამ ერების სულიერი და სოციალურ-პოლიტიკური სახე“².

ბურჟუაზიული ერების ბედი უკავშირდება კაპიტალიზმის ბუდს: ბურჟუაზიული ერები წარმოიშვებიან აღმავალი კაპიტალიზმის პერიოდში, ისინი ისპობიან კაპიტალიზმის დეკლადაციასთან ერთად. ბურჟუაზიული ერების არსებობა შეუძლებელია სოციალისტური წყობილების დროს.

მაგრამ ბურჟუაზიული ერების ლიკვიდაცია სრულიადაც არ მოასწავებს ხანროვდ ერების ლიკვიდაციას. სოციალისტური წყობილების დროს ერები არ ქრებიან, პირიქით: წარმოიქმნებიან და ვითარდებიან ახალი, სოციალისტური ერები. სოციალისტურა ერები „გაცილებით უფრო მკიდროდ არიან შეკავშირებულნი, ვიდრე ყოველი ბურჟუაზიული ერი, ვინაიდან თავისუფალი არიან შეურიგებელი კლასობრივი წინააღმდეგობებისაგან, რომლებიც ბურჟუაზიულ ერებს ღრღნიან, და გაცილებით უფრო საერთოსახალსონი არიან, ვიდრე ყოველი ბურჟუაზიული ერი“³.

¹ ი. სუალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, — თბ. ტ. XI გვ. 374.

² იქვე. გვ. 375—376.

³ იქვე. გვ. 377.

ბურჟუაზიული ერები არ ცნობენ არც რასების თანასწორ-
ფედერაციას, არც ერებისა და ენების თანასწორფედერაცი-
ასობას. ისინი ხელმძღვანელობენ ძლიერის უფლებით. შეერთებულ
შტატებში ზანგებისა და ინდიელების—ამერიკის უძველესი მოსახ-
ლეობის—ბედის მაგალითზე შეიძლება დავინახოთ, რომ კაპიტა-
ლიზმი და იმპერიალიზმი თესავეს ეროვნულ შუღლსა და რასობ-
რივ სიძულვილს, ჩაგრავს მცირე ხალხებს, და მიჰყავს ისინი ფი-
ზიკური გადაგვარებისა და მოსპობისაკენ¹.

თანამედროვე ინგლისელ-ამერიკელი იმპერიალისტების კონსო-
პოლიტიზმი, რომელიც ერების სახელმწიფოებრივი სუვერენი-
ტეტის წინააღმდეგ არის მიმართული, წარმოადგენს რეალურ
საფრთხეს ხალხების ეროვნული თვითმყოფობისათვის და მათი
ეროვნული ენებისათვის, რამდენადაც ქადაგებს ინგლისური ენის
უპირატესობას ყველა ენის წინაშე.

სოციალისტური წყობილება არა თუ არ ემუქრება ხალხთა
ეროვნულ თვითმყოფობას, არამედ ქმნის ყველა პირობას სოცია-
ლისტურ ერთა, მათ კულტურათა, მათი ენების ნამდვილი განვი-
თარებისათვის.

ამის მსოფლიო-ისტორიულ მაგალითს წარმოადგენს სოციალის-
ტური საბჭოთა კავშირი, შექმნილი, როგორც ლენინურ-სტალი-
ნური ეროვნული პოლიტიკის განხორციელება.

თუ რამდენად უწყობს ხელს ხალხთა განვითარებას სოციალის-
ტური წყობილება, ამაში ადვილად დაერწმუნდებით, თუ მას, რაც
იკო, შევადარებთ იმას, რაც შეიქმნა საბჭოთა ხელისუფლების
არსებობის დროს, მცირე ხნის განმავლობაში.

„მეფის რუსეთი ხალხთა საპყრობილე იყო. მეფის რუსეთის
მრავალრიცხოვანი არარუსი ხალხები სრულად უუფლებონი იყ-
ვნენ. განუწყვეტლივ განიცდიდნენ ყოველგვარ დამცირებასა და
შეურაცხყოფას. მეფის მთავრობა არეგდა რუს მოსახლეობას ისე
ეცქირა ნაციონალური ოლქების მკვიდრი ხალხებისათვის, როგორც
დაბალი რასისათვის, ოფიციალურად უწოდებდა მათ „ინოროდ-
ცებს“, ნერგავდა ზიზლსა და სიძულვილს მათდამი. მეფის მთავ-
რობა შეგნებულად აღვივებდა ნაციონალურ შუღლს, ამხედრებდა
ერთ ხალხს მეორის წინააღმდეგ, აწყობდა ებრაელთა დარბევებს,
თათარ სომეხთა ხოცვა-ჟლეტას ამიერკავკასიაში.

¹ ჰოვარდ ფაიტის მოთხრობაში „უკანასკნელი სახლგარი“ მოყვანილია შე-
მაძრწინებელი ხარატი იმისა, თუ რა დღეშია პარაზა ხალხი კაპიტალისტურ
ქვეყანაში ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

ნაციონალურ ოლქებში ყველა ან თითქმის ყველა სახელმწიფო თანამდებობანი რუს ჩინოვნიკებს ეკირათ. მთელი საქმეები დაწესებულებებში, სასამართლოებში რუსულ ენაზე წარმოებდა. აკრძალული იყო ნაციონალურ ენებზე გაზეთებისა და წიგნების გამოცემა. სკოლებში აკრძალული იყო დედა-ენაზე სწავლა. მეფის მთავრობა მიისწრაფოდა ჩაეხრჩო ნაციონალური კულტურის ყოველგვარი გამოვლინება, ატარებდა არარუს ეროვნებათა ძალდატანებითი „გარუსების“ პოლიტიკას. ცარიზში არარუს ხალხთა ჯალათად და მტანჯველად გამოდიოდა“¹.

„დაამხო რა მემამულეები და კაპიტალისტები, ოქტომბრის რევოლუციამ დაამსხვრია ნაციონალურ-კოლონიალური ჩაგვრის ბორკილები და გაათავისუფლა მისაგან უზარმაზარი სახელმწიფოს ყველა ჩაგრული ხალხი უკლებლივ. პროლეტარიატს არ შეუძლია გაითავისუფლოს თავი ისე, რომ არ გაითავისუფლოს ჩაგრული ხალხები“².

იმის შესახებ, თუ რას ნიშნავდა ეს მრავალეროვანი საბჭოთა კავშირის ენების განვითარებისათვის, შეიძლება ვიმსჯელოთ იმის მიხედვით, რომ საბჭოთა კავშირში არსებობს 68 სამწერლო ენა, —ერებისა, ხალხებისა თუ ტომებისა.

საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის წლებში შეიქმნა თორმეტი ეროვნული ნეცნიერებათა აკადემია (უკრაინისა, ბელორუსიისა, ლიტვისა, ლატვიისა, ესტონეთისა, საქართველოსი, სომხეთისა, აზერბაიჯანისა, უზბეკეთისა, ყაზახეთისა, ტაჯიკეთისა და თურქმენეთისა).

„... ბოლო მოვედეთ რა ძალაუფლებას ბურჟუაზიისას... ჩვენი... მოვსპვით ეროვნული ჩაგვრის სისტემა და განუხორციელებთ ენათა თანასწორუფლებიანობა ჩვენს ქვეყანაში... ეროვნული ჩაგვრის მოსპობამ გამოიწვია ჩვენი ქვეყნის წინათ ჩაგრული ერების ეროვნული აღორძინება, მათი ნაციონალური კულტურის ზრდა, ჩვენი ქვეყნის ხალხებს შორის მეგობრული ინტერნაციონალური კავშირის განმტკიცება და სოციალისტური მშენებლობის საქმეში მათ შორის თანამშრომლობის დამყარება“³.

საბჭოთა ხელისუფლება, ლენინ-სტალინის პარტია ხელმძღვანელობდა სოციალისტური ერების განვითარების საქმეს.

„ამასთან დაკავშირებით პარტიამ საჭიროდ ჩათვალა დაეხმარებოდა“

¹ საკავშირო კომუნისტური პარტიის (ბოლშევიკების) ისტორია. მოკლედ კურსი. 1950, გვ. 6—7.

² ი. სტალინი. „ოქტომბრის რევოლუციის საერთაშორისო ხასიათი“. — ლენინიზმის საკითხები, XI გამოცემის კართ. თარგმ., 1950 წ., გვ. 216.

³ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თხზ., ტ. XI, გვ. 350, 391.

როს ჩვენი ქვეყნის ალორძინებულ ერებს — ფეხზე დადგნენ და წელნი ვაინარაონ, გამოაცოცხლონ და განავითარონ თავიანთი ნაციონალური კულტურა, მოაწყონ სკოლები, თეატრები და სხვა კულტურული დაწესებულებანი დედა-ენაზე, გააეროვნულონ, ე. ი. წინადაგენლობით ეროვნული გახადონ, პარტიული, პროფკავშირული, კოოპერაციული, სახელმწიფო, სამეურნეო აპარატები, აღზარდონ თავიანთი, ნაციონალური პარტიული და საბჭოთა კადრები და აღაგმონ მთელი ის, — მართალია, არც თუ მრავალრიცხოვანი, — ელემენტები, რომლებიც ცდილობენ შეაფერხონ პარტიის ასეთი პოლიტიკა¹.

ყველა ეს ღონისძიება, ბუნებრივია, იწვევდა სოციალისტურ ერთა ეროვნული ენების განვითარებას.

შინააზსით სოციალისტურ და ფორმით ნაციონალურ კულტურათა შექმნა და განვითარება წარმოუდგენელია ენის განვითარების გარეშე: «ეროვნული ენა ეროვნული კულტურის ფორმაა»².

§ 29. **მომავალსა და მომავალი ენების მომავალი.** აღამიანთა საზოგადოების განვითარებას მოყვავართ გვაროვნული და ტომობოივი ენებიდან ეროვნული ენებისაკენ.

როგორი იქნება შემდგომი განვითარება? რა ბედი მოეღის ეროვნულ ენებს? ეროვნულ ენათა ბედი უკავშირდება ერების ბედს. ერი ისტორიულ კატეგორიას წარმოადგენს; ეს ეხება როგორც ბურჟუაზიულ, ისე სოციალისტურ ერებს; მაშასადამე, ეროვნული ენებიც უნდა მივიჩნიოთ ისტორიულ კატეგორიად: ისინი დამახასიათებელი არიან ისტორიული განვითარების გარკვეული ეპოქებისათვის.

ეროვნულ ენებს შეცვლის კაცობრიობის ერთიანი საერთო ენა — ასეთია საკითხის პრინციპული დასმა განვლილი ისტორიული გზისა და ისტორიული განვითარების ზოგადი ტენდენციების გათვალისწინებით.

როგორ მოხდება ეს? რა პირობებში შეძლებს კაცობრიობა საერთო ერთიან ენაზე გადასვლას?

დასაბუთებული პასუხი ამ კითხვებზე მოცემულია ი. სტალინის განოსვლამი საკ. კპ(ბ) XVI ყრილობაზე 1930 წ. და ნაშრომნი „ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი“, რომელიც დაწერილია 1929 წ.³

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბზ., ტ. XI, გვ. 371.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 19.

³ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბზ., ტ. XI, გვ. 369—393.

ი. სტალინის მოძღვრების სირითადი დებულებები სომეხ კაცობრიობის ერთიანი საერთო ენის შესახებ ასეთია:

1. საერთო ენაზე გადასვლა შეიძლება იყოს მხოლოდ ნებაყოფლობითი და არაეითარ შემთხვევაში — იძულებითი, ზევიდან დეკრეტირების გზით.¹

2. გადასვლა პირდაპირ ერთიან საერთო ენაზე არ მოხდება. ჯერ შეიქმნება რამდენიმე ზონალური ენა, რომლებიც ეროვნულ ენებთან ერთად, მათი გვერდით იარსებებენ.²

3. საკითხი ზონალური ენებისა და მით უფრო საერთო ენის შესახებ არ შეიძლება დაისვას მანამ, სანამ მთელ მსოფლიოში არ მოიხსობა იმპერიალიზმი.

4. საკითხი ზონალური ენების შესახებ არ დაისმის არც პროლეტარიატის მსოფლიო დიქტატურის პერიოდის პირველ ეტაპზე: პირველი ეტაპი ღას შემდეგ, რაც იმპერიალიზმი მთელ მსოფლიოში დამარცხდება და დამყარდება პროლეტარიატის მსოფლიო დიქტატურა, იქნება არა ერებისა და ეროვნული ენების კვდომის ეტაპი, არამედ „წინათ ჩაგრული ერებისა და ეროვნული ენების ზრდისა და აყვავების ეტაპი, ერთა თანასწორუფლებიანობის დამკვიდრების ეტაპი, ერთა ურთიერთუნდობლობის ლიკვიდაციის ეტაპი, ერთა შორის ინტერნაციონალური კავშირის დამყარებისა და განმტკიცების ეტაპი“³.

5. ზონალური ენების ჩამოყალიბება დაიწყება მხოლოდ პროლეტარიატის მსოფლიო დიქტატურის მეორე ეტაპზე, იმის მიხედვით, რაც ჩამოყალიბდება ერთიანი მსოფლიო სოციალისტური მეურნეობა ნაცვლად მსოფლიო კაპიტალისტური მეურნეობისა „ვინაიდან მხოლოდ ამ ეტაპზე იგრძნობენ ერები იმის აუცილებლობას, რომ თავიანთ ეროვნულ ენებთან ერთად ჰქონდეთ ერთი საერთო საეროვნებათშორისო ენა“⁴.

6. „როცა მეურნეობის მსოფლიო სოციალისტური სისტემა საკმაოდ განმტკიცდება და სოციალიზმი ხალხთა ყოფაში დამკვიდრდება, როცა ერები პრაქტიკულად დარწმუნდებიან საერთო ენის უპირატესობაში ეროვნული ენების წინაშე, — დაიწყება ეროვნულ განსხვავებათა და ენათა კვდომა, და ისინი ადგილს დაუთმობენ უკვლასათვის საერთო მსოფლიო ენას“⁵.

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბ. ტ. XI, გვ. 381.

² იქვე, გვ. 386.

³ იქვე, გვ. 385.

⁴ იქვე, გვ. 386.

⁵ იქვე, გვ. 326.

7. ერთიანი საერთო საერთაშორისო ენა „რასაკვირველია, არც გერმანული ენა იქნება, არც რუსული, არც ინგლისური, არამედ იქნება ახალი ენა, რომელმაც შეითვისა ეროვნული და ზონალური ენების საუკეთესო ელემენტები“¹.

სვამდნენ კითხვას: რატომ უნდა მოხდეს ერების შერწყმა და ენების შერწყმა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სოციალიზმი მთელ მსოფლიოში გაიმარჯვებს? რატომ არ შეიძლება დაიწყოს ეს პროცესი იმ ქვეყანაში, სადაც სოციალიზმმა უკვე გაიმარჯვა და სადაც უკვე არ არსებობს ეროვნული ჩაგვრა.

ეროვნულ განსხვავებათა მოშლისა და ერების შერწყმის შესახებ ვ. ლენინი წერდა:

„ვიდრე ხალხთა და ქვეყანათა შორის ნაციონალური და სახელმწიფოებრივი განსხვავება არსებობს,—ეს განსხვავება კი ძალიან დიდხანს იარსებებს კიდევ მსოფლიო მასშტაბით პროლეტარიატის დიქტატურის განხორციელების შემდეგაც,—ყველა ქვეყნის მუშათა კომუნისტური მოძრაობის ინტერნაციონალური ტაქტიკის ერთიანობა თხოულობს არა სხვადასხვაოზის გაუქმებას, არა ნაციონალურ განსხვავებათა მოსპობას (ეს სულელური ოცნებაა დღევანდელი მომენტისათვის), არამედ კომუნიზმის ძირითადი პრინციპების (საბჭოთა ხელისუფლება და პროლეტარიატის დიქტატურა) ისეთს მომარჯვებას, რომელიც ამ პრინციპებს სწორად გარდაქმნის წერილობაში, სწორად გამოიყენებს და შეუგუებს მათ ნაციონალურ და ნაციონალურ-სახელმწიფოებრივ განსხვავებებს“².

ამგვარად, ვ. ლენინი გახანავს, რომ „ხალხთა და ქვეყანათა შორის ნაციონალური განსხვავებები“ არ მოისპობა, ძალიან დიდხანს იარსებებს მას შემდეგ, რაც მსოფლიო მასშტაბით პროლეტარიატის დიქტატურა განხორციელდება. იმის ვარაუდს, თითქოს სოციალიზმის ერთ ქვეყანაში გამარჯვების პირობებში ეროვნული განსხვავებები მოისპობოდეს, ვ. ლენინი მიიჩნევს სულელურ ოცნებად.

ეროვნული განსხვავებები არ მოისპობა, დიდ ხანს იარსებებს. ხელოვნური ზომები რომ მივიღოთ განსხვავებათა მოსასპობად?

ვ. ლენინი უარყოფს ზემოქმედების ასეთ გზას. ვ. ლენინი პირდაპირ ამბობს, რომ „მუშათა კომუნისტური მოძრაობის ინტერნაციონალური ტაქტიკის ერთიანობა“ მოითხოვს არა იმას, რომ მოვშალოთ სხვაობა, არა იმას, რომ მოვსპოთ ნაციონალური

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 51—52.

² ვ. ლენინი. „მემარცხენეობის“ საყმაწვილო სენი კომუნიზმში“, — რჩეული ნაწერები, ტ. V, გვ. 561—562.

განსხვავებანი, არამედ იპას, რომ გამოვიყენოთ კომუნიზმის ძირითადი პრინციპები, სწორად შევეუგუოთ ისინი ნაციონალურ და ნაკონალურ-სახელმწიფოებრივ თავისებურებებს.

სწორედ ე. ლენინის ამ დებულებას ავითარებს ი. სტალინი, როდესაც წერს: „არასწორი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეროვნულ განსხვავებათა მოსპობა და ეროვნული ენების კვდომა მოხდება მსოფლიო იმპერიალიზმის დამარცხებისთანავე, ერთი დაკვრით, ასე ვთქვათ, ზემოდან დეკრეტირების გზით. ასეთ შეხედულებაზე უფრო მკდარი არაფერია. იმის ცდა, რომ მოგვეხდინა ერების ერთმანეთთან შერწყმა ზემოდან დეკრეტირების გზით, იძულების გზით,—იმის მომასწავებელი იქნებოდა, რომ ხელი შეგვეწყო იმპერიალისტებისათვის, დაგვეღუპა ერთა განთავისუფლების საქმე, დაგვესამარებინა ერთა თანამშრომლობისა და სმობის მოწყობის საქმე. ასეთი პოლიტიკა ასიმილაციის პოლიტიკის თანაბარი იქნებოდა.“

...ასიმილაციის პოლიტიკა უთუოდ გამორიცხულია მარქსიზმ-ლენინიზმის არსენალიდან, როგორც ანტიხალხური, კონტრრევოლუციური პოლიტიკა, როგორც დამღუპველი პოლიტიკა.

გარდა ამისა, ცნობილია, რომ ერები და ეროვნული ენები განირჩევიან უალრესი გამძლეობით და ასიმილაციის პოლიტიკისადმი წინააღმდეგობის კოლოსალური ძალით. თურქი ასიმილატორები,—ყველაზე სასტიკი ასიმილატორები,—ასეული წლების მანძილზე ფლეთდნენ და ასახიჩრებდნენ ბალკანეთის ერებს, მაგრამ არა თუ ვერ მიაღწიეს მათს მოსპობას, არამედ იძულებული გახდნენ კაპიტულაცია მოეხდინათ. მეფის დამქაში რუსი რუსიფიკატორები და გერმანელ-პრუსიელი გერმანიზატორები, რომლებიც დიდად როდი ჩამოუყარდებოდნენ სისასტიკეში თურქ ასიმილატორებს, ას წელიწადზე მეტ ხანს ფლეთდნენ და აწანებდნენ პოლონელ ერს, ისევე როგორც სპარსელი და თურქი ასიმილატორები ასეული წლების განმავლობაში ფლეთდნენ, აწამებდნენ და ქლეტდნენ სომეხ და ქართველ ერებს, მაგრამ არა თუ ვერ მიაღწიეს ამ ერების მოსპობას, არამედ — პირიქით—იძულებული გახდნენ აგრეთვე კაპიტულაცია მოეხდინათ¹.

ეროვნულ სხვაობათა მოსპობა, ერებისა და ეროვნული ენების შერწყმა შორეული მომავლის საქმეა, იმ დროის საქმეა, როდესაც სოციალისტური წყობილება არა მხოლოდ გაიმარჯვებს მთელ მსოფლიოში, არამედ განმტკიცდება კიდევც, ხალხთა ყოფა-ცხოვ-

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბზ., XI, გვ 384, 385.

რებაში დამკვიდრდება, როდესაც „ერები პრაქტიკულად დარწმუნდებიან საერთო ენის უპირატესობაში ეროვნული ენების წინაშე“¹.

თვით ზონალური ენებიც კი ჩანოყალიბებას დაიწყებენ მხოლოდ პროლეტარიატის მსოფლიო დიქტატურის პერიოდის მეორე ეტაპზე².

სოციალიზმის ერთ ქვეყანაში გამარჯვების პირობებში საკითხის დასმა ეროვნული ენების შერწყმის შესახებ ან ზონალური ენების შექმნის შესახებ იმის მომასწავებელი იქნებოდა, რომ ნაადრევად, ხელოვნური საშუალებებით ვცდილიყავით ერებისა და ეროვნული ენების შერწყმას. ვ. ლენინი და ი. სტალინი პირდაპირ მიეთითებენ, რომ ეს მიუღებელია პრინციპულად, განუხორციელებელია პრაქტიკულად³.

ეგრეთწოდებული „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ ნ. მარისა მოითხოვდა ერთიან საერთო ენაზე გადასვლის პროცესის დაჩქარებას.

ნ. მარი წერდა: „ჩვენთვის, ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების მიმდევართათვის მეტყველების შექმნა კოლექტივის მიერ და განვითარება ცალკეული... ენებისა მომავალი ერთიანი ენის მიმართულებით უეჭვოა, ისევე როგორც ის, რომ კაცობრიობას, რომელიც მეურნეობისა და უკლასო საზოგადოებრიობის ერთიანობისაკენ მიდის, არ შეუძლია არ მიიღოს, მეცნიერულად დამუშავებული, ხელოვნური საშუალებანი ამ მსოფლიო პროცესის დაჩქარებისათვის. ამ თვალსაზრისით საყოველთაო ენის ისტორიაროგორც წარსულში, ისე აქამდე აქტუალურ ინტერესს წარმოადგენს“⁴.

ხელოვნური საშუალებებით ერთიან საერთო ენაზე გადასვლის დაჩქარება ნიშნავს ნებაყოფლობის პრინციპის უარყოფას, ნიშნავს მხარის დაქვრას იძულებისათვის, ეროვნულ განსხვავებათა ძალდატანებით მოსპობისათვის. ასეთ ხელოვნურ საშუალებათა გამოყე-

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბზ., XI, გვ. 366.

² იქვე, გვ. 383.

³ შრომაში „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ ი. სტალინი ანბ. ზოლოთისადმი პასუხში ენათა შერწყმის შესახებ იმავე ფორმულებს იძლევა, რომელიც მოცემულია შრომაში „ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი“. მასთან ი. სტალინი გახაზავს: როცა ენაა შერწყმის შესახებ გლაპარაკობდი ჩემს გამოსვლაში პარტიის XVI ყრილობაზე, მე მანდველობაში მქონდა მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის განმარჯვების შემდგომი ეპოქაო (ი. სტალინი. ბარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 51)

⁴ Н. Марр. К вопросу об едином языке, რჩ. შრ., II, 1927, გვ. 398 (ახი ჩვენია.—ა.ჩ.). იხ. აგრეთვე: Н. Марр, რჩ. შრ. III, გვ. 34; ტ. II, გვ. 328.

ნება ერთიან საერთო ენაზე გადასვლის დასაჩქარებლად, მიუღებელია, რეაქციულია; ასეთ საშუალებათა გამოყენება მხოლოდ იმპერიალისტებისთვისაა ხელსაყრელი¹. ამკვარ ლონისპიებებს არათფერი საერთო არა აქვს ე. ლენინისა და ი. სტალინის მოძღვრებასთან მომავალში ერების შერწყმის შესახებ, მომავლის ერთიანი ენის შესახებ.

ლენინურ-სტალინური ეროვნული პოლიტიკის არსი მოცემულია ი. სტალინის შემდეგს სიტყვებში: „... პარტია ხელს უწყობს და ხელს შეუწყობს ჩვენი ქვეყნის ხალხთა ნაციონალური კულტურების განვითარებასა და აყვავებას, ... იგი წაახალისებს ჩვენი ახალი, სოციალისტური ერების განმტკიცების საქმეს, ... რეი კისრულობს ამ საქმის დაცვასა და მუარველობას ყველა და ყოველგვარი ანტილენინური ელემენტების წინააღმდეგ“².

სოციალიზმი მოასწავებს სოციალისტური ერების კულტურათა აყვავებას, მათი ეროვნული ენების აყვავებას.

§ 30. ეროვნული ენა, სალიტერატურო ენა და დიალექტური ენა. სალიტერატურო ენა—ამ სიტყვის ფართო გაგებით—ესაა არა მხოლოდ მხატვრულ ნაწარმოებთა ენა. სალიტერატურო ენაა ის ენაც, რომელზედაც იწერება სამეცნიერო გამოკვლევები, პოლიტიკური ტრაქტატები, სალიტერატურო ფურცალგაზეთების ენაც, ერთი სიტყვით, სალიტერატურო ენა ფართო გაგებით — წიგნის ენაა, სამწერლო ენა.

ყველა ეროვნული ენა იმავე დროს სალიტერატუროც არის. მაგრამ ყველა სალიტერატურო ენა არაა ეროვნული. ისეთი სალიტერატურო ენები, როგორცაა: რუსული, უკრაინული, ბელორუსული, ესტონური, ლიტაური, ლატვიური, სომხური, ქართული, აზერბაიჯანული, უზბეკური, ყაზახური, ყირგიზული, თათრული, ჩუვაშური, თურქმენული, ტაჯიკური, მოლდავეური, ჩეხური, პოლონური, ბულგარული, უნგრული, რუმინული, გერმანული, ფრანგული, ინგლისური, იტალიური, ესპანური, ჩინური, კორეული, იაპონური და მრავალი სხვა—ეროვნულ ენებსაც წარმოადგენენ: ეროვნული და სალიტერატურო აქ ერთმანეთს ფარაეს.

მაგრამ სალიტერატურო ენა შეიძლება ჰქონდეს ხალხსაც, რომელიც ვერად არ ჩამოყალიბებულა; ასე, მაგალითად, დაღესტნის ავტონომიურ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში ექვსი სალიტერატურო ენა გვაქვს—ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგი-

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინისა და სტალინის, ტ. XI, გვ. 564.

² იქვე, გვ. 391.

ჯრი, ტანასარანული, ყუმიკური, მაგრამ დაღესტნის ეს ხალხები ექვს ეოს როდი ქმნიან: სალიტერატურო ენა აქ ეროვნულ ენას არ ნიშნავს.

სალიტერატურო ენა იქცევა საერთო ეროვნულ ენად, როცა სათანადო კოლექტივი ერად ჩამოყალიბდება. სალიტერატურო ენა ხშირად უსწრებს ერის ჩამოყალიბებას. ერის დამახასიათებელია, — როგორც ვიცით ი. სტალინის განსაზღვრებიდან — ოთხი ნიშან-თვისება: ენის, ტერიტორიის, ეკონომიური ცხოვრებისა და ფსიქიკური წყობის ერთობა; ეს ოთხი ნიშან-თვისება ერთდროულად არ ჩნდება: „ერის ელემენტები — ენა, ტერიტორია, კულტურული ერთობა და სხვ. ციდან არ ჩამოცვენილან, არამედ იქმნებოდნენ თანდათანობით, ჯერ კიდევ წინაკაპიტალისტურ პერიოდში“¹.

ანა თუ იმ ხალხის სალიტერატურო ენა, შექმნილი სათანადო ერის ჩამოყალიბებამდე, როგორც ხალხის საერთო ენა, წარმოადგენს ხალხის გაერთიანების ფაქტორს.

სალიტერატურო ენა სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში შეიძლება მოემსახუროს ხალხსაც, ერსაც, მაგრამ ყოველ ეპოქაში სალიტერატურო ენისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა აქვს მის დამოკიდებულებას ტერიტორიულ დიალექტებთან.

რანი ნდგონარეობს ეს დამოკიდებულება?

სალიტერატურო ენისა და ტერიტორიული დიალექტების ურთიერთობა შეიძლება მოკლედ ჩამოვყალიბოთ შემდეგ დებულებათა სახით:

1. სალიტერატურო ენა, როგორც წესი, ერთია. დიალექტები (თქმები) უოველ ენაში ერთზე მეტია: რაც უნდა პატარა ენა იყოს, დიალექტური სხვაობა მასში არ შეიძლება არ გვქონდეს. ვრცელ მიწა-წყალზე გავრცელებულ ენებში კი რიგი დიალექტი და თქმა გამოიყოფა.

ნაირ-ნაირ დიალექტურ მეტყველებას უპირისპირდება ერთიანი სალიტერატურო ენა: საუწერლო ენის ერთიანობაშია მისი ძალა. სალიტერატურო ენა მოწოდებულია იყოს საერთო ენა. რაც უფრო მონოლითურია სალიტერატურო ენა, მით უფრო უპასუხებს ზგი თავის დანიშნულებას.

2. სალიტერატურო ენა იქმნება გარკვეული დიალექტის საფუძველზე. ასე, მაგალითად, რუსულ ეროვნულ ენას, როგორც აღნიშნავს ი. სტალინი, საფუძვლად დაედო კურსკ-კრიოლის მეტყველება, უკრაინულ ენას — პოლტავა-კიევის დიალექტი².

¹ ი. სტალინი. ნაციონალური საკითხი და ლენინიზმი, თბზ., ტ. XI, გვ. 372.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 41—42.

ძველი სალიტერატურო ქართული ენა შეიქმნა ისტორიული ქართლის მეტყველების საფუძველზე (ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ქართლურის გარდა კახურსაც ემყარება).

ძველი რომის იმპერიის სახელმწიფო სალიტერატურო ენა— ლათინური — დედაქალაქ რომის მეტყველების ნიადაგზე ჩამოყალიბდა. ძვ. ბერძნულ საერთო ენას („კოინე“-ს) საფუძვლად ატიკის დიალექტი ედო.

ფრანგულ ენას საფუძვლად უდევს პარიზის მეტყველება, იტალიურ ენას—პროვინცია ტოსკანის ცენტრის, ქალაქ ფლორენციის მეტყველება და ა. შ.

სახელდობრ, რა დიალექტს მიეცემა უპირატესობა სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისას, ამას განსაზღვრავს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ხასიათის გარემოებები (და არა დიალექტის ენათმეცნიერული თვისებები): საკითხს ისა წყვეტს, თუ რა დიალექტის წარმომადგენლები თამაშობენ წამყვან როლს სათანადო ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურსა და კულტურულ ცხოვრებაში.

სალიტერატურო ენა იქმნება გარკვეული დიალექტის საფუძველზე, მაგრამ იგი საესებით არაა თანხვედნილი არც ერთ დიალექტთან (თუნდაც საორიენტაციო დიალექტთანაც). თვით შექმნის მომენტშიც კი სალიტერატურო ენა ერთგვარად სცილდება ძირითადი დიალექტის, ამ მთავარი მასაზრდოებელი წყაროს ფარგლებს. შემდგომი განვითარების პროცესში კი სალიტერატურო ენა ითვისებს სხვა დიალექტების მასალასაც. განსაკუთრებით ეს ეხება ლექსიკას: სალიტერატურო ენის საჭიროებას ერთი დიალექტის ლექსიკური მარაგი ვერ დააკმაყოფილებს, კონკრეტულ ცნებათა აღმნიშვნელი საჭირო სიტყვები სხვა დიალექტებშიც შეიძლება აღმოჩნდეს და მისი შემოტანა სალიტერატურო ენას გაამდიდრებს (ვთქვათ, მემინდვრეობის, მეხილეობა-მეხოსტნეობის, მევენახეობა-მელვინეობის, მეცხოველეობის და სხვ. დარგების ლექსიკა ერთი დიალექტის ფარგლებში ნხოლოდ იმ შემთხვევაში დაიძებნება, თუ მეურნეობის ყველა ეს დარგი ამ დიალექტის გავრცელების არეშია განვითარებული. ასეთი რამ კი სინამდვილეში არა ხდება).

ლექსიკისაგან განსხვავებული ვითარება გვაქვს ფონეტიკისა და მორფოლოგია-სინტაქსის მხრივ: ამ დარგების დიალექტური ვარიანტები სალიტერატურო ენაში რომ შემოიქრას, სალიტერატურო ენას კი არ გაამდიდრებს, არამედ ააქრელებს და დააძაბუნებს (რას შესძენს ქართულ სალიტერატურო ენას, რომ ხევსურულ-მთიულური მუჭლი, მჭარი, ჯელი და სხვ. ე-იანი ვარიანტები შემოვიღოთ? ანდა: „მოვიდა“-ს გარდა კახურ-ქიზიყური „მოიდა“-ც ვიხ-

მართო, „მოიტანა“-ს გვერდით ქართ.-კახ. „მაიტანა“ და იმერ.-„მეიტანა“ მივიჩნით შესაძლებლად? რა თქმა უნდა. არაუერს. გარდა სიკრელისა და არევე-დარევისა).

დიალექტური მასალის სალიტერატურო ენაში შემოტანა გამართლებულია მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ეს ახალი შინაარსის ანდა აზრის ახალი ნიუანსის გადმოცემისათვის არის საჭირო.

3. სალიტერატურო ენის განვითარება არ იმეორებს არც ერთი დიალექტის განვითარებას, მაგრამ სალიტერატურო ენა საზოგადოებას ტერიტორიული დიალექტებით. საკმარისია სალიტერატურო ენას მოესპოს ეს მასაზოგადოებელი წყარო, რომ იგი შეწყვეტს განვითარებას: მანამდე ცოცხალი სალიტერატურო ენა კვდება. ასეთი მკვდარი სალიტერატურო ენის ცნობილ ნიმუშს წარმოგვიდგენს საშუალო საუკუნეთა ლათინური ენა (საშუალო საუკუნეებში ლათინური ენა მთელი დასავლეთი ევროპისათვის სალიტერატურო ენის როლს ასრულებდა, მაგრამ მაინც მკვდარი ენა იყო: დედა-ენად ის არავის მიაჩნდა, არც ერთი ბავშვი ლათინური ენით არ იწყებდა ლაპარაკს, ლათინურს შემდეგ სწავლობდნენ).

ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს: სალიტერატურო ენის სასიცოცხლო ინტერესები მოითხოვს, რომ ის არ მოსწყდეს მასაზოგადოებელ წყაროს, — ზეპირ მეტყველებას, ტერიტორიულ დიალექტებს. ამიტომ არის ხალხურობა სალიტერატურო ენის არსებობა-განვითარების ფუძემდებელი პრინციპი: იგი გამომდინარეობს სალიტერატურო ენის არსიდან, ცოცხალ ზეპირ დიალექტურ მეტყველებასთან მისი დაბოკიდებულების ხასიათიდან.

4. სალიტერატურო ენის გამდიდრების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროდ უნდა მივიჩნოთ კავშირი სხვა სალიტერატურო ენებთან. ეს კავშირი გამოიხატება მხატვრული, სამეცნიერო, პოლიტიკური და სხვ. პროდუქციის თარგმნაში, პირველ ყოვლისა იმ ენიდან, რომელზედაც ისინი არიან დაწერილი. ასე, მაგალითად, ისეთ კლასიკოსთა თარგმნა, როგორც არიან მხატვრული სიტყვის დიდი ოსტატები—ლ. ტოლსტოი, შექსპირი, გოეთე, დანტე, რუსთაველი, შექსპირი..., მარქსიზმის კლასიკოსთა (მარქსის, ენგელსის, ლენინის, სტალინის), მეცნიერული და ფილოსოფიური აზროვნების დიდმნიშვნელოვან წარმომადგენელთა შრომების თარგმნა, ბუნებრივად ამდიდრებს იმ სალიტერატურო ენებს, რომლებზედაც მათ თარგმნიან.

საყოველთაოდ ცნობილია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს პარაგნის ლიტერატურას სალიტერატურო ენათა განვითარების პირველ საფეხურზე (ისტორია მოწმობს, რომ რელიგიური შინაარსის ნაწარმოებთა—დაბადების, სახარების, სამღვდელმსახურო წიგნების—თარგმნითაც კი დაწყებული არა ერთი ენის მწერლობა).

5. სალიტერატურო ენა ერთდროულად კულტურის პროდუქტიც არის და კულტურული განვითარების იარაღიც. რაც უფრო მდიდარი და დახვეწილია სალიტერატურო ენა, მით უკეთ შეასრულებს იგი თავის დანიშნულებას. ეს ნიშნავს: სალიტერატურო ენა, მისი განვითარება საპირობებს კონტროლს, ის არ შეიძლება არ ექვემდებარებოდეს გარკვეულ ნორმებს. ზეპირი დიალექტური მეტყველება ნორმებს არ საპირობებს: ამა თუ იმ კუთხის, რაიონის, სოფლის სასაუბრო მეტყველება შეუზღუდავად ვითარდება.

სხვაგვარად დგას საკითხი სალიტერატურო ენის მიმართ: მის ვაჟდირებას, დახვეწას, განვითარებას კონტროლი ეწევა. სკოლა მოწოდებულია მოსწავლე ახალგაზრდობა დაუფლოს სალიტერატურო ენას. მხატვრული ლიტერატურა—მკითხველის შეუმჩნეველად—განამტკიცებს სალიტერატურო ენის პოზიციებს. საბჭოთა ქვეყანაში სალიტერატურო ენა სახელმწიფო დაწესებულებათა ბრუნვის საგანს წარმოადგენს.

რაც უფრო მაღალია კულტურის განვითარების დონე, მით უფრო ძლიერია სალიტერატურო ენის გავლენა, — პერძოდ, მისი ზემოქმედება დიალექტებზე. რაც უფრო ძლიერდება სალიტერატურო ენის გავლენა, მით უფრო ქრება დიალექტური თავისებურებები¹, მცირდება მანძილი სასაუბრო ენასა და სალიტერატურო ენას შორის.

სწორედ ამ გარემოებას გაუსვა ხაზი ი. სტალინმა, როცა აღნიშნა, რომ ფუძე-დიალექტების გარდა სხვა დიალექტები „კარგადენ თავისთავადობას, უერთდებიან ამ ენებს და ქრებიან მათში“².

რასაკვირველია მას შემდეგაც. რაც დიალექტური სხვაობა იწყებს მოწლას, ზეპირი ცოცხალი მეტყველება მაინც დარჩება სალიტერატურო ენის მასასრლოებელ წყაროდ.

6. სალიტერატურო ენა საერთო ენაა ხალხისათვის, ერისათვის. როგორც ითქვა, ეს სალიტერატურო საერთო ენა იქმნება სათა-

¹ გარდა სალიტერატურო ენის ფუძე-დიალექტისა, რომელიც ისედაც ახლოს არის სალიტერატურო ენასთან.

² ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერ ბის საკითხება, 1951, გვ. 42.

ნადო ენის ტერიტორიული დიალექტის საფუძველზე. ასე ხდებდა ჩვეულებრივ.

მაგრამ ზოგჯერ სამწერლო ენად უცხო ენებს იყენებენ. ესაა ხელოვნური საერთო ენები, რომელთაც არაფერი აკავშირებს ცოცხალ ხალხურ მეტყველებასთან.

ასეთი სალიტერატურო ენის ნიმუშებად შეიძლება დავასახელოთ ლათინური ენა დასავლეთ ევროპის ხალხებისათვის საშუალო საუკუნეებში; არაბული ენა ახლო აღმოსავლეთის ხალხებისათვის ასევე უცხო სალიტერატურო ენა იყო.

ასეთ სალიტერატურო ენას არ გააჩნია არავითარი საყრდენი იმ ხალხის ცოცხალ მეტყველებაში, რომელიც მას ხწარობს. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ეს უცხო ენა ადრე თუ გვიან ადგილს უთმობს მშობლიური ენის ნიადაგზე შექმნილ საერთო სალიტერატურო ენას.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ის იშვიათი შემთხვევა, როცა საერთო ენა იქმნება მწერლობის გარეშე. ასეთ საერთო ენას წარწოადგენდა დალესტანში, ავარიის ხუნძი ტომებისათვის ბოლ მაწწ („ჯარის ენა“—XVIII—XIX სს.). მას საფუძვლად ედო ერთ-ერთი დიალექტი (სახელდობრ, ხუნძახური); ამ ენაზე საუბრობდნენ სხვადასხვა ხუნძური კილოს წარმომადგენლები ლაშქარში (სამწერლო ენად არაბული იხმარებოდა).

ხალხური შემოქმედება ამა თუ იმ კუთხის მეტყველებას წარმოგიდგენს და გარკვეულ კუთხეში იხმარება. მაგრამ ხდება ხოლმე, რომ საუკეთესო ნიმუში ამ შემოქმედებისა ვერცელდება სხვა კუთხეებშიც, მასთან რიგ თავისებურებასაც კარგავს. თანდათანობით იგი შეიძლება იქცეს საერთო კუთვნილებად. სვანურ ენაში ოთხი დიალექტი გაირჩევა, მაგრამ ბევრი ლექსი საერთოა, თან ისეთი სახისა, რომ ამჟამად არც ერთ დიალექტს არ ახასიათებს. სვანური ლექსი ერთგვარად მოგვაგონებს საერთო ზეპირ ენას.

ასეთი ზეპირი საერთო ენა განსაკუთრებულ პირობებში იქმნება. ჩვეულებრივად ზეპირი მეტყველება ტერიტორიული დიალექტების სახით არის მოცემული. ეს დიალექტებია საერთო სახალხო ენის განსახიერება: იმაში, რაც საერთოა ცოცხალი ტერიტორიული დიალექტების ლექსიკასა და გრამატიკულ წყობაში, ვლინდება საერთო სახალხო ენის რეალურობა.

§ 31. ამჟამად ყველაზე გავრცელებული ენები. რანდენი ენაა დედამიწაზე, ზუსტად დადგენილი არ არის. შრომებში.

სადაც არის ცდა მსოფლიოს ყველა ენა მიმოიხილონ, ორ ათასზე მეტ ენას ითვლიან (ასე, მაგალითად, ფრ. ფინკის წიგნში „მსოფლიოს ენათა ოჯახები“ მკვლარი ენების ჩათვლით მოცემულია 2250-მდე სახელწოდება). ეს ციფრი უდავოდ გადაქარბებულია: ბევრი დიალექტი დამოუკიდებელ ენადაა მიჩნეული. რაც საესტონო-გასაგებია, რაზდენადაც ამერიკის ინდიელების, აფრიკის, ავსტრალიისა და ნაწილობრივ აზიის მკვიდრი ხალხების ენათა და დიალექტთა უმრავლესობა ჯეროვნად არ არის შესწავლილი. დამოუკიდებელი ენები, რომლებსაც საკუთარი გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი აქვთ, პერაჯ უფრო მცირე რიცხოვანია.

ყველაზე უფრო გავრცელებულ თანამედროვე ენებს წარმოადგენს: რუსული ენა, რომელზედაც ლაპარაკობს 100 მილიონზე მეტი ადამიანი, ჩინური ენა (უფრო ზუსტად: ჩინური ენები; მათზე ლაპარაკობს 400 მილიონზე მეტი ადამიანი); ინდური ენები (დაახლოებით — 230 მილიონი ადამიანი)¹, ინგლისური ენა (დაახლოებით — 150 მილიონი ადამიანი), ესპანური ენა (დაახლოებით 80 მილიონი ადამიანი)².

დასავლეთ ევროპის ენებიდან გავრცელების მიხედვით პირველი ადგილი უკირავს ინგლისურსა და ესპანურს. ინგლისურ ენაზე ლაპარაკობენ — ინგლისის გარდა — ამერიკის შეერთებულ შტატებში (და ნაწილობრივ — კანადაში), შენდევ — სამხრეთ აფრიკაში, ავსტრალიაში, ახალ ზელანდიაში. ესპანურ ენაზე ლაპარაკობენ ესპანეთს გარეთ ამერიკაში, — სახელდობრ: მექსიკაში, არგენტინაში. ურუგვაიში, პარაგვაიში, ჩილიში, პერუში და ცენტრალური და სამხრეთ ამერიკის სხვა რესპუბლიკათა უმრავლესობაში ცაარდა ბრაზილიისა, სადაც პორტუგალიური ენაა სახელმწიფო ენა.

ინგლისისა და ესპანეთის გარეთ მდებარე ყველა ეს ქვეყანა, სადაც ამეამად გავრცელებულია ინგლისური და ესპანური ენები, თავის დროზე წარმოადგენდა ესპანეთისა და ინგლისის „კანუკოლი ნაწილს“ (შეერთებულ შტატებს „ახალ ინგლისს“ უწოდებდნენ): ეს ქვეყნები მიტაცებული იყო ესპანეთისა და ინგლისის მიერ. შემდეგ ეს ქვეყნები განთავისუფლდნენ ინგლისისა

¹ ამაში არ შევის დრავიდული ენები, რომლებზედაც 65 მილიონამდე ადამიანი ლაპარაკობს.

² მოლაპარაკეთა რიცხვი აქ მოყვანილია დაახლოებით: წაროები სხვადასხვა ჩვენებას იძლევა. ზუსტი ციფრების მოცემას აძრელებს ორენოვრობის ფაქტიც და აქედან გამომდინარე შედეგები.

და ესპანეთის ბატონობისაგან (კანადა და ავსტრალია ამჟამად ინგლისის დომინიონებია).

ამგვარად ინგლისური და ესპანური ენების გავრცელება ინგლისსა და ესპანეთს გარეთ წარმოადგენს ამ ქვეყნების კოლონიზატორული ექსპანსიის უშუალო შედეგს. ამის თქმა არ შეიძლება ჩინური ენების, ინდური ენების, რუსული ენის შესახებ.

რუსული ენა — პეტეინისა და გორკის, დობროლიუბოვისა და ჩერნიშევსკის, ლევ ტოლსტოისა და ვლადიმერ ლენინის, მენდელეევისა და პავლოვის ენა — წარმოადგენს თავისი გამოხატელობითი შესაძლებლობების მიხედვით ერთ-ერთ ყველაზე ღდიდარ ენათაგანს. რუსულ ენაზე წიქნილია მსოფლიო ლიტერატურის ისეთი შედეგები, როგორცაა ლევ ტოლსტოის „ონი და მშვიდობიანობა“, მიხ. შოლოხოვის „წყნარი დონი“... რუსულ ენაზეა შექმნილი რევოლუციური მარქსიზმის კლასიკური ნაშრონები ვ. ლენინისა და ი. სტალინისა.

რუსული ენა არის ენა დიდი რუსი ხალხისა, რომელმაც პირველმა მსოფლიოში დაამხო კაპიტალის ძალა-უფლება და შექმნა მსოფლიოში პირველი სოციალისტური სახელმწიფო. რუსული ენა წარმოადგენს საბჭოთა კავშირის ხალხების საერთოენათაშორისო ურთიერთობის ენას. რუსულ ენას სწავლობენ სახალხო დემოკრატიის ქვეყნებში, ჩინეთში, კორეაში, ვიეტნამში, როგორც მშრომელთა ნასტების სოციალური და ეროვნული განთავისუფლების ენას.

ჩვენი რუსეთში რუსულ ენას ნერგავდნენ იმპერიის არარუს მოსახლეობაში იძულებითი წესით რუსეთის იმპერიის არარუსი ხალხების რუსიფიკაციის ნიშნით და ამას ასაბუთებდნენ იმით, რომ ჩამორჩენილი ხალხები ამ გზით ეზიარებიან რუსი ხალხის მოწინავე კულტურასაო. ამის შესახებ ვ. ლენინი 1914 წ. წერდა:

„რუსული ენა დიადი და მძლავრიაო, გვეუბნებიან ლიბერალები. სულთ თქვენ არა გსურთ, რომ ყოველმა ადამიანმა, რუსეთის რომელ განსაპირა კუთხეშიც ცხოვრობდეს იგი, იცოდეს ეს დიადი და მძლავრი ენა? ნუთუ თქვენ ვერ ხედავთ, რომ რუსული ენა გაამდიდრებს უცხოეთელთა ლიტერატურას, საშუალებას მისცემს მათ — ეზიარონ დიად კულტურულ ღირებულებებსო და სხვ.

ყველაფერი ეს მართალია, ბატონო ლიბერალებო, — ვუპასუხებთ ჩვენ მათ. ჩვენ თქვენზე უკეთ ვიცით, რომ ტურგენევის, ტოლსტოის, დობროლიუბოვის, ჩერნიშევსკის ენა დიადია და მძლავრი. ჩვენ თქვენზე მეტად გვსურს, რომ რუსეთში მოსახლე უკლებლივ ყველა ერის ჩაერთულ კლასთა შორის დამყარდეს რაც შეიძლება მეტადო ურთიერთობა და ძმური ერთიანობა. და ჩვენ,

რა თქმა უნდა, იმის მომზრენი ვართ, რომ რუსეთის ყოველ მცხოვრებს შესაძლებლობა ჰქონდეს შეისწავლოს დიადი რუსული ენა.

ჩვენ არ გვსურს მხოლოდ ერთი რამ: იძულები ს ელემენტი. ჩვენ არა გვსურს კეტით ვერეკებოდეთ ვინნეს სამოთხეში. ვინაიდან რაგინდ ლამაზ-ლამაზი თრაზებიც უნდა სთქვათ თქვენ „კულტურის“ შესახებ, სავალდებულო სახელმწიფო ენა დაკავშირებულია იძულებასთან, ძალით ჩანერგვასთან. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ დიად და მძლავრ რუსულ ენას არ სჭირდება, რომ მას ჯოხის შიშით სწავლობდეს ვინმე... ისინი, ვისაც თავისი ცხოვრებისა და მუშაობის პირობების გამო რუსული ენის ცოდნა სჭირდება, მას უჯოხოდაც შეისწავლიან. ხოლო ძალდატანება (ჯოხი) მხოლოდ ერთ რამეს განიწვევს: იგი დააბრკოლებს დიადი და მძლავრი რუსული ენის გავრცელებას სხვა ეროვნულ ჯგუფებში და, რაც მთავარია, — გაანწვევებს მტრობას, შექნის ათასგვარ ახალ უთანხმოებას, გააძლიერებს შუღლს, ურთიერთგაუგებლობას და სხვ.

ვისთვისაა ეს საჭირო? რუს ხალხს, რუს დემოკრატის ეს არ ესაჭიროება. იგი არ ცნობს არავითარ ეროვნულ ჩაგვრას, თუნდაც „რუსული კულტურისა და სახელმწიფოებრიობის ინტერესებისათვის“¹.

ნეტის რუსეთს უნდოდა რუსული ენა გამოეყენებინა ჩაგვრისა და რუსიფიკაციის იარაღად. ოქტომბრის დიდმა სოციალისტურმა რევოლუციამ რუსული ენა აქცია ყოფილი რუსეთის იმპერიის ყველა ხალხის სოციალური და ეროვნული განთავისუფლების ენად. ეს ხალხები ანემად სიყვარულით სწავლობენ გმირი რუსი ხალხის დიად ენას, თუმცა იგი არ წარმოადგენს სავალდებულო სახელმწიფოებრივ ენას მთელი საბჭოთა კავშირისათვის.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ საბჭოთა ხელისუფლების დროს რუსული ენა ვახდა საერთაშორისო ურთიერთობათა ოფიციალური ენა (ინგლისურ და ფრანგულ ენებთან ერთად)²: ხელწერებზე, რომლებსაც საბჭოთა კავშირი დებს სავადასხვა ქვეყნებთან, ადვენენ რუსულ ენაზე და იმ სახელმწიფოს ენაზე, რომელთანაც დებენ ხელწერებებს; საბჭოთა კავშირის წარმონაღვერდები საერთაშორისო თაბირებზე სიტყვებს წარმოთქვამენ რუსულ ენაზე; ისეთი ორგანიზაციების ოფიციალური დოკუმენტები,

¹ ე. ლენინი. საჭიროა თუ არა სავალდებულო სახელმწიფო ენა? თხზ. ტ. XX (ვაშიკ. IV). გვ. 72—73.

² 1918 წლამდე საერთაშორისო ურთიერთობათა ოფიციალურ ენას ყველა ქვეყნისათვის წარმოადგენდა ფრანგული.

როგორცაა გაერთიანებული ერების ორგანიზაცია, რუსულ ენაზედაც ღვება და ა. შ.

§ 32. ენის წარმოშობა. საკითხის ღასმა. საკიროა განვასხვა-ვოთ ცალკეული ენების წარმოშობა და ენის, ე. ი. ადამიანის მეტყვე-ლების, წარმოშობა. შეიძლება ზუსტად ვიცოდეთ ამა თუ იმ კონ-კრეტული ენების წარმოშობა (მაგ., ქართულის, რუსულის, უკრაინულის, ბელორუსულის ან ფრანგულის, იტალიურის, ესპა-ნურის...), მაგრამ ეს ვერ წაგვწევს წინ ადამიანის მეტყველების წარმოშობის საკითხის გარკვევაში. მერე-და: კიდევაც რომ შეე-ძლოთ და დავადგინოთ ყველა ამჟამად არსებული ან ისტორიიდან ცნობილი ძველის-ძველი ენის წარმოშობა — ჯერჯერობით ამისაგან შორსა ვართ! — მაშინაც ენის წარმოშობის საკითხი ვერ იქნება გადაკრილი. ამ ენათა ისტორია სულ დიდი ათი ათასი წლით იზომება; ხოლო მას შემდეგ, რაც ადამიანმა ენა აიდგა, გასულია, სულ მცირე რამდენიმე ასეული ათასი წელი. მაშასადამე, ენათა წარმოშობის ისტორია ვერ მიგვიყვანს იმ ეპოქამდე, როდესაც ადამიანის მეტყველება ჩაისახა: ცალკეული ენების წარმოშობის ისტორიის შესწავლისას ჩვენ ვარკვევთ, როგორ წარმოიქმნა ესა თუ ის ენა, მაგრამ ამით არ ირკვევა, როგორ წარმოიშვა ადამი-ნის მეტყველება.

შემდეგ: ენის წარმოშობის ახსნა არ ნიშნავს იმის დადგენას, თუ რომელი ენა შეიქმნა პირველად. თავდაპირველი ენების ხსენე-ბაც კი დიდი ხანია, რაც გამქრალია. ისინი ან სხვა ენებად გადა-იქცნენ ან სრულიად გაქრნენ. თუ თავდაპირველი ენის მიკვლევა შეუძლებელია, მით უფრო არ შეგვიძლია ვეძებოთ, რა სიტყვები იყო „პირველი სიტყვები“ (ადამიანის მეტყველება სიტყვებით, რო-გორც ისინი ამჟამად გვესმის, არც კი დაწყებულა).

გავარკვიოთ ენის წარმოშობის საკითხი, ეს ნიშნავს: გამოვავლი-ნოთ ის პირობები, რომლებშიც შეიძლებოდა გაჩენილიყო ენა, რომლებშიც ადამიანს შეეძლო ლაპარაკის დაწყება.

გადაუპარებელივ შეიძლება ითქვას, რომ ადამიანის მეტყველე-ბის წარმოშობა წარმოადგენს ერთ ყველაზე პოპულარულ საკითხ-თაგანს: ამ პრობლემით დაინტერესებულია ისეთ პირთა ფართო წრეებიც კი, რომელთაც სრულიად არ აინტერესებთ ენათმეცნი-ერების სხვა საკითხები. აღსანიშნავია, რომ ენის წარმოშობის სა-კითხისადმი ეს ინტერესი ენათმეცნიერებას კი არ გამოუწვევია: ენის წარმოშობით დაინტერესებული იყვნენ ენათმეცნიერების ჩა-მოყალიბებამდე მრავალი საუკუნით ადრე. ჯერ კიდევ ძველ სა-

ბერძენეთში (V — IV საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) დიდი გაცხადებით კამათობდნენ იმის შესახებ, რატომ ეწოდება საგანს ეს და არა სხვა სახელი, რა არის იმის საფუძველი, რომ ამა თუ იმ საგანს ასე უწოდებენ და არა სხვაგვარად. არსებობდა თეორიები, რომლებიც ამ საკითხს არკვევდნენ. ერთნი ამტკიცებდნენ: საგნის სახელი განსაზღვრულია საგნის ბუნებითაო; თუ ეს ასე არ არის. — ამბობდნენ ისინი, — მაშ რატომ არის, რომ არ შეგვიძლია ჩვენნი ნება-სურვილის მიხედვით ვუწოდოთ ამა თუ იმ საგანს ესა თუ ის სახელი. სახელი ბუნებითიაო, ამტკიცებდა ეს თეორია (თეორია ფაუსეი ბერძ. *phusei* „ბუნებით“). მეორე თეორიის წარმომადგენლები ამაზე მიუგებდნენ: სახელი საგანს ეძლევა „შეთანხმება-დაკანონებით“ (ბერძ. *thesai* თესეი „დაწესებით“); სახელი რომ საგნის ბუნებით განისაზღვრებოდეს, სხვადასხვა ენაში საგნებს სხვადასხვა სახელი არ ერქმეოდაო, ერთსა და იმავე საგნებს ყველა ენაზე ერთი და იგივე სახელი ექნებოდაო; მაშასადამე, სახელი არ განისაზღვრება საგნითაო. ორივე თეორიის უარყოფითი დებულებები სწორი იყო (ნებისმიერად საგნის სახელთა შეცვლა ენაში არ ხდება; სწორია ისიც, რომ სახელი არ განისაზღვრება საგნის ბუნებით). მაგრამ არსებითი ის კი არ არის, რომელი ამ თვალსაზრისთაგანი უფრო შეეფერება სინამდვილეს; მთავარია აქ საკითხის დასაბა — რატომ იწოდება საგნები ასე და არა სხვაგვარად, — და ეს კი წარმოადგენს ენის ფილოსოფიის ერთ-ერთ ძირითად საკითხს. იმავე დროს ეს საკითხი ენის წარმოშობასაც ეხება — ცალკეული სიტყვების, საგნების სახელწოდებათა, მასალაზე. ეს საკითხი, როგორც ვხედავთ, ჯერ კიდევ ორი ათას ოთხასი წლის წინათ იდგა.

ენის წარმოშობის საკითხით დაინტერესებული იყვნენ აღმოსავლეთის ქვეყნებშიც. ჰეროდოტეს გადმოცემით ეგვიპტის ფარაონმა ფსამეტიქმა VI საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ენის წარმოშობის საკითხის გასარკვევად თურმე ასეთი ცდა მოახდინა: „ორი ბავშვი ისე აღზარდეს, რომ მათ არ გაუგონიათ ადამიანის მეტყველება. ბავშვები მაინც ალაპარაკდნენ და პირველი სიტყვა, რომელიც მათ წარმოთქვამს, იყო „ბეკოს“. ფარაონმა გასცა განკარგულება გავგოთ, რომელ ენაში არსებობს ეს სიტყვა. გამოიძვრა, რომ ასეთი სიტყვა არსებობს ფრიგიულ ენაში და ნიშნავს „პურს“. ფარაონმა აქედან დაასკვნა, რომ უძველეს ენად უნდა მივიჩნიოთ ფრიგიული: ამ ენაზე ალაპარაკდნენ ბავშვები, რომლებსაც არავითარი ენა არ უსწავლიათ; მაშასადამე, ამ ენაზე უნდა ალაპარაკებულიყო ადამიანი, რომელსაც მანამდე ენა არ ჰქონდაო. თავი

რომ დავანებოთ საკითხს, თუ რამდენად კანონზომიერია ამ ექსპერიმენტულიდან (თუ კი მას, საერთოდ, ჰქონდა ადგილი ოდესმე) გამოტანილი დასკვნა, რომ არაფერი ეთქვათ იმის შესახებაც, თუ რამდენად საფუძვლიანია ექსპერიმენტის მეთოდოლოგია, ჰეროდოტეს მოხსრობა ერთი მხრივ მაინც საგულისხმოა: ეს გადმოცემა მოწმობს, რომ ენის წარმოშობის საკითხი აინტერესებდათ ახლო აღმოსავლეთის ძველ ქვეყნებში ბერძნებზე უფრო ადრე.

ახალ საუკუნეებში მეტყველების წარმოშობისადმი ყურადღება არ შენელებულა XIX საუკუნემდე.

XIX საუკუნეში წარმოიშვა მეცნიერება ენის შესახებ. უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ სწორედ ამის შემდეგ შენედა ენის წარმოშობის საკითხისადმი ინტერესი: ყოველ შემთხვევაში იმ ავტორებს შორის, რომელთა შრომებიც მიძღვნილია ენის წარმოშობისადმი, ენათმეცნიერი ძლიერ ცოტაა. პარიზის საენათმეცნიერო საზოგადოების წესდება (1866 წ.) იმასაც კი ამბობდა, რომ: „საზოგადოება არ იღებს მოხსენებებს, რომლებიც ეხება ენის წარმოშობას და საყოველთაო ენის შექმნასაო“. ეს არ არის შემთხვევითი: ამაში გამოვლინდა გატაცება ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის კონკრეტული საკითხებით, რომელთაც ზუსტი გადაწყვეტა მოეპოვებათ, და აქასთან დაკავშირებით თავი იჩინა იმ ზოგადი საკითხების შეუფასებლობამ, რომლებიც მკაცრად პოზიტიურ გადაწყვეტას არ იძლეოდნენ.

ენის წარმოშობის საკითხისადმი ასეთი დამოკიდებულება მეტოლოგიურად გაუმართლებელია: ენათმეცნიერება ისევე ვერ იტყვის უარს ენის წარმოშობის საკითხზე, როგორც ბიოლოგია ვერ აუვლის გვერდს სიცოცხლის წარმოშობის პრობლემას. უეჭველია, ენის წარმოშობის საკითხს მართოდენ ენათმეცნიერება ვერ გადაწყვეტს, მაგრამ ბიოლოგიაც ხომ საჭიროებს სხვა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა (გეოლოგიის, ზოოქიმიის) დახმარებას დღემდეწინ სიცოცხლის გაჩენის საკითხის დასმისა და გადაჭრის დროს, და მაინც ამის გამო სიცოცხლის წარმოშობის საკითხის შესწავლაზე მას ხელი არ აუღია. ენის წარმოშობა წარმოადგენს ენათმეცნიერების ერთ-ერთ ძირითად თეორიულ საკითხთაგანს.

მაგრამ ამ საკითხის გადაჭრა დამოკიდებულია მეორე, უფრო ზოგადი საკითხის გადაწყვეტაზე, — ადამიანის წარმოშობის საკითხის გადაწყვეტაზე: შეუძლებელია მეცნიერული წარმოდგენა ექვონიოთ ადამიანის მეტყველების წარმოშობის შესახებ, თუ გათვალისწინებული არა გვაქვს, როგორ წარმოიშვა ადამიანი. ადამიანის მეტყველების წარმოშობის მეცნიერული თეორია უნდა ემყარებოდ-

დეს მეცნიერულ თეორიას ადამიანის წარმოშობის შესახებ, ადამიანთა საზოგადოების წარმოშობის შესახებ.

ისტორია იძლევა იმის ინტერესინო ნიმუშს, თუ რამდენად არის დამოკიდებული ენის წარმოშობის საკითხი ადამიანის წარმოშობის საკითხზე. ასე, მაგალითად: ეკლესია—ბიბლიური გადმოცემის თანახმად—ამტყიცებდა, რომ ადამიანი შექმნა ღმერთმა: ღმერთმავე ასწავლა ადამიანს ლაპარაკი (ასწავლა საგნების სახელები): რელიგიური, არამეცნიერული წარმოდგენა ენის წარმოშობის შესახებ განმომდინარეობს იქიდან, რომ ადამიანის წარმოშობის საკითხი არამეცნიერულად არის გაგებული.

როდესაც XVIII საუკუნეში გაჩნდა თეორია, რომ სახელმწიფო ადამიანთა შეთანხმების შედეგად შეიქმნაო, იმავე საფუძველზე დაიწყეს ენის წარმოშობის ახსნაც: ენა შექმნეს ადამიანებმა, რომლებიც შეთანხმდნენ ამა და ამ საგნებისათვის ეწოდებინათ ესა და ეს სახელი (იმას კი აღარ კითხულობდნენ: როგორღა შეთანხმდნენ, თუ ლაპარაკი არ იცოდნენ!). შეთანხმების საფუძველზე სახელმწიფოს წარმოშობის თეორიამ მოგვცა შეთანხმების თეორია ენის წარმოშობის შესახებ.

§ 33. ენის წარმოშობის ინდივიდუალისტური თეორიების შესახებ. როგორია ენის წარმოშობის თანამედროვე თეორიები? ენის წარმოშობის თეორიები ბევრია; ყველა ამ თეორიის გათვალისწინება აქ არც შესაძლებელია და არც არის საჭირო. იმ ძირითადი პრინციპის მიხედვით, რომელიც მათ საფუძვლად უდევს, ეს თეორიები შესაძლებელია ორ ჯგუფად დავეყოთ: ერთ ჯგუფს ქნიან ინდივიდუალისტური თეორიები და მეორეს—სოციალური თეორიები.

ტიპობრივ ინდივიდუალისტურ თეორიებს წარმოადგენს ხმისმბაძვითი თეორია (ონომატოპოეტური თეორია) და წამოძახებლების თეორია (შორისდებულთა თეორია).

ხმისმბაძვითი თეორია ვარაუდობს, რომ პირველი სიტყვები ხმისმბაძვითი სიტყვები იყო; საგანს სახელი ერქმეოდა იმის მიხედვით, თუ რა ხმას გამოსცემდა იგი: გუგულს „გუგული“ დაერქვა იმიტომ, რომ ის „გუ-გუ“-ს გაიძახის (როგორღა დაარწმუნეს სახელი იმ საგნებს, რომლებიც ხმებს არ გამოსცემენ? რატომ უფლა ენაში ყველა საგანს არ დაერქვა სახელი მის მიერ გამოცემული ხმების მიხედვით?—ამ კითხვებზე პასუხს ეს თეორია აო იძლევა, თუმცა ეს კითხვები სავსებით კანონიერია მოცემული თეორიის თვალსაზრისით).

შორისდებულთა თეორია პირველ სიტყვებად თელის უნებლიე წამოძახილებს (ძლიერი ტკივილით, შიშით, ალტაცებით ან სხვა ძლიერი განცლით გამოწვეულს). ამ წამოძახილებს უნდა გაეკვლიათ გზა დანარჩენი სიტყვების შექმნისათვის (ამ თეორიაში არ არის გათვალისწინებული, რომ ამ წამოძახილების მიზნევა სიტყვებად შეუძლებელია. ეს წამოძახილები მათი გამომწვევი გრძნობების, აუექტების სახელები კი არ არის, არამედ მათს უშუალო გამოხატულებებს წარმოადგენენ; ასეთი წამოძახილებიდან საგნების სახელებამდე დიდი მანძილია).

მიუხედავად განსხვავებისა, ამ ორ თეორიას საერთო პრინციპი უდევს საფუძვლად: როგორც ერთის, ისე მეორის მიხედვით პირველ სიტყვებს ცალკეული პირები ქმნიან. სრულიადაც არ არის საკირო ადამიანთა ჯგუფი იმისათვის, რომ გაიგონო „გუ-გუ“ და დაუკავშირო ის გარკვეულ ფრინველს ან იმისათვის, რომ დაიჯირო შიშისაგან ან აუტანელი ტკივილისაგან.

§ 34. ენის საზოგადოებრივი არსის წარმოშობის შესახებ.

სოციალური თეორიისათვის ამოსავალია დებულება, რომ ენა შეიძლება წარმოშობილიყო მხოლოდ ერთად მცხოვრებ ადამიანებში, პირველყოფილ ადამიანთა ჯგუფში (ურდოში), შეიძლება წარმოშობილიყო მხოლოდ კოლექტივის საპირობისათვის, შეიძლება წარმოშობილიყო ადამიანთა ურთიერთობისათვის.

ნეცნიერული ცოდნის თანამედროვე მდგომარეობას შეესაბამება ენის წარმოშობის ის გაგება, რომელიც მოგვცა ფრ. ენგელსმა ცნობილ ნაწარმოებში: „შრომის როლი მაიმუნის ადამიანად გარდაქმნის პროცესში“¹. როგორც სათაურიდან ჩანს, ენის წარმოშობას ენგელსი განიხილავს ადამიანის წარმოშობასთან დაკავშირებით, მაგრამ განიხილავს შედარებით დაწვრილებით, და წამოყენებული აქვს დასაბუთებული დებულებები ენის წარმოშობის პრობლემის ყველა ძირითადი საკითხის შესახებ.

ენგელსის მოძღვრებაში ძირითადია შემდეგი სამი დებულება:

1. ადამიანი საზოგადოებრივი ცხოველია. საზოგადოებრივ ცხოველებს წარმოადგენდნენ ადამიანის წინაპრებიც: „მაღალგანვითარებული ჯიში ადამიანისმსგავსი მაიმუნებისა“. შრომამ და შრომის პრიმიტიულმა იარაღებმა ითამაშეს გადამწყვეტი როლი

¹ დაუმთავრებელი დარჩა. დაწერილია 1876 წ., როგორც ნაწილი დიდი შრომისა („მუშის დამონება“). პირველად დაიბეჭდა ჟურნალში „Neue Zeit“ 1886 წ. ფაქტობრივ უცნობი იყო რუსული თარგმანის გამოკვეთებამდე საბჭოთა წლებში.

მაიმუნის ადამიანად (უფრო ზუსტად: ადამიანის წინაპრის — ადამიანად) გარდაქმნის საქმეში. „ზომამ შექმნა თვით ადამიანი“.

2. ენა წარმოიშვა პირველყოფილ ადამიანთა ურდოში, შრომის პროცესში. როგორც ურთიერთობის საშუალება, ურთიერთობის მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად.

3. პირველადი ენა ბგერითი ენა იყო.

ამგვარად, ენგელსის მოძღვრება ენის წარმოშობის შესახებ არის ენის წარმოშობის სოციალური თეორია, შრომითი თეორია, ბგერითი ენის პირველადობის თეორია.

ენგელსის ვარაუდის მიხედვით ადამიანის წინაპრები ცხოვრობდნენ ცხელი ჰაერის ზონაში „ალბათ, რომელიღაც დიდ, ამჟამად ინდოეთის ოკეანეში ჩაძირულ ხმელეთზე“ „მრავალი ასი ათასი წლის წინათ“, — ადამიანი წარმოიშვა დაახლოებით „მესამეული პერიოდის დამლევს.“¹ ადამიანის წინაპარი ოთხფეხზე მოსიარულე არსება იყო.

„გადამწვევტი ნაბიჯი იქნა გადადგმული მაიმუნიდან ადამიანზე გადასასვლელად“, როდესაც ადამიანის წინაპარი გამართულად სიარულს შეეჩვია და მით ხელი განთავისუფლდა: შესაძლებელი გახდა მისი გამოყენება მტრებისაგან თავის დასაცავად. ხელს შეეძლო შეესრულებინა უმარტივესი შრომითი პროცესები. ხელს შეეძლო შეესწავლა შრომის მარტივი იარაღების დამზადება, თავდაპირველად ქვისაგან. რა თქმა უნდა, ყოველივე ამისათვის საჭირო იყო გეოლოგიური ეპოქები.

„უთუოდ ასი ათასმა წლებმა განვლო — ეს დედამიწის ისტორიაში იპაწე მეტი როდია, რაც ერთი წამი ადამიანის ცხოვრებაში, — ეიდრე ხეებზე მკოცავი მაიმუნების ჯოგიდან ადამიანთა საზოგადოება წარმოდგებოდა. მაგრამ საზოლოოდ საზოგადოება მაინც გაჩნდა. ბოლო კელაე რა დამახასიათებელ განსხვავებას ეხედავთ მაიმუნთა ჯოგსა და ადამიანთა საზოგადოებას შორის? შრომისა.² მაგრამ „შრომა იარაღების დამზადებით იწყება“³. სწორედ ეს არის სპეციფიკური ადამიანის შრომისათვის: „არც ერთ მაიმუნის ხელს არასოდეს არ გაუკეთებია თუნდაც სულ უხეში ქვის დანაც კი“⁴.

¹ ფ. ენგელსი. „შრომის როლი მაიმუნის ადამიანად გარდაქმნის პროცესში“, ქართული თარგმანი კრებულში: კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, 1950 წ. ტ. II, გვ. 84.

² იქვე. გვ. 90.

³ იქვე გვ. 91.

⁴ იქვე. გვ. 85.

„ვიდრე ადამიანის ხელი პირველ კაცს დანად გადააქცევდა. ალბათ, დროის ისეთი გრძელი პერიოდი უნდა გასულაყო, რომელთან შედარებით ჩვენთვის ცნობილი ისტორიული ხანა უმნიშვნელო პერიოდად მოჩანს“¹.

რომ შრომის იარაღებს (და მათ ხასიათს) უხარმაზარი მნიშვნელობა ჰქონდათ და აქვთ კულტურის განვითარებისათვის. ეს ამჟამად უდავოა. სრულიადაც არ არის შემთხვევითი, რომ კულტურის ისტორიაში გამოყოფენ „ქვის ხანას“, „ბრინჯაოს ხანას“, „რკინის ხანას“ იმისა და მიხედვით, თუ როდის შრომის რა იარაღები ემშობება, იმისა და მიხედვით, თუ როდის რა იარაღები სქარბობს. ეპოქის დასახასიათებლად მეტი მნიშვნელობა ენიჭება არა იმას, თუ რას აწარმოებენ, არამედ იმას, თუ რა იარაღებით აწარმოებენ.

შრომა და შრომის განვითარება შეადგენდნენ ადამიანის საზოგადოების განვითარების საფუძველს. შრომა და შრომის განვითარება ქმნიდნენ აუცილებელ წინამძღვრებს ენის წარმოშობისათვის. შრომის განვითარების წყალობით ადამიანი თანდათანობით ბატონდებოდა ბუნებაზე. შრომის განვითარებამ გამოიწვია საზოგადოების წევრთა უფრო მეტად შემკიდროვება, შეაპირობა შეერთებულად მოქმედების განვითარება. ამ პირობებში „ჩამოყალიბების პროცესში ყოფი ადამიანები იქამდე წივიდნენ, რომ მათ ერთმანეთისათვის რაღაც უნდა ეთქვათ. მოსაზონილებამ თავისი ორგანო შექმნა: მაიმუნის განუვითარებელი ხორხი ნელ-ნელა, მაგრამ უწყვეტად განიცდიდა გარდაქმნას მოდულაციის გზით სულ უფრო და უფრო განვითარებული მოდულაციისათვის, ხოლო პირის ორგანოები თანდათან ეჩვეოდნენ დანაწევრებული ბგერების ერთი-მეორეზე გამოთქმას“². „ჯერ შრომა, ხოლო მის შემდეგ და მერე კი მასთან ერთად ენა,—წერს ენგელსი,—აი ის ორი ყველაზე უფრო არსებითი სტიმული, რომელთა ზეგავლენითაც მაიმუნის ტვინი თანდათან იქცა ადამიანის ტვინად...“ ტვინისა და მისდამი დაქვემდებარებული გრძნობების განვითარების... უკუ-ზეგავლენა შრომასა და ენაზე, ორივეს სულ ახალ-ახალ ბიძგს აძლევდა შემდგომი განვითარებისათვის...“³

ამგვარად, ენა შეიქმნა იმისათვის, რომ დაეკმაყოფილებინა ურთიერთობის მოთხოვნილება, ენა შეიქმნა როგორც ურთიერთო-

¹ ფ. ენგელსი. „შრომის როლი მაიმუნის ადამიანად გარდაქმნის პროცესში“, ქართული თარგმანი კრებულში: კ. მარკსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, 1950 წ., ტ. II, გვ. 86.

² იქვე, გვ. 87—88.

³ იქვე.

ბისა და აზრთა გაზიარების საშუალება. ენას ასეთი დანიშნულება იმთავითვე ჰქონდა, იგი ხწორედ ამისთვის იქმნებოდა. მაზასადანე. ენა „წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კვდება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად“¹.

ბგერითი მეტყველება თავდაპირველად არ შედგებოდა დანაწევრებული ბგერებისაგან; განუვითარებელ ხორხს არ შეეძლო მათი წარმოქმნა; იგი თანდათანობით სწავლობდა დანაწევრებული ბგერების წარმოქმნას, ამასთან თვით ხორხიც თანდათანობით განიცდიდა გარდაქმნას. ალბათ, ეს გრძელდებოდა ათეული ათასი წლების განმავლობაში: პირველყოფილი ადამიანის დაუნაწევრებელი ბგერები შეიძლება შევადაროთ ბავშვის ტიტინს, რომელსაც, ჩვეულებრივ ვერც გააჩნევს და ვერც გაიგებს გარეშე პირი, მაგრამ რომელშიაც მშვენიერად ერკვევა დედა.

ბგერი დავა იყო იმის შესახებ, თუ რას წარმოადგენდა პირველი სიტყვები: სახელს თუ ზმნას, — საგანს აღნიშნავენენ ისინი თუ მოქმედებას? ენა შრომასთან დაკავშირებით შეიქმნა; ამიტომ თანამიმდევრული გვეჩვენება, როცა ვარაუდობენ, რომ პირველი სიტყვები „ზმნები“ იყო, მოქმედებას აღნიშნავენენო.

მაგრამ ეს ასე არ არის: ენის წარმოშობის ეპოქაში არ შეიძლებოდა გაერჩიათ „სახელი“ და „ზმნა“; საგნისა და მოქმედების კატეგორიები მაშინ არ არსებობდა; ეს კატეგორიები რომ პირველყოფილ ადამიანთა მეტყველებას მივაწეროთ, ანაქრონიზმი იქნება.

ყველაზე ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად არ არსებობდა სიტყვები ჩვენი თანამედროვე გაგებით; ბგერათა პირველი კომპლექსები, უნდა ვიფიქროთ, ბგერითი შემადგენლობით მოგვაგონებდნენ სიტყვას, მაგრამ აღნიშნავენენ მთლიან, დაუნაწევრებელ ალქმას (წარმოდგენას), ე. ი. თავიანთი ფუნქციით უახლოვდებოდნენ წინადადებას, მაგრამ, ცხადია, წინადადებას არ წარმოადგენდნენ. პირველყოფილი ადამიანის მეტყველების ფაქტები შეიძლება შევეუდაროთ ბავშვის წამოძახილებს: „აპა“ (უფრო ზუსტად: რალაც „აპა“-ს მსგავსი!) ერთი წლის ბავშვის მეტყველებაში შეიძლება ნიშნავდეს: „ამიყვანე ხელში!“, „წავიღეთ სასაირონო!“ „ჩამაციე პალტო!“ (ან თვით პალტოსაც კი, რომელსაც მას აცმევენ, როდესაც სასაირონოდ მიჰყავთ): კონტექსტის მიხედვით მას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს².

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 20.

² ბავშვის მეტყველების დამოწმება არ უნდა გაიქროს ისე, თითქოს ბავშვი ენის მიხედვით შეგვეძლოს პირველყოფილი ადამიანის ენის შესახებ მსჯელობა, თითქოს ბავშვის მიერ მეტყველების დაუფლებას პროცესი წარმოგვადგენდეს პირბარნ. ჩიკობავა. ენათმეცნიერების შესავალი

§ 35. არაბგპრითი ენის პირველადობის საკითხის შესახებ. უკანასკნელი ორმოცდაათი წლის განმავლობაში გავრცელდა შეხედულება, რომ პირველადი ენა არ იყო ბგერითი ენა: ადამიანმა ლაპარაკი ეესტების (ხელის მოძრაობათა) და მიმიკის საშუალებით დაიწყო. მაშასადამე, ენის წარმოშობის საკითხი არ დაიყვანება საკითხამდე იმის შესახებ, თუ როგორ შეიქმნა ბგერითი მეტყველება: ბგერითი მეტყველება მეორეულ მოვლენას წარმოადგენსო.

ასეთი შეხედულების გავრცელებას ძლიერ შეუწყო ხელი გერმანელი ფსიქოლოგის ვუნდტის შრომებმა. ეესტების ენის დაწვრილებითი დახასიათება ვუნდტმა მოგვცა თავის „ხალხთა ფსიქოლოგიის“ პირველ ტომში (1901 წ.)¹. ვუნდტმა პრინციპში გაუტოლა ეთიმანეთს ეესტა და ბგერა: ორივე მიიჩნია გამოშობატველობით მოძრაობად (Ausdrucksbewegung). ფუნქციის მიხედვით კი ეესტები აღნიშნავდნენ წარმოდგენებს, ბგერები კი პირველად გამოხატავდნენ მხოლოდ გრძნობებსო. წარმოდგენათა გადმოცემა ბგერებმა მხოლოდ მოგვიანებით იკისრესო. ამგვარად, ვუნდტმა დასაბუთა ეესტების ენის პირველადობა.

რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ ოგისიანიკო-კულტოკოვსკიმ წამოაყენა დებულება ეესტების ენის პირველადობის შესახებ. იგი ამტკიცებდა, რომ მრავალი ათეული ათასი წლების განმავლობაში ადამიანი ლაპარაკობდა მხოლოდ ეესტების საშუალებით. ბგერითი ენა კი გვიან შეიქმნაო².

ხელის ენის პირველადობას იცავდა ნ. მარც, რომელიც თვლიდა, რომ ბგერითი ენა გრძელდებოდა „საერთოდ, 50000 წლიდან 50000 წლამდეო“, ეესტების ენა კი იხმარებოდა „მილიონიდან მილიონ ნახევარ წლამდეო“³. ეესტების ენას ნ. მარი უწოდებდა კინეტურ (ე. ი. მოძრაობის) ენას, უფრო ხშირად — ხელის ენას. ხელის ენას ნ. მარის მიხედვით შეესაბამებოდა „ხელის აზროვნება“.

ველკოვილ სახოჯადუებანში ენის წარმოშობის პროცესს. მგავსება აქ მხოლოდ ტიპოლოგიურია, განსხვავება კი არსებითია: ბავში, რომელიც მეტყველ ადამიანთა გარემოცვაში იმყოფება, ენას სწავლობს ამ ადამიანთაგან, პიოეუყუაფილი ადამიანებია კი ვერავისაგან ვერ. სწავლიდნენ, ვერავისაგან ვერ შეითვიაებდნენ ენას: მათ უბედობლათ ენის შექმნა.

¹ არაბგპრითი ენის პირველადობას ვუნდტი იცავს ადრინდელ შრომაშიც „ლექციები ადამიანთა და ცხოველთა სულის შესახებ“, ტ. II (რუს. თარგმ. 1868 წელსა გამოცემული), ლექცია 54-ე.

² Итоги науки, ტ. X, 1914 წ., გვ. 269—270.

³ Н. Марр. Язык и мышление, — რჩეული შრომები, ტ. III, გვ. 119.

ხელის ენის პირველადობა არ შეიძლება დასაბუთებულად ჩაე-
თვალოს. შეუძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ათეული ათასი წლების
მანძილზე კაცობრიობას ურთიერთობის საშუალებად ეხმარა მხო-
ლოდ ეესტების ენა (არაფერს ვამბობთ ვარაუდის შესახებ, თითქოს
ადამიანი მილიონი წლის განმავლობაში ლაპარაკობდა ხელით.
აპეთი ვარაუდი ფანტასტიკურია). ეესტების ენა (ხელის მოძრაო-
ბანი) თვალთ დასანახ საშუალებებს იყენებს, ოპტიკურად აღსაქ-
მულია: სიბნელეში ეს საშუალებები აღარ გამოდგება ურთიერთ-
ობის იარაღად. მაშასადამე, თუ პირველყოფილი ადამიანი მხოლოდ
ხელით ლაპარაკობდა, ღამით ის ურთიერთობის საშუალებას მოკ-
ლებული აღმოჩნდებოდა, და თურმე ეს გრძელდებოდა ათეული
ათასი წლების განმავლობაში; ამას ვერ ვივარაუდებთ, თუ გავი-
თვალისწინებთ, რა დანიშნულება აქვს ენას ადამიანთა ცხოვრებაში.

ცხოველები (და ფრინველები) ხმას არა ნაკლებ იყენებენ,
ვიღრე სხეულის ნაწილთა მოძრაობას (შდრ. ძაღლის წქმუტუნი და
„გადასხვავარი ყუფა იმის მიხედვით, თუ რას ან ვის ხედავს
ოვი... და კუდის ქიკინი...). სრულიად დაუგერებელია, რომ ადა-
პიანის წინაპარს არ გამოეყენებინა თავისი ხმის შესაძლებლობანი
კრძობათა გამოსახატავად — და შემდეგ კი — ურთიერთობის საკი-
როგნისათვის — ათეული ათასი წლის განმავლობაში.

ამჟამად ეესტების ენას გარკვეული გამოყენება აქვს; ეესტების
ენა ყრუ-მუნჯთა ერთად ერთი ენაა; მაგრამ ეს ენა შექმნილია
ბგერითი ენის არსებობის პირობებში და ბგერითი ენის საფუძ-
ველზე.

ძველად ეესტები, ალბათ, ისევე, როგორც ამჟამად, თან ახლდა
ხიტყვებს, მაგრამ არ შეიძლება ვიფიქროთ, თითქოს ისინი ურთი-
ერთობის დამოუკიდებელ საშუალებას წარმოადგენდნენ მაშინ,
როდესაც ჯერ კიდევ არ არსებობდა ბგერითი ენა.

ეესტების ენის პირველადობის სასარგებლოდ ცუდიობდნენ
მოკვანათ არგუმენტები არქეოლოგიიდან: ქვის ხანის ადამიანს,
როგორც ამას ამონათხარი თავისკალა ნოწმობს, არ ჰქონდა ენის-
ქვეშა ძვალი. მაშასადამე, მას ვერ ექნებოდა ბგერითი ენა, ცხა-
ლია, ის ეესტებით ლაპარაკობდაო.

ენისქვეშა ძვლის უქონლობა გამორიცხავს დანაწევრებულ
მეტყველებას და არა საერთოდ ბგერითს მეტყველებას (იხ. ზემოთ
გვ. 128-ზე ენგელსის მითითება იმის შესახებ, რომ „მაიმუნის გა-
ნევეითარებელი ხორხი ნელ-ნელა განიცდიდა გარდაქმნას“, რომ
„პირის ორგანოები თანდათან ეწვეოდნენ დანაწევრებული ბგერების
ერთი-მეორეზე გამოთქმას“).

ნ. მარის მიმდევრები ამტკიცებდნენ, რომ ხელის ენის პირველადობის დაშვებას მოითხოვს საკითხის მარქსისტული დაყენებაო. ეს განცხადება ისევე, როგორც სხვა ამდაგვარი განცხადებები ნ. მარისა, მეცნიერულად უსაფუძვლოა. მარქსიზმი, როგორც ეს ცხადყო ი. სტალინმა, არ მოითხოვს ეესტების ენის პირველადობის დაშვებას.

უესტების ენა არ შეიძლება გვერდში ამოვუყენოთ ბგერითს ენას: „... ეგრეთწოდებული ეესტების ენის მნიშვნელობა მისი უკიდურესი სიღარიბისა და შეზღუდულობის გამო—სრულიად უმნიშვნელოა. ეს, არსებითად, ენა კი არ არის, ან თუნდაც ენის სუროგატი, რომელსაც შეეძლოს ასე თუ ისე შეცვალოს ბგერითი ენა, არამედ უაღრესად შეზღუდულ საშუალებათა მქონე დამხმარე საშუალებაა, რომლითაც ადამიანი ზოგჯერ სარგებლობს თავისი მეტყველების ამა თუ იმ მომენტის ხაზგასმისათვის. ეესტების ენა ისევე არ შეიძლება გაუთანაბროთ ბგერითს ენას, როგორც არ შეიძლება პირველყოფილი ხის თოხი გაუთანაბროთ თანამედროვე მუხლუხა ტრაქტორს, რომელზეც მიბმულია ხუთკორპუსიანი გუთანა ან სატრაქტორო მწყრივად სათესი მანქანა“¹.

თავდაპირველად ენა შეიქმნა ბგერითი მეტყველების სახით, პირველადია ბგერითი ენა.

ი. სტალინს სერიოზულ შეცდომად მიაჩნია იმის მტკიცება, რომ „ერთ დროს ადამიანთა საზოგადოებას არ ჰქონდა სიტყვების ენა, რომ მაშინ „ხელის“ ენა ცვლიდა სიტყვების ენას, რომელიც შემდეგ წარმოიშვა“. „ბგერითი ენა ანუ სიტყვების ენა—წერს ი. სტალინი—ყოველთვის იყო ადამიანთა საზოგადოების ერთადერთი ენა, რომელსაც შეეძლო ადამიანთა ურთიერთობის სრულფასოვანი საშუალება ყოფილიყო. ისტორიას არ ახსოვს ადამიანთა არც ერთი საზოგადოება, თუნდაც ყველაზე ჩამორჩენილი, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა. ეთნოგრაფია არ იცნობს არც ერთ ჩამორჩენილ მცირე ხალხს, თუნდაც ისეთს ან უფრო მეტად პირველყოფილს, ვიდრე, ვთქვათ, გასული საუკუნის ავსტრალიელები ან ცეცხლის მიწის მცხოვრებნი იყვნენ, რომელსაც არ ჰქონოდა თავისი ბგერითი ენა“².

ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ ენგელსი გამოდიოდა ბგერითი ენის პირველადობიდან. უნდა აღინიშნოს, რომ ბგერითი ენის პირველადობის სასარგებლოდ ლაპარაკობდა ი. სტალინი ვაკვრით.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 44.

² იქვე.

მაგრამ საესებით გარკვევით, ჯერ კიდევ 1906 წელს: „მაიშენი რომ მუდამ ოთხ ფეხზე მდგარიყო, ის რომ წელში არ გამართულიყო, მისი ჩამოშავალი — ადამიანი — თავისუფლად ვერ ისარგებლებდა ფილტვებითა და ყელის ძაფებით და, ამგვარად, ლაპარაკი ვერ შესძლებდა, რაც ძირიანად შეაფერხებდა მისი შეგნებაც განვითარებას“¹.

ამგვარად, მარქსიზმის კლასიკოსები მხარს უჭერენ ბგერითი ენის პირველადობას. მაშასადამე, ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია ნ. მარისა და მისი მიმდევრების მტკიცება, თითქოს წარუპისტული დასმა საკითხისა ენის წარმოშობის შესახებ მოითხოვდეს ეესტების ენის, „ხელის ენის“ პირველადობიდან ამოსვლას.

§ 36. ნ. მარის ენის წარმოშობის შესახებ. ნ. მარის ერთი მოსაზრება — ხელის ენის პირველადობის შესახებ — უკვე განხილული გვაქვს ზემოთ. ამ მოსაზრებას ერთვის ნ. მარის სხვა განცხადებებიც ამ საკითხზე. სახელდობრ: ბგერითი ენა — მარის მიხედვით — შედარებით გვიან წარმოიშვა (დაახლოებით 50 ათასი წლის წინ — იხ. ზემოთ, გვ. 130). იგი შეიქმნა კლასობრივად დიფერენცირებულ საზოგადოებაში, მის ნების წრეში, მაგრამ არა როგორც ადამიანთა ურთიერთობის საშუალება: ურთიერთობის საშუალება იყო ხელის ენა. პირველი სიტყვები მაგიურ საშუალებას წარმოადგენდა: სახელდობრ, მის ნების ურთიერთობის საშუალებას ტომის ტოტემთან. ტოტემთან ურთიერთობა მიზნად ისახავდა უზრუნველყო ტოტემის მხრივ ხელის შეწყობა სათანადო ტომის ადაპიანთა შრომითი საქმიანობისათვის².

ამგვარად, ნ. მარის ვარაუდით, ენა არ შეიძლებოდა წარმოშობილიყო, როგორც ურთიერთობის საშუალება: იგი მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ იქცა სალაპარაკო ენად. მაშასადამე, ნ. მარი უარყოფს იმას, რომ ენა ურთიერთობის საშუალება იყო ბგერითი ენის არსებობის პირველ ეტაპებზე. ნ. მარის ეს მტკიცება უპირისპირდება მარქსიზმის კლასიკოსთა პრინციპულ დებულებებს ამ საკითხზე.

რომ ძველად სიტყვებს მაგიურ ძალას ანიჭებდნენ, ეს უდავოა. მაგრამ არავითარი საფუძველი არ არსებობს ასეთი გაგება შივაწეროთ პირველყოფილ ადამიანებს, რომლებიც ეს-ეს არის იწყებდნენ ბგერითი მეტყველების შექმნას. ეს ანაქრონიზმი იქნებოდა.

¹ ი. სტალინი. ანარქიზმი თუ სოციალიზმი? თბზ., ტ. I, გვ. 294.

² Н. Марр. რბ. შრ., ტ. II, გვ. 85, 129, 130; აგრეთვე: К Вакнишской. Дискуссион о диетидологии и марксизме, ბაქო, 1932, გვ. 7 და შემდგომი.

ნ. მარის განცხადებას, თითქოს ბგერითი ენის წარმოშობისას საზოგადოება დიფერენცირებული იყო („საწარმოო ნიშნის მიხედვით“), თითქოს ენა თავიდანვე კლასობრივი იყო, თითქოს ეს „იყო ენა კლასისა, რომელსაც ხელში ჰქონდა ჩაგდებული იმ ეპოქათა ყველა საწარმოო იარაღები, მათ რიცხვში „მისნობა-წარმოებაც“¹ — არაფერი საერთო არა აქვს მეცნიერებასთან, მარქსიზმის პრინციპებთან.

ენის შრომა-მაგიკრი ფუნქცია ვერ გადააქცევს ნ. მარის თეორიას ენის წარმოშობის შესახებ შრომის თეორიად: ნ. მართან შრომა გამოდის არა როგორც საზოგადოების განვითარების საფუძველი, არამედ ის ნახშირია სრულიად თავისებური გაგებით, როგორც ფონი მისანთა საქმიანობისათვის.

ამგვარად, არც ერთი განცხადება ნ. მარისა (— არც ხელის ენის პირველადობა, არც ბგერითი ენის, როგორც „შრომა-მაგიკური“ მოქმედების, გვიანდელი წარმოშობა, არც ენის წარმოშობის კლასობრივი ხასიათი—) არ არის მეცნიერულად დასაბუთებული, არც ერთი ამ დებულებათაგანი არაა გამართლებული მარქსიზმის თვალსაზრისით. ნ. მარის თეორია ენის წარმოშობის შესახებ წარმოადგენს ერთ-ერთ ყველაზე ნებისმიერ ჰიპოთეზას, რაც კი ცოფილა წამოყენებული უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში ენის წარმოშობის საკითხის შესახებ.

¹ Н. Марр. К Бявниской дискуссии, 83. 10.

ენათმეცნიერების დარგების შესახებ

§ 37. ენათმეცნიერების დარგები. გრამატიკათა სახეობანი. ყოველი ენის საფუძველს შეადგენს გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური ფონდი (იხ. § 11). ძირითადი ლექსიკური ფონდის საფუძველზე იქმნება ენის ლექსიკური შემადგენლობა. ლექსიკური შემადგენლობისაგან გრამატიკული წყობის მეშვეობით ყალიბდება ენის მთლიანი სისტემა. ამგვარად, ლექსიკური შემადგენლობითა და გრამატიკული წყობით ამოიწურება ყოველი ენის კონკრეტული არსი.

გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის ყოველმხრივმა შესწავლამ გამოიწვია საენათმეცნიერო ცოდნის რიგი დარგების შექმნა. ეს დარგებია: მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკოლოგია, სემანტიკა ანუ ხემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილიზტიკა და ფონეტიკა.

გრამატიკულ წყობას შეისწავლის მორფოლოგია და სინტაქსი; ლექსიკას განიხილავს სხვადასხვა მხრივ—ლექსიკოლოგია, სემანტიკა და ეტიმოლოგია. როგორც გრამატიკული წყობის, ისე ლექსიკის ფაქტები შეიძლება განიხილოს სტილისტიკაშიც, მაგრამ ახალი თვალსაზრისით, ვიდრე ენათმეცნიერების ზემოთაღმოვლილ დარგებში (სახელდობრ, იმ მხრივ, თუ რა მიმართებაშია ენობრივი ფაქტი იმასთან, რაც მასში გადმოიცივა).

ფონეტიკის შესასწავლი საგანია ენის ბგერითი მასალა.

საენათმეცნიერო დისციპლინათა სისტემაში ცენტრალური ადგილი უჭირავს გრამატიკას, როგორც მოძღვრებას გრამატიკული წყობის შესახებ.

გრამატიკა შეიძლება იყოს ისტორიული, შედარებითი, აღწერიითი. ისტორიული გრამატიკა იკვლევს ამა თუ იმ ენის გრამატიკული წყობის განვითარებას (მაგალითად, შეიძლება გვეჩვენოს ისტორიული გრამატიკა ქართული ენისა, სომხურისა, რუსულისა, უკრაინულისა... და სხვ.). შედარებითს გრამატიკაში შეისწავლება ისტორიულად ერთგვარი მნიშვნელობის მქონე მოვლენები მონათესავე ენათა გრამატიკულ წყობაში (ვთქვათ: შედარებითი გრამატიკა).

ტაკა ქართველური ენებისა, სლავური ენებისა, გერმანული ენებისა... ინდო-ევროპული ენებისა, სემიტური ენებისა, უნგრულ-ფინური ენებისა..) მონათესავე ენათა შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ მონათესავე ენების ისტორია. ამდენად შედარებითი გრამატიკა არათუ არ უპირისპირდება ისტორიულს, არამედ თვითონ წარმოადგენს მონათესავე ენათა ისტორიული გრამატიკის ნაწილს. ისტორიული გრამატიკა შეიძლება არ იყოს შედარებითი. შედარებითი გრამატიკა კი არ შეიძლება არ იყოს ისტორიული. აქედან წარმოდგა ტერმინი: „შედარებით-ისტორიული გრამატიკა“ (ან უფრო ზუსტად: „ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკა“, რამდენადაც შედარება დახმარე საშუალებაა ისტორიისათვის).

ზოგჯერ საკითხს სვამენ ახამონათესავე ენათა შედარებით შესწავლასზე: ამ შემთხვევაში ხდება უპირისპირება ერთი და იმავე ფუნქციის (მნიშვნელობის) მოვლენებისა (მაგალითად, სახელთა ბრუნებისა და ბრუნვათა, ზნის უღვლილებისა, წინადადების აგებულებისა...) არამონათესავე ენებში. ამ გზით შედარებითს გრამატიკას ვერ მივიღებთ; ეს იქნება შედარება ისტორიის გარეშე. სლავური ენების ან უნგრულ-ფინური ენების შედარებითი გრამატიკა მეცნიერულად კანონზომიერია, მაგრამ ესტონური და ლათვიური ენების შედარებითი გრამატიკის დამუშავება შეუძლებელია: ეს ორი ენა არ ენათესავენ ერთმანეთს.

ამა თუ იმ ენის გრამატიკული წყობა შეიძლება შევისწავლოთ მისი განვითარების რომელიმე გარკვეულ ნომენტში იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ადგილი უჭირავს მას სათანადო ენის განვითარების ისტორიაში ან რა მიმართებაში იმყოფება იგი მონათესავე ენათა გრამატიკულ წყობასთან.

ენის სისტემის ასეთ განაკვეთს იძლევა აღწერითი გრამატიკა. ეს აღწერითი ანალიზი ისევე არ შეიძლება გავუთანაბროთ სრულ მეცნიერულ ანალიზს, როგორც არითმეტიკა არ შეიძლება გავუთანაბროთ მათემატიკას, მაგრამ იგი ისევე აუცილებელია ენაფშეცნიერებისათვის, როგორც არითმეტიკა არის აუცილებელი მათემატიკისათვის. აღწერითი გრამატიკა წარმოადგენს აუცილებელ ამოსავალ მომენტს ისტორიული გრამატიკისათვის და ამდენად იგი მეცნიერულად კანონზომიერია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ენის სისტემის აღწერითი ანალიზის მოცულისას, ხშირად საჭირო ხდება დახმარებისათვის ისტორიას ნივართოთ: შეუძლებელია სწორად დავახასიათოთ ენის მოქმედ რამატიკულ სისტემაში ესა თუ ის მოვლენა, თუ არ ვიცით ამ

პოვლენის ისტორია. ესეც გახაზავს ისტორიული თვალწარჩინის პირველობას.

თანამედროვე აღწერითი გრამატიკა — აღწერითი გრამატიკა ისტორიული გრამატიკის არსებობის პირობებში — არსებითად განსხვავდება იმ ეპოქათა აღწერითი გრამატიკებისაგან, როდესაც ჯერ კიდევ არ მოიპოვებოდა ისტორიული გრამატიკები: ესაა წინარემეცნიერული აღწერითი გრამატიკები — ფილოლოგიური გრამატიკა, რაციონალური გრამატიკა (იხ. § 3) და მათი ტრადიციული გაგრძელება სასკოლო ტექნიკურ გრამატიკებში.

თანამედროვე აღწერითი მეცნიერული გრამატიკა განსხვავდება წინარემეცნიერული აღწერითი გრამატიკებისაგან რიგი მომენტის მიხედვით. ყველაზე არსებითია შემდეგი განსხვავება:

წინარემეცნიერული აღწერითი გრამატიკები (ფილოლოგიური, რაციონალური) შეისწავლიდნენ მხოლოდ სამწერლო ენებს. მეცნიერული აღწერითი გრამატიკა შეისწავლის, როგორც სამწერლო, ისე უმწერლო ენებს: პოტენტოტთა ენის შესწავლა ენათმეცნიერულად ისევე გამართლებულია, როგორც ლათინური ენისა.

სამწერლო ენაში ენის განვითარების კანონზომიერება დაჩრდილულია იმის გამო, რომ ენის ნორმებს შეგნებულად იცავენ და ენის განვითარებაზე გეგმაშეწონილ ზემოქმედებას ახდენენ. უმწერლო ენაში ამას ადგილი არა აქვს. განვითარების კანონზომიერებათა გამოსარკვევად უმწერლო ენათა ჩვენება უფრო ფასეულიც შეიძლება იყოს, ვიდრე სამწერლო ენებისა.

სამწერლო ენების წინარემეცნიერული აღწერითი გრამატიკები პრინციპში ნორმატული ხასიათისა არიან (რა არის? როგორ უნდა იყოს?). წესები (ნორმები) და წესებიდან გამონაკლისები დგას ჩვეულებრივ ამ აღწერითი გრამატიკების ყურადღების ცენტრში. მეცნიერული აღწერითი გრამატიკები მიზნად ისახავენ გაარკვიონ, რა არის და რა ვაზით მივიღეთ ის, რაც არის. ისინი არ ცდილობენ დაადგინონ, როგორ უნდა იყოს, მაგრამ ისინი საიმედო საფუძველს უქმნიან მეცნიერულად დასაბუთებული ნორმების გამოშვებას: როცა სწორადაა გარკვეული ლიტერატურული ენის ამა თუ იმ მოვლენის წარმოშობა, მეცნიერული გრამატიკა უზრუნველყოფს საკითხის ყველაზე მიზანშეწონილად გადაჭრას.

წინარემეცნიერულ აღწერით გრამატიკაში გვექონდა მხოლოდ ეტიმოლოგია (= მორფოლოგია), სინტაქსი და ორთოგრაფია, როგორც თანასწორუფლებიანი წევრი, პირველი ორი დარგის გვერდით. ფონეტიკის ელემენტები სუსტად იყო წარმოდგენილი, თვით ფო-

ნეტიკური პროცესების მნიშვნელობაც არ ყოფილა გათვალისწინებული.

მეცნიერული აღწერითი გრამატიკის დარგებს შორის არა გვაქვს ორთოგრაფია. ფონეტიკას დამოუკიდებელი ადგილი უკავია, ამასთან სრულად არის გათვალისწინებული ბგერითი ცვლილებების გავლენა მორფოლოგიასა და სინტაქსზე.

მორფოლოგიამ და სინტაქსმა მეცნიერულ გრამატიკაში მიიღო ძველისაგან განსხვავებული შინაარსი იმის შედეგად, რომ შეიქმნა ენათმეცნიერების ახალი დარგები (ლექსიკოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა).

ამგვარად, თანამედროვე მეცნიერული გრამატიკა განსხვავდება წინარემეცნიერული გრამატიკისაგან, როგორც შესასწავლი ობიექტის მიხედვით, ისე თვალსაზრისისა და დარგობლივი შემადგენლობის მიხედვითაც. თანამედროვე მეცნიერული აღწერითი გრამატიკა, რომელიც ისტორიული გრამატიკის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენს, არსებითად განსხვავდება წინარემეცნიერული აღწერითი გრამატიკისაგან, რომლისთვისაც უცხო იყო ისტორიული თვალსაზრისი.

ენათმეცნიერების ყველა აქ ჩამოთვლილი დარგი — ფონეტიკა, მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკოლოგია, სემანტიკა, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა — აღმოგვაჩნდება ყოველი ენის შესწავლისას, თუ ამ ენის გრამატიკული წყობა და ლექსიკა ყოველმხრივ იქნება გაანალიზებული.

ყველა ამ დარგის ზოგადი საკითხები — რა ძირითადი ცნებები გვაქვს ყოველ დარგში, რა ურთიერთობაა ამ დარგებს შორის — უნდა განიხილოს ზოგადმა ენათმეცნიერებამ. ენათმეცნიერების შესავალშიც სწორედ ეს ზოგადი საკითხები იქნება შესწავლის საგანი

ფონეტიკა

§ 38. ფონეტიკის საბანი. ფონეტიკის მნიშვნელობის ფასა-
ხაზი. ფონეტიკას საქმე აქვს ადამიანის მეტყველების ბგერითს მასა-
ლასთან. ფონეტიკა შეისწავლის ენის ბგერითს ზეპაღვენლობას,
ენის ბგერითს წყობას და ბგერითს ცვლილებებს ენაში, აგრეთვე
ამ ცვლილებათა კანონზომიერებებს (ბერძნ. ρησις „ხმა“;
ქართულში „ხმის, ბგერის შესახები“).

ენის ბგერითი მხარის მატერიალური მოცემულობა აქვთ მზედ-
ველობაში მარქსსა და ენგელსს, როცა ისინი წერენ: „სულს“
(„გონს“) თავიდანვე აწევს წყველა მისი დაძძიმებისა მატერით,
რომელიც აქ გვევლინება ჰაერის მოძრავი ტალღების, — ბგერების, —
სახით, ერთი სიტყვით, ენის სახით¹.

ბგერებში ვლინდება ენა მატერიალურად. ენა ვერ გამოდგე-
ბოდა ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების საშუალებად, რომ
სიტყვები მოცემული არ იყოს ბგერების სახით, რომლებსაც მო-
ლაპარაკე პირი წარმოთქვამს, მსმენელი კი აღიქვამს სმენით.

მეტყველების ბგერებს ადამიანი წარმოთქვამს; მეტყველების
ბგერები შეიძლება „ვათქმევინოთ“ აპარატებს (მაგალითად, დიქ-
ტოფონს, პატეფონს...). ასეთი ბგერების პირველ წყაროს წარმოად-
გენს ადამიანის მიერ წარმოთქმული ბგერები.

ყოველი ენის ბგერითს შემადგენლობაში გამოიყოფა ფონე-
შები² — ენის ბგერითი სისტემის ძირითადი ერთეუ-
ლები — და მათი ხახესხვაობანი. ფონეტიკა შეისწავლის როგორც
ფონემებს, ისე ფონემათა სახესხვაობას. ფონეტიკა, როგორც ენათ-
შეცნიერების ნაწილი, შეისწავლის ბგერებს, რომლებსაც ადამიანი
წარმოთქვამს და რომლებიც ადამიანს ესმის.

ამის შესაბამისად ფონეტიკა განიხილავს: როგორ წარმოიადგ-
მის ბგერები, როგორია ბგერის წარმოქმნის ფიზიოლოგიური
პროცესი (ე. წ. ბგერის არტიკულაცია), ერთის მხრივ, და როგო-

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი. გერმანული იდეოლოგია, 1934 წ (რუს. ტექსტი),
გვ. 21.

² ფონემის შესახებ იხ. § 57.

რია ენის ზგერათა აკუსტიკური თვისებები, მეორე მხრივ. ამგვარად, ფონეტიკური აკუსტიკა და ზგერის ფიზიოლოგია განსხვავებული არიან, რამდენადაც ზგერათა ანალიზის დროს უნდა გაეარჩიოთ მსმენელის თვალსაზრისი და მოლაპარაკის თვალსაზრისი.

რა აზრი აქვს ზგერის აკუსტიკური და ფიზიოლოგიური თვისებების შესწავლას? ენა ურთიერთობისა და აზრთა გაზიარების საშუალებაა. მაგრამ ურთიერთობის საშუალებად გამოყენებული მთელი წინადადებები ან ცალკეული სიტყვები, და არა ცალკეული ზგერები.

მიუთითებენ — და სივსებით მართებულად, — რომ ენის ზგერთი შეზღვევლობისა და ცალკეულ ზგერათა თვისებების ცოდნა აუცილებელია უმწერლო ენისათვის ანბანის შექმნისას ანდა (ახალი დამწერლობის ან ძველი დამწერლობის მქონე ენების) ორთოგრაფიული საკითხების მოწესრიგებისას. როდესაც ახალ ენას ვსწავლობთ (ან ენას ვასწავლით ვისმე), მაშინაც საჭიროა მოცემული ენის ზგერათა თვისებების გათვალისწინება. გარდა ამისა ფონეტიკას მნიშვნელობა აქვს ლოგოპედიისათვის, მედიცინის იმ დარგისათვის, რომელიც მეტყველების მოშლილობას სწავლობს და ნკურნალობს.

ყველა ამ შემთხვევაში აშკარად ჩანს ფონეტიკის გამოყენებითი, პრაქტიკული მნიშვნელობა. მაგრამ ფონეტიკის მნიშვნელობა ამით არ ამოიწურება. რაში მდგომარეობს ფონეტიკის, როგორც ხანათმეცნიერო თეორიული დისციპლინის მნიშვნელობა?

ფონეტიკის თეორიული მნიშვნელობის დასასაბუთებლად არ გამოგვადგება დებულება, თითქოს ზგერა იყოს მნიშვნელობის მქონე ელემენტი სიტყვისა. ეს დებულება ვერ ჩაითვლება მართებულად: მნიშვნელობის მქონე უმცირეს ერთეულს მეტყველებისა წარმოადგენს სიტყვა და არა ზგერა¹.

რაიმე სიტყვა, მაგალითად, „სახელი“ მნიშვნელობის მქონეა, როგორც რაღაც მთლიანი, როგორც შეხამება გარკვეული ზგერებისა, რომლებიც განსაზღვრული თანამიმდევრობით არიან მოცემული.

სიტყვა „სახელი“ ექვსი ზგერისაგან შედგება (ს-ა-ხ-ე-ლ-ი), მაგრამ აქედან არ უნდა დავასკვნათ, თითქოს სიტყვის მნიშვნელობა განაწილებული იყოს ამ ექვს ზგერას შორის, თითქოს თითოეულ ზგერაზე მოდიოდეს მნიშვნელობის რაღაც ნაწილი და რომ ამისდა

¹ ცალკეულ შემთხვევებში სიტყვა შეიძლება ერთი ზგერისაგან შედგებოდეს, მაგრამ ასეთი შემთხვევები ისე იშვიათია, რომ მათი მიხედვით არავითარი ფორმულის ჩამოყალიბება არ შეიძლება, ამასთან, ასეთი ზგერები ჩვეულებრივად ეუროპო-რული კომპლექსების ნაჩენია.

კვალად თითოეული ბგერა წარმოადგენდეს მნიშვნელობის მქონე ერთეულს.

თუ ჩამოვაცილებთ ანა თუ იმ ბგერას, დავინახავთ, რომ სიტყვის მნიშვნელობა შეიცვალა (შდრ. სახელი — სახლე) ან ძველი მნიშვნელობა მოიშალა, ისე რომ ახალიც არ შექმნილა (შდრ. სახელი და „სხელი“; სახელი და „საელი“).

მაგრამ ჩვენ მივიღეთ ახალი მნიშვნელობის მქონე ახალი კონპლექსი („სახლი“) ან მნიშვნელობას მოკლებული ახალი კონპლექსები არა იმიტომ, რომ თითოეული ბგერა შეიცავს მნიშვნელობის რალაც ნაწილს და ამ ბგერის ჩამოცილებით ჩვენ შესაბამისი ცვლილება შეეიტანეთ სიტყვის მნიშვნელობაში. რა თქმა უნდა. ეს ასე არ არის (ასე რომ იყოს, ერთსა და იმავე ბგერას ყველა სიტყვაში ერთნაირი მნიშვნელობა ექნებოდა, ერთი და იგივე ბგერა ყველგან ერთგვარად შეცვლიდა მნიშვნელობას).

ამა თუ იმ ბგერის ჩამოცილებით ჩვენ დავარდვიეთ სიტყვა, როგორც მთლიანი ერთეული, რომელსაც უკავშირდება მნიშვნელობა. მაშასადამე, ცალკეული ბგერების ჩამოცილების ექსპერიმენტი იმასკი არ ამტკიცებს, რომ ცალკეული ბგერა არის სიტყვის მნიშვნელობის გარკვეული ნაწილის მატარებელი, რომ იგი წარმოადგენს მნიშვნელობის მქონე ელემენტს შეტყვევებაში; ბგერათა ჩამოცილების ექსპერიმენტი გახაზავს სიტყვის, როგორც მნიშვნელობის მატარებლის, მთლიანობას, გახაზავს, რომ მნიშვნელობა უკავშირდება სიტყვას, როგორც მთლიანს, და არა ცალკეულ ბგერებს. რომლებისაგანაც ის შედგება.

ამგვარად, არ შეიძლება ფონეტიკის თეორიული დასაბუთება იმაში ვეძიოთ, რომ ბგერა მნიშვნელობის მქონე ელემენტია შეტყვევებისა, და ბგერის შესწავლის საკიროება თეორიულად ამით საბუთდებო.

ხშირად მიუთითებენ, რომ ბგერის ფუნქციაა მნიშვნელობათა გარჩევა: „ქორი“, „ქარი“, „ქერი“: თ, ე, ი თითქოს სიტყვათა განმასხვავებლის ფუნქციას ასრულებენ. როცა ასე მსჯელობენ, შედეგს ურევენ მიზეზში: ამ სიტყვებში განსხვავება გამოვლინდა მხოლოდ ხმოვნებში (ო, ა, ე), მაგრამ აქედან არ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეს ხმოვნები ამ სიტყვებში მონაწილეობენ განსხვავების შესანარჩუნებლად, მონაწილეობენ იმისათვის, რომ არ მოვილოთ ომონიმიები (თუ „ქორი“, „ქარი“, „ქერი“ განსხვავდებიან მხოლოდ ხმოვნითი ელემენტით, ეს აიხსნება ისტორიულად — ამ სიტყვათა განსხვავებული წარმომავლობით). ბგერებს (ფონემებს) განმასხვავებელი ფუნქცია რომ ჰქონდეს, ენაში ომონიმების არ-

სებობა წეუძღვლებელი იქნებოდა (შდრ. 1. ბარბი: მთა და პარბი... 2. ბარბი: თოხი და ბარბი... 1. ხერხი: ხერხი სჯობია ღონესა... 2. ხერხი: განის ხერხით გახერხეს...)

ცალკეული ფონეტიკური ფაქტის მნიშვნელობის მქონეობის დასადასტურებლად ინტონაციის ფუნქციასაც იმორჩებენ.

მართლაც, ინტონაცია განასხვავებს თბრობითს, კითხვითს, ძახილის წინადადებებს. შდრ. ამხანაგმა მოიტანა წიგნი.—ამხანაგმა მოიტანა წიგნი?—ამხანაგმა მოიტანა წიგნი! ასეთ შემთხვევებში ინტონაციის მნიშვნელობა სრულიად უდავოა. მაგრამ ინტონაციის ასეთი როლი შეისწავლება სინტაქსში, სემასიოლოგიაში, სტრუქტურაში. ამდენად მას არ შეუძლია განსაზღვროს ფონეტიკური თვალსაზრისის სპეციფიკურობა. ფონეტიკაში ინტონაცია ფუნქციის მიხედვით არ განიხილება.

ენის ბგერითი მხარის შესწავლის თეორიული მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ ბგერითი ცვლილებების გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია დავამუშაოთ ლექსიკისა და გრამატიკული წყობას მცენიერული ისტორია, ერთი სიტყვით, ენის ისტორია; ხოლო ბგერითს ცვლილებებში ვერ გავგერკვევით, თუ არ ვიცით ბგერათა თვისებები.

აქედან გამომდინარეობს: ფონეტიკური გამოკვლევების ხიშიში ცენტრი ბგერით ცვლილებებზე მოდის. ანტონაც, როცა ბგერათა თვისებებს შეისწავლავთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოთ იმ მომენტებს, რომლებიც გეშველის იმის გაგებაში, თუ როგორ იცვლება ბგერები.

სწორედ ეს განსაზღვრავს სანეტყველო ბგერათა ფიზიოლოგიის წამყვან როლს¹ ფონეტიკურ აკუსტიკასთან შედარებით: სწორედ ბგერათა ფიზიოლოგია სდის გასაგებს ცვლილებათა უმეტესობას (რატომ გვაქვს ნათესაობით ბრუნვაში „მამის“ და არა „მამის“, რატომ ითქმის „გმირული“ და არა „გმირური“ და ა. შ.)-

¹ ფონეტიკაში ჩვეულებრივ დაპარაკობენ ბგერის სოციალური მხარის შესახებ: ეს არ არის საფუძველს მოკლებული, თუ მხვედრობაში აქვთ ის გარემოება, რომ ნეტყველების ბგერა უბრალოდ ფიზიკური ფაქტი კი არაა, არამედ განთავსდება მასალად ენაში, როგორც ურთიერთობა და ახრთა გაცულის სასაღებში. ამ მხრივ შეიძლება ვილაპარაკოთ ფონეტიკის სოციალური ასპექტის შესახებ, რამდენადაც ერთი და იგივე ბგერები სხვადასხვა ენაში ერთგვარად არ იცვლება: ცვლილებებს არა აქვს ხასიათი ფიზიკური კანონზომიერებისა. ესა თუ ის ბგერითი ცვლა ყველა ენაში არ დასტურდება, არამედ—ხოვ ენაში; ცულას ადგილი აქვს არა ყოველთვის, არამედ—გარკვეულ ეპოქაში

ამგვარი დ.ხუსტების გარეშე ბგერის სოციალურ ხასიათზე დაპარაკოვა უმართლებელია.

მეტყველების ბგერათა ფიზიოლოგიის წამყვანი როლი უფრო ნათელი გახდება, თუ მსედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ აკუსტიკური ხასიათის ყველა თავისებურებანი განისაზღვრება სა-მეტყველო აპარატის მოქმედებით (იხ. § 40).

ისტორიული ფონეტიკის გარეშე ვერ შეიქმნებოდა ისტორიულ-მედარებითა გრამატიკა, ისტორიული ენათმეცნიერება. შეიძლება ვადაუქარბებლივ ითქვას, რომ სწორედ ფონეტიკის წყალობით იქცა ენათმეცნიერება ერთ-ერთ ყველაზე ზუსტ საზოგადოებრივ მეცნიერებად.

§ 39. ბგერის დახასიათება აკუსტიკური თვალსაზრისით.

ბგერა წარმოადგენს შედეგს დრეკადი სხეულის მოძრაობათა, რომლებიც ჰაერის საშუალებით გადაეცემა (უჰაერო სივრცეში ბგერა არ ვრცელდება). დრეკადი სხეულის (სიმის, მემბრანის, სახმო სიმების...) რხევათა გარეშე ბგერა ვერ წარმოიქმნება. ადამიანის ყური აღიქვამს ბგერებს, თუ რხევათა რაოდენობა ერთ წამში (სექუნდში) არ არის 16-ზე ნაკლები და არ აღემატება 20 ათასს (როდესაც რხევათა რიცხვი 20 ათასზე მეტია, იგი აღიქმება არა როგორც ბგერა, არამედ როგორც ტყვილი ყურებში).

რხევათა ხასიათის ნიხედვით იქმნება ტონები და ჩქამები. ტონები ნიიღება, თუ რხევას რიტმული ხასიათი აქვს, ე. ი. თუ რხევა თანაბრად პერიოდულია. ჩქამები წარმოიშვება, თუ რხევა არ არის რიტმული, პერიოდული.

ბგერებში განასხვავებენ: სიძლიერეს, სიმაღლეს, ხანგრძლიობასა და ტემპრს.

ბგერის სიძლიერე დამოკიდებულია რხევათა გაქანებაზე: რაც უფრო დიდია გაქანება (მაგალითად, რხევადი სიმისა), მით უფრო ძლიერია ბგერა.

ბგერის სიმაღლე დამოკიდებულია რხევათა რაოდენობაზე: რაც უფრო დიდია რხევათა რიცხვი, მით უფრო მაღალია ბგერა. ყველაზე უკეთ აღიქმება რხევა 1500—3000 ფარგლებში.

ბგერის ხანგრძლიობა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რამდენ ხანს გრძელდება რხევა, წყვეტალია ის თუ ხანგრძლივი.

ბგერის ტემპრი დამოკიდებულია ძირითადი ტონისა და თანატონების ურთიერთობაზე. ტემპრის მიხედვით განსხვავებულია სხვადასხვა ინსტრუმენტის ერთნაირი სიმაღლის ბგერები, მაგალითად, ფიოლნოსი და ფანდურის, ვიტარისა და ჩონგურისა. ტემპრის განსხვავება უკავშირდება რეზონატორთა განსხვავებას.

ასეთია ბგერის ფიზიკური დახასიათება.

რაც შეეხება ბგერებს ადამიანის მეტყველებაში, უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი:

1. მეტყველების ბგერათა უმრავლესობა ჩქამებია, ისინი არ წარმოადგენენ წმინდა ტონებს.

2. მეტყველების ბგერათა სიძლიერე განისაზღვრება ამოსუნთქული ჰაერის ტალღის დაწოლით სახმო სიმებზე (ან წინააღმდეგობის სხვა ადგილებზე). შდრ. ბგერათა სიძლიერე ორატორის მეტყველებაში, როცა იგი მრავალრიცხოვან კრებაზე გამოდის დაროცა იგი ერთ პირთან საუბრობს, ანდა მახვილიანი ხმოვანი ბგერის სიძლიერე: *стенá, порогá, дѣрехи...*

3. მეტყველების ბგერათა სიმალღე განისაზღვრება სახმო სიმების სიგრძითა და დაკიმულობით. ბავშვებს, ქალებს სახმო სიმები უფრო მოკლე აქვთ, სიმები უფრო დაკიმულია, ბგერის სიმალღეც ამის შესაბამისად მეტია.

4. ხმოვანი ბგერების ხანგრძლიობა უფრო მეტია, ვიდრე თანხმოვნებისა, ამასთან თანხმოვნებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხანგრძლიობის მიხედვით.

5. მეტყველების ბგერათა ტემბრი განისაზღვრება პირისა და ცხვირის ღრუების, აგრეთვე ხახის ღრუს მოცულობითა და ფორმით.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ადამიანის მეტყველების ბგერათა აკუსტიკური დახასიათების ყველა მომენტი უკავშირდება მეტყველების ბგერათა წარმოქმნის ამა თუ იმ მომენტს, სამეტყველო ორგანოთა მოქმედებას, სხვა სიტყვებით, მეტყველების ბგერათა ფიზიოლოგიას. ამით გაიხაზება ფონეტიკის ამ დარგის ნიშნელობა.

§ 40. საშუალო აპარატი, მისი აგებულება და მისი ცალკეული ნაწილების ფუნქციები. ბგერის წარმოქმნის მასალას წარმოადგენს ამოსუნთქული ჰაერი (შესუნთქული ჰაერი ამ მიზნით, როგორც წესი, ვერ გამოიყენება). მაგრამ შესაძლებელია ჰაერი ამოსუნთქოთ და არ კი ვილაპარაკოთ. ამოსუნთქულ ჰაერს მხოლოდ სამეტყველო აპარატის წყალობით შეუძლია მეტყველების ბგერები წარმოქმნას. სამეტყველო ორგანოები განლაგებულია სასუნთქ მილზე.

ფილტვებიდან ამოსუნთქული ჰაერი ბრონქებიდან გადადის ხასუნთქ მილში (trachea), აქედან—ხორხში (larynx), ხორხიდან—ხახის ღრუში (pharynx), აქედან კი—ცხვირის ღრუში ანდა პირის ღრუში. ასეთია გზა, რომლითაც ამოსუნთქულ ჰაერი მომდინარეობს.

ბგერის წარმოთქმისათვის ყველაზე მნიშვნელოვანია ხახმო სიმები, რომლებიც ხორხშია მოთავსებული, და ენა—პირის ღრუში. ხორხი (larynx) საყლაპავი მილის წინ არის. ხორხი შედგება ხრტილებისაგან: ბექლისებრი ხრტილისაგან (cartilago cricoidea), ფარისებრი ხრტილისაგან (cartilago thyroidea) და ორი პირამიდისებრი (ანუ ციცხვისებრი) ხრტილისაგან (cartilaginee arytenoideae). ფარისებრი ხრტილის კედლებზე მოიპოვება ორი მორჩი, რომლებიც კუნთების საშუალებით ზევით უერთდება ენისკვეშა ძვალს (os hyoideum); ეს ძვალი ამოძრავებს ხორხს. ხორხი ზემოდან იხურება მოძრავი ხორხსარქველით (epiglottis). ხორხსარქველი კეტავს გზას ხორხისაკენ და საქმელი გადასრიალდება ხორხსარქველს ზემოთ საყლაპავ მილში.

ხორხში, როგორც ნათქვამი იყო, არის სახმო სიმები (chordae vocales). სახმო სიმების წინა დაბოლოება შეერთებულია ფარისებრ ხრტილში ხორხისათვის შიგნით. უკანა ბოლოებით ისინი ემაგრებული არიან პირამიდისებრ ხრტილებზე; ვინაიდან პირამიდისებრი ხრტილები მოძრავია, სახმო სიმებს შეუძლიათ შეეხონ ერთმანეთს, დაუახლოვდნენ ან დაშორდნენ; მათი დაშორებისას წარმოშობილ ნაპრალს ყიას უწოდებენ.

ხორხის (larynx) ზემოთ მოთავსებულია ხახის ის ღრუ (pharynx), რომელიც პირისა და ცხვირის ღრუებში გადადის. პირის ღრუს მოცულობა შეიძლება ძლიერ შეიცვალოს, რადგანაც ქვედა ყბა მოძრავია.

პირის ღრუს წინა საზღვარს ქმნის წინა კბილები (რომლებსაც გარედან ფარავენ ბაგეები—ზედა და ქვედა). კბილების ძირები ჩასმულია ბუდეებში; ბუდეების ზემოთ გამობურცულად ჩანს ნუნები (ალვეოლები). ზედა კბილების ალვეოლების შემდეგ იწყება მაგარი ხასა (palatum durum). უკან იგი გადადის რბილ ხასაში ანუ ხახის ფარდაში (velum palati). ეს უკანასკნელი ბოლოვდება ნაქით (uvula).

პირის ღრუში მოთავსებულია ენა, რომელსაც შეუძლია მიიღოს სხვადასხვა ფორმა და აწარმოოს სხვადასხვაგვარი მოძრაობა. ენაში განასხვავებენ: ენის წვერს, ენის წინა კიდეს (რომელშიაც ენის ზურგი უერთდება ენის ქვედა მხარეს), ენის ზურგს (წინა, შუა, უკანა ზურგი—ენისა), ენის ძირს.

ბგერების წარმოთქმაში მონაწილეობენ: სახმო სიმები, ენა, ბაგეები, წინა კბილები, ხასა (მაგარი და რბილი), ნაქი, ხახის უკანა კედელი, ქვედა და ზედა ყბა.

ზოგი ამათვანი აქტიურად მონაწილეობს: ე. ი. იღებს სხვადა-
არნ. ჩიკობავა. ენათმეცნიერების შესავალი

სამშობველო აპარატის ფორტიკალური
განაკვეთი¹

- 1—სახლო სიმი (მარჯვენა ნაწილი);
- 2—ხაზა;
- 3—რბილი სასა დაშვებელია;
- 4—რბილი სასა ეკერის ხაზის უკანა კედელს;
- 5—ცხვირის-ღრუ.

სახმო სიმები:

1. როცა ქღერძ.

2. სუნთქვისა და ყრუ ბგერაია წარმოქმნისას

3. ჩურჩულის გროს

¹ პროფ. ე. ა. ბოგოროდის ფიგნიდან

სხვა მდგომარეობას სხვადასხვა ბგერის წარმოთქმისას, ზოგი კი მონაწილეობს პასიურად, არ იცვლის მდგომარეობას ბგერათა წარმოების დროს.

აქტიური სამეტყველო ორგანოებია: სახმო სიმები, ენა, ჰაგეები, რბილი სასა, ნაჭი (და ქვედა ყბა).

პასიურია: წინა კბილები, ნუნები, მაგარი სასა, პახის უკანა კედელი (და ზედა ყბა).

§ 41. მეტყველების აქტიური ორგანოების მოქმედება. რა-
წი გამოიხატება მეტყველების აქტიური ორგანოების მოქმედება?
- ჯვეიწყით სახმო სიმებით. სახმო სიმებს შეიძლება ჰქონდეს სამი
სხვადასხვაგვარი მდგომარეობა: ერთი—სუნთქვის დროს, მეორე—
ბგერის წარმოების დროს, მესამე—ჩურჩულის დროს. სუნთქვის
დროს ხახმო სიმები ღიაა, ჰაერი ყიაში თავისუფლად ამოდის
ვამასთან ყია შესუნთქვისას უფრო ღიაა, ვიდრე ამოსუნთქვისას).
ღია დაუჭიმავე სახმო სიმები დამახასიათებელია სახმო სიმების
ანდიფერენტული მდგომარეობისათვის, როდესაც ისინი აქტიურად
არ მონაწილეობენ ბგერების წარმოთქმაში. ასეთსავე მდგომარეო-
ბაშია სახმო სიმები ყრუ ბგერების (კ, ტ, პ..., ქ, თ, ფ...) წარ-
მოთქმის დროს: მათ წარმოთქმაში სახმო სიმები არ მონაწილეობს.

სახმო სიმები შესაძლებელია მჭიდროდ დაუახლოვდნენ ერთმა-
ნეთს და დაიჭიონ. როდესაც ამოსუნთქული ჰაერი გაივლის და-
ჭიული სახმო სიმების ვიწრო ნაპრალებში, იგი ათრთოლებს და
აფლერებს მათ. ამას ადგილი აქვს როგორც ხმოვნების (ა, ი, უ...),
ივე მელერი თანხმოვნების (ბ, დ, გ, ზ, უ... ნ, ლ, რ...) წარმოთქმის
დროს. საკმარისია მივადოთ თითი ხორბისთავს (ან ყურები თითე-
პით დავიცოთ), რომ ვიგრძნოთ სახმო სიმების თრთოლევა ხმოვნე-
ბისა და მელერი თანხმოვნების (ბ, დ, გ, ზ...) წარმოთქმის დროს.
თანხმოვნები ყრუა, თუ მათი წარმოების დროს სახმო სიმები არ
აფლერენ. ასეთი ყრუ თანხმოვნებია: პ, ტ, კ... ფ, თ, ხ... (მღრ. ფ,
თ, ხ... და: ბ, დ, ზ...).

თუ სახმო სიმები დაუჭიმავეია, ხოლო ყია მეტ-ნაკლებად და-
ვიწროებული, მეტყველებას ჩურჩულის ხასიათი ექნება (ჩურჩული
შეიძლება წარმოიშვას დახურული ყიის შემთხვევაშიც, თუ ღია
რჩება ხრტილებშია ნაპრალი, ე. ი. ნაპრალი პირამიდისებრ ხრტი-
ლებს შორის): ხრტილებშია ნაპრალებში შეიქმნება ხახუნის ძლიერი
კვანძი.

სახმო სიმების მონაწილეობის გარეშე ხმა არ არსებობს, ვერ
წარმოთქვამთ მელერ ბგერებს: ხმოვნებს, სონანტებს, მელერ თან-

ზმოვნებს). სახმო სიმების მოქმედებასთან არის დაკავშირებული აგრეთვე ხმის სიმაღლე, რომლის ცვალებადობაც განსაზღვრავს მეტყველების მელოდიკას.

რბილი სასა (სასის ფარდა) ინდიფერენტულ მდგომარეობაში თავისუფლადაა ჩამოშვებული და გზას უხსნის ამოსუნთქულ ჰაერს ცხვირის ღრუსაკენ; მაგრამ იგი შეიძლება მიუახლოვდეს ხახის უკანა კედელს (ან შეეხოს მას) და ამგვარად გაუძნელოს (ან შეეც-რას) ჰაერს გზა ცხვირის ღრუსაკენ.

ეგრეთწოდებული ცხვირისმიერი ბგერების (მ, ნ) წარმოთქმის დროს ამოსუნთქული ჰაერი გადის ცხვირის ღრუში, მაშასადამე, რბილი სასა არ იღებს აქტიურ მონაწილეობას. მაგრამ სხვა, არა-ცხვირისმიერი, ე. წ. წმინდა ბგერების წარმოთქმის დროს საჭიროა, რომ რბილმა სასამ დაუკეტოს ჰაერს გზა ცხვირის ღრუსაკენ, ე. ი. საჭიროა რბილი სასის აქტიური მონაწილეობა. თუ რბილი სასა დეფექტურია, ჰაერის დენა ცხვირის ღრუში არ შეწყდება და ყველა ბგერა „ცხვირში გამოითქმება“: მივიღებთ დუდღუნა მეტყველებას.

ნაქი აქტიურად მონაწილეობს ფრანგული მეტყველების თავისებური რ ბგერის წარმოთქმისას (ესაა „ნაქისმიერი რ“, იგი ლ-საკით-ისმის).

სამეტყველო აპარატის ყველაზე აქტიურ ორგანოს წარმოადგენს ენა. რომ სახმო სიმების აქტიურობა გამოვავლინოთ, ამისათვის საჭიროა სპეციალური ცოდნა; ენის მოძრაობა კი ბგერათა წარმოთქმისას საგანგებო შესწავლის გარეშეც ცხადია: იგი თვალში ეცემა კაცს. ამიტომ არ არის შემთხვევითი, რომ აღდამიანის მეტყველებას „ენა“ დაარქვეს¹.

ენის ყველა ნაწილს არ შეუძლია ერთნაირად აქტიური იყოს. ყველაზე მეტი შესაძლებლობა მოეპოვება ენის წინა ნაწილს: იგი ყველაზე მოძრავია და შესაბამისად ყველაზე აქტიურიც. ნაკლები შესაძლებლობა აქვს ენის შუა ნაწილს და კიდევ უფრო ნაკლები — უკანა ნაწილს.

ენის წინა ნაწილს შეუძლია მიეზღინოს ზედა კბილებს: ამას ადგილი აქვს ისეთი თანზმოვნების წარმოების დროს, როგორიცაა: დ, ტ, თ, ნ... მათ წინაენისმიერებში ანუ დენტალეზი (კბილისმიერები) ეწოდება². ენის წინა ნაწილი შეიძლება მიუახლოვდეს ზედა კბილებს (მაგალითად, ზ-ს წარმოთქმის დროს). ენის წინა ნაწილი შესაძლებელია მიეზღინოს ზედა კბილების ნუნებს (ასე:

¹ ასეა, მაგალითად, ქართულში, რუხულში.

² ლათინ. dcnს „კბილი“, dentes „კბილება“.

წარმოითქმის, მაგალითად, ინგლისური *d, t...*), შესაძლებელია მიუხაზლოვდეს ნუნებს (მაგალითად, შ, ჟ... ბგერათა წარმოთქმის დროს). ენის წინანაწილი შესაძლებელია ერთ მხარეზე გადაიწიოს და ჰაერს გასასვლელი დაუტოვოს გვერდით (ასე წარმოითქმის ეგრეთწოდებული ლატერალი ბგერები ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში; მაგალითად: ხუნძური ლ'...).

წინაენისმიერ ბგერათა მრავალფეროვნება განისაზღვრება იმით, რომ ენის წინა ნაწილს მოძრაობის ყველაზე მეტი შესაძლებლობა აქვს კბილებისა და ნუნების მიმართ.

ენის შუა ნაწილმა შეიძლება შეიცვალოს თავისი მდგომარეობა მაგარი სასის მიმართ, მიუხაზლოვდეს ან დაშორდეს მას. ენის შუა ნაწილი აწეულია ე, ი- ხმოვნების წარმოების დროს. მაგრამ ასეთივე მდგომარეობა შეიძლება შეენიშნოთ თანხმოვანთა წარმოების დროსაც (იქნება ეს წინაენისმიერი თანხმოვნები თუ უკანაენისმიერები): ამგვარად იწარმოება პალატალური ანუ რბილი თანხმოვნები: ტ' (тх), ნ' (нх)... გ', კ'. მათ რბილი ეწოდებათ აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით, ფიზიოლოგიურად კი ისინი ხასიათდებიან, როგორც პალატალურები ანუ შუაენისმიერები. ენის უკანა ნაწილის აქტიურობა ვლინდება ზოგი ხმოვნის (ო, უ) და თანხმოვნის (კ, გ...) წარმოთქმის დროს. ამ ბგერებს უკანაენისმიერები ეწოდება.

ბაგეების აქტიურობა შეიძლება გამოვლინდეს როგორც ხმოვნების (ო, უ...), ისე თანხმოვნების (პ, ბ, მ...) წარმოების დროს. ასეთ ბგერებს ბაგისმიერები ეწოდება. თუ აქტიურად მონაწილეობს როგორც ზედა, ისე ქვედა ბაგე, ბგერას უწოდებენ წყვილ-ბაგისმიერს ანუ ბილაბიალურს. მაგრამ ბგერის წარმოებაში შესაძლებელია აქტიური მონაწილეობა მიიღოს მხოლოდ ქვედა ბაგემ, როშელიც ეხება ზედა კბილებს (ბგერა ფ) ან უხაზლოვდება მათ (ბგერა ვ). ასეთ ბგერებს უწოდებენ ბაგე-კბილის მიერებს ანუ ლაბიო-დენტალურებს.

ამა თუ იმ ბგერის წარმოთქმისათვის არ არის საკმარისი სამეტყველო აპარატის ერთი რომელიმე ორგანოს აქტიურობა. როგორც წესი, ბგერის წარმოთქმაში მონაწილეობას იღებს რამდენიმე ორგანო. მაგალითად, ბგერა ბ-ს წარმოთქმისათვის საჭიროა აქტიური მონაწილეობა მიიღონ: სახმო ხიმებმა (სახმო სიმები თრთიან, ღლერენ!), რბილმა სასამ (რბილი სასა მიიწევეს ხახის კედლისაკენ და გზას დაუხშავს ჰაერს ცხვირის ღრუსაკენ!), ბაგეებმა (ბაგეები შეესებიან ერთმანეთს).

§ 42. **ბგერის არტიკულაცია და საარტიკულაციო ბაზისი.** ბგერის წარმოქმნას სამეტყველო აპარატის მოქმედების შედეგად ეწოდება ბგერის არტიკულაცია. ერთგვარი ბგერები სხვადასხვა ენებში შესაძლებელია განსხვავებულად იწარმოებოდნენ. ასე, მაგალითად, წინაენისმიერი თ, დ, ტ ქართულ ენაში ზედა კბილებთან წარმოითქმის, ინგლისური t, d — ნუნებთან. ქართულისა და სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების ყრუ პ, ტ, კ... იწარმოება არა ამოსუნთქული ჰაერის გამოყენებით, არამედ იმ ჰაერით, რომელიც ხორხს ზედა ღრუებში იმყოფება. ასეთ ბგერას უწოდებენ აბრუპტივს (გ. ახვლედიანი). ასეთი ბგერების წარმოთქმა აქუსტიკურად ხასიათდება თავისებური სიმკვეთრით.

ბგერათა არტიკულაციის თავისებურებანი შესაძლებელია არც ისე გვეცემოდეს თვალში; მაგრამ ოდნავ შესამჩნევი თავისებურებებიც კი არ არის მოკლებული მნიშვნელობას იმ თავისებურ მდგომარეობის თვალსაზრისით, რომელიც ახასიათებს სამეტყველო აპარატს ამა თუ იმ ენაზე ლაპარაკის დროს. სამეტყველო აპარატის საწარმოთქმო განწყობას, რომელიც დამახასიათებელია ამა თუ იმ ენისათვის, ეწოდება საარტიკულაციო ბაზისი. ენათა საარტიკულაციო ბაზისები მეტწილად განსხვავებულია ერთმანეთისაგან. როდესაც ახალ ენას სწავლობენ, ჯერ ამ ენის ბგერებს წარმოთქვამენ მშობლიური ენის საარტიკულაციო ბაზისის საშუალებით, — წარმოთქვამენ, როგორც იტყვიან ხოლმე „აქცენტით“. მხოლოდ შემდეგში, როდესაც ენას დაეუფლებიან, თანდათანობით ითვისებენ ახალ საარტიკულაციო ბაზისსაც, თუმცა ხშირად უფრო ძნელია სრულყოფილად დავეუფლოთ ახალ საარტიკულაციო ბაზისს, ვიდრე დავეუფლოთ ახალი, არამშობლიური ენის ლექსიკასა და გრამატიკულ წყობას.

§ 43. **ბგერათა კლასიფიკაცია. ხმოვნები და მათი კლასიფიკაცია.** ძველთაგანვე მიღებულია მეტყველების ბგერათა დაყოფა ორ ძირითად ჯგუფად: ერთს ქმნიან ხმოვნები (ა, ე, ი, ო, უ) — მეორეს — თანხმოვნები (ბ, პ, დ, ტ, კ, გ...). ხშირად ცალკე ჯგუფად გამოყოფენ სონანტებს ანუ ნარანარა ბგერებს (მ, ნ, ლ, რ) — როგორც გარდამავალ კატეგორიას ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის, მაგრამ უფრო ბუნებრივია ისინი არ გამოვეყოთ თანხმოვანთა ჯგუფიდან, რომლებთანაც ისინი უფრო ახლოს არიან თავისი თვისებებით.

ხმოვან ბგერებს თანხმოვნებისაგან განსხვავებით ახასიათებს არტიკულაციის შემდეგი თავისებურებები: 1. ხმოვნების წარმო-

თქმისას ჰაერის ნაკადს არ ხედება დაბრკოლება, იგი დაუბრკოლებლივ მიჰქინარეობს; 2. სამეტყველო აპარატის დაქიმულობა თანაბარია; 3. ჰაერის ნაკადი ხმოვნების წარმოთქმისას სუსტია. თანხმოვნების წარმოთქმის დროს კი: 1. ჰაერის ნაკადს უბლება (ამა თუ იმ სახეს) დაბრკოლების გადალახვა. 2. ყველაზე მეტი დაქიმულობა იგრძნობა დაბრკოლების გადალახვისას და 3. ჰაერის ნაკადი უფრო ძლიერია, ვიდრე ხმოვნების წარმოთქმის დროს.

უნდა აღინიშნოს, რომ მკვეთრად უპირისპირდება ერთმანეთს ხმოვნები და ყრუ თანხმოვნები; მტლერი თანხმოვნები და, განსაკუთრებით ნარნარები (სონანტები) აშგვარადვე არ უპირისპირდება ხმოვნებს; ნარნარათა არსებობა ხმოვანთა და თანხმოვანთა დაპირისპირებას პირობითს ხასიათს აქლევს.

ემპირიულად ხმოვნებს უპირისპირებენ თანხმოვნებს მარცხლის წარმოების პრინციპის მიხედვით: ხმოვანი ქმნის მარცვალს, თანხმოვანი კი — არა; რამდენი ხმოვანიცაა სიტყვაში, იმდენივეა მარცვალი. მაგრამ ეს ემპირიული წესიც ვერ გვშეველის კრიტიკულ შემთხვევებში (რ, ლ და ნ, მ-ც კი შეიძლება ქმნიდნენ ზოგ ენაში მარცვალს).

სპეციალურ ლიტერატურაში წამოყენებულია დებულება, რომლის მიხედვითაც ხმოვნები სტატიკურნი არიან, თანხმოვნები კი — დინამიკურნი: ხმოვანთა არტიკულაცია წარმოებს ორგანოებით, რომლებიც უცვლელ მდგომარეობაში იმყოფებიან, თანხმოვანთა არტიკულაცია კა — მოძრაობაში მყოფი ორგანოებით. მაგრამ ზოგი თანხმოვანიც (ს, შ... და სხვა ნაპარალოვანი თანხმოვნები) ხომ სტატიკურია. ამრიგად, ეს კრიტერიუმიც ყველგან არ გვშეველის.

ხმოვნები ზოგ ენაში მეტია, ზოგში — ნაკლები. ასე. შაგალითად, ქართულ ენაში ხუთი ხმოვანია: ა, ე, ი, ო, უ; რუსულში — ექვსი: ა, ე, ი, ს, ო, უ; ინგლისურში — 21 (მათ რიცხვში ! 2 მარტივი); სუანურში — 16 მარტივი ხმოვანია. ენათა უმრავლესობაში გვხვდება ხუთი ძირითადი ხმოვანი: ა, ე, ი, ო, უ (თუკა ისეთი ენებიც არსებობს, რომლებშიაც გარჩეულია მხოლოდ სამი ძირითადი ხმოვანი ბგერა: ა, ე, ი)¹.

ხმოვნები შეიძლება დავაჯგუფოთ იმის მიხედვით, თუ ხმოვნის წარმოთქმისას: 1. რა მდგომარეობა აქვს ენას, 2. რა მოპაწილეობას იღებენ ბაგეები და 3. რა მდგომარეობაშია რბილი სახა.

ენა შეიძლება მოძრაობდეს მორიზონტალურად (გაღვიწკვლეოს წინ ან უკან) და ვერტიკალურად (აწიოს მაგარი სახისაკენ ან

¹ ასეთი ვითარება გვაქვს ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში.

დაეშვას). პირველ შემთხვევაში — ენის მდგომარეობის შესაბამისად — ჩვენ გვექნება წინა რიგის, უკანა რიგისა და შუა რიგის ხმოვანი. წინა რიგის ხმოვანი იწარმოება, როდესაც წინ წაწეული ენა წვერით ქვედა კბილებს ებჯინება, ხოლო პირის უკანა ღრუში იკმნება თავისუფალი არე. წინა რიგის ხმოვნებია *ი, ე*.

უკანა რიგის ხმოვანი მაშინა გვაქვს, თუ უკან დაწეული ენა უახლოვდება რბილ სასას, ენის წვერი კი დაშვებულია და რამდენადმე დაშორებული ქვედა კბილებს. უკანა რიგის ხმოვნებია — *ო, უ*. საშუალო მდგომარეობა უკავია ენას შუა რიგის ხმოვნების დროს; შუა რიგის ხმოვანია *ა*.

იმის მიხედვით, თუ რამდენად აწეულია ენა მაგარი სასისაკენ, განასხვავებენ მაღალი აწეულობის (ასეთია: *ი, უ*), დაბალი აწეულობის (ასეთია *ა*) და საშუალო აწეულობის (ხმოვნები *ე, ო*) ხმოვნებს. მაღალი აწეულობის ხმოვანი (*ი, უ*) ჩვეულებრივ დაკიმულ (ანუ დახურულ, ვიწრო) ხმოვნად ითვლება, დაბალი აწეულობის ხმოვანი, პირიქით დაუკიმავი (ანუ ღია, ფართო) ხმოვანია, მაგრამ ზშირად ლაპარაკობენ ღია *ი-სა* ან *ო-ს* და დახურული *ი-სა* ან *ო-ს* შესახებ ერთმანეთთან შეფარდებით.

ბაგეების მონაწილეობის მიხედვით განასხვავებენ ბაგისმიერ (ანუ ლაბიალიზებულ ხმოვნებს), სმოვნებს, როგორცაა *უ, ო* და არაბაგისმიერებს (ანუ არალაბიალიზებულებს); ასეთებია *ი, ა, ე*.

ხმოვნების წარმოთქმის დროს რბილი სასა, როგორც წესი, ებჯინება ხახის უკანა კედელს და ამოსუნთქული ჰაერის ნაკადს უხშავს გზას ცხვირის ღრუსაკენ. ჰაერის ნაკადი გამოდის პირის ღრუში. ასეთ შემთხვევაში მიიღება წმინდა ხმოვნები. მაგრამ რბილი სასა შესაძლებელია დაშვებული დარჩეს და მაშინ ჰაერის ნაკადი მოხვდება ცხვირის ღრუში და გვაძლევს ცხვირის მიერობით დახასიათებულ ხმოვნებს, — ნაწალიზებულ ხმოვნებს. ასეთი ხმოვნები ახასიათებს, მაგ., ფრანგულ ენას.

§ 44. გრძელი ხმოვნები. ხმოვანი შეიძლება იყოს გრძელი და მოკლე. განსხვავება მათ შორის რამდენობრივია: გრძელი ხმოვნის არტიკულაცია შესაძლებელია მოკლე ხმოვნის არტიკულაციაზე ორჯერ უფრო ხანგრძლივი იყოს. გრძელი და მოკლე ხმოვნების არტიკულაციის ხანგრძლიობის აბსოლუტური სიდიდე დამოკიდებულია მეტყველების ტემპზე: როცა მეტყველების ტემპი სწრაფია (მაგალითად, ცხარე კამათის დროს, სხაპა-სხუპით ლაპარაკის დროს), ხმოვნები არ წარმოითქმის იმავე ხანგრძლიობით.

როგორც დამახასიათებელია, მაგალითად, რადიოს დიქტორის მეტყველებისათვის. მაგრამ, მეტყველების როგორც სწრაფი, ისე ზელი ტემპის დროს რაოდენობრივი შეფარდება გრძელი და მოკლე ხმოვნისა დაცულია.

განსხვავებენ ხმოვნის სიგრძეს „ადგილმდებარეობის მიხედვით“ (de positione — მაგალითად, ორი თანხმოვნის წინ) და „ბუნებრივ სიგრძეს“ (de natura), ე. ი. სიგრძეს ხმოვანი ბგერის ადგილმდებარეობისაგან დამოუკიდებლად. ასეთი სიგრძე ახასიათებდა ხმოვნებს, მაგალითად, ბერძნულსა და ლათინურში (სადაც იგი გრამატიკული ფორმების სხვაობასაც უჩვენებდა). ბერძნულ და ლათინურ ენებში გრძელი და მოკლე ხმოვნების განსხვავება საფუძვლად ედო ლექსთწყობას (ე. წ. მეტრიკული ლექსთწყობა).

§ 45. დიფთონგი და ტრიფთონგი. ხმოვანი ბგერა მარცვალს ქმნის (ბა-ლა-ხი, მე-ზო-ბე-ლი, მცე-ნა-რე...).

ორი (და სამი) ხმოვანი უშუალო მეზობლობაში შეიძლება მოგვევლინოს, როგორც სრული, თანაბარი სიდიდის ფონეტიკური ერთეული, და თითოეულმა მათგანმა წარმოქმნას მარცვალი (ააშენა, დღეები, ფილოლოგიის, ზოოლოგია... დააარსა, გააადვილა...). მაგრამ ორმა ხმოვანმა ბგერამ შესაძლებელია ერთი მარცვალი შექმნას, ამასთან ერთი ხმოვანი სრულადაა დაცული, მეორე კი მოკლე (სუსტი) იქნება. ორი ხმოვნის ასეთ შეერთებას ერთ მარცვალში ეწოდება დიფთონგი (ბერძნულისაგან *dis* „ორმაგი“, *phthongos* „ბგერა“). ასეთია: აჲ, ეჲ, ოჲ, უჲ... აა, აე, აო, აუ...

დიფთონგებში ჩვეულებრივ მონაწილეობენ **ჲ** და **ჟ** (წყვილბავისნიერი *w*); **ჲ** მომდინარეობს **ი** ხმოვნიდან, **ჟ** — **უ** ხმოვნიდან.

დიფთონგი დამავალია, როდესაც ის იწყება სრული ხმოვნით და გადადის სუსტ ხმოვანში: რუს. *яаѣ, эаѣ, оаѣ, уаѣ, ааѣ...* ძვ. ქართულის: ძმაჲ, დღეჲ, ყრუჲ...

დიფთონგს აღმავალი ეწოდება, როდესაც იგი იწყება სუსტი ხმოვნით და გადადის სრულ ხმოვანში. გერმ. *ja (აა) „კი“, „დიახ“, ფრანგ. moi (მჟა) „მე“...*

ნამდვილ დიფთონგებად ითვლება დამავალი დიფთონგები. დიფთონგის ანალოგიით ნაწარმოებია ტერმინი მონოფთონგი („ცალხმოვანა“...).

დიფთონგების გარდა შესაძლებელია ტრიფთონგებიც: სამი ხმოვნის შეერთება ერთ მარცვალში (ინგლ. *twenty-storeyed* 'ტრენტი-სტორეიდ') „ოცსართულიანი“: *eye* ერთ მარცვალს ქმნის).

§ 46. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია და ამ კლასიფიკაციის საფუძვლები. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია უფრო რთულია, ვინაიდან თანხმოვანთა დახასიათებისას გასათვალისწინებელია ბევრად მეტი მომენტი, ვიდრე ხმოვანთა კლასიფიკაციის დროს.

წარმოთქმაში ჩქამისა და ხმის მონაწილეობის მიხედვით თანხმოვნები იყოფა ორ ძირითად ჯგუფად: ერთს ქმნიან ჩქამიერი თანხმოვნები (პ, ტ, კ, ბ, დ, გ, ხ, ზ, შ, ჟ...); მეორეს—ხმოერი (ნარნარა) თანხმოვნები (მ, ნ, ლ, რ). ჩქამიერები შედგებიან ან მხოლოდ ჩქამისაგან, ან ჩქამისა და ხმისაგან, მაგრამ ისე კი, რომ ჭარბობს ჩქამი. ჩქამს იწვევს დაბრკოლების გადალახვა მათი წარმოთქმის დროს. სონორ თანხმოვნებში ჭარბობს ხმა, რომელიც სახმო სიმების ვიბრაციის შედეგს წარმოადგენს.

დაბრკოლების ხასიათის მიხედვით თანხმოვნები იყოფა: ხშულებად (ბ, დ, გ, ფ, თ, ქ, პ, ტ: კ...) და ნაპრალოვნებად (ხ, ზ, შ, ჟ...).

ყოველი ბგერის არტიკულაციაში განარჩევენ სამ მომენტს ანუ ფაზას.

პირველ ფაზას ეწოდება შემართვა (ანუ ექსკურსია; ლათ. *excursio* „გამორბენა“): ესაა ნეიტრალური (საერთოდ წინანდელი) მდგომარეობიდან სამეტყველო ორგანოების გაუასვლა იმ მდგომარეობაში, რომელიც წარმოსათქმელი ბგერის საწარმოებლად არის საჭირო.

მეორე ფაზას ქმნის დაყოვნება (ანუ მწვერვალი), როდესაც სამეტყველო ორგანოები ბგერის წარმოსათქმელ მოძრაობას შეასრულებენ (ანდა საამისოდ საჭირო მდგომარეობაში რჩებიან).

მესამე ფაზას შეადგენს დამართვა (ანუ რეკურსია, ლათ. *recursio* „უკუბრუნა“).

ხშულ თანხმოვანთა წარმოთქმისას პირველ ფაზას (შეპართვას, ექსკურსიას) ქმნის ხშვა (ანუ იმპლუსია; ლათ. *implosio* „ხმაურით დახურვა“), მესამე ფაზას განხშვა (ანუ სკლამა, ექსპლუსია; ლათ. *explosio* „ხმაურით გახსნა“). მეორე ფაზა — ე. ი. ხშვასა და განხშვას შორის — ხშულ თანხმოვანთა წარმოებაშიც დაყოვნებაა.

ასე, მაგალითად, ბ ბგერის წარმოთქმისას ხშვას ბაგეები აწარმოებენ, დ-ს წარმოთქმისას კი — ენა, რომელიც ზედ კბილებს ებჯინება.

განხშვის მეყსეულობა აკუსტიკურად აღიქმის, როგორც სკლამა. აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით ხშულებს მსკდომე-

ბი (ანუ ექსპლოზიურები) ეწოდება. რამდენადაც ზენ უპირატესობას ვანიჭებთ ბგერის არტიკულაციას აქუსტიკურ მომენტთან შედარებით, ბუნებრივად მიგვაჩნია ამ ბგერებს ხშულები ვუწოდოთ. ასეთი ხშული თანხმოვნებია, მაგალითად: პ, ტ, კ, ზ, ღ, გ, მ, ნ, ლ...

თუ ხშვის დაყოვნება გრძელდება, მივიღებთ გრძელ თანხმოვანს; ასეთია ორი ერთნაირი თანხმოვნის წარმოთქმა უშუალო შემობლობაში: ადიღდა, შედეღდა... ნამშა, გემშა... აქ ორი ღ-ს, ორი მ-ს ნაცვლად წარმოითქმის ერთი თანხმოვანი — ღ, მ, — მაგრამ ხშვის უფრო ხანგრძლივი დაყოვნებით, — ესაა „გრძელი ღ“, „გრძელი მ“.

ნაპრალოვანთა არტიკულაციის დროს ორგანოები კი არ იკეტება, არამედ მხოლოდ უახლოვდება ერთმანეთს; ხშვის ნაცვლად მიიღება ნაპრალი და ის ქმნის დაბრკოლებას. ნაპრალში გავლილი ჰაერი ხახუნს იწვევს. ასე იწარმოება, მაგალითად: ხ, შ, ზ, ჟ, ხ, ღ. ასეთ თანხმოვნებს უწოდებენ ნაპრალოვნებს, რამდენადაც მხედველობაში გვაქვს დაბრკოლების ხასიათი, ანდა სპირანტებს ანდა კიდევ ფრიკატივებს, რამდენადაც მხედველობაში იღებენ ჰაერის ხახუნს (ლათ. fricare „ხახუნი“).

ნაპრალოვანთაგან უნდა განვასხვავოთ ფშვინვიერები ანუ ასპირატები, რომელთა წარმოთქმა ხასიათდება ძლიერი ფშვინვით. ასეთია ქართული და სომხური ფშვინვიერები ფ, თ, ქ, რუსული ფ, თ, ყ, ბერძნული მ, ფ, ძველი ინდური ძი, თი, კი, ხი, ძი, გს...

ნაპრალოვანი თანხმოვნები — ხშულებისაგან განსხვავებით — მყოვარებია: ხ, ზ, შ, ჟ...; მათი წარმოთქმა შესაძლებელია გაბმულად.

მარტივ ხშულ და ნაპრალოვან ბგერებს უპირისპირდება რთული თანხმოვნები ანუ აფრიკატები (ძ, ჯ, ც, ჩ, წ, ქ...). აფრიკატების არტიკულაცია აერთიანებს ხშულებისა და ნაპრალოვნების არტიკულაციასა და გარკვეულ მომენტებს: პირველი ორი მომენტი — ხშვა და დაყოვნება — აფრიკატის არტიკულაციაში წარმოებს ისევე, როგორც ეს ხშულებთანა გვაქვს, უკანასკნელი მომენტი — განხშვა — წარმოებს ისე, როგორც ნაპრალოვნებისა. ამგვარად ც თითქოს შედგენილია თ+ს, ჩ=თ+შ, ასევე: ძ=ღ+ზ, ჯ=ღ+ჟ, წ=ტ+ხ, ქ=ტ+შ. ცხადია, ც არ უდრის თს-ს, ისევე როგორც ჩ არ შეიძლება ჩავთვალოთ თ-სა და შ-ს შენაერთად და ა. შ. აფრიკატებში (ც, ჩ, ძ, ჯ, წ, ქ) ეს ელემენტები ორგანულადაა შერწყმული. ანიტომ აფრიკატებს შერწყმულ თანხმოვნებასაც უწოდებენ...

დაბრკოლების წარმოქმნის ადგილის მიხედვით გვექნება თანხმონები:

წყვილბაგისმიერები (ანუ ბილაბიალურები): ბ, მ.

ბაგე-კბილისმიერები (უფრო ზუსტად: კბილ-ბაგისმიერები ანუ დენტო-ლაბიალურები): ვ, ფ.

წინაენისმიერები: კბილისმიერები (დენტალურები): დ, ტ, ნ, ლ, ს, ზ, ც.

ნუნისმიერები (ანუ ალვეოლურები): ჯ, ჩ, შ, მ, თ, რ.

შუაენისმიერები (პალატალურები): ა.

უკანაენისმიერები (ველარულები): გ, კ, ქ, ხ, ღ.

ხახისმიერები (ფარინგალები): ყ, ჳ.

ხორხისმიერები (ლარინგალები): ჰ.

რბილი ხახის მონაწილეობის მიხედვით:

წმინდა (არაცხვირისმიერი) თანხმონები — რბილი სასა აწეულია და ხურავს გზას ცხვირის ღრუსაკენ (ბ, დ, პ, ტ, ფ, კ, ზ, ქ, ს, ზ, ც...).

ცხვირისმიერები—რბილი სასა დაშვებულია, ჰაერი გამოდის ცხვირის ღრუში (მ, ნ).

სახმო სიმების მონაწილეობის მიხედვით გვექნება თანხმოვნები:

მუდრები: მათი წარმოებისას სახმო სიმები ეღერენ: ბ, დ, გ, ზ, თ, მ, ნ, ლ, რ, ვ.

ურუები: მათი წარმოქმნის დროს სახმო სიმები არ ეღერენ: პ, ტ, ს, შ, ფ, თ, ხ.

გარდა ამისა, შეიძლება ვილაპარაკოთ თანხმოვანთა ნაწალიზაციის (იხ. გვ. 148), ლაბიალიზაციის (იხ. გვ. 152), პალატალიზაციის (იხ. გვ. 149) შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ლაბიალიზაციის, პალატალიზაციის შედეგად შესაძლებელია წარმოიშვას დამოუკიდებელი ფონემები (ასე, მაგალითად, აფხაზურ ენაში არსებობს ლაბიალიზებული წინაენისმიერი ფონემები: დ°, ტ°, ძ°, ც°...), პალატალური: გ°, ქ°...

§ 47. თანხმოვანთა არტიკულაციის თავისებურებანი და მათი ცვლის შესაძლებლობანი. თანხმოვანთა სრული დახასიათება შეიძლება წარმოვადგინოთ, თუ გავითვალისწინებთ ყველა შემოთქამოვლილ მომენტს: ჩქამიერია თანხმოვანი თუ სო-

თანხმოვანი შ არის:

ჩქამიერი

წმინდა

წართვი

ნაპრალოვანი

ნუნისმიერი

ყრუ

ფშვინვიერი

თანხმოვანი ჩ არის:

ჩქამიერი

წმინდა

რთული

ხშული

ნუნისმიერი

ყრუ

ფშვინვიერი

თანხმოვანი ც არის:

ჩქამიერი

წმინდა

რთული

ხშული

წინანისმიერი

ყრუ

ფშვინვიერი

თანხმოვანი ჯ არის:

ჩქამიერი

წმინდა

რთული

ხშული

ნუნისმიერი

მჟღერი

არაფშვინვიერი

თანხმოვნები შეიძლება ქმნიდნენ წყვილ ელემენტებს (მაგალითად, რუსული ენის ნ—ა, კ—რ, ც—ш, ი—ყ, რ—к...), ანდა იყვნენ ცალ-ცალკედ (მაგალ. რუს., ქართ. შ, წ, ლ, რ...). იბერიულ-კავკასიურ ენებში წყვილეულებისა და ცალეულების გარდა მოგვეპოვება სამეულებიც; სამეულს ქმნის მჟღერი, ყრუ ფშვინვიერი და მკვეთრი (გ. ახვლედიანი); სამეულებია: ბ, ფ, პ; ღ, თ, ტ; ძ; ც, წ; ჯ, ჩ, ჰ; გ, ქ, კ. აღიღურ (ჩერქეზულ) ენებში ოთხეულებსაც გამოყოფენ (გ. როგაეა). ოთხეულში შედის: მჟღერი, ყრუ ფშვინვიერი, მკვეთრი და ნახევრად მკვეთრი.

რაც უფრო მეტი ხაერთო ნიშნები აქვს ორი ბგერის არტიკულაციას, მით უფრო ადვილად შეიძლება შეენაცვლონ ისინი ერთმანეთს, გადავიდნენ ერთი-მეორეში: ბ და მ, ღ და ნ, ხ და ზ, ს და შ, ც და ჩ შეუდარებლად უფრო ადვილად შეიძლება შეენაცვლონ ერთმანეთს, ვიდრე, მაგალითად, ბ და ღ, მ და პ, რომ არ ეილაპარაკოთ ისეთ ზგერებზე, როგორცაა, ბ და ტ, ნ და კ, ს და ჯ... შუამავალი საფეხურების გარეშე ეს უკანასკნელები საერთოდ არ შეიძლება გადავიდნენ ერთი მეორეში: იმდენად განსხვავებულია მათი არტიკულაცია.

§ 48. ბგერის წარმოება ცალკე და სხვა ბგერებთან ერთად (კონარტიკულაცია). ზევით ბგერათა წარმოებას რომ ვახასიათებდით, მხედველობაში გვქონდა ცალკე აღებული ბგერა. ცოცხალს მეტყველებაში ცალკე აღებული ბგერები კი არა გვაქვს, აქ

სიტყვები და სიტყვებისაგან შემდგარი წინადადებებია მოცემული. ცოცხალ მეტყველებაში ბგერათა შენაერთები გვაქვს.

როცა რამდენიმე ბგერა ერთად იწარმოება, თითოეული მათგანის წარმოება გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის. ამრიგად, უნდა განვსხვავოთ ცალკე აღებული ბგერის წარმოება (არტიკულაცია) და ერთმანეთთან შეხამებულ ბგერათა წარმოება ანუ ბგერათა თანაარტიკულაცია, კოარტიკულაცია (ლათინ. coarticulatio: co- „თანა“, articulatio „წარმოება“, „არტიკულაცია“).

გ თანხმოვანი მჟღერია, მაგრამ ეს ბგერა ერთნაირი როდია სიტყვაში „გული“ და სიტყვაში „გპირდება“. ეს ორი გ განსხვავდება ფიზიოლოგიურადაც და აქუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვითაც.

კოარტიკულაციასთან დაკავშირებული ცვლილებები შეიძლება შევადაროთ იმ ცვლილებებს, რომელთაც გადაბმით დაწერილ ასოთა მოხაზულობა განიცდის: გადაბმით დაწერილი ასოები განსხვავდება ცალკე დაწერილი ასოებისაგან ზოგჯერ იმდენად, რომ ამოკითხვა უკირს (არაბულ ანბანში ზოგიერთი ასოს, მაგალ. ბ, კ, ფ, ღ-ს მოხაზულობა — თვალსაჩინოდ განსხვავდება იმისდაკვალად, თავშია იგი, ბოლოში ან შუაში, რა ასო უძღვის ან მოსდევს).

ერთად წარმოთქმულ ბგერებს გაბმულ მეტყველებაში კომპაქტურ ფონეტიკურ ერთეულებად — მარცვლებად, სიტყვებად, ტაქტებად — აყალიბებს მახვილი.

მახვილი ბგერითს ცვლილებებს იწვევს (სიტყვაში, წინადადებაში). რიგი ბგერითი ცვლილებებიც დაკავშირებულია ბგერების კოარტიკულაციასთან.

არისდა კვლად საპიროა განვიხილოთ მახვილის სახეები, აგრეთვე კოარტიკულაციასთან დაკავშირებული — თუ სხვა — ფონეტიკური ცვლილებები.

§ 49. ფონეტიკური მახვილი და მისი სახეები. მახვილი ეწოდება ზმის გაძლიერებას ან ტონის ამადლებას სიტყვის ანა თუ იმ მარცვალზე (ან მარცვლებზე). მარცვალი, რომელსაც ხედება მასვილი. ეწოდება მახვილის მატარებელ მარცვლად.

განსხვავებენ მახვილის ორ სახეს; ერთია დინამური ანუ ექსპირატორული მახვილი, მეორეა — ტონური ანუ მუსიკალური მახვილი.

დინამური ეწოდება ისეთ მახვილს, როცა მახვილის მატარებელ მარცვალში ხმა ძლიერდება, ე. ი. მატულობს სახმო სიმების

რხევის გაქანება (§ 39). შდრ. ქართული: დღდა (და არა: დედა). მუშა (და არა: მუშა), სარკე (და არა: სარკე), ცხენი (და არა: ცხენი), კედელი (და არა: კედელი ან კედელი). რუსული: родина, страна, мур, башня, деревня, хозяйство...

დინამურ მახვილს უწოდებენ ექსპირატორულსაც ანუ ამოსუნთქვითს, რადგანაც ვარაუდობენ, თითქოს დინამური მახვილისთვის ნიშანდობლივი იყოს ამოსუნთქული ჰაერის რაოდენობის გადიდება (ეს ექსპერიმენტულად არ დადასტურდა. ამდენად ტერმინი „ექსპირატორული“ არაა გამართლებული; „დინამური“ უფრო ზუსტი ტერმინია).

ტონური ანუ მუსიკალური ეწოდება ისეთ მახვილს, როდესაც მახვილის მატარებელ მარცვალში ტონი უფრო მაღალია, ე. ი. სახმო სიმების რხევათა სიხშირე მატულობს (§ 39).

ტონური მახვილის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ მთიულურში შემორჩენილი ტონის გაძლიერება (სიტყვის მეორე ნარცვალზე ბოლოდან): იქ ეყ-ა-რ-ა... იგ ა-რი... გაიმართ ე-ბა თამა-შ-ო-ბა...

უნდა აღინიშნოს, რომ ხმის გაძლიერებას თან ახლავს ტონის ერთგვარი აწევაც (და—პირიქით). ეს ნიშნავს: ენაში არა გვაქვს მხოლოდ და მხოლოდ დინამური ანდა წმინდა ტონური მახვილი, არამედ ქარბობს ერთ-ერთი მათგანისათვის დამახასიათებელი მღმენტები.

დინამური მახვილი გვაქვს რუსულში, უკრაინულში, ბელორუსულში, ქართულში, სომხურში, აზერბაიჯანულში, უზბეკურში, ყაზახურში, გერმანულში, ინგლისურში... დინამური იყო მახვილი ლათინურში.

ტონურია მახვილი ლიტაურში, სერბულში, ჩინურში, იაპონურში... ტონური მახვილი ჰქონდა ძველ ინდურსა და ძველ ბერძნულს.

დინამური მახვილი შეიძლება იყოს ძლიერი (მახვილის მატარებელი მარცვალი მკვეთრად გამოირჩევა) ანდა სუსტი (მახვილიანი მარცვალი მკვეთრად არ გამოირჩევა).

ძლიერი დინამური მახვილის ნიმუშს რუსული იძლევა, სუსტისას — ქართული; შდრ. ქართ. მდინარე და რუს. река, კედელი და стена... მახვილი და ударение... რუსული სიტყვის გაგონებისას მახვილის მატარებელ მარცვალს ერთბაშად შეგნიშნავთ, იგი მკვეთრად გამოიყოფა. ქართულში კი არც ისე ადვილია იმის ჩვენება, რომ მდინარე-ში მახვილი ი-ს ხედება, „კედელ“-ში პირველ უ-ს, ხოლო მახვილ-ში ა-ს (შდრ. მდინარე—მდინარე—მდინარე...

კედელი, კედელი, კედელი... მახვილი, მახვილი, მახვილი...). მახვილიანი მარცვალი ქართულში საძებარია, იმდენად მკრთალად გამოიყოფა იგი სიტყვაში¹.

მრავალმარცვლიან სიტყვაში მთავარი მახვილის გარდა მეორეხარისხოვანი მახვილიც (თანამახვილიც) შეიმჩნევა: სანწავლებელი... დანწესებულება... ხელმძღვანელობა... აქ მთავარი მახვილი შოუდის შესამე მარცვალს ბოლოდან, მეორეხარისხოვანი კი — პირველ მარცვალს — თავში.

ზოგ ენაში მახვილი მკვიდრია ანუ ფიქსირებული, ზოგში — თავისუფალი. მახვილი მკვიდრია ანუ ფიქსირებული, თუ სიტყვაში ის ყოველთვის გარკვეულ მარცვალზე მოდის: პირველზე ანდა მეორეზე — ბოლოდან, პირველზე — თავიდან და სხვ... ასე, მაგალითად, მკვიდრი მახვილი ახსიათებს სომხურს, ფრანგულს; ორივე ენაში მახვილი უკანასკნელ მარცვალზე მოდის: სომხ. დროშაქ „დროშა“, ბარარან „ლექსიკონი“... ფრანგ. drapeau დრაპორ „დროშა“, dictionnaire დიქსიონარ „ლექსიკონი“... პოლონურში მახვილი ხედება ბოლოდან მეორე მარცვალს, გერმანულში — თავიდან პირველს (თუ იგი თავსართი არაა)...

მახვილს თავისუფალი ჰქვია, თუ ის არაა დაკავშირებული გარკვეულ მარცვალთან, თუ ის შეიძლება მოდიოდეს სხვადასხვა მარცვალზე. თავისუფალი მახვილი აქვს რუსულ ენას: აქ მახვილი სიტყვის ბოლო მარცვალზედაც მოვა და თავ მარცვალზედაც, სიტყვის შიგნითაც ამა თუ იმ მარცვალზე. შდრ.: тужа́я, звёзда́, ячме́нь, красота́, ища́ть... дору́га, краси́вая, до́лжна, пше́ница... и́змнана, дере́во, кря́спый, бе́лый, ви́деть...

თავისუფალი მახვილი თავის მხრივ შეიძლება იყოს მუდმივი, როცა იგი ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმებში ერთსა და იმავე მარცვალზე მოდის, და მოძრავი, როცა იგი სხვადასხვა ფორმებში სხვადასხვა მარცვალზეა. ასე, მაგალითად, მეტყველი მახვილი აქვს რუსულ სიტყვებს: заво́д, коро́ва, хи́жины: заво́д, заво́ды, заво́дыш... заво́ды, заво́дов, заво́дам... აქ მახვილი სულ ი-ს ხედება. ასევე: коро́ва-ში — მეორე მარცვალს ბოლოდან, хи́жины-ში — პირველს.

მოძრავია მახვილი ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა: дере́во, о́зеро, поля́, стена́, пука́... შდრ.: дере́во, о́зеро, მაგრამ მრავლო-

¹ მახვილის მატარებელ ხმოვანს ქართულში მარტივად შეიძლება მივაკვილოთ, თუ მგტის-მგტად გავაძლიერებთ რიგ-რიგად ყველა ხმოვანს: რახაც მახვილი შეეფურება, ის იგუვის ხმის ასეთ გაძლიერებას, რაც მახვილს არ ატარებს, ის უცნაურად ისმის ხმის ასეთი გაძლიერებისას.

ბითში, деревьѣ; озѣра... აგრეთვე: волнѣ, стѣнѣ, рѣкѣ — მხოლ. ნათესაობითში: волнѣ, стѣнѣ, рѣкѣ და მრავლ. სახელობითში: волнѣ, стѣнѣ, рѣкѣ... მხოლოდობითის ნათესაობითი და მრავლობითის სახელობითი აქ გარჩეულია მახვილით: волнѣ, стѣнѣ, рѣкѣ ერთი მორფოლოგიური ოდენობაა; волнѣ, стѣнѣ, рѣкѣ — მეორე. ამგვარად, ფონეტიკური საშუალება (მახვილი) ასრულებს მორფოლოგიურ ფუნქციას. მახვილმა შეიძლება განასხვავოს სიტყვათა მნიშვნელობაც. შდრ. რუს. мѣкѣ „ფქვილი“ და мѣка „ტანჯვა“, „ვება“; замѣк „ბოქლომი“ და замок „ციხე-კოშკი“... მახვილი ასეთ შემთხვევაში ასრულებს ხემანტიკურ ფუნქციას.

§ 50. ლოგიკური მახვილი. მახვილის საშუალებით, გაძლიერებულად წარმოთქმით, შეიძლება გამოვყოთ მთელი სიტყვა წინადადებაში ანდა მთელი წინადადება ნაწყვეტში, თუკი გვინდა უშრადღება მივაქციოთ, გავხაზოთ სათანადო სიტყვის ანდა წინადადების მნიშვნელობა. ასეთ მახვილს ლოგიკური მახვილი (აზრითი მახვილი) ეწოდება. „პირველკურსელებმა გამოცდა ენათმეცნიერებაში კარგად ჩააბარეს“. ამ წინადადებაში ლოგიკური მახვილი შეიძლება მოხედეს სიტყვას პირველკურსელებმა (გამოცდა კარგად ჩააბარეს პირველკურსელებმა და არა, ვთქვათ, მეორეკურსელებმა), ანდა სიტყვას: ენათმეცნიერებაში (გამოცდა კარგად ჩააბარეს ენათმეცნიერებაში და არა, ვთქვათ, ლოგიკაში), ანდა სიტყვას: კარგად (ენათმეცნიერებაში გამოცდა ჩააბარეს კარგად და არა, საშუალოდ, უფერულად) და ასე შემდეგ...

საუბრის დროს ლოგიკური მახვილი იწვევს სიტყვათა რიგის ერთგვარად შეცვლასაც: კარგად ჩააბარეს გამოცდა ენათმეცნიერებაში პირველკურსელებმა... ენათმეცნიერებაში ჩააბარეს გამოცდა კარგად და სხვ. ამ საშუალებას, — სიტყვის ადგილის ცვლას, — თავისუფლად ვერ გამოიყენებს ენა, თუ სიტყვათა რიგი ენაში განსაზღვრულია.

ზეპირ მკატყველებში ლოგიკურ მახვილს გავიგონებთ, ნაწერში კი კონტექსტი არკვევს, რა სიტყვაზე მოდის ლოგიკური მახვილი. ლოგიკური მახვილი რომ დაესვათ, წინადადების მნიშვნელობა უნდა გვესმოდეს. თუ ტექსტი უცხო, გაუგებარ, ენაზეა დაწერილი, ლოგიკური მახვილს ვერ დაესვამთ.

ლოგიკური მახვილი წინადადებაში სიტყვათა მნიშვნელობას (ნაწყვეტში — წინადადებათა მნიშვნელობას) გახაზავს და ამდენად მას სტილიზტიკური ფუნქცია აქვს. ლოგიკური მახვილი სტილისტიკის საგანს შეადგენს (ისევე, როგორც замѣк — замок

იტყვათა სხვაობა სემანტიკის ანუ სემასიოლოგიის შესაწავლია და *с҃ѣиѣи — с҃ѣиѣи* ფორმათა სხვაობას მორფოლოგიის თვალისწინებს).

ლოგიკურ მახვილს უახლოვდება თავისი დანიშნულებით ინტონაციის ცვლა სიტყვის წარმოთქმისას. ავიღოთ სიტყვა „ჩავაბარე“, რომელიც თქვა სტუდენტმა საგამოცდო ოთახიდან გამოსვლისას (ამხანაგების შეკითხვაზე: „რა ქენი?“). ეს „ჩავაბარე“ სხვა ინტონაციით წარმოითქმის, როცა სტუდენტი კმაყოფილია გამოცდის შედეგით, როცა მან კარგად უპასუხა; მაგრამ „ჩავაბარე“-ს სხვა ინტონაცია ექნება, თუ სტუდენტი კარგად ჩაბარებას ვარაუდობდა, და ეს მოლოდინი არ გაუმართლდა, ძლივ-ძლივობით ჩააბარა („საშუალოდ“)...

ეს ინტონაცია ისევე, როგორც ლოგიკური მახვილი, მნიშვნელობის ნიუანსებს გამოსახავს და სტილისტიკის შეწავლის საგანს წარმოადგენს.

§ 51. ენკლიტიკა და პროკლიტიკა. გაბმულ მეტყველებაში ცალკეულ სიტყვას შეიძლება მახვილი არ აღმოაჩნდეს, და ეს უმახვილო სიტყვა მიეკედლოს წინამავალ ანდა მომდევნო სიტყვას, რომელსაც ლოგიკური მახვილი ხვდება. ასეთ უმახვილო სიტყვას თუ ნაწილს ეწოდება პროკლიტიკა ან ენკლიტიკა, — პროკლიტიკა იმ შემთხვევაში, თუ იგი წინ უსწრებს მახვილიან სიტყვას და ენკლიტიკა, თუ მოსდევს მას (ბერძ. *proklisis* „ვიხრები წინ“ და ბერძ. *ekklisis* ენკლინო „ვიხრები რაიმესკენ“).

ენკლიტიკებად და პროკლიტიკებად ჩვეულებრივ გვევლინება ნაწილაკები, კავშირები, თანდებულები და სხვა დამხმარე სიტყვები, აგრეთვე პირთა ნაცვალსახელები, — ნეტწილად ერთმარცვლიანები.

ჭირსა შიგან გამაგრება ეგრე უნდა, ვით ქვითკირსა (რუსთა-ეკლი). ისა სჯობს მამულისათვის, რომ შვილი სჯობდეს მამასა (ხალხური). თუ ზღვას წყალი არა შესდის, იგიც დაშრება ძირამდის (ანდაზა). კაცსა თუ კაცი სძულს, მისი ჳამა ქლახა-ქლუხად ეყურებაო (ანდაზა). ვის უჩივი-და, ბატონსაო, ვისთან ჩივი-და, ბატონთანაო (ანდაზა).

პროკლიტიკის ნიმუშად აქ გვაქვს: ვით (ქვითკირსა), ისა (ისა სჯობს), რომ (რომ შვილი), თუ (თუ ზღვას), არა (არა შესდის), იგიც (იგიც დაშრება), ვის (ვის უჩივი)... ენკლიტიკად გვევლინება: თვის (მამულისათვის), მდის (ძირამდის), თუ (კაცსა თუ), და (უჩივი-და, იგი-და), .ო (ბატონსაო), თანაო (ბატონთანაო).

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება: ერთი და იგივე სიტყვა -თუ- ჩვენს მაგალითებში ხან ენკლიტიკა არის და ხან — პროკლიტიკა: „თუ ზღვას წყალი არა შეღის“ — თუ პროკლიტიკაა; „კაცსა თუ კაცი სძულს“ — თუ ენკლიტიკაა.

ახლანდელი თანდებულები -თვის, -კენ, -ზე (-ზედ), -ში, -გან მუდამ ენკლიტიკად გვევლინება და სახელთან ერთად იწერება; ძველ ქართულში თანდებულები ზე, ში- ზმნისართი იყო — ზედა. შინა. გან- ძველ ქართულში ზმნასთან პროკლიტიკის როლში გამოდიოდა (გან-ვიდა), სახელთან — ენკლიტიკისაში (ძმისაგან).

ენკლიტიკად ხმარებამ გაამარტივა ზედა, შინა და აქცია ისინი სახელთან შერწყმულ თანდებულებად. ასევე: სხვათა სიტყვის ნაწილაკები -ო (დაწერსო), -მეთქი (დაწერს-მეთქი), თქო (დაწერს-თქო) ენკლიტიკად ხმარებული სიტყვებიდან (*ჰვა, თქვა) და წინადადებიდან (მე ვთქვი) მომდინარეობენ. მეშველი ზმნის ა (← არის) ენკლიტიკადაა ხმარებული: ახალია... კარგია... პროკლიტიკურად ხმარებული ნაცვალსახელი მე ზმნაში პირის ნიშნად იქცა.

ენკლიტიკა და პროკლიტიკა მახვილის წყალობით ჩნდება. ენკლიტიკისა და პროკლიტიკისაგან, თუ ისინი სიტყვას შეერწყმიან, შეიძლება თავსართ-ბოლოსართები მივიღოთ; ამდენად ენკლიტიკა-პროკლიტიკის საკითხი ენის განვითარების თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა.

§ 52. ტაქტი და მარცვალი, როგორც ფონეტიკური ერთეული. გაბმულ მეტყველებაში შეინიშნება შეჩერება-შეწყვეტა ანუ პაუზა. ნაწყვეტი ორ პაუზას შორის ქმნის ცოცხალი მეტყველების ფონეტიკურ ერთეულს, რომელსაც ფრაზა შეიძლება ეწოდოს. ფრაზა შეიძლება მოიცავდეს მარტივსა ანდა რთულ წინადადებას.

ფრაზა იყოფა ტაქტებად, რომელთაც მახვილი აერთიანებს (ლათინ. tactum „შეხება“, „დარტყმა“). „მზევე, შინა-და, მზევე გარეთა, მზევე, შინ! შემოდიო!“ (ხალხური). მაგალითად მოყვანილ ფრაზაში ოთხი ტაქტი გვაქვს; მათგან ცალკე სიტყვას შეიცავს მხოლოდ უკანასკნელი («შემოდიო»), სამი დანარჩენი შედგება ორი ორი სიტყვისაგან, რომელთაც ერთი მახვილი აერთიანებს.

ტაქტი წარმოადგენს — ფრაზის შიგნით — ყველაზე მსხვილ ფონეტიკურ ერთეულს, მახვილით გაერთიანებულს. მარცვალი კი ყველაზე მცირე ფონეტიკური ერთეულია, მახვილის მატარებელი.

მახვილიანი შეიძლება იყოს სრული ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ, წ, ხოუ ენაში — სონორებიც (ლ, რ, ნ, მ).

რაკი მახვილის მატარებელ ბგერას ხმოვანი წარმოადგენს, ბუნებრივია, თუ სიტყვაში იმდენი მარცვალი გვექნება, რამდენიც სრული ხმოვანია მასში.

მარცვალს ეწოდება ღია, თუ ის ხმოვნით ბოლოვდება: „წე-რა“, „თა-მა-ში“, „ქე-დე-ლი“, „მე-ზო-ბე-ლი“... ამ სიტყვებში ყველა მარცვალი ღიაა. მარცვალს ეწოდება დახურული, თუ ის ბოლოვდება თანხმოვნით; „ხვალ“, „ზეგ“, „აქ“, „იქ“, „თან“, „ვეერთ“, „წევს“... დახურულ მარცვლებს გვაძლევს.

როცა სიტყვა ორი ან მეტი მარცვლისაგან შედგება და სიტყვის შიგნით თავს იყრის რამდენიმე თანხმოვანი (ჰკითხა, კურდღელი, ქეცხლი, გამომცხვარი, იმტრევა, ასკვნის...) მარცვალთა შორის ააზღვრის ჩვენება ძნელია, რადგანაც არ არის დადგენილი ობიექტური ფონეტიკური საზომი მარცვალთა გასამიჯნავად (გამომცხვარი — გამომცხვარი — გამომცხვარი — გამომცხვარი).

§ 53. კოარტიკულაციასთან დაკავშირებული ცვლა ბგერათა (ი. წ. კომპინაციური ცვლა). უკვე აღნიშნული გვექონდა (§ 48), რომ ერთი და იმავე ბგერის წარმოება ცალკე და სხვა ბგერებთან ერთად განსხვავებულია: კოარტიკულაციას გარკვეული ცვლილება შეაქვს ბგერის წარმოებაში.

ცვლილებებს, როგორც წესი, განიცდის ბგერის წარმოების პირველი ფაზა, შემართვა (ანუ ექსკურსია) და უკანასკნელი, მესამე ფაზა — დამართვა ანუ რეკურსია: მომდევნო ბგერის შემართვა წინა ბგერის დამართვას ეკედლება და — პირიქით. მხოლოდ თავკიდური და ბოლოკიდური ბგერები უკავშირდება ერთი ფაზით მეზობელ ბგერას: თავკიდური — დამართვით, ბოლოკიდური — შემართვით.

კოარტიკულაცია ცვლილებათა წყაროა; §§ 43, 45-ში უკვე გვექონდა ლაპარაკი ხმოვნებისა და თანხმოვნების სიგრძეზე, პალატალიზაციასა და ლაბიალიზაციაზე, რასაც იწვევს ერთი ბგერის წარმოების გავლენა მეორისაზე.

აქ განვიხილავთ სხვა ცვლილებებს, რომლებიც ბგერათა კოარტიკულაციის პირობებში ჩნდება; ეს ცვლილებებია: ბგერთა დამსგავსება ანუ ასიმილაცია, განმსგავსება ანუ დისიმილაცია; გადასმა ანუ მეტათეზისი, შენაცვლება ანუ სუბსტიტუცია, დასუსტება ანუ რედუქცია, ბგერის დაკარგვა და ახალი ბგერის წარმოქმნა.

დამსგავსება ანუ ასიმილაცია ეწოდება ისეთ ცვლას, რომლის შედეგადაც ერთი ბგერა ან სთლიანად ანდა ნაწილობრივ — წარმოების რაიმე მომენტის მიხედვით — დაეწესგავსება იმავე სიტყვის სხვა ბგერას (ლათინ. *assimilatio* „დამსგავსება“).

დამსგავსების მაგალითს გვაძლევს თვით ტერმინი ასიმილაცია: ლათინ. *assimilatio* მიღებულია *adsimilatio*-საგან: *ad* წინდებულია და ნიშნავს „თან(ა)“-ს; *similis* — „მსგავსი“. ასიმილაციის მაგალითს გვაძლევს ქართული „მზგავსი-ც“, რომელიც ხშირად ლიტერატურული „მსგავსის“ ნაცვლად იხმარება.

ბგერათა დამსგავსება — ამა თუ იმ სახისა — ფართოდ არის გავრცელებული ყველა ენაში.

ასიმილაცია შეიძლება იყოს სრული ანდა ნაწილობრივი, პროგრესიული ანდა რეგრესიული, კონტაქტური ანდა დისტანციური. ყველა ამ შემთხვევაში საზომი განსხვავებულია.

სრული და ნაწილობრივი დამსგავსება შედეგის მიხედვითაა გარჩეული.

ნაწილობრივი დამსგავსების ნიმუში იქნება: „მზგავსი“ ლიტერატურული „მსგავსის“ ნაცვლად. აქ დამსგავსება შეეხო მხოლოდ ერთ მომენტს: ყრუ ხ გაამჟღერა მჟღერი გ-ს მეზობლობამ. რუსულ *беспокойный*-ში, პირიქით, მჟღერი ვ დააყრუა მომდევნო *н-ს*: *бес-покойный* → *беспокойный* (ეს ვარიანტია რუსულ დამწერლობაში ამჟამად ლიტერატურული).

ხმოვნებში ასეთივე ნაწილობრივი დამსგავსება გვაქვს დიალექტურ ფორმებში: დენახა (← და-ინახა), დეიკლო (← დაიკლო), დოუწერა (← დაუწერა) და სხვ.

სრული დამსგავსება გვაქვს დიალექტურ წარმოებაში: ეენტო (← აენტო), გეეშვა (← გაეშვა)..., დუუწერა (← დოუწერა ← დაუწერა), დუუხატა (← დოუხატა ← დაუხატა) და სხვა.

რეგრესიულია დამსგავსება, თუ მომდევნო მოქმედებს წინაზე. წინა იცვლება მომდევნოს ზეგავლენით, ემსგავსება მას. ზევით ნაჩვენები მაგალითები სრული თუ ნაწილობრივი დამსგავსებისა ყველა რეგრესიულია. პროგრესიული ეწოდება დამსგავსებას, როცა წინა ბგერა იმსგავსებს მომდევნოს. მაგალითად, დიალექტური: „კბილი“ (← კბილი), ყბა (← ყბა), სიკ'ვ'ტილი (← სიკ'ვ'დილი)... — მკვეთრმა კ-მ მომდევნო მჟღერი ბ, ღ შეცვალა მკვეთრებით (ბ, ტ).

თურქული *ალაჩ* „ხე“, ვთქვათ, დაირთავს თანდებულ *და-ს* („ზე“): უნდა მიგველო *ალაჩდა* „ხეზე“, გვაქვს *ალაჩთა*: ყრუ ფშვინვიერმა ჩ-ც დაიმსგავსა მომდევნო მჟღერი დ, აქცია იგი ფშვინვიერ თ-დ.

პროგრესიულ ასიმილაციას წარმოადგენს ფონეტიკური ბუნების მიხედვით ე. წ. ხმოვანთა მარმონია თურქულსა და სხვა ალათაურ (თურანულ-მონღოლურ) ენებში. მაგალითად: თურქ. *ოდა* „ოთახი“, დაირთავს მრავლობითობის ნიშანს -ლარ: *ოდალარ* „ოთახები“, მაგრამ ევ „სახლი“ — ევლერ „სახლები“. ლარ იქნება თუ ლერ

მრავლობითში, ეს დამოკიდებულია ფუძის ხმოვანზე, სუფიქსის ხმოვანი ემსგავსება ფუძისას. ასევე ზმნის განუსაზღვრელი კილოს სუფიქსი მაქ (მაშმაქ „წერა“, ათმაქ „გაგდება“)-მექ-ის სახეს იღებს ფუძის ხმოვანთან დამსგავსებით: ბილმექ „ცოდნა“, ქესმექ „ქრა“...

დამსგავსება შეიძლება იყოს კონტაქტური, თუ ერთმანეთზე მოქმედი ბგერები უშუალოდ მოხდევნ ერთი მეორეს: „მზგავსი“. „კილი“, „ვენთა“... მაგრამ ერთმანეთზე შეიძლება მოქმედებდეს ორი ბგერა, რომლებიც ერთმანეთს უშუალოდ არ მოხდევს; ეს იქნება დამსგავსება დისტანციური (ე. ი. „მანძილით“ დაშორებულ ბგერათა). დისტანციური ასიმილაციის ნიმუში იქნებოდა იმერული: წევიდა (← წავიდა), მევიდა (← მოვიდა)... ფერეიდნული: წოგორთო (← წავგართვა), შოგოკრა (← შავგეკრა), გუმუგუგზავნა (← გამოგვიგზავნა)... ეს დისტანციური დამსგავსება სრულია.

სრულია იგი ისეთ მაგალითებშიც: როგორიცაა, თურქ. ბანა „მე“ (მიცემ. ← ბენა), სანა „შენ“ (მიცემ. ← სენა), თურქ. ზამან „დრო“ (← არაბ. ზემან), თურქ. ბაპარ „გაზაფხული“ (← სპარ. ბეპარ)...

განმსგავსებას ანუ დისიმილაციას — დამსგავსებასთან შედარებით — გაცილებით ნაკლები ადგილი უჭირავს.

განმსგავსებაც შეიძლება იყოს რეგრესიული და პროგრესიული. რეგრესიული განმსგავსების მაგალითი გვაქვს ქართულ „რბილ“-ში. მიღებულია „ლბილ“-ისაგან: გასტებს ქვასაცა მაგარსა გრდემლი ტყვიისა ლბილისა (შ. რუსთაველი). „ლბილი“ წარმოშობით ალბობს-ზმნის მიმღობაა. აგრეთვე: მთიულური ბატარა (← პატარა), ბატონი (ისტორიულად ← პატრონ-ისაგან — მნიშვნელობის ცვლით).

პროგრესიული განმსგავსების ნიმუშებს უხეად გვაწვდის ურ-სუფიქსიანი წარმოება: შდრ. კახ-ურ-ი, მაგრამ: აქარ-ულ-ი, იმერულ-ი, ხევსურ-ულ-ი, რაქ-ულ-ი... უნდა გვქონოდა: აქარური, იმერური, ხევსურური, რაქური...: წინამავალი, ფუძისეული რ ცელის სუფიქსის რ-ს ლ-დ.

რუს. февраль მიღებულია февраль-ისაგან (შდრ. ლათინ. february). ლათინ. pluralis „მრავლობითი“ მიღებულია plur-aris-ისაგან (შდრ. singularis „მხოლოდობითი“, სადაც სუფიქსად გვაქვს -aris და არა „-alis“).

ყველა ამ შემთხვევაში განმსგავსება დისტანციურია და სრული. დამსგავსება და განმსგავსება ყველა ენაში ერთნაირი სახისა არაა. ქართულს, მაგალითად, ახასიათებს დამსგავსება რეგრესიული და განმსგავსება პროგრესიული (ი. ყიფშიძე). ქართულში იშვია-

თია პროგრესიული დამსგავსება, ბევრს ენაში (მაგალ. რუსულში), პირიქით, იშვიათია პროგრესიული განმსგავსება (ქართულში კი იგი ჩვეულებრივია).

გადასმა ანუ მეტათეზისი (ბერძ. metathesis) ბგერის ადგილის ცვლაა სიტყვაში. გადასმის მაგალითები სალიტერატურო ქართულშიც გვაქვს და დიალექტებშიც. ხენა ← ხნვა (შდრ. ხნავ-ს), კვლა ← კლვა (შდრ. კლავ-ს), ძვრა ← ძრვა (შდრ. ძრავ-ს)... ვ-ბგერამ გადაინაცვლა სონორების მეზობლობაში: ნ, ლ, რ-ს შემდეგ მოქცეული ვ მათ წინ გადმოვიდა. დიალექტებიდან გადასმის ცნობილი მაგალითებია: შხირი (← ხშირი), დამბული (← დაბმული), გახხნილი (← გახსნილი), ძრიელ (← ძლიერ), რუს. тарелка „თეფში“ მიღებულია тарелка-საგან (გერმ. Teller), футляр — футрял-ისაგან (გერმ. Futteral)...

შენაცვლება ანუ სუბსტიტუცია (ლათ. substitutio) ნიშნავს ერთი ბგერის შეცვლას იმავე რაიგის მეორე ბგერით. ქართულში ხშირია ვ- და მ-ს შენაცვლება: დიალექტური: მასკლავი (← ვარსკლავი), თესამს (← თესავს), სამსე (← სავსე), ნამთი (← ნაფთი ← ნავთი). მიწრო (← ვიწრო), მითამ (← ვითამ)...

ბგერის დახუსტება ანუ რედუქცია (ლათ. reductio „დაყვანა“) მეტწილად საკომბინაციო ცვლილებაა. ჩვეულებრივად ინტენსიური მახვილი იწვევს ხმოვნის დასუსტებას; ხმოვანი მით უფრო სუსტდება, რაც უფრო დაშორებულია იგი სიტყვაში მახვილიან მარცვალს. რუს. სიტყვაში гостьორი ი იწერება, ნამდვილად პირველი ი-ს ნაცვლად, რომელიც ყველაზე დაშორებულია მახვილიან ჩ-ს, გამოითქმის ირაციონალური გ ბგერა.

ქართულში ო-ხმოვანი შეიძლება დასუსტდეს და ვ-დ იქცეს: იორი—ნათეს. ივრის, ნიორი—ნათეს. ნივრის (ეს დასუსტებული ო ბაგისმიერი ბგერის მეზობლობაში დაიკარგება კიდევ: დილომი, ნათეს. დილმის (← დილემის).

ბგერის დასუსტება-დაკარგვის საპირისპირო მოვლენაა ბგერის განვითარება: იმერ. გუმ-ბ-რა-ში (← გვიმრა) ბ განვითარდა მ-ს მეზობლობაში... ვ-არის განვითარებული ო-ს შემდეგ სიტყვაში დაბოლო-ვ-ება, ძვ. ქართ. სარწმუნო-ვ-ება...

§ 54. ბგერათა ცვლა ყოვალნი ხასიათისა (ე. წ. სკონდა-ნური ცვლა). როგორც ვნახეთ, ბგერათა კომბინაციური ცვლილების მიზეზი ბგერათა ურთიერთობაშია და სათანადო სიტყვაში იჩენს თავს. მაგრამ ბგერა შეიძლება იცვალოს ისე, რომ მისი მიზეზი არ იძებნება სიტყვაში, სადაც ცვლილება მოხდა.

ქიზიყურში, მაგალითად, შენიშნულია ს-ბგერის შეცვლა ძ-დ: გააკეთეძ; ააშენეძ... გააკეთეს, ააშენეს-ის ბაღლად. ...ძმაძ (უთხრა) = ძმას (უთხრა)... რა იწვევს ს-ბგერის ცვლას? თვით ამ სიტყვებში, სადაც ეს ცვლილება ხდება, ამის მიზეზი არა ჩანს: არც ერთი ბგერა არ მოითხოვს ს-ბგერის შეცვლას.

რუსული ენის ჩრდილოურ დიალექტში ადგილ-ადგილ ჩ-ბგერა შეცვლილია ც-თი: чаи, чайка...-ს ნაცვლად იტყვიან чай, чайка... სხვაგან კიდევ იმავე ჩრდილოურ კილოში ც-ბგერაა. შეცვლილი ჩ-თი (кучен-ის ნაცვლად ითქმის куче, кучица-ს ნაცვლად кучица)... არც ეს ცვლილებები აიხსნება ბგერათა კომბინაციით. ამგვარი ცვლილებები ზოგადი ხასიათისაა. მათი უშუალო მიზეზი სიტყვაში არა ჩანს. შეიძლება ამგვარ ცვლილებებს იწვევდეს სათანადო ბგერის არტიკულაციის გადაწვევა, შეიძლება სხვა ზოგადი ხასიათის მიზეზი.

საენაამეცნიერო ლიტერატურაში ამგვარ ცვლილებებს უწოდებენ „სპონტანურს“ — კომბინაციურის საპირისპიროდ (ლათინ. spontaneus „ნებისმიერი“, „მიზეზობრივად შეუპირობებელი“). ტერმინი „სპონტანური ცვლილებები“ შეუფერებელია: იგი ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, თითქოს ეს ცვლილებები არ იყოს გარკვეული მიზეზებით შეპირობებული. ნამდვილად კი მიზეზები აქაც არის, ოღონდ ეს მიზეზები უფრო ძნელი მისაკვლევია, ვინემ საკომბინაციო ცვლილებათა შემთხვევაში.

აქვე შეიძლება მოვიხსენიოთ ბგერათა მონაცვლეობის შემთხვევები: просать — проишу... несъ — пишу... плата — плачу... свет — свеча... ბგერათა მონაცვლეობაც არ არის კომბინაციური ხასიათისა.

§ 55. ბგერათა შესატყვისობანი მონათესავე ენებში. ზოგადი ხასიათის ბგერათ-ცვლის ერთ-ერთი სახეობა გვაქვს ბგერათა შესატყვისობებში. ეს შესატყვისობა დასტურდება მონათესავე ენებში, ე. ი. ისეთ ენებში, რომლებსაც საერთო მასალა აქვთ ამოსავლად. ასე, მაგალითად, რუს. дом, конь, кошка... свет, сено, месяц — უკრაინულად იქნება: дім, кінь, кішка... світ, сіно, місяць... (იხ. აგრეთვე § 131, ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია). რუსულ о და е-ს შესატყვისება უკრაინულში і (=и) სულ სხვადასხვა სიტყვაში. ყოველთვის დატულია თუ არა ეს შესატყვისობა? არა, ამისთვის საჭიროა გარკვეული პირობა: о, е იძლევა і-ს დაბურულ მარცვალში (შდრ. дім, მაგრამ ნათესაობითში доми; кінь, მაგრამ მიცემ. конені...).

ქართული ე, ა იძლევა კანონზომიერ შესატყვისებს—ა, ო-ს მეგრულ-ქანურში; ასევე ქართულ ს, ზ, ც, ძ, წ-ს შეესატყვისება მეგრულ-ქანურში შ, ჟ, ჩ, ჯ, ჰ ყველგან, სადაც ერთი და იმავე ფუძის ცვლასთან გვაქვს საქმე: მე—მა: კაც-ი—კოჩ-ი; ძალი—ჯოლორი, თაფლი—თოფური და სხვ.

კანონზომიერი შესატყვისობა შეიძლება გვეჩინდეს როგორც მონათესავე ენათა ურთიერთობაში, ისე ცალკეული ენის განვითარების ისტორიაში. ორსავე შემთხვევაში გვექნება ბგერათა ცვლის ფორმულები. ამ ფორმულებს უწოდებენ ბგერითს კანონებს.

ბგერითი კანონი შეიძლება იყოს ზოგადი, როცა ის მოიცავს ფაქტების დიდ რაოდენობას, და კერძო, როცა იგი ეხება ცვლილებათა შედარებით მცირე რიცხვს.

ბგერათა ცვლის კანონი ზუსტი და თანამიმდევრულია, თუ ზედმიწევნით გათვალისწინებულია ის პირობები, რომლებშიაც ცვლილება ხდება (იხ. ზემოთ რუს. ო და ე-ს შეცვლა ი-დ უკრაინულში), ზუსტად განსაზღვრულია ენა (კილო, კილოკავი), სადაც ცვლილებას აქვს ადგილი, ნაჩვენებია დრო (ეპოქა), როდესაც ცვლილება მიმდინარეობს.

ყველა ამ მომენტის გათვალისწინება ძნელია, მაგრამ შეუძლებელი არაა. არა ერთი ენის ისტორიულმა ფონეტიკამ მიაღწია დიდ წარმატებას ბგერითი კანონების დადგენაში.

ბგერითს კანონებს ისტორიული ხასიათი აქვს. ბგერითს კანონებს, როგორც ისტორიულ კანონებს, არ შეიძლება ჰქონდეს უნივერსალური ხასიათი, ე. ი. არ შეიძლება მათ ძალა ჰქონდეს ყველა ენისათვის, ენათა არსებობის ყველა პერიოდისათვის.

ნ. მარის ე. წ. „ახალმა საენათმეცნიერო მოძღვრებამ“ სცადა წამოეყენებინა უნივერსალური ხასიათის ბგერითი კანონები, რომელთაც ვითომცდა ძალა ჰქონდა ყველა ენისა და ყველა ეპოქისათვის. ასე, მაგალითად, ელემენტი ხალ თურმე შეიძლებოდა ცვლილიყო: ზალ, შარ, ტორ, ღურ, გალ, კორ, ხალ, ცალ, ყარ... და მთელ რიგ სხვა ელემენტად რაგინდარა ენასა თუ ეპოქაში. ამგვარი „კანონების“ წყალობით ყველა ენის ყველა სიტყვა ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“ მარტივად დაჰყავდა ოთხ ელემენტამდე (სალ, ბერ, ღონ, როშ-ამდე).

ასეთი ნებისმიერი ცვლილება, რომელსაც არ განსაზღვრავს არც დრო, როცა ის ხდება, არც ენა, რომელშიაც მას აქვს ადგილი, არც რაიმე ფონეტიკური პირობა, შეუძლებელია იყოს მეცნიერული (იხ. აგრეთვე § 148, ენათა სტადიური კლასიფიკაციის შესახებ).

§ 56. ბგერითი ცვლილებები და მათი გათვალისწინების აუცილებლობა ენობრივი ფაქტის ანალიზის დროს. ბგერათა ცვლა, კომბინაციური თუ ზოგადი ხასიათისა, ყოველ ენაში ხდება, ყოველთვის ხდებოდა და ხდება, თუკი ენა ცოცხალია, ე. ი. იხმარება ურთიერთობის იარაღად და აზრთა გაზიარების საშუალებად. ცვლილებები არ ხდება, კერძოდ, ბგერაც არ იცვლება მკვდარ ენებში, ე. ი. ისეთ ენებში, რომელნიც აღარ იხმარებიან ურთიერთობის იარაღად და აზრთა გაცვლის საშუალებად.

ცვლის პროცესში სიტყვამ ნაირ-ნაირი სახე შეიძლება მიიღოს: ქართული თვე, მეგრ. თუთა „თვე“, „მთვარე“, სვან. დომდულ „მთვარე“ ერთი და იმავე ფუძისაა, თუმცა ამჟამად სვან. „დომდულ“-სა და ქართ. „თვე“-ს არც ერთი საერთო ბგერა არ მოეპოვება. ლათინ. mater „დედა“ საფუძვლად უდევს ფრანგულ mère (მერ)-ს; ასევე ლათინ. pater—ფრანგ. père (პერ)-ს... ქართ. იაკობი და ინგლ. ჯეკ, ქართ. იოსები და ესპან. ხოზე, იტალ. ჯუზეპე ისტორიულად ერთი და იგივე ოდენობაა.

ხანგრძლივი ცვლა-განვითარების შედეგად ერთი ენისაგან — უკეთ, ენის დიალექტებისაგან — შეიძლება წარმოიქმნას რამდენიმე ენა — საკუთარი ძირითადი ლექსიკური ფონდითა და გრამატიკული წყობით.

ენობრივი ცვლის პროცესში ისიც შეიძლება მოხდეს, რომ ერთმანეთს დაემსგავსება ენობრივი ფაქტი, რომელიც წარმოშობით სრულიად განსხვავებული იყო. ამგვარად ენაში ჩნდება ომონიმები. ბანი (სახლის ბრტყელი სახურავი) და ბანი (სიმღერაში ერთნაირად ბგერს, თუმცა წარმოშობით სულ სხვადასხვა ოდენობაა. მეტრიკა (ლექსთწყობის ზომა) და მეტრიკა (დაბადების საბუთი) სხვადასხვა წყაროდან მომდინარეობს: პირველი იმავე ფუძისაა, რაც ბერძნ. metron („ზომა“), მეორე უკავშირდება ბერძნ. μήτηρ-ს, რაიც „დედას“ ნიშნავს.

თურქ.-დან თანდებულია: ქუმ-დან „ქეში-დან“ ... აქ ქართულშიც -დან ისმის, მაგრამ ქართულ თანდებულს არაფერი აქვს საერთო თურქულ -დან-თან: ქართულში თანდებულად -დან კი არა გვაქვს; არამედ -გან. იყო: ქეშით-გან → ქეშიდ-გან → ქეშიდ-ან I-გან თანდებულისა აქ დარჩენილია მხოლოდ -ან, წინამავალი -დ მოქმედებითი ბრუნვის ით-ნიშნის თ ელემენტია, დ-დ ცვლილი).

ენობრივი ფაქტის ანალიზი, თუ მისი ბგერითი მხარის ისტორია არ ვიცით, შემთხვევით თუ აღმოჩნდება სწორი.

ბგერითი მხარის ისტორია საჭიროა სიტყვის სწორად დაშლისათვის, სიტყვის მორფოლოგიური, სემასიოლოგიური და განსაკუთრებით ეტიმოლოგიური ანალიზისათვის.

„ქვაზე“ ერთი შეხედვით სახელობითი ბრუნვაა ზე-თანდებულისანი, ნამდვილად კი -ზე ერთვის მიცემითს (ქვას.), ოღონდ მიცემითის ნიშანი-ს დაიკარგა ზ-ს წინ. ამრიგად სახელობითად მოგვეჩვენა მიცემითი.

„წყაროდან“ ერთი შეხედვით სახელობითია, -დან დართული; სინამდვილეში კი აქ გან-თანდებული ერთვის მოქმედებით ბრუნვას: წყაროაფ-დან → წყაროთ-დან → წყაროდ-დან → წყაროდ-ან.

ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანს, როგორც ცნობილია, ი-ეკარგება, თუ ხმოვანზე დაბოლოებული ფუძე სახელისა არ იკვეცება; ამის შედეგად ნათესაობითი გარეგნულად მიცემითს ემსგავსება ამ ტიპის სახელებში: წყარო — ნათეს. წყარო-ს = (← წყარო-ის), შიც. წყარო-ს ... შდრ. „წყაროს (← წყაროს) წყალი“ — „წყაროს დაეწაფა“... ნუნუ — ნათეს. ნუნუს = (← ნუნუ-ის: ნუნუს ძმა იყო), მიკემ. ნუნუ-ს (ნუნუს უთბრეს)... და სხვ.

ფონეტიკურმა ცვლილებამ აქ მოშალა განსხვავება ორ მორფოლოგიურ ოდენობას შორის და მით გააძნელა მორფოლოგიური ფაქტის სწორად დახასიათება.

ქართულში გვაქვს ორი სიტყვა: 1. ხერხი („ხერხი სჯობია ღონესა“), 2. ხერხი (იარალი). ამჟამად შეიძლება კაცმა იფიქროს, აქ ერთი სიტყვა გვაქვს ორი მნიშვნელობითაო („ხერხი იარალია, რამდენადაც საშუალებაა რისამე გასახერხად“...) ისევე, როგორც, ეთქვათ, წვერი: „კალმის წვერი“ — „მთის წვერი“...

ერთი სიტყვით, ამ ორი „ხერხის“ შინაარსობლივად დაკავშირება ძნელი არ არის. ერთი სიტყვა გვაქვს აქ ორი მნიშვნელობით, თუ ორი სხვადასხვა სიტყვა, გარეგნულად ერთნაირი (ე. ი. ომონიმი)? საკითხს წყვეტს ბგერითი მხარის ისტორიის გათვალისწინება: ძველ ქართულში ჯერჯი (მოხერხება) და ხერხი (იარალი) მნიშვნელობითაც განსხვავებული იყო და ბგერითი შემადგენლობითაც. მას შემდეგ, რაც ჯ გამოვიდა ხმარებიდან, მის ადგილას ხ-გვაქვს და ომონიმები მივიღეთ.

რამდენად საჭიროა ეტიმოლოგიური ანალიზის დროს ბგერითი ცვლილების გათვალისწინება, ამის შესახებ საუბარი გვაქვს პარაგრაფში ეტიმოლოგიის შესახებ (§ 84).

ფონეტიკა მძლავრი დამხმარე საშუალებაა ენათმეცნიერული კვლევა-ძიებისათვის, — სულ ერთია, ენება საქმე სიტყვის დაშლას, მორფოლოგიის, სემანტიკისა თუ მეცნიერული ეტიმოლოგიის ფაქტების შეწავლას.

§ 57. ფონოლოგია და მისი დამოკიდებულება ფონეტიკასთან. ბგერების მიხედვით ენათა შორის ნეტ-ნაკლები განსხვავება შეინიშნება. ქართულში გვაქვს მკვეთრი თანხმოვნები (პ, ტ, კ, ყ, წ, ჭ), რომლებიც ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში გვაქვს. მაგრამ არც ერთ ევროპულ ენაში არ მოიპოვება. ფრანგულში, აზერბაიჯანულში და ამ უკანასკნელის მონათესავე ენებში არა გვაქვს ისეთი „ჩვეულებრივი“ ბგერა, როგორიცაა ც.

ბგერები ა, ი, ბ, დ, ხ, ზ... მრავალ ენას აქვს: ქართულსა და რუსულს, სომხურსა და აზერბაიჯანულს, ფრანგულსა და არაბულს, გერმანულსა და ინგლისურს...

სავსებით ერთნაირია თუ არა ეს ბგერები ხსენებულ ენებში? სრული იგივეობა ამ ბგერებში არ გვექნება. რატომ? ყოველი ენის ძირითადი ბგერები ქმნიან სისტემას, ფონეტიკურ სისტემას. ამა თუ იმ სისტემაში მონაწილეობა განსაზღვრავს ბგერის თავისებურებას. ერთნაირი ვერ იქნება ა ბგერა ინგლისური ენისა, სადაც თორმეტი ხმოვანია გარჩეული, და ა-ხმოვანი ქართული ენისა. სადაც მხოლოდ ხუთი ხმოვანი გვაქვს. ბ-ბგერა იმ ენაში. სადაც იგი წყვილულის წვერია, და ბ-ბგერა იმ ენაში, სადაც იგი სამე-ულის წვერია, სავსებით ერთნაირი არ შეიძლება იყოს.

„ერთი და იგივე ბ ბგერაა“ ასეთ შემთხვევაში შეიძლება ითქვას იმდენად, რამდენადაც ერთი და იგივეა სახელობითი ბრუნვა ქართულსა და რუსულში (ან ლათინურში). ამ ენებში სახელობით ბრუნვას ბგერი რაზა აქვს საერთო, მაგრამ იგივეობის ნიშანს მათ შორის ვერ დავსვამთ: განსხვავებულია მათი ადვილი ბრუნების სისტემაში, ე. ი. მორფოლოგიურად, განსხვავებულია სინტაქსური ფუნქცია: რუსულში სახელობითი ბრუნვა სუბიექტის ერთად ერთი ბრუნვაა, ქართულში სახელობითი ბრუნვა სუბიექტსაც აღნიშნავს და ობიექტსაც (სუბიექტის სპეციფიკურ ბრუნვას ქართულში მოთხრობითი წარმოადგენს).

„ერთი და იგივე“ სახელობითი განსხვავებული აღმოჩნდა სხვადასხვა ენაში; ეს განსხვავება შეაპირობა გრამატიკულმა სისტემამ, რომელშიაც შედის სახელობითი.

გვევე უნდა ითქვას „ერთნაირ“ ბგერათა შესახებ — სხვადასხვა ფონეტიკურ სისტემაში. როცა ახალ ენას სწავლობენ, ცდილობენ დაეუფლონ მის ლექსიკასა და გრამატიკულ სისტემას. ბგერთი სისტემის მიმართ ასეთსავე ყურადღებას არ იჩენენ; განსხვავებული ბგერების გამოთქმას ექცევა ყურადღება, „ნაცნობი“ ბგერების გამოთქმას ჩვეულებრივ -- არა.

ყოველი ენის ბგერითი შენადგენლობის სისტემურ ხასიათს პრინციპში ისევე უნდა გაეწიოს ანგარიში, როგორც მორფოლოგიისა და სინტაქსის სისტემურ ხასიათს.

ენის ბგერითი სისტემის ძირითად ტიპობრივ ერთეულს ფონემა წარმოადგენს (ბერძ. φωνήμα „ბგერა“). სისტემის გარეშე აღებული ბგერა არ იქნება ფონემა. ფონემისთვის დამახასიათებელი სწორედ ის არის, რომ ის ეკუთვნის ამა თუ იმ ენის ბგერითს სისტემას.

ყოველი ენის ბგერითი სისტემა ფონემათა გარკვეულ რაოდენობას შეიცავს. სხვადასხვაგვარ ფონეტიკურ კონტექსტში ესა თუ ის ფონემა ერთგვარად არ ბგერს: ცოცხალს შეტყველებაში ფონემის ნაირსახეობანი ჩნდება.

ამ ნაირსახეობას აღნიშნავს ფონეტიკური ტრანსკრიფცია, რომლის დანიშნულებაცაა ზუსტად ასახოს გამოთქმის ყველა ნიუანსი (სწორედ ამიტომ ფონეტიკური წერა პრაქტიკული მიზნებისათვის გამოუსადეგარია).

ფონემის ნაირსახეობათა აღნიშნვა პრაქტიკული მიზნებისათვის საჭირო არაა, მაგრამ ენათმეცნიერული თვალსაზრისით აუცილებელია: ფონემის ნაირსახეობათაგან შეიძლება წარმოიჭმნას დამოუკიდებელი ფონემები. რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენებში (აფხაზურში, ხუნძურში...) მოიპოვება ლაბიალური, პალატალური, გემინირებული, ლატერალური და სხვ. ფონემები: ამ ენათა ისტორია კი ვაფიქრებინებს, რომ ეს ფონემები ამ ენებში მეორეული წარმოშობისა უნდა იყოს: რაც ძველად ფონემის ნაირსახეობა იყო, შემდეგ დამოუკიდებელ ფონემად იქცა.

ამგვარად, ენის ისტორიისათვის აუცილებელია შევისწავლოთ ფონემებიცა და ფონემათა ვარიანტებიც. ისტორიულ ფონეტიკას უურადღების გარეშე არა რჩებოდა ეს ვარიანტები, და მათი შესწავლის საჭიროება სადაო არც უოფილა, მაგრამ ფონემა-ცნება და მისი ადგილი ზოგადს ენათმეცნიერებაში აქტუალური მნიშვნელობისად იქცა უკანასკნელი ორმოცდაათი წლის განმავლობაში.

ფონემათა თეორიის დამუშავების პიონერები იყვნენ რუსი ენათმეცნიერები პროფ. ი. ბოდუენ-დე-კურტენე და მისი მოწაფე აკად. ლ. შჩერბა.

ფონემის შესახებ მოძღვრებას — ფონოლოგიას — არამცირედი უურადღება ექცევა უკანასკნელი ოცდაათი წლის მანძილზე უცხოურს ენათმეცნიერებაში (დე-სოსიური, პრალის სკოლა, სტრუქტურალისტები...). ფონემის გაგებაში აქ თავი იჩინა სხვადასხვა მიმდი-

ნარეობამ, ზოგადი საენათმეცნიერო თვალსაზრისის შესაბამისად (ეს თვალსაზრისი მეტწილად ფსიქოლოგისტურია).

უცხოურ ენათმეცნიერებაში ფონოლოგიას უპირისპირებენ ფონეტიკას. ჯერ კიდევ სოსიურთან ფონეტიკას, როგორც ისტორიულ დისციპლინას, უპირისპირდებოდა ფონოლოგია, როგორც არაისტორიული დისციპლინა. „ფონეტიკა... ეხება მხოლოდ მეტყველებას... ფონოლოგია დროის გარეშეა, რადგანაც არტიკულაციის მექანიზმი მუდამ ერთგვარი რჩება“¹.

ტრუბეცკოიმ ერთმანეთს დაუპირისპირა ფონეტიკა, როგორც მოძღვრება მეტყველების ბგერების შესახებ, და ფონოლოგია, როგორც მოძღვრება ენათა ბგერების შესახებ.

ლ. შჩერბა სამართლიანად იყო წინააღმდეგი ფონეტიკისა და ფონოლოგიის გათიშვისა.

ფონეტიკისა და ფონოლოგიის დაპირისპირება ისევე უსაფუძვლოა, როგორც მეტყველებისა და ენის დაპირისპირება. ფონოლოგია ისევე ვერ დაუპირისპირდება ფონეტიკას, როგორც მეტყველება შეუძლებელია დაუპირისპირდეს ენას².

§ 58. წერიტი მეტყველება და დამწერლობა. მეტყველება შეიძლება იყოს ზეპირი და წერიტი. წერიტი მეტყველება ფართოდ არის გამოყენებული ურთიერთობისა და აზრთა გაცვლის საშუალებად ზეპირი მეტყველების გვერდით.

წერიტი მეტყველება აღიქმება მხედველობით (ოპტიკურად), ზეპირი მეტყველება — სმენით (აკუსტიკურად). წერიტი მეტყველება ვერასოდეს ვერ ასახავს ზეპირ მეტყველებას ისეთი სიზუსტით, რომ გასწიოს ნამდვილი ცოცხალი ზეპირი მეტყველების მაგიერობა. მაგრამ კულტურის ისტორიაში წერიტი ენის შექმნას ჰქონდა და აქვს განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა.

წერიტი ენა საშუალებას იძლევა ურთიერთობა დავამყაროთ დაუსწრებელ მსმენელთან (მკითხველთან): ეს არის მისი განმასხვავებელი თავისებურება. ეს უჩინარი „მსმენელი“ შეიძლება დაწერის თანამედროვე იყოს, მაგრამ იგი შესაძლებელია ათასი წლის შემდეგაც ცხოვრობდეს. დამწერლობის გზით მოაღწია ჩვენს

¹ დე-სოსიური. ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი, — რუს. თარგმ. 1932, გვ. 52.

² დე-სოსიური ენას და მეტყველებას ერთმანეთს უპირისპირებდა. ეს უსაფუძვლოა. ამის შესახებ იხ., კერძოდ, წერილი: „ი. სტალინის მოძღვრება ენის როგორც საზოგადოებრივი მოვლენის შესახებ“ (კრებული: „ენათმეცნიერება“ საკითხები ი. სტალინის შრომებშია შექმნილი“ (რუს. ენაზე) 1950, გვ. 48—49).

დრომდე ცნობებმა ძველი ჩინეთისა და ეგვიპტის, ძველი შუმერებისა და ხეთების, ასურელებისა და ბაბილონელების ცხოვრების შესახებ, მან შემოუნახა კაცობრიობას ადამიანის აზროვნების ბილწეები უძველესი და მისი მომდევნო ეპოქებისა. დამწერლობა რომ არა, ჩვენ არაფერი გვეცოდინებოდა ჰამურაბის კანონების, არისტოტელეს ფილოსოფიური სისტემისა და ჰომეროსის პოეტური შემოქმედების შესახებ.

დამწერლობა, როგორც ურთიერთობის საშუალება, შეელოდა და შეელის ადამიანს დაძლიოს დრო და სივრცე.

დამწერლობის წყალობით მილიონების კუთვნილებად იქცევა ის ცოდნა, რომელიც დამწერლობის გარეშე გავრცელდებოდა მხოლოდ ადამიანთა ვიწრო წრეში¹.

წერითი ენა ჩვენ ამჟამად გვესმის, როგორც ზეპირი მეტყველების სიტყვათა გამოხატულება. მაგრამ თავიდანვე ეს ასე როდი იყო. დამწერლობა ვითარდებოდა ათასეული წლების განმავლობაში, ამასთან განვითარების პროცესში იცვლებოდა თვით დამწერლობის პრინციპები.

§ 59. პიქტოგრაფიული, იდეოგრაფიული და სამეტყველო დამწერლობა. ისტორიულად დამწერლობისათვის გამოყენებული იყო სამი არსებითად განსხვავებული პრინციპი:

1. დამწერლობა გამოხატავს საგნებსა და მოქმედებებს, რომელთა შესახებაც სურთ რაიმე აცნობონ. ეს არის პიქტოგრაფიული პრინციპი (ლათ. pictus „დახატული“, ბერძნ. γραφικόν „დაწერილი“).

2. დამწერლობა გამოხატავს ცნებებს, მიუხედავად იმისა, თუ რა სიტყვებით აღინიშნება ეს ცნებები. ეს არის იდეოგრაფიული პრინციპი (ბერძნ. ιδέα „აზრი“, „იდეა“).

3. დამწერლობა გამოხატავს — ამა თუ იმ წესით — სიტყვებს, საგნებისა და მოვლენების სახელწოდებებს, — ამასთან სიტყვის დაწერისას ცალკეული ნიშნები შეიძლება გამოხატავდნენ მთელ მარცვლებს, რომლებისგანაც შედგება სიტყვა, ან შესაძლებელია აღნიშნავდნენ სიტყვის ბგერებს — ნაწილობრივ (მხოლოდ თანხმოვნებს!) ანდა ყველას (თანხმოვნებსაც და ხმოვნებსაც). და-

¹ წერითს მეტყველებას გაუსწრო თანამედროვე რადიოგადაცემამ: რადიოგადაცემის მოსმენა შეუძლია მეტ ადამიანს, ვინემ დაწერილს წამკითხველი ეყოლება, მაგრამ რადიო წარმოუფერებელი იქნებოდა, ადამიანს რომ არა ჰქონოდა დამწერლობა და ის ბილწეები, რაც დამწერლობის ქონასთან არის დაკავშირებული.

მწერლობა ყველა ამ შემთხვევაში მიზნად ისახავს აღნიშნოს არა საგნები, რომელთა შესახებაც სურთ რაიმე აცნობონ, არა ცნებები, რომლებიც ამ საგნებს შეესაბამება, არამედ სიტყვები, საგანთა (ცნებათა) სახელწოდებანი. ეს არსებითად ახალი პრინციპია; მას საჭეტველო შეიძლება ვუწოდოთ.

ეს სამი პრინციპი ასახავს დამწერლობის განვითარების სამ საფეხურს: პიქტოგრაფიული დამწერლობა ყველაზე ძველია, იდეოგრაფიული დამწერლობა წარმოადგენს მომდევნო საფეხურს, სიტყვათა დაწერა კი ყველაზე ახალი მოვლენაა.

ისტორიული განვითარების პროცესში ეს საფეხურები მკვეთრად გამოჩენილი არაა: პიქტოგრაფიულს დამწერლობაში იდეოგრაფიული დამწერლობის ელემენტები შეიმჩნევა ისევე, როგორც იდეოგრაფიულ დამწერლობაში შეინიშნება მომდევნო საფეხური-სათვის დამახასიათებელი ელემენტები.

პიქტოგრაფიული დამწერლობა ცნობილი იყო ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელებთან. ასეთი დამწერლობის ნიმუშად შეიძლება მოვიყვანოთ სურათი, რომელზედაც სქემატურად გამოსახულია: ცხენზე მჯდომი მხედარი ხელში ჯოხით, ხუთი ნაფი, თითოეულ მათგანში ათ-ათი ხაზი, კუ, სამი წრე ოვალში...

ეს ნაწერი გადმოსცემს შემდეგს შინაარსს: ორმოცდაათი კაცი ბელადთან ერთად ხუთი ნაფით ტბაზე გადავიდა. ნაფები და ხაზები გამოსატყვევნი მიმოსვლის საშუალებასა და მგზავრებს სქემატურად, მაგრამ სინამდვილესთან დიდი მიახლოებით. სამმა წრემ ოვალში უნდა აღნიშნოს სამი მზე, ე. ი. გადატანით სამი დღე. აქ უკვე ერთგვარი პირობითობა გვაქვს. იგივე უნდა ითქვას ბელადის გამოსატყვევებაზე: მხედარი ცხენზე, ამართულ ხელში ჯოხი რომ უჭირავს, ბელადია. ცხენი, რომელზედაც ის ზის, და ჯოხი ხელში პირობით აღნიშნავს, თუ რა მდგომარეობის პირიცაა ის ნაფზე მყოფთა შორის (ნაფით მოგზაურობისას ბელადი ცხენზე ვერ იჯდებოდა). კუ, ასევე პირობითად აღნიშნავს ხმელეთს, მიუთითებს იმაზე, რომ ნაფებმა მიაღწიეს ნაპირს, მგზავრობა კეთილად დამთავრდა.

ამგვარად, ერთგვარ პირობითობას გვერდს ვერ აუვლის პიქტოგრაფიული დამწერლობაც, მაგრამ პიქტოგრაფიული დამწერლობისათვის სპეციფიკურია არა ეს პირობითობა, არამედ მისწრაფება აღნიშნოს საგნები, რომელთა შესახებაც იგი მოგვითხრობს.

პიქტოგრაფიულ პრინციპს ამჟამადაც იყენებენ აბრებზე: „ფეხსაცმლის შეკეთება“ დაწერილია სიტყვებით, ხოლო იქვე და-

1- ლ ბგერის აღსანიშნავად; „არწივს“ ეწოდებოდა *ahom*; ხატავენ არწივს, რომ აღნიშნონ ႁႃ: საგნის სახელწოდების საწყისი ბგერა აღნიშნება საგნის სურათის საშუალებით.

ასე წარმოიქმნება საშუალებების მიხედვით პიქტოგრაფიული ხოლო მიზნის მიხედვით სამეტყველო დამწერლობა.

ძველ ეგვიპტურ დამწერლობას თავდაპირველად საღმრთო დამწერლობის მნიშვნელობა ჰქონდა, აქედან წარმოდგა ბერძნული სახელწოდება: ჰიეროგლიფი (ბერძნ. *hieros* „საღმრთო“, *glufn* „ამოკრილი“, „ამოკვეთილი“). ამჟამად ჰიეროგლიფებს უწოდებენ ყოველგვარ იდეოგრაფიულ დამწერლობას.

სამეტყველო დამწერლობა, როგორც აღნიშნული იყო, არის ორგვარი: მარცვლოვანი და ასოებრივი. მარცვლოვანი დამწერლობა გვაქვს ასურულ-ბაბილონურ ლურსმულ (სოლისებრ) დამწერლობაში (მარცვლის ნიშნები გარეგნულად სოლებს მოგვაგონებენ). ლურსმული დამწერლობის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ: დი-ა-უე-ხი; იკითხება; როგორც დაუხი (ერთ-ერთი „ძველესი ქართველური ტომის ტაოხ-ეზის სახელწოდება)¹.

ასურულ-ბაბილონური ლურსმული დამწერლობა განვითარდა შემერული დამწერლობის საფუძველზე. შემდეგ ლურსმული დამწერლობა გავრცელდა მთელ წინა აზიაში: ხეთებთან, ჰურიტებთან, ურარტუელებთან, უფრო გვიან — სპარსელებთან.

აღსანიშნავია, რომ ხეთური მოდგმის ხალხებს ლურსმულ დამწერლობამდე ჰქონდათ საკუთარი ჰიეროგლიფური დამწერლობა.

ასოებრივი დამწერლობა პირველად შექმნეს ფინიკიელებმა (X საუკუნეში ჩვენს ერამდე). ფინიკიურიდან მომდინარეობს უშუალოდ ან შუალობითი გზით ბერძნული, ლათინური, არამეულ-სირიული, არაბული, სომხური, ქართული დამწერლობა.

ბერძნული ანბანის საფუძველზეა შექმნილი გუთური ანბანი; იმავე ბერძნულის საფუძველზე შეიქმნა საეკლესიო-სლავური ანბანი (მისი სახესხვაობანია გლაგოლიცა და კირილიცა).

ჩვენ ახლა ვწერთ მარცხნიდან მარჯვნივ ჰორიზონტალურად.

ჩინურ იდეოგრაფებს წერენ სვეტებად — ხევიდან ქვევით, ამასთან პირველი სვეტი მარჯვენა კუთხიდან იწყება (უკანასკნელ იდეოგრაფას მარცხენა კუთხე უკავია).

არამეულ-სირიული, თანამედროვე არაბული დამწერლობა მარჯვნიდან მარცხნივ მიემართება.

¹ რ. გ. მელიქიძეილი. „დი-უხი“ — ძვრნალში „Вестник древней истории“. 1950 წ., № 4, გვ. 26—43.

ძველმა ბერძნულმა დამწერლობამ შემოგვინახა თავისებური გარდამავალი სახეობა: თუ ერთი სტრიქონი მარცხნიდან მარჯვნივ იწერება, მომდევნო სტრიქონი მარჯვნიდან მარცხნივ მიდის. ასეთ რიგს ეწოდება ბუსტროფედონ (ბერძ. βουσ „ხარი“, στρῆν „ბრუნვა“; ბუსტროფედონ—„ხარის მობრუნება“, ე. ი. ხვნა).

§ 60. ზეპირმეტყველებისა და წერის ურთიერთობა. ახლანდელი წერა, როგორც ითქვა, სამეტყველოა: მისი დანიშნულებაა აღნიშნოს ნათქვამი. ნაწერი ნათქვამს ზუსტად ვერ ასახავს: ბგერათა ნაირსახეობებს ასოები ვერ აუღის.

ქართულ დამწერლობაში ცალკეულ ფონემას ცალკე ასო შეეფერება. ნათქვამი და ნაწერი ახლოსაა იმდენად, რამდენადაც კი ეს შესაძლებელია პრაქტიკულ დამწერლობაში. ამისდა მიუხედავად, ვერ ვიტყვით: დაწერილი ზუსტად ასახავს წარმოთქმულსაო. ასე, მაგალითად: სიტყვაში „ამბობს“ მ ბგერა ბ-ს წინ ისე არ გამოითქმის, როგორც მას გამოვთქვამდით ცალკე; ორი ბ-ბგერიდან, რაც ამ სიტყვაში გვაქვს, მხოლოდ პირველი, მ-ს მეზობელი, არის მეღერი; მეორე ბ-კი ხ-ს მეზობლობაში დაყრუებულია (იხ. § 53. კოარტიკულაციის შესახებ). თუ ფონეტიკურ სიზუსტეს დავიცავდით „ამბობს“-სიტყვაში მ-განსხვავებული ნიშნით უნდა გადმოგვეცა, მეორე, დაყრუებული ბ-ც თავისებურ ნიშანს მოითხოვდა.

დამწერლობა, რომელიც ცდილობს ზუსტად ასახოს ცოცხალ მეტყველებაში წარმოდგენილი ბგერათ-ნაირსახეობანი, იქნება ფონეტიკური დამწერლობა.

ფონეტიკური დამწერლობა თვალსაჩინოდ განსხვავდება ჩვეულებრივისაგან; გაწერთნაა საჭირო, ფონეტიკური სიზუსტით ჩაწერილი რომ დაუბრკოლებლად ამოიკითხოს კაცმა, რომელიც მიჩვეულია ტრადიციულ დამწერლობას. ფონეტიკურ დამწერლობას იყენებენ საენათმეცნიერო მიზნით (მაგალითად, როცა უნდათ კუთხური მეტყველების ნიმუშები ზუსტად ასახონ დიალექტოლოგიის საჭიროებისათვის). მაგრამ ყოველდღიური საჭიროებისათვის ფონეტიკური დამწერლობა გამოუსადეგარია: ფონეტიკური სიზუსტის დაცვა აქ არც შესაძლებელია და არც არის საჭირო.

როცა ამა თუ იმ ენისათვის პირველად ქმნიან დამწერლობას, ცდილობენ, რომ წერა, რაც შეიძლება, ახლოს იყოს წარმოთქმასთან: ყოველ ფონემას ცალკე ასოს უძებნიან.

ღრთათა ვითარებაში ენის ბგერითმა მხარემ, სიტყვათა წარმოთქმამ შესაძლებელია დიდი ცვლილება განიცადოს; დამწერლობა

ვს მიჰყვება წარმოთქმას; ასეთ შემთხვევაში დამწერლობა შორდება წარმოთქმას: წერია ერთი, იკითხება მეორე. ამის მაგალითებს უხვად გვაწვდის ფრანგული, ინგლისური, ირლანდიური... ავილოთ თუნდაც ფრანგ. j'avais (ქავაის—წარმოითქმის „ჟ'ავე“ „შე მქონდა“)... ils avaient (ილს ავაიენტ — წარმოითქმის: ილ ზ'ავე „მათ ჰქონდათ“...).

ინგლ. I am წარმოითქმის: აე ემ „შე ვარ“... newspaper წარმოითქმის: ნაუსპეიპ'რ „გაზეთი“... Shakespeare შექსპირი და ა. შ.

წარმოთქმისა და წერის ასეთი მკვეთრი განსხვავების დროს განსაკუთრებით მწვავედ ისმის ორთოგრაფიის, ე. ი. მართლწერის (ბერძნ. orthos „სწორი“, γραψω „ვწერ“) საკითხები. ორთოგრაფიის საკითხები მოგვარებას საჭიროებს იმ ენებშიც, სადაც არ არის ისეთი განსხვავება წარმოთქმასა და წერას შორის, როგორც შეინიშნება ფრანგულსა და ინგლისურ ენებში.

მართლწერის საკითხი მოსაგვარებელია ისეთი დამწერლობის მქონე ენებში, როგორც ქართულია, სადაც თითოეულ ფონემას აქვს ცალკე ნიშანი, და სადაც თითოეულ ასოს მხოლოდ ერთი წარმოთქმა აქვს.

ორთოგრაფიის საკითხების გადასაქრელად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ფონეტიკური, მორფოლოგიური, ისტორიული პრინციპები. თითოეული ამ პრინციპთაგანი თავისებურად წყვეტს იმ საკითხს, თუ სიტყვის რაგვარი წერითი გამოსახულება უნდა მივიჩნიოთ სწორად.

ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით სწორად ჩაითვლება ისეთი წერა, რომელიც წარმოთქმას მისდევს („უნდა დაიწეროს იმგვარად, რაგვარადაც ლაპარაკობენ“).

რუსულ მართლწერაში ამ პრინციპის შესაბამისად წინსართი რეა მელერის წინ ჰ-ს ინარჩუნებს (неаррешаиш, неадушаиш), მაგრამ ყრუ თანხმოვნების წინ ჰ-ს ცვლის с (неаполешаиш, неапеаиш და სხვ.).

განყენებულად რომ ავილოთ, ეს პრინციპი ერთად ერთი სწორი პრინციპია. მაგრამ ამ პრინციპის განხორციელება განსაკუთრებით ძნელია: ძველი დამწერლობის მქონე ენებში გვზღუდავს ტრადიცია. თითქოს რა უნდა იყოს იმაზე ადელი: „მსგავსი“-ს ნაცვლად ეწეროთ „მზგავსი“, ანდა вода-ს მაგიერ вада; ანდა კიდევ: ნაცვლად ფრანგული beaucoup-ისა („ბერი“) ეწეროთ „ბოკჟ“, როგორადაც ეს სიტყვა წარმოითქმის, ან: „ჟავე“—ნაცვლად j'avais-სა, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში ტრადიციულ წერასთან კავშირი წყდება: თითქოს სრულიად ახალი დამწერლობა იქმნება.

ახალი დამწერლობის მქონე ენებში უფრო ადვილია (და საკი-
როც!) ფონეტიკურ პრინციპს მივყვეთ, რადგანაც აქ არ გვზღუ-
დავს ტრადიცია, მაგრამ, სამაგიეროდ, აქ გართულების ახალი
წყარო ჩნდება, სახელდობრ, ესაა დიალექტური სხვადასხვაობა;
პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდება სალიტერატურო ენა მთლიანად
და საეხებით ერთი დიალექტის საფუძველზე აიგოს (სხვა-
არა იყოს რა, ლექსიკა მაინც მოითხოვს სხვადასხვა დიალექტის
მასალის გამოყენებას).

მორფოლოგიური პრინციპი მოითხოვს დამწერლობაში არ და-
იჩრდილოს სიტყვის მორფოლოგიური შემადგენლობა. ამ პრინ-
ციპს ემყარება ქართულში ისეთი ფორმების დაკანონება, როგო-
რიცაა: გუთხარი, დაფუწერე, მოფუსმინე... უ-ს წინ ვ არ ისმის
(ჯერ კიდევ ძველ ქართულში ამგვარ მაგალითებში ვ ხშირად არ
იწერებოდა). და თუ მაინც ახლა აქ ვ-ს ვწერთ, ამას მხოლოდ მორ-
ფოლოგია ამართლებს: ვ-პირველი პირის ნიშანია, მორფოლოგი-
ური გამართლება აქვს და საკიროა მეორე პირისაგან გასარჩევად
დარჩესო (გუთხარი — მე; უთხარი — შენ...).

ამავე მორფოლოგიურ პრინციპზეა დაფუძნებული რუსულში
под, пред, над წინსართებში д-ს დაცვა, თორემ ყრუ თანხმოვნების
წინ под, прет, нат უნდა გვეკონოდა: შდრ. подобрать და подкo-
нать; предоставить და предвсать; надорвать და надстройка.
მორფოლოგიურ პრინციპს თუ არ დავიცავდით და ფონეტიკურს
გავყვებოდით, უნდა გვეწერა: „подковать“, „претннать“, „нат-
стройка“ (აკი სწორედ ასე იქცევა რუსული მართლწერა без-
წინსართის შემთხვევაში: безусловным, безграпчым, безраздель-
ным..., მაგრამ беспокоивным, бесполезным, бестолковым, бесчело-
вечным და სხვ. იხ. აქვე, ზემოთ).

ისტორიული პრინციპი ტრადიციულ დამწერლობას იცავს.
ისტორიულ პრინციპს ემყარება ინგლისური ენის, ფრანგული ენის
ორთოგრაფია: წარმოთქმას დაწერილობა დაშორებულია (მაგალი-
თები იხ. ზემოთ, აქვე). სისწორე ტრადიციასლა ემყარება.

ტრადიციის სრული უგულებელყოფა არც ერთი ენის ორთო-
გრაფიაში არ ხერხდება: ძნელად თუ დაიძებნება ისეთი სამწერ-
ლო ენა, რომლის ორთოგრაფია სრულებით არ უწევდეს ანგა-
რიშს ისტორიულ პრინციპს. ქართ. „მსგავსი“ მხოლოდ ამ პრინ-
ციპის გამო იწერება ხ-თი. ასევე მიმართულებითი ბრუნვის ნიშნად
დ-იწერება თანამედროვე ქართულში არსებითად ისტორიული
პრინციპის საფუძველზე: მტკიცედ, სასტიკად, განუხრელად, უდ-
როოდ, სასახლოდ, სანადიროდ, უსიამოვნოდ, ყრუდ... -დ ხელოვ-

ნური ჩანს, ტრადიციითლა არის გამართლებული მეტადრე -ო-სა და -უ-ს შემდეგ: სასწრაფოდ, სანიმუშოდ, სასახელოდ (თუმცა ზოგჯერ ა-ს შემდეგაც -თ ისმის: რათ უნდა? რათაო?)

ორთოგრაფია ცდილობს დაამყაროს ნორმატული წერა. ცალკე დგას ნორმატული წარმოთქმის საკითხი: შეიძლება სწორად ვწერდეთ, მაგრამ არასწორად წარმოვთქვამდეთ, ნორმატულ წარმოთქმას ადგენს ორთოეპია (ბერძ. orthos „სწორი“, ბერძ. epi: „მეტყველება“, ორთოეპია — „მართლმეტყველება“).

ასე, მაგალითად, რბილად წარმოთქმული ლ (ფილოსოფია, რასაკვირველია...) ქართულ სალიტერატურო ენას ეუცხოება.

ისეთ ენაში, როგორიცაა რუსული, მწვავედ დგას მახვილის საკითხი: ლიტერატურულ წარმოთქმას რყვა უპირისპირდება დიალექტური туха; მაგრამ პარალელურად იხმარება стро и остр, явни და явнѣ..., стрѹку და строкѹ, вѣнѣм და воленѣм...

რა თქმა უნდა, მახვილის სწორად დასმა არ ამოწურავს სწორი წარმოთქმის საკითხს (რუსული, მაგალითად, მკვეთრად განასხვავებს რბილ თანხმოვნებს: махвачик мал—პირველ სიტყვაში ლ რბილია, მეორეში—მაგარი; მათი გაურჩევლობა რუსული სწორი წარმოთქმის თვალსაზრისით დაუშვებელია).

ფართო გაგებით ორთოეპია მოწოდებულია მოაგვაროს სალიტერატურო ენის სადაო საკითხები — მორფოლოგიის, სინტაქსის თუ ლექსიკა-სტილისტიკის დარგში.

რა არის სწორი: ვისმე თუ ვისმეს? რამესი თუ რამისა? „ორთავე მხარეს“ თუ „ორივე მხარეს“? лекторы თუ лектора? профессоры თუ профессора? ამგვარ სიტყვათა სწორად დაწერა არ გაძნელებს, თუ გვეცოდინება ამ ვარიანტთაგან რომელია სწორი, სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით მართებული.

რომ ვიცოდეთ, როგორ ვწეროთ ეს სიტყვები, უნდა ვიცოდეთ, როგორ უნდა წარმოვთქვათ ისინი სწორად, ე. ი. რა ვარიანტი მივიჩნიოთ სალიტერატუროდ.

ლექსიკოლოგია, სემანტიკა, ვიწროლოგია

§ 61. ლექსიკა და ლექსიკოლოგია. ფონეტიკაში ჩვენ განვიხილეთ სამეტყველო ბგერა. ბგერა წარმოადგენს მასალას, რომლისაგანაც სიტყვა შედგება (§ 38). სიტყვა არის მნიშვნელობის მქონე უმარტივესი ერთეული ენისა. ყველა სიტყვა, რაც ენაში გვაქვს,—ე. ი. სიტყვათა ერთობლიობა,—ქმნის ენის ლექსიკურ შენადგენლობას ანუ ლექსიკას (ფრან. lexique ბერძნ. lexis-იდან, რაიც ნიშნავს: „სიტყვა“, „გამონათქვამი“).

ენათმეცნიერების იმ დარგს, რომელიც ლექსიკას შეისწავლის, ეწოდება ლექსიკოლოგია (lexique—იხ. ზემოთ; λογος „სიტყვა“, „მოძღვრება“; ლექსიკოლოგია = მოძღვრება ლექსიკის შესახებ).

რა თვალსაზრისით სწავლობს ლექსიკას ლექსიკოლოგია? ლექსიკოლოგია იძლევა სიტყვათა მარაგის დახასიათებას (მდიდარია თუ ღარიბი ენის ლექსიკა), ანალიზს უკეთებს ლექსიკის შემადგენლობას, გამოყოფს სიტყვათა სხვადასხვა შინაარსობლივ ჯგუფებს, არკვევს, თუ რა ადგილი უკავიათ მათ ენის ლექსიკაში, შეისწავლის იმას, თუ როგორ ვითარდება ლექსიკა და სხვ.

§ 62. ლექსიკის სიმდიდრე ენის სიმდიდრეა. ზოგ ენაში მეტი სიტყვა გვაქვს, ზოგში—ნაკლები. „როგორც ცნობილია, ყველა სიტყვა, რაც ენაში მოიპოვება, ერთად შეადგენს ენის ეგრეთწოდებულ ლექსიკურ შემადგენლობას... ლექსიკური შემადგენლობა ასახავს ენის მდგომარეობის სურათს: რაც უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანია ლექსიკური შემადგენლობა, მით უფრო მდიდარი და განვითარებულია ენა“¹.

ეს სავესებით კანონზომიერია. სიტყვა საგანს, მოვლენას, მოქმედებას აღნიშნავს. ამიტომ ბუნებრივია, თუ იმ ენას დასჭირდება მეტი სიტყვა, რომელზედაც მოლაპარაკე ხალხის ცხოვრება მდიდარი და მრავალფეროვანია. შეიძლება ამა თუ იმ ენის ლექსიკა, საერთოდ, არ იყოს მდიდარი, მაგრამ მასში არაჩვეულებრივად მდიდრად იყოს წარმოდგენილი ერთი გარკვეული დარგის ლექ-

¹ ი. სტალინი. ნარქიზში ღა ენათმეცნიერები: საკითხები, 1951, გვ. 21.

სიკა. ასე, მაგალითად, არაბულ ენაში რამდენიმე ასეული სიტყვა მოიპოვება აქლემის—მისი სხვადასხვა ასაკის, ფერის თუ სხვა თვისებების — აღსანიშნავად: აქლემი არაბეთის უდაბნოს მცხოვრებ-თათვის არსებობის ძირითადი წყაროა, აქლემის მოშენებას არაბის ცხოვრებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს, „აქლემის ლექსიკაც“ განსაკუთრებით მრავალფეროვანია. არაბული ენა, რასაკვირველია, არ წარმოადგენს ყველაზე მდიდარ ენას მსოფლიოში, მაგრამ „აქლემის ლექსიკის“ სიმდიდრის მხრივ არაბული ენა ყველა ენაზე წინა დგას.

თუ ხალხი სოფლის-მეურნეობას მისდევს, მას მემინდვრობის, მეხილეობის, მებაღეობა-მებოსტნეობის ლექსიკა განვითარებული ექნება; იქ, სადაც მესაქონლეობას დიდი ადგილი უკავია, საამისო ლექსიკაც მდიდრად იქნება წარმოდგენილი; თუ ზღვისპირის მცხოვრები მეთევზეობას მისდევს განსაკუთრებით, მის ლექსიკაში ისეთი სიტყვები აღმოჩნდება მრავლად, როგორც უცხო შეიძლება იყოს სოფლის-მეურნეობისა და მესაქონლეობის რაიონის მკვიდრთა მეტყველებისათვის. მრეწველობის განვითარება სათანადო ლექსიკით გამდიდრებას გამოიწვევს. იმ კვების მეტყველება, სადაც სახალხო მეურნეობისა და კულტურის ყველა დარგი წინ არის წასული, ლექსიკითაც მდიდარი და მრავალფეროვანი აღმოჩნდება.

§ 63. ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვები ენაში ნაირ-ნაირია. განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს სიტყვათა ერთ ჯგუფს იმ მნიშვნელობის მიხედვით, რაც მათ აქვს მთელი ლექსიკური შემადგენლობისათვის, მისი წარმოქმნა-განვითარებისათვის.

ი. სტალინი მკვეთრად განასხვავებს ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებს სხვა სიტყვებისაგან ლექსიკურ შემადგენლობაში: ძირითადი ლექსიკური ფონდი ენის საფუძველს განეკუთვნება (§ 11). „ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მთავარია ძირითადი ლექსიკური ფონდი, რომელშიც შედის ყველა ძირეული სიტყვა, როგორც მისი ბირთვი. იგი გაცილებით უფრო ნაკლებ ვრცელია, ვიდრე ენის ლექსიკური შემადგენლობა, მაგრამ ცოცხლობს ძალიან დიდხანს, საუკუნეთა განმავლობაში და არის ენის ბაზა ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად“¹.

ამგვარად, ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება ყველა ძირითადი სიტყვა, მასთან არა ისეთი, შემთხვევით რომ შემო-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 21.

დის ენაში და მალევე ქრება, არამედ ისეთი, რომ საუკუნეთა მანძილზე შერჩება ენას.

ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვები ლექსიკის ხერხემალს ქმნიან: იგი-ლექსიკის. გამდიდრების წყაროა: მისგან ახალი სიტყვები წარმოიქმნება.

ისეთი სიტყვები, როგორცაა: „დედა“, „მამა“, „და“, „ძმა“, „სახლი“, „კარი“ ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებია (ქართულში). ეს სიტყვები უკვე ძველი ქართულის ძეგლებში დასტურდება. მაშასადამე, სულ მცირე, ათას ხუთასი წლის განმავლობაში იხმარება ქართულს მეტყველებაში.

ამგვარ სიტყვათაგან წარმოიქმნა (უშუალოდ თუ შუალობით) ახალი სიტყვების წყება:

ძმა: ძმური, მოძმე, საძმო, უძმო, სძმობს (მას). ძმობა, ძმობილი, უძმობილდება...

კაცი: კაცური, საკაცე, უკაცური, უკაცრავად, კაცობრივი, კაცობრიობა, საკაცობრიო... კაცობს, კაცობა... ძმა-კაცი, ძმაკაცური, ძმაკაცობა... ჯარისკაცი... კარისკაცი... სახლისკაცი...

სახლი: სახლობს, სახლდება, ასახლებს, ისახლებს, ასახლებინებს, მოსახლე, სახლიანი, უსახლო...

ეს მაგალითები ცხადად გვიჩვენებს, თუ რა საფუძველსაც უქმნის ახალ სიტყვათა წარმოქმნას ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვა.

როცა ლექსიკის ისტორია სათანადოდ შესწავლილია და ვიცით, რა სიტყვა როდის შემოვიდა ხმარებაში, არ გაგვიკირდება იმის გარკვევა, ეკუთვნის თუ არა იგი ძირითად ლექსიკურ მარაგს.

მაგრამ, როცა სიტყვა ახლად შემოსულია ხმარებაში, ხშირად ძნელია იმის გარკვევა, განეკუთვნება იგი ძირითად ლექსიკურ ფონდს თუ არა, რადგანაც ძნელია იმის წინასწარ გადაწყვეტა, დამკვიდრდება ეს სიტყვა ენაში თუ არა.

ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვების ზუსტად გამოყოფა არაა ადვილი (იხ. § 11), მაგრამ ცნება ძირითადი ლექსიკური ფონდისა უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნებაა, როგორც ლექსიკის თანამედროვე ვითარებაში, ისე ლექსიკის ისტორიაში გარკვევის თვალსაზრისით.

§ 64. სიტყვა სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე. სიტყვა აბტიური და პასიური. სიტყვა შეიძლება იყოს სრულმნიშვნელოვანი ანდა არასრულმნიშვნელოვანი, დამხმარე. სრულმნიშვნელოვანია სიტყვა, თუ ის მიგვითითებს ამა თუ იმ საგანს ანდა

მოვლენაზე სხვა სიტყვების დაუნმარებლად: სახლი, კარი, კედელი, ქვა, მდინარე... ზის, დგას, წერს, კითხულობს, ხატავს, აშენებს, ანგრევს... ხუთი, ათი, ოცი, ასი, ათასი... ლაშაში, წითელი, ლურჯი, მაღალი, დაბალი... დაწერილი, წაკითხული, აშენებული... აქ, იქ, ზევით, ქვევით, გუშინ, ზეგ...

დამხმარე სიტყვებია, მაგალითად: თუ, რომ, როცა, რადგანაც, მაგრამ, რომელიც... ამგვარი სიტყვები სხვა სიტყვებთან ერთად იძლევიან გარკვეულ მნიშვნელობას, ცალკე კი არც რაიმე საგანზე მიგვიითითებენ, არც თვისებას გვანიშნებენ, არც მოქმედება-მდგომარეობას, არც ადგილზე მიუთითებენ, არც დროზე... შდრ. თუ და: თუ წერს... რომ და: რომ ხატავს... როცა და: როცა დგას... რადგანაც და: რადგანაც კითხულობს...

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაც საჭიროებს კონტექსტს, ე. ი. სხვა სიტყვათა წაშეღიებას: კედელი: შდრ. სახლის კედელი, ქვის კედელი, ხის კედელი... კონტექსტში ამ სიტყვათა მნიშვნელობა ზუსტდება. მაგრამ ამის გარეშეც, ცალკე აღებული „კედელი“ მაინც გვანიშნებს, რომ დასახელებული სიტყვა საგანს გულისხმობს და არა თვისებას (ანდა რიცხვს, ან მოქმედება-მდგომარეობას), რომ ეს საგანი ნაგებობასთან არის დაკავშირებული, ხისა იქნება ის თუ ქვისა ანდა აგურისა...

ზოგი სიტყვა — სრულმნიშვნელოვანიც, დამხმარეც — ყოველდღიურად იხმარება, აქტიური მარაგს ეკუთვნის (დედა, მამა, და, ძმა, ცოლი, შვილი, ბიძა, მამიდა, დეიდა... სახლი, კარი, სახურავი, კიბე... მუშაობს, აკეთებს, აშენებს, წერს, ხატავს... ცოცხალი, მკვდარი, დაბალი, მაღალი, სქელი, თხელი, თეთრი, წითელი, შავი, დიდი, პატარა... მე, შენ, ის, ჩვენ, თქვენ, ისინი... ერთი, სამი, შვიდი, ასი, ათასი... და ბევრი სხვა ასეთი. არ დაიძებნება ქართულად მოლაპარაკე ადამიანი, რომ ასეთ სიტყვებს ჩვეულებრივად არ ხმარობდეს.

ამათგან განსხვავებულია, ვთქვათ, ასეთი სიტყვები: ნაწვე-რალი... შვრია, დოლისპური, თავთუხი, შაფუხა... თოხლი, შიშავი, ქედლი... ამ სიტყვებს ისეთი საყოველთაო გამოყენება არა აქვს, როგორც სიტყვებს: სახლი, კარი... პური, ქერი... ძროხა, ხარი, ცხვარი... სოფლის ცხოვრებას ვინც იცნობს, მისთვის ეს სიტყვებიც აქტიური მარაგისად მიიჩნევა, ქალაქში გაზრდილი პირის მეტყველებაში კი ეს სიტყვები, როგორც წესი, პასიური მარაგს განეკუთვნება: ამ სიტყვებს ის გაიგებს, როცა გაიგონებს, მაგრამ სახმარად თვითონ იშვიათად თუ იხმარს. გაიგებსო, რომ ვამბობთ, აქაც ერთგვარი განმარტება უნდა დავურთოთ:

გაიგებს ზოგადად: „შერია“ რაღაც თავთაეიანი მცენარეა, მაგრამ, სახელდობრ, რა, ნათლად შეიძლება ვერ წარმოიდგინოს... „ქედლა“ ცხვარზე ითქმის, მაგრამ, სახელდობრ, რაგვარზე, შეიძლება ვერ გვითხრას... „ნაწვერალი“ ყანასთან არის კავშირში და არა ნეცხოველეობასთან, მაგრამ, სახელდობრ, რა არის, ვერ გვეტყვის... ერთი სიტყვით, მხოლოდ ზოგადად და დაახლოებით მიხვდება, თუ რას ეხება საქმე.

§ 65. სინონიმები, ომონიმები, ანტონიმები. ყოველი ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში მოიპოვება სინონიმები, ომონიმები, ანტონიმები.

სინონიმები ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომლებიც ბგერითად განსხვავებული არიან, მნიშვნელობა კი ერთნაირი აქვთ (ბერძ. *συν-* „თან“, *ὄνομα*, *ὀνομα* „სახელი“; *συνόνυμιος* „თანასახელიანი“, „ერთგვარსახელიანი“).

სინონიმების ნიმუში გვაქვს საყოველთაოდ ხმარებულ სიტყვებში: სვე და ბედი... გულადი და მამაცი... მოსწავლე და მოწაფე... სკოლა და სასწავლებელი... ძალი და ღონე... ლამაზი და კოხტა... ბრიყვი და გაუზრდელი... კომში და ბია (კუთხ.)¹... თუთა და ბუღა (კუთხ.)... მურყანი და თხმელა (კუთხ.)... თამბაქო და თუთუნი (კუთხ.)... გოგრა და კვანი (კუთხ.)... იფანი და კობიტი (კუთხ.), დიდდა და ბებია (კუთხ.), პაპა და ბაბუა (კუთხ.)...

სინონიმური ტერმინებია: ბრუნება და კანკლედობა... მიმართულებითი (ბრუნვა) ანუ ვითარებითი ანუ ვნებითი... ნამყოფსრული და ნამყოფ უწყვეტელი...

სინონიმები ერთი მნიშვნელობის სიტყვებს ჰქვია, მაგრამ ვერ ვიტყვი, თითქოს სინონიმებს სხვაებით ერთნაირი მნიშვნელობა ჰქონდეს: ან აღსანიშნი საგნის სხვადასხვა მომენტია, სინონიმებს რომ განასხვავებს, ანდა თვალსაზრისი, რომელიც მოლაპარაკის დამოკიდებულებას აღსანიშნისადმი ახასიათებს, ანდა გრძნობითი იერო, რომელსაც სინონიმური სიტყვა იწვევს, ანდა კიდევ დიალექტური სხვაობა სინონიმური სიტყვებისა.

სინონიმთა სხვაობა იგრძნობა მათი ხმარებისას სხვადასხვა წინადადებაში (თუ შესიტყვებაში): სინონიმები ყველა კონტექსტში ვერ შეენაცვლებიან ერთი მეორეს. „უმაღლესი სასწავლებლის მოსწავლე“ — ითქმის, მაგრამ: „უმაღლესი სასწავლებლის მოწაფე“, არ

¹ ეს და მომდევნო კვათხური სიტყვები იმერულშიც შეიძლება გვქონდეს და გუბუღლშიც.

იტქმის: „მოსწავლე“ უფრო ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვაა, „მოწაფეს“ უფრო ვიწრო მნიშვნელობა აქვს („მოწაფე“ — „მასწავლებელი“).

„მეტერს ჯარმა ძლიერი წინააღმდეგობა გაუწია“ სწორი ქართულია, მაგრამ არ ივარგებდა „ძლიერი“-ს ნაცვლად „ლონაერი“-გვეხმარა („მეტერს ჯარმა ლონიერი წინააღმდეგობა გაუწია“).

„ებრაელი“ და „ურია“ ერთსა და იმავე ხალხს აღნიშნავს (მღრ. სოფლის სახელი „ურიათუბანი“, ე. ი. ებრაელების უბანი). მაგრამ „ურია“ სარწმუნოებრივ მომენტს გახაზავს, „ებრაელი“ — ეროვნულს (ამიტომაც, რომ ამჟამად ამ ხალხის სახელად „ებრაელია“ წილებული და არა „ურია“).

სხვადასხვა მომენტს ასახავენ ტერმინები „ნაწყო უწყვეტელი“ და „ნაწყო უსრული“: „უწყვეტელში“ ხაზი იმას ესმის, რომ ზნაში („აკეთებდა“, „წერდა“, „ხატავდა“) მოქმედება არ წყდება, უწყვეტლივ გრძელდება; „უსრული“ მიუთითებს, რომ მოქმედება წარმოებდა, მაგრამ არ დამთავრებულა. „უწყვეტელს“ უპირისპირდება „წყვეტილი“, „უსრულს“ — „სრული“.

მტკმელის თვალსაზრისი, მისი განსხვავებული დამოკიდებულება აღსანიშნისადმი მკლავდება სინონიმებში „მოკვდა“ და „ჩაძალდა“ („დავითი მოკვდა!“ — „დავითი ჩაძალდა!“), „მოდის“ და „მოერთევა“ („აგერ დარისპანი მოდის“ — „აგერ დარისპანი მოერთევა!“). უფრო დაწვრილებით იხ. ქვ. § 80).

„თხმელა“, „ბია“, „კობიტი“, „თუთუნი“ კუთხურ მეტყველებაში ხმარებული სინონიმებია სალიტერატურო ენის სიტყვებისა: „მურყანი“, „კომში“, „იფანი“, „თამბაქო“...

სავსებით ერთნაირი მნიშვნელობის ორი სიტყვა ფაქტობრივად არ არსებობს: ან ობიექტური ან სუბიექტური მომენტი იძლევა სხვაობას. ეს სხვაობა ზოგჯერ ნაკლებ საგრძნობია (ასეთ შემთხვევაში სინონიმები ერთმანეთს ენაცვლებიან: „მიმართულებითი“ ანუ „ეითარებითი“ ბრუნვა); ზოგჯერ სხვაობა უფრო საგრძნობია; ასეთ შემთხვევაში სინონიმები ერთმანეთს ხან ენაცვლებიან დაუბრკოლებლად (გულადი ჯარისკაცი — მამაცი ჯარისკაცი), ხან კიდევ ასეთი შენაცვლება სტილისტიკურად საჩოთიროა ან სრულიად მიუღებელი („უმალესი სასწავლებლის მოწაფე... „ურია“ „ებრაელის“ ნაცვლად). სინონიმების გამოყენება სტილისტიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია.

ომონიმები ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომლებიც ბგერითად არ განსხვავდებიან, მაგრამ მნიშვნელობითა და წარმომავლობით განსხვავებული არიან (ბერძ. *homos* „მსგავსი“, „ერთგვარი“ და ბერძ. *onyma, onoma* „სახელი“).

ომონიმების მაგალითია: 1. ბარი (მთა და ბარი) და 2. ბარი (ბარი და ნიჩაბი). ასევე: 1. ბანი (დატყეპნილი მიწის ბრტყელი სახურავი ძველებურ სახლებში: „სიტყვა ბანზე აუგდო“); 2. ბანი (ხმა სიმღერაში: „ბანი მითხარით, ბიჭებო!“); 3. ბანი (მეორე ასო ქართულ ანბანში: „ეს არის ანი, ეს არის ბანი, ისწავლეთ, გენაცვათო!“)... 1. ზერხი (ძვ. ქართ. კერკი: „ზერხი სჯობია ლონესა“) და 2. ზერხი („განის ზერხით მორი ვახერხეს“).

ომონიმები სხვადასხვა სიტყვებია არა მხოლოდ იმიტომ, რომ მნიშვნელობა აქვთ სხვადასხვა, არამედ იმიტომ, რომ ისინი სხვადასხვა წარმომავლობისა და არიან.

სიტყვას „წვერი“ არსებითად განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს: 1. „წვერს იპარსავს“... 2. „მთის წვერზე დგას“... 3. „ისრის წვერი პასრისა იყო“. შეიძლება თუ არა ამ სამ წინადადებაში „წვერი“ ომონიმებად მივიჩნიოთ? რა თქმა უნდა, არა: ეს ერთი და იგივე სიტყვაა სხვადასხვა მნიშვნელობისა (მაგრამ არა სხვადასხვა წარმომავლობისა).

თუ წარმომავლობას ანგარიშს არ გავუწევდით, სიტყვათა დიდი წილი ომონიმებად უნდა მიგვეჩნია, რადგანაც იშვიათია ისეთი სიტყვა, რომ სხვადასხვა კონტექსტში მნიშვნელობას არ იცვლიდეს. ომონიმები მხოლოდ მაშინ გვაქვს, თუ გარეგნულად ერთნაირი სიტყვა განსხვავებულია არა მხოლოდ მნიშვნელობით, არამედ წარმომავლობითაც.

ანტონიმები ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომლებსაც ერთი მეორის საპირისპირო მნიშვნელობა აქვთ (ბერძ. anti „წინააღმდეგ“, onyma, onyma „სახელი“).

ანტონიმებია: მაღალი — დაბალი; მსხვილი — წვრილი; ბნელი — ნათელი; გრძელი — მოკლე; ტკბილი — მწარე... ნაყოფიერი — უნაყოფო; გონიერი — უგუნური; გემრიელი — უგემური; წესიერი — უწესო; ნებსითი — უნებლიე... ნორმალური — არანორმალური; ორგანული — არაორგანული; პერიოდული — არაპერიოდული; ზუსტი — არაზუსტი...

ანტონიმები, პირველ ყოვლისა, თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებში გამოიყოფა. ეს სიტყვები შეიძლება იყოს სხვადასხვა ფუძისა (მაღალი—დაბალი); შეიძლება ერთი ფუძისაგან იწარმოოს უარყოფის თავსართ-ბოლოსართებით (გემრიელი — უგემური; ნორმალური — არანორმალური)...

უარყოფის აღმნიშვნისას ორივე ვარიანტი შეიძლება მივიღოთ ერთი და იმავე სიტყვის (დადებითის) საპირისპიროდ: საკმარისი — 1. უკმარი; 2. არასაკმარისი... სწორი — 1. უსწორო; 2. არასწორი...

(ასეთ შემთხვევაში „არა“-თი ნაწარმოები ვარიანტი მეორეულია). უარყოფითი წარმოების ეს ვარიანტები მნიშვნელობით განსხვავდებიან.

§ 66. ევფემიზმი. ტაბუ. ზოგი სიტყვის (თუ გამოთქმის) ხმარება უხერხულად ითვლება. ამიტომ შეგნებულად გაურბიან ამ სიტყვებსა (და გამოთქმებს) და ცვლიან მათ სხვა სიტყვებითა (და გამოთქმებით). უხერხული სიტყვების ასეთ შენაცვლებას ევფემიზმი ეწოდება (ბერძ. *επιθεμι* „კეთილად ემეტყველებ“, „ზრდილობიანად ვლაპარაკობ“).

„თეთრეული“ ითქმის „ნიფხავ-პერანგის“ ნაცვლად („მძარკელებმა მგზავრი დატოვეს თეთრეულის ამარა“). „თეთრეულზე“ ადრე „პერანგი და მისი ამხანაგი“ იხმარებოდა, როგორც ევფემისტური თქმა (სასაუბრო ენაში ზოგჯერ დღესაც არის ეს გამოთქმა დატული), შემდეგ ესეც უხერხული აღმოჩნდა და „თეთრეულმა“ შეცვალა მანამდე ხმარებული ევფემისტური შენაცვლება.

„თქვენი ნათქვამი სინამდვილეს არ შეეფერება“ ევფემისტური სიტყვახმარების ნიმუშია; პირდაპირ თუ ვიტყვოდით, გვექნებოდა: „ოქვენ რასაც ამბობთ, ტყუილია“.

ევფემისტური შენაცვლების საკიროება სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფენაში ერთგვარად არ ესმით. ევფემისტური ნორმები ერთსა და იმავე წრეში იცვლება დროთა ვითარებაში.

რაიმე ადათ-წესის ანდა ცრუ რწმენის გამო ზოგჯერ აღიკვეთება რაიმე სიტყვის ხმარება. მაგალითად, საქართველოს ზოგ კუთხეში „ქიანკველს“ არ ახსენებდნენ იმ ოჯახში, სადაც აბრეშუმის ქია ჰყავდათ (ქიანკველა არ დაესიოს აბრეშუმის ქიასაო). „ქიანკველის“ ნაცვლად სხვა სახელი, პირობითი, შეირჩეოდა, თუ აღკვეთილი სახელის მატარებელი მაინც უნდა ეხსენებინათ. რაიმე სიტყვის ხმარების აღკვეთას ტაბუ-ს უწოდებენ (ტაბუ პოლინეზიელ ხალხთა მეტყველებიდან აღებული სიტყვაა).

§ 67. ლექსიკური შემადგენლობის ცვლა. არაძივიზმი, ნოლოვიზმი. დიალექტიზმი. ლექსიკური შემადგენლობა ენაში ყველაზე ადვილად და ყველაზე მეტად იცვლება. მოძველებული სიტყვები ხმარებიდან გამოდის. ენაში შემოდის და მკვიდრდება ახალი სიტყვები. ეს შენაძენი მეტია დანაკარგზე. ცვლის პროცესში ენის ლექსიკა მდიდრდება. „ენა... უშუალოდ არის დაკავშირებული ადამიანის საწარმოო საქმიანობასთან, და არა მარტო საწარმოო საქმიანობასთან, არამედ ადამიანის ყოველ სხვა საქმიანობასთანაც მისი მუშაობის ყველა სფეროში წარმოებიდან ბაზისამდე, ბაზისი-

დან ზედნაშენამდე... უწინარეს ყოვლისა სწორედ ამით აიხსნება, რომ ენა, საკუთრივ მისი ლექსიკური შემადგენლობა თითქმის განუწყვეტლივ იცვლება. მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის, ვაჭრობისა და ტრანსპორტის, ტექნიკისა და მეცნიერების განუწყვეტელი ზრდა ენისაგან მოითხოვს მისი ლექსიკის შევსებას ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით, რომლებიც საჭიროა მათი მუშაობისათვის. და ენა, უშუალოდ ასახავს რა ამ საჭიროებას, ავსებს თავის ლექსიკას ახალი სიტყვებით, სრულყოფს თავის გრამატიკულ წყობას¹. „...ენის ლექსიკური შემადგენლობა, როგორც ყველაზე ცვალებადი, თითქმის განუწყვეტლივ იცვლება“...² „...ენის ლექსიკურ შემადგენლობას ჩვეულებრივად გარკვეული რაოდენობით აკლდება მოძველებული სიტყვები, მას ემატება გაცილებით მეტი ახალი სიტყვა“³.

ახალი ქართულისათვის უცხოა ისეთი სიტყვები, როგორიცაა, ვთქვათ, ძველი ქართულის ძეგლებიდან ცნობილი სიტყვები: ჯამლი „ფეხსაცმელი“, უქამური „უფეხსაცმლო“, „ფეხშიშველა“. სიყმილი „შიშვილი“, ფიჩუ „შალის სამოსი (ბერისა)“, ხარკა „ხასა“, ერგასი „ორმოცდაათი“, მკოდოვანი „უკიდურესი ღარიბი“, „ლატაკი“... ძველი ქართულის ეს სიტყვები არ შერჩა ქართულს, საბოლოოდ გამოვიდა ხმარებიდან.

დღევანდელი ჩვენი მეტყველებისათვის უცხოა სიტყვები: „იასაული“, „მდივანბეგი“, „შინაყმა“, „ბოქაული“... თუმცა ეს სიტყვები არც ისე შორეულ წარსულში (XIX ს. მეორე ნახევარში) იხმარებოდა.

სულ ოცი-ოცდაათი წლის ისტორია აქვს თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: წნევა, აღმავლობა, კავშირგაბმულობა, მედაუსწრებლე, საშვები, შეებულება, კოლმეურნეობა, მერგოლური, დასაქონლება, ზუსტი, სიზუსტე, არაზუსტი... (ახალ სიტყვათა და გამოთქმათა მაგალითები იხ. აგრეთვე § 24).

ხმარებიდან გამოსულ ძველ სიტყვას (თუ გამოთქმას) უწოდებენ არქაიზმს (ბერძ. archaios „ძველის ძველი“). ხმარებაში ახლად შემოსული სიტყვა (გამოთქმა) იქნება ნეოლოგიზმი (ბერძ. νεος — „ახალი“, λογος „სიტყვა“). ლექსიკის არქაიზაცია გვაქვს იმ შტ-

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 9.

² იქვე. გვ. 22.

³ იქვე. გვ. 23.

თხვევაში, როცა მწერალი ძველ სიტყვებსა და გამოთქმებს ეტანება (ახალი სიტყვის შემოღებაც უადგილოა, თუ უკვე არსებული სიტყვა აუღის საკიროებას).

კალკე გამოყოფენ ხოლმე დიალექტებიდან სალიტერატურო ენაში შემოსულ სიტყვებს, — დიალექტიზმებს: მარა „მაგრამ“. მუდო „თხუნელა“, „ხახალი“, „გალა“... (ლექსიკური დიალექტიზმები გარკვეულს პირობებში სავსებით გამართლებულია — § 30, გვ. 115).

§ 68. სიტყვათა სესხება. კალკი. ლექსიკის გამდიდრების ძირითად წყაროს ქმნის არსებულ სიტყვათაგან ახალ სიტყვათა წარმოქმნა. თვალსაჩინო მნიშვნელობა აქვს უცხო ენათაგან სიტყვების სესხებასაც: „უნივერსიტეტი“, „ფაკულტეტი“, „რექტორი“, „დეკანი“, „პროფესორი“, „დოცენტი“, „ლექტორი“, „სტუდენტი“, „ასისტენტი“, „ლექცია“, „სემინარი“, „პრაქტიკუმი“, „ლაბორანტი“, „ინსტიტუტი“, „დირექტორი“, „აკადემია“, „პრეზიდენტი“, „ლიტერატურა“, „ისტორია“, „გეოგრაფია“, „გეოლოგია“, „ზოოლოგია“, „ბოტანიკა“, „მათემატიკა“, „ეკონომიკა“ და მრავალი სხვა სიტყვა, რომელსაც ყოველ ფეხის გადადგმაზე ვხვდებით უმაღლეს სასწავლებლებში (და არა მხოლოდ სასწავლებლებში!) — წარმოშობით ყველა უცხო სიტყვაა, ბერძნული და ლათინური ძირისა.

წინადადებაში: „უნივერსიტეტში პროფესორი სტუდენტებს ლექციას უკითხავს“ ქართულია მხოლოდ „უკითხავს“-სიტყვა (-ში თანდებული და ბოლოსართები: -ი, -ს); მსგავსი ვითარება გვექნებოდა, თუ ამავე წინადადებას გადავთარგმნიდით რუსულად (ან გერმანულად): იქაც მხოლოდ ზმნა-შემასმენელი აღმოჩნდებოდა რუსული (გერმანული).

ნასესხები სიტყვა ყველა ენაში მოიპოვება. ეს ბუნებრივი პროცესია: უცხო მასალა დროთა ვითარებაში უსისხლხორცდება მსესხებელი ენის ლექსიკურ-გრამატიკულ სისტემას და ამდიდრებს ენას. რა წარმომავლობისაა ესა თუ ის სიტყვა, როდის და რა ენიდან არის შეთვისებული ნასესხები სიტყვა, ამაში სპეციალისტები თუ ერკვევიან (ხშირად ეს სპეციალისტებისთვისაც კი ძნელი დასადგენია). „ქალაქი“, „ქუჩა“, „ოთახი“, „ფანჯარა“ რომ წარმოშობით სირიული და სპარსული სიტყვებია, ამას ისტორიული ანალიზი თუ გვიჩვენებს. ქართველი ადამიანისთვის „ქალაქი“ ამ-

ჟამად ისეთივე ქართული სიტყვაა¹, როგორც „მიწა“, „მთა“, „ბარი“, „კლდე“, „სახლი“, „კარი“...

უნდა განვასხვავოთ სიტყვათა სესხების ორი შემთხვევა:

1. უშუალო სესხება, როცა სიტყვას სესხულობენ პირდაპირ იმ ენიდან, რომლის კუთვნილებასაც იგი შეადგენს: „ბოლშევიკი“ რუსული სიტყვაა და ქართულში უშუალოდ რუსულიდან არის შეთვისებული; ასევე — „პოლკოვნიკი“, რომელიც რუსულიდანაა უშუალოდ ნასესხები. უშუალოდ ბერძნულიდან ძველად შეთვისებული სიტყვებია „კლიტე“, „ბოქლომი“, „ორგანო“, „ეკლესია“, „ეპისკოპოზი“, „დეკანოზი“...

2. შუალობითი სესხების დროს პირველ წყაროსა და მსესხებელ ენას შორის მოქცეულია სხვა რომელიმე ენა (ან ენები). ასე, მაგალითად: „უნივერსიტეტი“, „ფაკულტეტი“, „სტუდენტი“, „დოცენტი“ ლათინური ფუძის სიტყვებია, მაგრამ ქართულში ეს სიტყვები შეითვისა რუსული ენიდან, რუსული ენის მეშვეობით (და არა უშუალოდ — ლათინურიდან). სესხების გზის აღსანიშნავად სპარობენ ლათინურ ტერმინს *via „გზა“* (და ურთავენ ენის სახელწოდებას): „სტუდენტი“ შემოსულია ქართულში რუსული ენის მეშვეობით (*via russica*).

სესხების გზის გარკვევა საყურადღებო იმიტომ არის, რომ ხშირად შუამავალი ენა ასხვადფერებს ნასესხებ სიტყვას. ქართულში მრავალი ნასესხები სიტყვა ბოლოვდება -ცია-, -სია და ზია-თი: ნაცია, რევოლუცია, ევოლუცია, რეაქცია, უნიფიკაცია, ინტეგრაცია, რეგისტრაცია, ასიმილაცია, პერტურბაცია, რეალიზაცია... კომისია, პროფესია, ვერსია, ემისია... პრეტენზია... ყველა ეს სიტყვა ლათინური წარმოშობისაა, მაგრამ ლათინურში მას -ია არ მოუღის ბოლოს: *io*-გვაქვს (*natio*, ფრანგულში — *-ion*). და თუ ქართულში -ია მივიღეთ, ეს იმიტომ, რომ ეს სიტყვები რუსული ენის მეშვეობით შემოვიდა ქართულში და რუსულში კი -ия გვაქვს (*нация, революция, комиссия, претензия*...).

ზეპირ მეტყველებაში სიტყვათა სესხების პროცესი სტიქიურად მიმდინარეობს. სალიტერატურო ენაში კი, რომლის განვითარებასაც კონტროლი ეწევა, სესხებას სხვადასხვაგვარად ეკიდებიან. აქ ერთმანეთს უპირისპირდება ორი თვალსაზრისი: ერთი ცდილობს თავი აარიდოს სესხებას, ყველა საჭირო სიტყვა საკუთარი მარაგიდან აწარმოოს ან შეთხზას. ამ თვალსაზრისის პურიზმი ეწოდება (ლათ. *purus* „წმინდა“, „პურიზმი“ — სიწმინდე). ქართვე-

¹ „კალაქ“-სიტყვის აგებულებაში დღესაც შეიმჩნევა ისეთი ენობრივი თავისებურებები, რაც მის არაქართულ წარმოშობას გვანიშნებს.

ლი პურისტები ერთ დროს წინადადებას იძლეოდნენ „ლექსიკონი“ შეცვლილიყო „სიტყვარ“-ით. პურისტები ნათემატიკაში ცდილობდნენ „ცილინდრის“ ნაცვლად „გოდლედი“ ეხმარათ, „გრადუსის“ მაგიერ „მენაკი“, „თერმომეტრის“ წილ „თბოდანდელი“...

ასეთ „ქართულ“ ტერმინებს ქართველი კაცი ვერ გაიგებს უფრო ადვილად, ვინემ „გრადუსსა“ და „თერმომეტრს“, რომელნიც მთელ რიგ ენებში არიან დამკვიდრებული. პურიზმს სალიტერატურო ენათა ისტორია არ ამარჯულებს; ვერც ხალხურობაზე მითითება დაასაბუთებს პურიზმის საკიროებას. საკირო შენობევაში სიტყვების სესხება ენის ნორმალურ განვითარებას ეგუება.

მეორე უკიდურესობას წარმოადგენს განუკითხავად შემოტანა უცხო სიტყვებისა მაშინ, როცა ამის საკიროება არ არის; თუ სათანადო სიტყვა შეიძლება დაეძებნოთ საკუთარ ლექსიკურ ფონდში ანდა ვაწარმოოთ არსებულ სიტყვათაგან, სესხება გაუზართლებელია. ასეთ პირობებში სესხება ანაგვიანებს ენას.

ვ. ლენინი წერდა: „რუსულ ენას ჩვენ ვაფუძვებთ. უცხოურ სიტყვებს ვხმარობთ საკიროების გარეშე, ვიყენებთ მათ არასწორად. რა საკიროება მოითხოვს ვიხმაროთ „дефекты“ („დეფექტები“), როდესაც შეგვიძლია ვთქვათ „недостатки“ ანდა „недостатки“ ანდა „проблемы“ („ნაკლოვანებები“)... დრო არ არის განაგამოვეუბადოთ ბრძოლა უცხო სიტყვათა ხმარებას საკიროების გარეშე?“¹.

სესხების თავისებური სახეა კალკი (ფრანგ. calque „გადასაღები გამპვირვალე ქალაღი“). კალკი გვაქვს მაშინ, როდესაც ახალი სიტყვის წარმოებისას (ანდა გამოთქმის შექმნისას) მასალას საკუთარს იყენებენ, ოღონდ სესხულობენ სიტყვის წარმოქმნის პრინციპს (ანდა მთელი გამოთქმის შედგენის წესს).

ქართული „წარმოდგენა“ არის კალკი რუსული представле-ние-სი, ეს უკანასკნელი კიდევ გერმანული Vorstellungs-ისა. ასევე კალკს წარმოადგენს: თვითკრიტიკა (შდრ. самокритика), აირწინალი (შდრ. противораз), დამკვრელი (შდრ. ударник)... და ბევრი სხვა... ტერმინებში კალკის ნიშუშებს ყოველ ფეხის გადადგმაზე შევხვდებით: უღვლილება (შდრ. спряжение, conjugatio), ნაცვალსახელი (შდრ. местоимение, pronomen), მიმღეობა (შდრ. причастие, participium), მიცემითი ბრუნვა (შდრ. дательный, dative)... ნიადამცოდნეობა (შდრ. почвоведение) და მრავალი სხვა.

შესიტყვებებში კალკის ნიშუშებია: „ღლის წესრიგი“ (შდრ. порядок дни)... „მაგალითი მოიყვანა“ (შდრ. приве. пример, რაც

¹ ვ. ლენინი. თხზ., ტ. 32. ვვ. 274 (IV გამოც. რუს.).

თავის მხრივ გერმანული შესიტყვების კალკს წარმოადგენს)... „მატარებლების ჩქაროსნული ტარება“ (შდრ. скоростное вождение поездов) და სხვ.

კალკი იმდენადვეა გამართლებული, რამდენადაც — სესხება: კალკი ისევე უნდა შევაფასოთ, როგორც სესხება (იხ. ზევით).

სპეციალური ლიტერატურა, რა დარგისაც არ უნდა იყოს იგი, უზვად იძლევა კალკის მაგალითებს. და ეს ეხება ყველა ენას. (ამიტომაც, რომ უცხო ენაზე სპეციალური ლიტერატურის გამოყენება უფრო ადვილია, ვინემ მხატვრული ნაწარმოების კითხვა).

§ 69. **ლექსიკოგრაფია და ლექსიკონთა სახეები.** ამა თუ იმ ენის ლექსიკას მეტ-ნაკლები სისრულით თავს უყრიან ლექსიკონებში (ბერძ. lexicon „ლექსიკონი“). ლექსიკონის შედგენის საკითხებს არკვევს ლექსიკოგრაფია (ბერძნ. lexicon და grapho „ეწერ“; „ლექსიკოგრაფია“ — „ლექსიკონთშედგენა“).

ლექსიკონში სიტყვებს ალაგებენ ან ანბანთ რიგზე ანდა ბუდეებად. ბუდეში თავს იყრის ერთი ფუძის (ან ძირის) ყველა ნაწარმოები სიტყვა (მაგალითად: ძმა-სიტყვის ბუდეში იქნება: ძმუ რი, მოძმე, საძმო, ძმობა, ძმობილი... თუ ანბანთ რიგზე დავალაგებდით, ძმა, ძმობა, ძმობილი, ძმური — მოჰყვებოდა ძ-ასოზე, მოძმე — მ-ასოზე, საძმო — ს-ზე...).

ფართო მოხმარების ლექსიკონებში ჩვეულებრივ ანბანთ რიგზე აწყობენ სიტყვებს (საენათმეცნიერო სპეციალური ლექსიკონები ზპირატესად ფუძე-ძირებზე ეწყობა).

ლექსიკონში არა მხოლოდ აღრიცხავენ სიტყვებს, არამედ უჩვენებენ მათ მნიშვნელობასაც. მნიშვნელობა შეიძლება იმავე ენაზე გადმოიკვს, რა ენისაცაა ლექსიკონი. ეს იქნება განმარტებითი ლექსიკონი (ასეთია, მაგალითად, „რუსული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ 4 ტომეული, უშაკოვის რედაქციით, 1928—1940 წ.წ.; „სომხური ენის ლექსიკონი“ მაღასიანის მიერ შედგენილი 4 ტომად, 1943 წ.; „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“, რომელსაც საქართ. მეცნიერ. აკადემია სცემს რვა ტომად; გამოსულია ორი ტომი 1950, 1951 წ.).

სიტყვის მნიშვნელობას განმარტებით სლექსიკონში ასე უჩვენებენ: ბელტი 1. მიწის მონაკვეთი, ჩვეულებრივ ბარით ან სახნისით მოკრილი. ბელტი ბელტებადა გადმოაწვინოთ და შრომის ოფლი მიწას ვაწვიმოთ: (ილია). 2. ქვანახშირის ან შავიქვის ჩამონაკვეთი (ან ნატეხი). ქვანახშირის ბელტი. 3. ვეოლ. გეოლოგიურად ერთიანი მასივი-საქართველოს ბელტი.

სიტყვის მნიშვნელობა ლექსიკონში შეიძლება უჩვენონ სხვა ენიდან სათანადო სიტყვის შერჩევით; ეს იქნება **თარგმნითი** ანუ **პარალელური ლექსიკონი** (ბელტი—РАССЕ... თავი—ГОЛОВА... სახლი—ДОМ...).

თარგმნითი ლექსიკონი ჩვეულებრივად **ორენოვანია** (ქართულ-რუსული, რუსულ-ქართული, ქართულ-სომხური, სომხურ-ქართული, ლათინურ-რუსული, გერმანულ-რუსული, ფრანგულ-ინგლისური...). თარგმნითი ლექსიკონი შეიძლება იყოს სამ და ოთხენოვანი, ეთქვას, ლათინურ-რუსულ-ქართული ბოტანიკური ან სამედიცინო ლექსიკონი... გერმანულ-ფრანგულ-ინგლისურ-რუსული პარალელური ლექსიკონი (მაგალითად, რეიფისა)...

ცალკე უნდა გამოიყოს **სპეციალური ლექსიკონები**: **სოფლის მეურნეობის ლექსიკონი** (სადაც სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის ცნებებია განმარტებული), **ტექნიკური ლექსიკონი** (ტექნიკის ცნებათა განმარტებით), **სამედიცინო ლექსიკონი** და სხვ.; **ტერმინოლოგიური ლექსიკონები** (მაგალითად: ტექნიკური—რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული—ტერმინოლოგიის ლექსიკონი, მარტივად: ტექნიკური ტერმინოლოგია... გეოლოგიური ტერმინოლოგია... მათემატიკის ტერმინოლოგია... ამგვარ ლექსიკონებში მხოლოდ სპეციალური ტერმინები და ამ ტერმინებისაგან შემდგარი გამოთქმები შედის), **ორთოგრაფიული ლექსიკონი** (იმ სიტყვათა შეტანით, რომელთა მართლწერა სადაოა), **სინონიმების ლექსიკონი**, **იდიომატურ თქმათა ლექსიკონი** და სხვ.

სპეციალურ ლექსიკონებში შედის **საენათმეცნიერო ლექსიკონებიც**: **დიალექტოლოგიური** (ამა თუ იმ დიალექტის ლექსიკურ თავისებურებათა აღნუსხვით), **ისტორიული** (სადაც ლექსიკის შემადგენლობისა და სიტყვათა მნიშვნელობის ცვლა აღნუსხული), **შედარებითი**, რომელშიაც ორი ან მეტი მონათესავე ენის სიტყვებია შედარებული.

შედარებითი ლექსიკონი **არსებითად განსხვავდება** პარალელური ლექსიკონისაგან: პარალელური ლექსიკონი შეიძლება ყოველი ორი ენისთვის შეეადგინოს, იქნება ეს ენები მონათესავე თუ არა (მაგალ. არაბულ-ქართული, თურქულ-რუსული, ჩინურ-ფრანგული), შედარებითი ლექსიკონი კი მხოლოდ მონათესავე ენებისა იქნება, ე. ი. ისეთი ენებისა, რომელთაც საერთო წარმოშობა აქვთ. ამისდაკვალად პარალელური ლექსიკონი ერთი მნიშვნელობის სიტყვებს იძლევა, შედარებითი—ერთი წარმოშობის ფუძეებს გამოყოფს, თუნდაც რომ მათი მნიშვნელობა სხვა იყოს. ასე, მაგალითად, პარალელურ ქართულ-მეგრულ ლექსიკონში გვექნება: კა-

ცი—კოჩი, ძმა—ჯიმა, ხე—ჯა, ღამე—სერი... შედარებითს ქართულ-მეგრულ ლექსიკონში კი გვექნებოდა: კაცი—კოჩი, ძმა—ჯიმა, ძელი—ჯა, ღამე—ღუმა „წუხელ“. ქართ. ძელ-ი და მეგრ. ჯა „ხე“ წარმოშობით ერთი და იგივე ფუძეა. ასევე: ქართ. ღამე-ს წარმოშობით უკავშირდება მეგრ. ღუმა, რომელსაც ამჟამად სხვა მნიშვნელობა აქვს (და არა სერ-ი, რომელიც ამჟამად „ღამეს“ აღნიშნავს).

§ 70. სიტყვის მნიშვნელობა და სიტყვის შემადგენლობა. სიტყვა, როგორც ლექსიკის ფაქტი, მნიშვნელობის მატარებელი უმარტივესი ერთეულია.

სიტყვის რა ნაწილთან არის დაკავშირებული მნიშვნელობა? რა ნაწილები გამოიყოფა სიტყვაში მნიშვნელობის მიხედვით? ამის გასარკვევად საჭიროა გავაანალიზოთ რამდენიმე სიტყვა.

ავიღოთ სრულ მნიშვნელოვანი სიტყვა „კაცი“. ის შედგება ოთხი ბგერისაგან.

მოვაცილოთ მას თავიკიდური ბგერა კ; დაგვრჩება „აცი“: „აცი“ სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რასაც „კაცი“ გულისხმობდა.

აღნიშნავს თუ არა ეს „აცი“ რასმე? საგანს — არავითარს (ეგულისხმობთ ქართულს მეტყველებას). ერთად ერთი, რაც შეიძლება აქ მოგვაგონდეს, ესაა მიმართვა ცნობილი შინაური ოთხფეხისადმი.

დასკვნა: თუ სიტყვას „კაცი“ მოვაცილებთ კ ბგერას, მას ეკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც მანამდის ჰქონდა, ის აღარ აღნიშნავს იმას, რასაც მანამდის აღნიშნავდა.

გამოვაკლოთ იმავე სიტყვას „კაცი“ ა: ნივით „კცი“. აქვს თუ არა ამ უკანასკნელს ის მნიშვნელობა, რაც „კაცი“-ს ჰქონდა? პასუხი უარყოფითი იქნება. ქარაგმებით ნაწერის კითხვას მიჩვეული ქართველი, ალბათ, მიხედება, თუ დაწერილი „კცი“ ნახა, მაგრამ „კცი“-ს გაგონებაზე ვერაფერ იტყვის, აქ ა გვაკლია, თორემ „კაცი“-სიტყვასთანა გვაქვს საქმეო; ვერ იტყვის იმიტომ, რომ კ-სა და ც-ს შორის შეიძლებოდა ყოფილიყო ვ (კეცი). ანდა ფი (კეცი) და ამრიგად სულ სხვა სიტყვებს მივიღებდით.

მაშასადამე: ა-ს გამოკლების შემდეგაც „კაცი“ -სიტყვა ვერ ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას.

ასეთსავე შედეგს მივიღებთ, თუ იმავე სიტყვას ც-ს გამოვაკლებთ; კაცი—კაი; „კაი“ სულ სხვა სიტყვაა, ესაა არალიტერატურული, მაგრამ ცოცხალ მეტყველებაში ხშირად ხმარებული სიტყვა: „კაი“=კარგი: ც-ს გამოკლებამ სულ სხვა მნიშვნელობა მოგვცა; კაცი-ს მნიშვნელობა დაირღვა...

გავაკეთოთ ასეთივე ცდა **ი-ზე**; მოვაცილოთ **ი**, დაგვრჩება **კაც**: **კაცი—კაც**. აქ არსებითად სხვა მდგომარეობაა; ამ სამ ბგერას შერჩა უნარი მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე, რასაც „**კაცი**“ აღნიშნავდა. მართალია, ჩვენ ვგაძნობთ, რომ რალაცა გვაკლია, რომ სიტყვა სრული არ არის, მაგრამ ამისდა მიუხედავად „**კაც**“ მაინც მიუთითებს იმავე საგანზე, რაზედაც „**კაცი**“ მიუთითებდა: არავის აერევა ერთმანეთში „**კაც**“—„**ქვეც**“—„**კვიც**“—„**მზეც**“... ყველა მიხედება, რაზედაც მიუთითებს, რასაც გულისხმობს თითოეული მათგანი.

ამრიგად: სიტყვა „**კაცი**“ შედგება ოთხი ბგერისაგან; აქვს გარკვეული მნიშვნელობა. საკმარისია პირველი სამი ბგერიდან ერთ-ერთი—სულ ერთია, რომელი (ან **კ** ან **ა** ან **და** **ც**)—გამოვაკლოთ, და დაიკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც სიტყვას ჰქონდა (შეიძლება სულ უაზრო ბგერითი კომპლექსიც მივიღოთ). მაგრამ თუ **ი-ს** მოვაკლებთ, ეს არ მოშლის სიტყვის წინანდელ მნიშვნელობას; უ-**ი-ნ**ოდაც შეუძლია დარჩენილ ბგერათა კომპლექსს—(**კაცი**)—მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე.

ეგვე ითქმის: **-ხ** (**კაც-ხ**), **-მა** (**კაც-მა**), **-ის** (**კაც-ის**), **-ით** (**კაც-ით**), **-ად** (**კაც-ად**)... ბგერების შესახებ: ამ სიტყვაში მათი გამოკლების შემდეგაც დარჩენილი ნაწილი მაინც ატარებს წინანდელ მნიშვნელობას.

შეიძლება ეს შემთხვევითი მოვლენა არის და მხოლოდ „**კაც**“-სიტყვას ახასიათებს. მიემართოთ სხვა სიტყვებს. ავიღოთ სიტყვა „**კვალი**“,—ფეხის დანადგამი ანდა სახნისის მიერ გაღარული ადგილი (ორნატი)...

„**ვალ**ი“—(უ-**კ-ან**ოდ)—ქართული სიტყვაა, ოღონდ სულ სხვა მნიშვნელობის მქონე.

„**კვლ**ი“—(უ-**ა-ნ**ოდ)—გაუგებარი ბგერათა კომპლექსია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„**კვაი**“—(უ-**ლ-ას**ოდ)—აგრეთვე გაუგებარია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„**კვალ**“—(უ-**ი-ნ**ოდ)—იმასე აღნიშნავს, რასაც „**კვალი**“ აღნიშნავდა: სიტყვის მნიშვნელობა არ მოიშალა, დარჩა; სხვა უოველი ბგერის მოკლებისას ან სულ სხვა მნიშვნელობას ვიღებდით, ანდა სიტყვას სრულებით ეიარგებოდა მნიშვნელობა.

მსგავს შედეგებს მივიღებთ, თუ ასეთ ექსპერიმენტებს მოვახდენთ სხვა სიტყვებზედაც.

ზოგადი დასკვნა, რომელიც აქედან გამომდინარეობს, შემდეგი სახისაა: სიტყვა მიუთითებს რალაცაზე,—სიტყვას აქვს მნი-

შენელობა; სიტყვა ბგერებისაგან შედგება, მაგრამ სიტყვის ყველა ბგერა თანაბრად საჭირო არ არის იმისათვის, რომ სიტყვამ მიუთითოს განსაზღვრულ ობიექტურ მონაცემზე, რომ მან შეინარჩუნოს თავისი მნიშვნელობა: მოაკლებთ ზოგიერთ ბგერას და სიტყვას ეცვლება მნიშვნელობა ანდა სულ დაეკარგება მნიშვნელობა; მოაკლებთ ზოგ ბგერას, და სიტყვა მნიშვნელობას ინარჩუნებს, იგი ისევ იმავე ობიექტურ მონაცემზე მიუთითებს.

§ 71. დამოკიდებულებების აღნიშნული ნაწილი სიტყვაში. რა დანიშნულება აქვს ზემოხსენებულ ბგერებს (-ი, -ს, -მა, -ის...)? რა საჭიროა სიტყვაში ასეთი ბგერები, თუ კი სიტყვას უმათოდაც შეუძლია აღნიშნოს გარკვეული საგანი?

ავიღოთ სიტყვები: კაცი, ცხენი. მოვაცილოთ ის ნაწილი (-ი), ურომლისოდაც მათ შეუძლიათ იმავე საგნების აღნიშვნა: კაც-, ცხენ-... მიუმატოთ სრული სიტყვა „მოკლა“: კაც ცხენ მოკლა. ჩვენ წინ სამი ერთეულია; ორი საგნებს აღნიშნავს, მესამე—მოკმედებას. რაღას ნიშნავს სამივე ერთად? შეიძლება იმას, რომ „კაცმა ცხენი მოკლა“, შეიძლება იმასაც, რომ „კაცი ცხენმა მოკლა“. ორივე გაგება თანაბრად შესაძლებელია. ეს სულ ერთი როდია: „კაცმა ცხენი მოკლა“. აქ კაცი ცოცხალია, ცხენი—მკვდარი. მეორე შემთხვევაში, „კაცი ცხენმა მოკლა“ პირიქით, კაცი მკვდარია, ცხენი—მიზეზია მისი სიკვდილისა...

სიტყვები ერთი და იგივეა. მათგან შემდგარი წინადადების შინაარსი კი სრულიად განსხვავებულია.

რა კმნის ამ განსხვავებას? ბგერები -მა და -ი, რომელთაც ვუმატებთ ამა თუ იმ შემთხვევაში (ცხენმა, კაცი, ცხენი, კაცმა). ცალკე აღებული სიტყვები ამ ბგერების გარეშეც ახერხებენ საგნის აღნიშვნას, მაგრამ როცა სიტყვები კავშირდება, როცა წინადადება უნდა შედგეს, უმათოდ სიტყვები აღარ სიტყვობენ: ვიცით, სიტყვები რა საგნებზე მიუთითებენ, მაგრამ აღარ ვიცით, რა ურთიერთობაში იმყოფება ერთმანეთთან ამ სიტყვებით აღნიშნული საგნები... ერთის შეხედვით, ის, რაც უადგილოა, ზედმეტია სიტყვის მნიშვნელობის თვალსაზრისით, უალრესად საჭირო, მიუცილებელი ხდება წინადადების მნიშვნელობის თვალსაზრისით, წინადადებაში სიტყვების დასაკავშირებლად...

აი კიდევ ნიმუშები: ანდრო ვასო სცემა. — ნიშნავს ან: ანდრომ ვასოს სცემა ანდა: ანდროს ვასომ სცემა...

ქეთო თინა არ უყვარს, ნიშნავს ან: ქეთოს თინა არ უყვარს, ანდა: ქეთო თინას არ უყვარს...

„ავტორ ლოგია ჩვენთვის ცნობილია“: ნიშნავს ან იმას, რომ „ავტორის ლოგია ჩვენთვის ცნობილია“ ანდა იმას, რომ „ავტორი ლოგიკისა“ ჩვენთვის ცნობილია“...

დაბოლოებათა ცვლის წყალობით ვიღებთ ისეთ შესიტყვებებს, როგორცაა: „ფილოსოფიის ისტორია“ და „ისტორიის ფილოსოფია“, „ღიაღმეტიკის ბუნება“ და „ბუნების ღიაღმეტიკა“... შესიტყვებათა ეს წყვილები, სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობისაა, თუმცა ისინი ერთი და იმავე სიტყვებისაგან შედგებიან: საკითხს წყვეტს დამოკიდებულება, რომელსაც სათანადო ცნებებს შორის -ის დაბოლოების მიმატება ამყარებს.

-ი, -ის, -მა, -ს და სიტყვის მაგვარ ნაწილებს ენაში გარკვეული დანიშნულება აქვს: უმათოდ სიტყვები ვერ დაკავშირდება, წინადადება (და, საერთოდ, შესიტყვება) არ აიგება, აზრი გარკვეულად არ გამოითქმის, საგანთა ურთიერთობა ნათელი ვერ იქნება¹.

სიტყვის ამ ნაწილებს თავის თავად არაერთი მნიშვნელობა არა აქვთ, ცალკე სიტყვის მნიშვნელობის გადმოსაცემად ისინი საკმარისი არ არიან, წინადადების (ანდა შესიტყვების) შესადგენად კი სიტყვაში აუცილებელი არიან.

ამრიგად: სიტყვის მნიშვნელობა დაკავშირებულია სიტყვის ერთ ნაწილთან. ესაა სიტყვის ძირითადი ნაწილი, მას ფუძე ეწოდება.

ამ უკანასკნელის გარდა სიტყვაში მოიპოვება ისეთი ნაწილიც, რომელიც გვირკევეს, რა მიმართებაშიცაა სიტყვით აღნიშნული საგანი სხვა საგნებთან; სიტყვის ასეთ ნაწილს ურთიერთობის ანუ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი ეწოდება.

§ 72. მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვაში. სრულმნიშვნელოვან სიტყვას მეორე ასეთივე სიტყვა რომ მიეუმატოთ, მივიღებთ ახალ სიტყვას: და+ძმა=და-ძმა; სახლი+კარი=სახლ-კარი; ცოლი+შვილი=ცოლ-შვილი; ქართლი+კახეთი=ქართლ-კახეთი. ამგვარ სიტყვებში ახალი სიტყვების მნიშვნელობა უდრის შემადგენელი სიტყვების მნიშვნელობათა ჯამს.

¹ მხედველობაში გვაქვს ქართული, სომხური, რუსული და მაგვარი ტიპის ენები. არის ისეთი ენებიც, რომლებშიც სიტყვას ამგვარი ნაწილი არ გააჩნია: იქ სხვა საშუალებაა გამოყენებული დამოკიდებულების აღსანიშნავად. დაწერილობით ამის შესახებ იხ. § 98.

სხვაგვარი ვითარებაა ისეთს შემთხვევაში, როგორცა: ქუდ-ნოვლეჯილი, ხმალ-ამოწვდილი, ალვირ-ახსნილი, ენა-გრძელი... „ენა“ გარკვეულს საგანზე მიუთითებს: „გრძელი“ თვისებას გამოხატავს, ორივე სიტყვა ერთად კი ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის ჯამს როდი წარმოადგენს: „ენა-გრძელი“ სულ სხვაა და „გრძელი ენა“—სულ სხვა. „ენა-გრძელი“ საგანს კი არ აღნიშნავს, არამედ თვისებას (ენა-გრძელი მოსაუბრე, სტუმარი...). ამგვარად, საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას (ენა) თვისების აღმნიშვნელი (გრძელი) რომ მივუმატეთ, გარკვეული თავის თავადი მნიშვნელობის მქონე რთული სიტყვა მივიღეთ. ამრიგად, სიტყვათა შეერთება ყოველთვის მნიშვნელობათა ჯამს კი არ იძლევა, არამედ ზოგჯერ იძლევა ახალ მნიშვნელობას იმ სიტყვათა მნიშვნელობებთან შედარებით, რომელნიც შევეერთეთ.

სიტყვის მნიშვნელობა შეიძლება შეიცვალოს სხვაგვარადაც: ავიღოთ სიტყვა: ცხენი. „ცხენ“ მიუთითებს გარკვეულ ოთხფეხა შინაურ ცხოველზე. მივუმატოთ მას -ოსან: ცხენ+ოსან=„ცხენოსან“- მიუთითებს სულ სხვა საგანზე: „ცხენოსანი“ ცხენიანი კაცია, მაშასადამე, ოთხფეხა ცხოველი კი არა, არამედ ადამიანი, რომელიც ოთხფეხა ცხოველზე ამხედრებულია. ცხენ-სიტყვის მნიშვნელობა სავსებით შეიცვალა: სად ცხენი და სად ცხენზე მჯდომი?

რამ გამოიწვია ეს ცვლილება? -ოსან-ის მიმატებამ. რას ნიშნავს თვითონ ეს -ოსან? თავის თავად არაფერს¹, მაგრამ საკმარისია ის მივუმატოთ სხვა სიტყვას, რომ უკანასკნელს მნიშვნელობა შეეცვლება.

ენა-გრძელ-ში, ალვირ-ახსნილ-ში და მაგგვარებში სიტყვის მნიშვნელობა იცვლებოდა იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას (ენა, ალვირ-) ემატებოდა—გარკვეული თანამიმდევრობით—ისევ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვა (გრძელი, ახსნილი...). აქ კი სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას ემატება ისეთი რამ, რასაც, ცალკე თუ ავიღებთ, მნიშვნელობა არა აქვს.

ამის სხვა მაგალითები იქნებოდა:

მანდილ-აღნიშნავს გარკვეულ თავსახურავს;

მანდილ+ოსან = „მანდილოსან“ აღნიშნავს ქალს („ვისაც მანდილი ახურავს“, „ვინც მანდილის მატარებელია“). შდრ.: ხევსურული და თუშური—ქუდიოსანი: გაუმარჯოთ... სტუმრებს, მასპინძელს, ქუდიოსან-მანდილოსანს...“ („ნასალ. საქართვ. ეთნოგრ.“ ნაკვ. I, თბილ., 1938, გვ. 23).

¹ ამბობენ „ოსანა“ ზოგ კუთხეში ადამიანის სახელიაო. ჩვენი მაგალითის -ოსან-ს ამასთან საერთო არაფერი აქვს.

ყვავილ- აღნიშნავს გარკვეულ საგანს...

ყვავილ+ოფან- უკვე თვისების აღმნიშვნელია (ყვავილიანი).

სვან- აღნიშნავს საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის მცხოვრებს.

სვან+ეთ- აღნიშნავს იმ კუთხეს (ადგილს), სადაც სვანები ცხოვრობენ.

ქართველ- —გარკვეული ეროვნების ადამიანი.

სა-ქართველ-ო —ადგილი, სადაც ქართველები ცხოვრობენ, ქართველებით დასახლებული ქვეყანა.

სტუდენტ- —უმალესი სასწავლებლის მოსწავლე;

სტუდენტ-ობა-ა—1. სტუდენტთა მასები („უნივერსიტეტის სტუდენტობამ სწავლაში თვალსაჩინო წარმატებას მიაღწია“) და

2. სტუდენტად ყოფნა, სტუდენტის მდგომარეობა („სტუდენტობა წინათ სანატრელი იყო“...).

ყველა ამ შემთხვევაში ერთი მნიშვნელობა შეიცვალა მეორით იმის გამო, რომ სიტყვას დაემატა -ოსან, -ოფან, -ეთ, ხა- — -ო, -ობა ნაწილაკები, რომლებიც თავის თავად არათერს აღნიშნავენ, მაგრამ სიტყვას რომ დაემატებიან, ძირითადად ცვლიან მის მნიშვნელობას.

ისეთ სიტყვებს, როგორცაა: ცხენოსანი, ყვავილოვანი, სვანეთი... დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილებიც აქვთ...¹

§ 73. ფუძე და აფიქსები. აფიქსთა და ფუძეთა სახეობანი.

სიტყვა მნიშვნელობის მატარებელი უმარტივესი ერთეულია. მნიშვნელობის თვალსაზრისით სიტყვა რომ გავანალიზეთ, მასში გამოიყო ერთი ნაწილი, ძირითადი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია (კაც-, ცხენ-, ყვავილ-, სტუდენტ- სვან-... ცხენოსან-, მანდილოსან-, ყვავილოვან-, სვანეთ-...). სიტყვის ამ ნაწილს, როგორც ზევითაც აღინიშნა, ეწოდება, ფუძე.

ფუძეს უპირისპირდება სიტყვის ისეთი ნაწილები, რომელნიც საგნობრივ მნიშვნელობას მოკლებული არიან (-ი, -მა, -ხ, -ის, -ით... -ოსან, -ოფან, -ეთ, ხა- — -ო...); სიტყვის ასეთ ნაწილებს ეწოდება აფიქსები (ლათინურად affixum „მიმაგრებულს“, „დამატებულს“ ნიშნავს; ქართული შესატყვისი ტერმინი იქნებოდა „დანართი“, „სართი“).

¹ სახელობით ბრუნვაში ფუძის ბოლოკიდურ ა, ე, ო, უ-ს შემდეგ ით.ნანედროვმ სალიტერატურო ქართულში სიტყვას არა აქვს („სტუდენტობა“ და არა: „სტუდენტობაი“); ძველად სალიტერატურო ენაში ი აწვევარ სახელებსაც ერთვოდა. ზოგ კილოში ეს -ი ახლაც ცოცხალია.

თვით აფიქსები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმ დანიშნულების მიხედვით, რომელიც მათ აქვთ.

ერთნი აღნიშნავენ დამოკიდებულებას (-ი, -მა, -ს, -ის, -ით...): ესაა დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები. რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში მას ფლექსიას ეტყვიან ხოლმე (ლათინ. სიტყვიდან flexio „გაღუნვა“, „ცვლა სიტყვისა“).

მეორენი მნიშვნელობის ცვლას იწვევენ, მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს წარმოადგენენ (მათ აგრეთვე ფუძის საწარმოებელ ანდა წარმოსაქმნელ აფიქსებს უწოდებენ: მათი მეოხებით ერთი სიტყვიდან მეორე სიტყვა იწარმოება); ასეთებია, მაგალითად: -ოსან, -ოვან, -ეთ, სა- — -ო და შრავალი სხვა.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი სიტყვის ფორმას წარმოადგენს: სიტყვის შინაარსი ფუძეშია მოცემული, ფორმა — დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსში. ამგვარი აფიქსის მქონე სიტყვა იქნება ფორმაცვალეადი სიტყვა ანუ, მოკლედ—ფორმიანი სიტყვა (შდრ. უფორმო სიტყვები § 96).

აფიქსის ნაცვლად საერთოდ ხშირად ხმარობენ ტერმინს ფორმანტი (ლათინ. formans „გამაფორმებელი“).

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი რელაციურ ფორმანტადაც ითქმის (ლათ. relatio „დამოკიდებულება“, „მიმართება“). ფუძის საწარმოებელ აფიქსს დერივაციულს უწოდებენ; ამ ტერმინის ქართული თარგმანია „წარმოქმნისა“, „წარმოსაქმნელი“ (ლათ. derivatio „წარმოება ერთიდან მეორისა“, „წარმოქმნა“).

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (ფლექსია) ყოველთვის ფუძის გარეთაა (კაც-ი, ცხენ-ი, ყვავილ-ი... ცხენოსან-ი, ყვავილოვან-ი, სვანეთ-ი...), მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ყოველთვის ფუძეში შედიან, ფუძის ნაწილს შეადგენენ¹.

ამისდა მიხედვით ფუძე ორგვარია: მარტივი ფუძე ანუ ძირი (კაც, ცხენ-, სვან-...) — მისი დაშლა არ შეიძლება², — და ნაწარმოები ფუძე, რომელიც შედგება მარტივი ფუძისა (ძირისა) და მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსებისაგან (ცხენ-ოსან-, ყვავილ-ოვან-, სვან-ეთ-...).

ამას უნდა დავემატოთ მესამე ტიპიც; ესაა რთული ფუძე: მასში ერთზე მეტი (ორი, სამი...) ფუძე შედის: სახლ-კარ-ი, ცოლ-შვილ-ი, და-ძმა, ქართლ-კახეთ-ი, თავ-ქუდ-მოგლეჯილი... რთულ ფუძეში შემავალი ფუძეები შეიძლება მარტივი იყოს (და-ძმა),

¹ ფუძეში შედის ის, რაც თავის ბუნებით ფუძეს უკირისკირდება: ეს საგულისხმო ფაქტია სიტყვის აგებულების თვალსაზრისით.

² ის, რაც აშეამად მარტივ ფუძედ გვევლინება, ისტორიულად შეიძლება ნაწარმოები ყოფილიყო (იხ. ქვემოთ).

ანდა—ნაწარმოები (დედულ-მამულ-ი) ანდა ზოგი—ნაწარმოები და ზოგიც — მარტივი (ფშავ-ხევსურეთ-ი, თავ-კულ-მოგლეჯილი).

ს კ მ ა :

ც ხ ე ნ ს	}	1. ცხენ- — საგნობრივი (ანუ ნივთიერი) მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე. ეს ფუძე მარტივია — მისი დაშლა არ შეიძლება; ფუძე უდრის ძირს. 2. — ს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია—ბრუნვის ნიშანი); იგი ფუძის გარეშეა, ფუძეს დაერთვის.
ც ხ ე ნ ო ს ა ნ ს	}	1. ცხენოსან- — საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე; ეს ფუძე ნაწარმოებია: მარტივი ფუძისაგან (ც ხ ე ნ-) მნიშვნელობის მცვლელი (-ო ს ა ნ-) აფიქსის დართვით; აქ სიტყვის ფუძე და სიტყვის ძირი ერთმანეთს არ ფარავს; ფუძე=ძირსჲ. მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი. 2. — ს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია—ბრუნვის ნიშანი); იგი ფუძეს დაერთვის.

მარტივი ფუძე (ძირი) და დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი გამოიყოფა ზემოხსენებულ მაგალითებშიც: კაც-ი, სვან-ი, მანდილ-ი... ხოლო სიტყვებში: სვანეთ-ი, მანდილოსან-ი... ფუძე ნაწარმოებია, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი ამ — ნაწარმოებ — ფუძეს დაერთვის.

ეგვევ ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორცაა: „სტუდენტობა“, „საქართველო“, ოღონდ აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები არა გვაქვს (არა გვაქვს, როცა ეს სიტყვები სახელობითს ბრუნვაშია, სხვა ბრუნვებში ამ მხრივ განსხვავება უკვე აღარ იქნება ამ სიტყვებსა და სხვა ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს შორის: სვანეთ-ს, მანდილოსან-ს... სტუდენტობა-ს, საქართველო-ს...).

ზემოთქმულს ორი რანგ უნდა დაეუმატოთ:

1. ფუძე ჩვენ განვსაზღვრეთ, როგორც სიტყვის ისეთი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია, როგორც ისეთი ნაწილი, რომელიც მიუთითებს გარკვეულ ობიექტურ მონაცემზე.

სიტყვაში ცხენოსანი ფუძედ შეიძლება ცხენიც გამოყონ: ესეც ხომ მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურს მონაცემზე, მაშასად

დამე, „ცხენ-“ არის ფუძეო. ცხენ-, რა თქმა უნდა, ფუძეა, მაგრამ ეს არის ფუძე არა სიტყვისა „ცხენოსანი“, არამედ სიტყვისა—„ცხენი“.

ამიტომ, როცა ფუძეს გამოვეყოფთ, ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს, რა სიტყვის ფუძე გვაქვს გამოსაყოფი: „ცხენოსანი“-ს ფუძე იქნება ის ნაწილი, რომელიც „ცხენიან კაცზე“ მიუთითებს (და არა ყოველი ნაწილი, რომელიც რაიმე ობიექტურს მონაცემზე მიუთითებს).

2. ფუძისეული და არაფუძისეული ნაწილი ჩვენ გამოვყავით სიტყვის მნიშვნელობის ანალიზზე დაყრდნობით; აფიქსების დახასიათება-კვალიფიკაციაც მოვახდინეთ იმ დანიშნულებების მიხედვით, რომელიც მათ აქვთ, იმ როლის მიხედვით, რომელსაც ისინი ასრულებენ. ამგვარად, ყველგან ამოსავალი იყო ფუნქცია იმ ენობრივი მონაცემისა, რომელსაც ჩვენ ვაანალიზებთ; ეს სრულიად ბუნებრივია და შინაგანად აუცილებელი: ენა პირობითი ნიშნებისაგან შედგება. ნიშნის შესწავლა კი გულისხმობს იმის გათვალისწინებას, რის ნიშანიცაა ესა თუ ის ენობრივი მონაცემი, სხვანაირად რომ ეთქვათ, რა ფუნქციაც აქვს ამ მონაცემს, როგორც ნიშანს.

§ 74. საბნის დახასიათება სიტყვის ფუნქციის მიხედვით. სიტყვაში ფუძე საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი. ამასთან ერთი ახალი მომენტიცაა დაკავშირებული.

ავიღოთ სიტყვა „თორმეტი“. ამ სიტყვის რეალური, რიცხვითი, მნიშვნელობა დავას არ გამოიწვევს მათ შორის, ვისაც ქართული გაეგება: ვიტყვით ამ ბგერებს და ყველამ ვიცით, რა რიცხვსაც, რა ოდენობასაც ეხება საქმე.

მაგრამ რა არის „თორმეტი?“ რატომ ეწოდება ქართულად ამ რიცხვს სწორედ ეს სახელი? ამეამად ამის თქმა არც თუ ადვილია, მაგრამ საკმარისია მოვიგონოთ, რომ ძვ. ქართულში „თორმეტი“ კი არა გვაქვს, არამედ „ათორმეტი“, რომ ნათელი გახდება, რის თქმაც უნდოდათ, როდესაც ამ რიცხვს (12-ს) „ათორმეტს“ უწოდებდნენ:

„ათორმეტ“=ათ.ორ.მეტ. ე. ი. ათზე ორით მეტი: 12 არის რიცხვი, რომელიც უდრის 10+2... ამ რიცხვის სახელი განმარტობით როდი დგას. მსგავსადევა აგებული: თერთმეტი (ძვ. ქართ.: ათ-ერთ-მეტი), ცამეტი (ძვ. ქართ.: ათ-სამ-მეტი), თოთხმეტი (ძვ. ქართ.: ათ-ოთხ-მეტი), თხუთმეტი (ძვ. ქართ.: ათ-ხუთ-მეტი), თექვსმეტი (ძვ. ქართ.: ათ-ექვს-მეტი), ჩვიდმეტი (ძვ. ქართ.: ათ-შვიდ-მეტი), თვრამეტი (ძვ. ქართ.: ათ-რვა-მეტი), ცხრამეტი (ძვ. ქართ.: ათ-ცხრა-მეტი).

ყველგან ახალი რიცხვი შედარებულია ათს, და სახელწოდება მიუთითებს, რამდენითაა ის მეტი ათზე. რიცხვის სახელწოდება „უბრალო“ სახელი კი არ არის, არამედ აღწერა - დახასიათება ახალი ოდენობისა: ათთან შედარება საშუალებაა ახალი რიცხვის დახასიათებლად.

თავდაპირველად, ცხადია, „ათორმეტ“-ში ნათლად იგრძნობოდა სამი ფუძე (ათ-, ორ-, მეტ-), რომელთაგანაც ახალი რიცხვის (12) სახელი შედგა.

დროთა ვითარებაში ეს სამი ფუძე გაერთმობლიანდა, მასში შემაველი ფუძეები (ათი, ორი, მეტი) ცალკეულ შემადგენელ ერთეულებად უკვე აღარ იგრძნობიან, „ათორმეტი“ უშუალოდ, მარტივად მიუთითებს სათანადო რიცხვზე ისევე, როგორც ამჟამად სიტყვები „კაცი“, „ქვა“, „წყალი“, „ორი“, „სამი“, „ათი“... მიუთითებენ სათანადო საგნებზე.

ცოცხალი ხატოვანი გამოთქმა — „ათზე ორით მეტი“ — უტყვერთიან სიტყვად იქცა. სანამ მასში „ათი“ იგრძნობოდა, თავკიდური „ა“ (სიტყვაში „ათი“) ვერ დაიკარგებოდა: „ათი“ უ-ა-ნოდ ათი აღარ არის! მას შემდეგ კი, რაც „ათი“, „ორი“, „მეტი“ სიტყვების არსებობა „ათორმეტ“-ში აღარ იგრძნობოდა, თავკიდურ „ა“-ს მოვარდნაც შესაძლებელი აღმოჩნდა. ამის შემდეგ ზოგან (ათსამეტი, ათხუთმეტი; ათშვიდმეტი, ათცხრამეტი) სხვა ცვლილებებსაც გზა გაეხსნა (ამის შესახებ იხ. აქვე ქვემოთ).

აუცილებელი იყო თუ არა 12 წარმოედგინათ, როგორც $10+2$? რა ჯგუხა უნდა, არა ($12=10+2$ ანდა: 6×2 ანდა: $20-8$ ანდა: $24:2$ და მრავალი სხვ.): ერთსა და იმავე შედეგს სხვადასხვაგვარად მივიღებთ. შესაძლებლობა მრავალგვარია; მათგან ქართულმა (და არა მხოლოდ ქართულმა, არამედ მრავალმა სხვა ენამაც), პირველი გზა არჩია; ეს სრულიად ბუნებრივია, თუ მოვიგონებთ, რომ ადამიანის ახლად ფეხადგმული აზროვნება ტატიით მიდიოდა წინ და რჩეობდა უმარტივეს გზას, გზას მიმატებისა (და არა გამოკლებისა ან გამრავლებისა და მით უფრო გაყოფისა)¹...

რუსული „დვენადცატ“ იმავე საფუძველზეა აგებული, როგორც ქართული „თორმეტი“ (არას ვაშბობთ მეგრ. ვითოეირ-ის შესახებ: ვითოეირი = „ვით-დო-ეირ“ = ათ და ორი, სევან. ეშდდორი = ათ-ორი...), მაგრამ სხვაგვარ მდგომარეობას წივაწყლებით 60-ის რუსული და ქართული სახელწოდება რომ შეეადაროთ ერთმანეთს:

¹ რიცხვთა სახელწოდება სხვადასხვა ენაში გვიჩვენებს, რომ 20-ის ფარგლებში წინსულა თვლაში ყველგან ამ გზით არ მიიშრთებოდა.

„შესტდესიატ“ ნიშნავს: 6×10 , „სამოცი“: 3×20 ; შედეგი ერთი და იგივეა, პროცესი — სხვადასხვა. შდრ. აგრეთვე: ჰაატდესიატ (5×10) და ორმოცდაათი ($2 \times 20 + 10$), „ტრიდცატ“ (3×10 „ტრიდესიატ“) და „ოცდაათი“ ($20 + 10$): რუსულში თელა ათობითია; ქართულში — ცობითი.

ის, რაც რიცხვის შესახებ ვთქვით, შეიძლება განვაზოგადოთ. ერთი და იგივე ობიექტური მონაცემი შეიძლება სხვადასხვაგვარად იქნეს დახასიათებული: საგნის, მოვლენის სხვადასხვა მხარე, სხვადასხვა მომენტი, სხვადასხვა ცოცხალი სახე შეიძლება დაედოს საფუძვლად ახალი სიტყვის წარმოქმნას, საგნის სახელდებას. ეს ქმნის სახელდების საფუძველს. ეს საფუძველი ცხადყოფს, რა ჰქონდათ მხედველობაში, როცა ამა თუ იმ ობიექტურ მონაცემს ამა თუ იმ სახელს არქმევდნენ. სახელდების მომენტში ეს საფუძველი აუცილებელია, შემდეგ კი იგი უკვე აღარ არის საჭირო: დამხმარე საშუალება, სახელდების საფუძველი, დროთა ვითარებაში იკარგება, ცოცხალი სიტყვა უტყფს პირობით ნიშნად იქცევა.

ორიოდე მაგალითი ამის საილუსტრაციოდ.

ყველამ ვიცით, რასაც ნიშნავს „რვეული“, მაგრამ ყველამ არ იცის ალბათ, რომ ეს სიტყვა ნაწარმოებია ისევე, როგორც „ათეული“ („ათეული კვერცხი“)... „სამეული“ („წყალდიდობასთან საბრძოლველად აირჩიეს სამეული“): „ათეული“ ათი ერთეულისაგანაა შემდგარი, „სამეული“ სამი პირისაგან შემდგარ კომისიას გულისხმობს... „რვეული“ რვა ფურცლისაგან შემდგარ კონას ნიშნავდა თავის დროზე. ამჟამად რვეული თორმეტფურცლიანია ჩვეულებრივად. საერთო რვეულში ორმოცდაათი და მეტი ფურცელიც გვაქვს. ამისდა მიუხედავად მათ „რვეულს“ (ე. ი. რვა ფურცლის შემკველს) ვეძახით, და ეს არავის გვეჩოთირება.

რატომ? იმიტომ, რომ „რვეული“ ამჟამად უტყფი სახელია, „რვას“ ის არ უკავშირდება ჩვენს სამეტყველო აზროვნებაში. თავის დროზე კი სათანადო სახელს „რვეული“ რომ დაერქვა, სიტყვაში მოცემული იყო საგნის რიცხვითი დახასიათება, სიტყვაში ცოცხლობდა „რვა“-რიცხვის სახე...¹ ეს სახე გაქრა; რვეული „რვიანს“ უკვე აღარ ნიშნავს, ის პირობითი ნიშანია საწერი ქალაქის გარკვეული

¹ ძვ. ქართულში „რვეული“ მართლაც რვეფურცლიან კონას ნიშნავდა. ხელთნაწერების გვერდებზე აღნიშნავდნენ რვეულთა რიცხვს, ე. ი. სათვალავი ჰქონდა ყოველ მერვე ფურცელს.

კონისა, რომელიც შეიძლება შეიცავდეს რვა ფორცელსაც და გაცილებით მეტსაც (შეიძლება — ნაკლებსაც).

ასევე: „სნეული“ მიღებულია „სენ-ეულ“-ისაგან და ნიშნავს „სენიანს“, სენით შეპყრობილს.

„ზურგიელი“ გარკვეული თევზის ზურგის ანაკერია, „ხრამული“ — მდინარე ხრამში (ქციაში) გავრცელებული თევზია. თევზის სახელი ერთს შემთხვევაში მიგვითითებს, რა ნაჭერიცაა ის, მხოლოდ შემთხვევაში, რა მდინარის თევზია. უბრალო დაკვირვებაა საჭირო. რომ ეს გასაგები გახდეს.

არც თუ ისეთი სიტყვის „გაცოცხლება“ ძნელი, როგორც არის „გააფთრებული“, „გაფითრებული“, „გაქიანურებული“... „გააფთრებული“ — აფთრად ქცეულს ნიშნავს (შეადარე: „გამხელებული“, „გამგებლებული“). ამეამად აფთრის წარმოდგენა აქ დაჩრდილული ჩანს (თუ მთლად არ არის დაკარგული). შეცდომით ხშირად წერენ „გააფრთხლებული“; ეს არ მოხდებოდა, რომ „აფთარი“ აგონდებოდეს ამ სიტყვის მოქმედსა და დამწერს.

„გაფითრებული“ — ფითრის ფერისად ქცეულს ნიშნავს, ამეამად, საერთოდ, ფერდაკარგულზე ითქმის... „გაქიანურება“ ხომ ქიანურის ხმასავით გრძლად, გამბულად, გაუთავებლად რისამე კეთებას ნიშნავს. მაგრამ ვინ ფიქრობს ახლა „ქიანურზე“, როცა „საქმის გაქიანურებაზე“ ჩივის?! ბგერათა კომპლექსი უშუალოდ აღნიშნავს სათანადო მოვლენას, და ქიანურის ცოცხალი სახე მუამავლად საჭირო აღარ არის.

ყველა ამ შემთხვევაში დაჩრდილული ცოცხალი სახის აღდგენა ადვილი საქმა. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით თუნდაც ისეთი სიტყვის შესახებ, როგორცაა „მცხოვანი“ („მცხოვანი მოღვაწე“...). ამეამად ამ სიტყვით პატივისცემის გრძობას უფრო გამოხატავენ, ვინემ გარკვეულ შინაარსს. მცხოვანი უდრის ახლა „ლეაწლმოსილს“, „დამსახურებულს“. არაერთი ცოცხალი სახე აქ არა ჩანს. იყო კი ასეთი რამ აქაც: მსცე¹ (მცე) ძვ. ქართულში „ქალარა“-ს ნიშნავდა, „მცხოვანი“ (მცხოვანი) ისევე იყო ნაწარმოები, როგორც „ყვავილოვანი“ და ნიშნავდა „ქალაროვანს“ (თუ შეიძლება ასე ითქვას).

„მცხოვანი“-ს ვითარება ქართული ენის ისტორიის მოშველიებით ირკვევა. მრავალს შემთხვევაში ეს არ კმარა. სიტყვაში ჩამარხული

¹ აქედან ჩანს, რომ „მცხოვანი“ კი არ უნდა იყოს. როგორც ხშირად წერენ, არამედ „მცხოვანი“. გარდა ამისა, „მცხოვანი“ ხანში შესულის ეპითეტად თუ გამოიყენება, თორემ ახალგაზრდისათვის — არა, რაგინდ დამსახურებულიც იყოს იგი.

ცოცხალი სახის ძიება მოითხოვს შედარებას მონათესავე ენის (თუ ენების) მასალასთან სპეციალური საენათმეცნიერო მეთოდის შესაბამისად.

ცოცხალი სახე, რომელიც ფუძეში იყო ჩაქსოვილი, საგნის დახასიათებას წარმოგვიდგენს — სახელდების მომენტში — და სახელდების საფუძველს კმნის. სახელდების ეს საფუძველი ეტიმოლოგიის შესწავლის საგანია (ბერძ. ετυμολογία „ქეწმარიტი“, „ნაშდვილი“ და ბერძ. სιγῆς „სიტყვა“, „მოდღერება“. „ეტიმოლოგია“ — მოძღვრება ქეწმარიტი, თავდაპირველი, მნიშვნელობის შესახებ. შდრ. ეტიმოლოგია, როგორც ფილოლოგიური გრამატიკის დარგი § 37).

მნიშვნელობის რაობასა და მნიშვნელობის ცვლას შეისწავლის სემანტიკა ანუ სემასიოლოგია (ბერძ. σέμια „ნიშანი“, ბერძ. σήμαισις „აღნიშვნა“ და სიγῆς „სიტყვა“, „მოდღერება“, ბერძ. σήμαιντικός „აღმნიშვნელი“).

ამრიგად, სიტყვის მნიშვნელობისა და შემადგენლობის შესახებ თქმულს რომ თავი მოუყაროთ, მივიღებთ შემდეგს: სიტყვა მნიშვნელობის მატარებელი უმცირესი ერთეულია ენაში. სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვის ძირითად ნაწილთან, ფუძესთან, არის დაკავშირებული.

ფუძე შეიძლება იყოს მარტივი, ნაწარმოები და რთული. ფუძეს — დანიშნულების მიხედვით — უპირისპირდება აფიქსი (ანუ სართი). ფუძის გარეთ რჩება, ფუძეში არ შედის, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია). ფუძეში შედის მნიშვნელობის მცვლელი (ანუ ფუძის წარმოსაქმნელი) აფიქსი.

სიტყვის მნიშვნელობის რაობასა და ცვლას სემანტიკა (ანუ სემასიოლოგია) სწავლობს. სიტყვის მნიშვნელობას გარკვეული თვალსაზრისით შეისწავლის ეტიმოლოგიაც, სტილისტიკაც. სემანტიკა, სტილისტიკა, ეტიმოლოგია ერთმანეთს მკიდროდ უკავშირდება (სემანტიკისა და ეტიმოლოგიის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. ქვემოთ § 75—80, 84, 85. სტილისტიკის შესახებ იხ. § 123—125).

§ 75. სიტყვის მნიშვნელობა და ცვლა. მნიშვნელობა მდგომარეობს მითითებაში (სათანადო საგანზე, მოვლენაზე...). სიტყვის მნიშვნელობა ვიცით, თუ ვიცით, რაზედაც მიუთითებს სიტყვა, რასაც გულისხმობს იგი. სიტყვის მნიშვნელობა არ ვიცით, თუ არ ვიცით, რაზე მიუთითებს იგი, რა იგულისხმება მასში.

„მცენარე“, „ხე“, „ცაცხვი“, „მუხა“ — ყოველი ამ სიტყვათაგანი ობიექტურ სინამდვილეში გარკვეულ საგნებზე მიუთითებს: „მუხა“

სხვა სეს გვანიშნებს და „ცაცხვი“--სხვას. ეს ცნაღია ყველასათვის, ვინც კი ამ ხეებს იცნობს და განასხვავებს.

რა „მუხა“ იგულისხმება ამ სიტყვაში: ბებერი თუ ასალნერგი, ჯოტებგაშლილი თუ ჯოტებდაქრილი, მწვანე ფოთლებით დაბუჯული თუ ფოთლებდაცვენილი, უსწორ-მასწორო ღეროს პატრონი თუ ტანაყრილი, „ქართული მუხა“ (*Quercus ibérica*) თუ სხვა რომელიმე სახეობა მუხისა?

ყველა და თან — არც ერთი. ყველა — რადგანაც გარკვეული ბოტანიკური ნიშან-თვისების მქონე მცენარე (ოკოს რომ ისხამს, ასეთი და ასეთი ფოთოლი, მერქანი ომ აქვს...) მუხად ითქმის. არც ერთი — იმიტომ, რომ „მუხა“-სახელი არ განეკუთვნება ერთ რომელიმე ერთეულს: არც იმ კონკრეტულ მუხას, რომელიც სკოლის ეზოში დგას, და არც იმ მუხას. ბაჩანამ რომ ლექსი უძღვნა.

სიტყვის შემეცნებითი ძალა ისაა, რომ მასში განზოგადებულია სხვადასხვა ინდივიდუალური ერთეულის თვისებები: „ჯოველი სიტყვა (მეტყველება) უკვე განაზოგადებს“¹.

ამიტომაც ხდება, რომ თვით ისეთი საგნის სახელი, რომელიც ერთად ერთია („მზე“, „მთვარე“...), შეიძლება მრავლობითში იხმაროს, როცა „მზისა“ თუ „მთვარის“ თვისებათა მატარებელ საგნებს მოუწევს ლაპარაკი ასტრონომის („მზეები სამყაროს უსაზღვრო სივრცეებში მიმოიქცევიან“).

ამავე საფუძველზე შეიძლება ადამიანის საკუთარი სახელი (ანდაკვარი) მრავლობითში ეიხმაროთ: „არსენა ჯორჯიაშვილები ქართულ ხალხს მრავალი გაუზრდია“... „არსენა ჯორჯიაშვილი“ ერთი იყო; „არსენა ჯორჯიაშვილები“ კი აქ ცრავლობითშია: იგულისხმება არსენა ჯორჯიაშვილის თვისებათა მქონე ყველა ქართველი. ამ თვისებათა განზოგადებას სიტყვა შეგვადლებს.

საგნის არსებით ნიშან-თვისებას ცნება წარმოგვიდგენს. ცნებანი ეს ნიშან-თვისებები განზოგადების შედეგადაა მიღებული. ბუნებრივია, თუ სიტყვას ცნების სახელად გამოიყენებენ. ცნების სახელს ტერმინი ეწოდება. „სამკუთხედი“ გეომეტრიის ცნებაა: ესაა ფიგურა, რომელსაც სამი კუთხე აქვს. სიტყვა „სამკუთხედი“ ქართული ტერმინია, ამ ცნების აღსანიშნავად გამოყენებული „სამკუთხედი“, „треугольник“, „Dreieck“ სანი განსხვავებული ტერმინია, სამ სხვადასხვა ენაზე (ქართულზე, რუსულზე, გერმანულზე), ცნება კი — სამსავე შემთხვევაში ერთია.

¹ ვ. ლენინი. ფილოსოფიის ოცნებები, 173ი (რუს.), გვ. 281.

ასევე: „მცენარე“, „ხე“, „მუხა“, „ცაცხვი“ ქართული ტერმინებია ბოტანიკის ცნებებისათვის ისევე, როგორც „растение“, „деревцо“, „дерево“, „дерево“, „дерево“ იმავე ცნებათა აღმნიშვნელი რუსული ტერმინებია, planta, arbor, Quercus, Tilia — ლათინური და ა. შ.

რაკი სიტყვა განაზოგადებს, ზოგადი არსებითი ნიშანთვისებებით კი ცნებას ქმნიან, შეიძლება ისეთი შთაბეჭდილება დარჩეს, თითქოს ჩვენი სიტყვები მეცნიერულად ზუსტ ცნებებს აღნიშნავენ ყოველთვის. რა თქმა უნდა, ეს ასე არ არის.

სიტყვა ყოველთვის განაზოგადებს, მაგრამ ერთია მეცნიერული განზოგადება, ე. ი. მეცნიერული ანალიზის შედეგად გამოყოფილ ნიშანთვისებათა განზოგადება, და მეორე, ყოველდღიური დაკვირვების შედეგად მოპოვებული ცოდნა საგნის ბუნება-თვისების შესახებ. სიტყვა, პირველ ყოვლისა, ყოველდღიურ გაგებას ასახავს. ამიტომ მასში ისეთი გაგებაც აღმოჩნდება, რასაც მეცნიერულ გაგებასთან საერთო არაფერი აქვს. „ვარსკვლავი“ ჰქვია იმასაც, რაც ასტრონომიის გაგებით „ვარსკვლავი“ და „ცთომილსაც“ (მარსი, ვენერა, იუპიტერი, სათურნი, ნეპტუნი), რაც არსებითად განსხვავდება ვარსკვლავისაგან. ვარსკვლავს ეტყვიან მეტეორსაც („ვარსკვლავი მოსწყდა ცასაო!“), კომეტაც „ყუდიანი ვარსკვლავი“ და ა. შ.

შეიძლება არც იყოს ასეთი დიდი განსხვავება მეცნიერულ ცნებასა და სიტყვის მნიშვნელობას შორის, მაგრამ ეს განსხვავება ხშირად ისეთია, რომ სიტყვა ტერმინად შეუძლებელია მივიჩნიოთ. ვერ ეიტყვიან ცნების აღმნიშვნელიაო. „მთა“ გეოგრაფიაში ანალიზებული ადგილის შესახებ ითქმის, თუ გარკვეულ სიმაღლეს აღწევს; ამაზე დაბალი „გორაკი“ იქნება. ყოველდღიურ სიტყვა-ხმარებაში „მთა“ და „გორაკი“ ასე ზუსტად როდია გარჩეული. „გორაკის“ გარდა გვაქვს „ბორცვი“, „სერი“, და არც ერთ მნიშვნელობას მეცნიერული ცნების სიზუსტე არ გააჩნია.

„ცარი“ სასაუბრო ენაში თეთრი ნივთიერებაა, რომელსაც დაფაზე საწერად (ან კედლის შესათეთრებლად) იყენებენ. ბუნების-მეტყველისათვის „ცარი“ მინერალია; მის არაებით ნიშანთვისებას ის კი არა ქმნის, რომ „ცარი“ თეთრია და შავ დაფაზე დასაწერად გამოსადეგია, არამედ ის, რომ შიკროსკოპიული ნიჟარებისაგან არის შემდგარი.

სიტყვის მნიშვნელობა — ყოველდღიურ სიტყვახმარებაში — ანრიგად, მეცნიერული ცნების შინაარსს იშვიათად უდრის. სიტყვა — ყოველდღიურ ხმარებაში — განაზოგადებს; ცნებაც — მეცნიერების ამა თუ იმ დარგში — განზოგადებას იძლევა, ოღონდ

ამას მეცნიერული ანალიზი უდევს საფუძვლად, ყოველდღიური სიტყვახმარება კი მას მოკლებულია. სიტყვა რომ ყოველთვის ცნებებს გადმოგვცემდეს, ადამიანთა ყოველდღიური საუბარი მეცნიერული ცნებებისაგან შემდგარი მსჯელობა იქნებოდა.

§ 76. სიტყვის მნიშვნელობა არც წარმოდგენა არის და არც ცნება. „სემანტიკა (სემასიოლოგია) ენათმეცნიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია, — გვასწავლის ი. სტალონი. — სიტყვათა და გამოთქმათა შინაარსობლივ მხარეს სერიოზული მნიშვნელობა აქვს ენის შესწავლის საქმეში. ამიტომ სემანტიკისათვის (სემასიოლოგიისათვის) უზრუნველყოფილ უნდა იქნას მისი შესაფერი ადგილი ენათმეცნიერებაში“¹.

სემანტიკის ძირითადი ცნება არის ცნება მნიშვნელობისა. რა არის მნიშვნელობა? ეს საკითხი გარკვეულ პასუხს მოითხოვს. ზევით (§§ 74, 75) ნაჩვენები გვაქვს, თუ რა შინაარსი აქვს ამ ცნებას, როცა ენობრივი ფაქტის -- სიტყვის, — მნიშვნელობაზეა ლაპარაკი. რაც სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ ითქვა, სავსებით ვრცელდება წინადადების მნიშვნელობაზე („ენათმეცნიერება ენას შესწავლის“), შესიტყვების მნიშვნელობაზე („ენათმეცნიერების შესავალი“, „ენის არსი“, „ენის განვითარება“...).

სიტყვის, შესიტყვების, წინადადების მნიშვნელობა ვიცით, თუ ვიცით, რაზედაც მიუთითებს სათანადო სიტყვა, შესიტყვება, წინადადება, თუ ვიცით, რასაც გულისხმობს ის.

არსებობს მნიშვნელობის სხვაგვარი გაგება, მასთან ფართოდ ვაპირებულები. ამ გაგების თანახმად მნიშვნელობა ის წარმოდგენაა ანდა ცნება, რომელსაც სიტყვა უკავშირდება.

ამგვარად, ერთის ნხრით გვაქვს სიტყვა (მაგალითად, „ცხენი“), როგორც გარკვეულ ბგერათა კომპლექსი და მეორე მხრივ -- შესაბამისი წარმოდგენა ან ცნება (ცხენისა). ეს უკანასკნელი — ე. ი. წარმოდგენა თუ ცნება — იქნება „ცხენ“ — სიტყვის მნიშვნელობა. მნიშვნელობა -- შინაგანი მხარეა, სიტყვა -- გარეგანიო.

სიტყვის მნიშვნელობას რომ ცნება არ წარმოადგენს, სიტყვა რომ ცნებას არ აღნიშნავს, ეს უკვე ვნახეთ (§ 75). სიტყვის მნიშვნელობად ვერც წარმოდგენას მივიჩნევთ.

სიტყვის მნიშვნელობა რომ წარმოდგენა იყოს:

1. უველა პირს ერთი და იმავე სიტყვის ხმარებისას ერთი და იგივე „წარმოდგენა“ უნდა უჩინდებოდეს:

¹ ი. სტალონი. მარქიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. 1951, კვ. 35 - 36.

2. სიტყვის მნიშვნელობის ცელა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ ეს წარმოდგენა (ცნება) შეიცვლებოდა მეორე წარმოდგენად (ცნებად).

3. გამონათქვამის (შესიტყვების, წინადადების) მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო შემადგენელი სიტყვების მნიშვნელობათა ჯარი.

4. თუ მნიშვნელობად მივიჩნევით წარმოდგენებს (საგნობრივ წარმოდგენებსა და ცნებებს), სემანტიკა გამოვიდოდა მოძღვრება წარმოდგენათა (თუ ცნებათა) შესახებ. მაშასადამე, ასეთ შემთხვევაში სემანტიკა იქნებოდა ფსიქოლოგიის (თუ ლოგიკის) ნაწილი და არა ენათმეცნიერების დარგი (წარმოდგენები, ცნებები ფსიქოლოგიისა და ლოგიკის შესწავლის საგანია).

აზროვნების ფსიქოლოგიიდან ცნობილია, რომ სიტყვის გაგებისას სრულებით არ არის აუცილებელი სხვადასხვა პირს ერობა და იგივე წარმოდგენა (თუ სხვა სახის რამ განცდა) ჰქონდეს; ექსპერიმენტულად დაფასტურებულია, რომ ზოგჯერ სიტყვის მოსწენისას საერთოდ არაერთი საგნობრივი წარმოდგენა არ მოიპოვება, და სიტყვა მაინც გასაგებია.

ვთქვათ, ქართლის მცოდნე პირებს გავაგონეთ სიტყვა „ცაცხვი“; სიტყვა მათთვის გასაგებია. ვეკითხებით: რა წარმოუდგამათ, როცა ეს სიტყვა გაიგონეს და გაიგეს, რასაც ის აღნიშნავს. შეიძლება, ერთს თვალწინ დაუდგეს ის ცაცხვი, რომელიც მის სახლთან დგას, მეორეს — მკენარის მხოლოდ კონტურებზე გაუფლვოს; მესამეს შეიძლება არაერთი საგნობრივი წარმოდგენა არ აღმოაჩნდეს: სიტყვა „ცაცხვი“-ლა წარმოუდგეს დაბეჭდილი ან დაწერილი...

სავსებით ერთი და იგივე წარმოდგენები ამგვარ შემთხვევაში იშვიათი გამონაკლისის სახით თუ შეგვხვდება; ჩვეულებრივად კი სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენები თუ სხვა სახეები ნაირნაირია სხვადასხვა პირთან; აქ მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ მესხიერების რა ტიპს ეკუთვნის ესა თუ ის პირი (რეპრეზენტაციის: ვალსაზრისით), როგორია მისი ინდივიდუალური გამოცდილება და სხვ.; ერთი და იმავე სიტყვის შესაბამისად ერთსა და იმავე პირს სხვადასხვა დროს სხვადასხვაგვარი წარმოდგენები შეიძლება აღმოაჩნდეს.

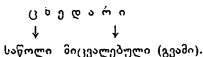
სიტყვის მნიშვნელობას, რომ ეს წარმოდგენები კმნიდეს, სიტყვის მნიშვნელობა უაღრესად დაუდგარი მოვლენა იქნებოდა და, რაც მთავარია, ერთმანეთის გაგება სრულიად შეუძლებელი გახდებოდა. ენა

გაუგებრობის წყარო იქნებოდა და არა ურთიერთობისა და გაგებინების საშუალება¹.

ცნობილია, რომ სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება: „მეცნიერი“ აღნიშნავდა „ნაცნობს“, ახლა აღნიშნავს „სწავლულს“, „მკვლევარს“; „საყდარი“ აღნიშნავდა „ტახტს“ (მეფეთა და პლედელმთავართა), ახლა აღნიშნავს „სამღვდელმთავარსაბურთო ზენობას“ (ქრისტიანთა); „ცხედარი“ აღნიშნავდა „საწოლს (ტახტს)“, ახლა „მიცვალებულის გვამს“ ნიშნავს...

თუ სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენაა, სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა ამ წარმოდგენის შეცვლას უნდა მოასწავებდეს; გამოვა, რომ სიტყვის მნიშვნელობა რაღაც შეიცვალა. „ნაცნობის“ წარმოდგენა შეცვლილა „სწავლულის“ წარმოდგენად, „ტახტის“ წარმოდგენა — „შენობის“ წარმოდგენად გარდაქმნილა, „საწოლის წარმოდგენა“ — „მიცვალებულის“ წარმოდგენად და ა. შ.

ცხადია, რომ ეს ასე არ არის. მნიშვნელობის ცვლისას ერთი წარმოდგენა მეორე წარმოდგენად არ გადაქცეულა: ტახტის წარმოდგენაც გვექონდა და შენობისაც, საწოლისაც და მიცვალებულისაც. ეს წარმოდგენები გვექონდა და დაგვრჩა: ამ მხრივ ცვლილებას ადგილი არა ჰქონია. იცვალა სხვა რამ, სახელდობრ, მიმართება, რომელიც სიტყვასა და ამ წარმოდგენებს (ზუსტად რომ ვთქვათ, ამ წარმოდგენებთან დაკავშირებულ ობიექტურ მონაცემებს) შორის არსებობდა: თუ წინათ „ცხედარი“ მიუთითებდა საწოლზე, ახლა მიუთითებს — მიცვალებულზე. შიცივალა აი ეს მიუთითება (და არა წარმოდგენები). მნიშვნელობა — აი ეს მიუთითებაა... ცვლა მას შეეხება. გრძელვადიანად რომ გამოვხატოთ, ასეთ სქემას მივიღებთ:

ძველ ქართულში ეს სიტყვა ერთ ობიექტურ მონაცემზე მიუთითებდა, ახალში — სხვაზე მიუთითებს: სიტყვამ იცვალა მნიშვნელობა, ერთის ნიშანი იყო, სხვა მონაცემის ნიშნად იქცა.

¹ ერთმანეთის გაგება ზოგჯერ ბრკოლდება, მაგრამ მას სხვა მიზეზი აქვს.

ავიღოთ ორი გამოთქმა: „მთა იალბუზი“, „კავკასიონის უმაღლესი მწვერვალი“... მეორეში არც ერთი სიტყვა არ მოიპოვება, რომელთაგანაც პირველი გამოთქმა შედგება. ამ გამოთქმებში შემავალი სიტყვები ცალკე სულ სხვადასხვა მნიშვნელობისანი არიან, სულ სხვადასხვა წარმოდგენებს იწვევენ (თუ კი გამოიწვევენ); ორივე გამოთქმა კი ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა: კავკასიონის უმაღლესი მწვერვალი იალბუზია.

მაშასადამე: მნიშვნელობისათვის საყრდენია ობიექტიური ვითარება, რეალური სინამდვილის ფაქტი და არა წარმოდგენებო, რომლებიც შეიძლება გვექონდეს და შეიძლება არც გვექონდეს ანდა სხვადასხვა სახისა ჰქონდეს სხვადასხვა პირს ერთი და იმავე სიტყვის შესაბამისად (ანდა ერთსა და იმავე პირს — სხვადასხვა დროს).

სიტყვის მნიშვნელობა რომ წარმოდგენაში მდგომარეობდეს, გაუგებარი იქნებოდა, როგორ შეიძლება ერთი და იგივე მნიშვნელობა ჰქონდეს ორ გამოთქმას, რომლის შემადგენელი სიტყვები სულ სხვადასხვა წარმოდგენას იწვევენ (თუ კი წარმოდგენებს გამოიწვევენ).

წარმოდგენათა შესწავლა ენათმეცნიერების საგანი რომ ვერ იქნება, ეს თავის თავად ცხადია: წარმოდგენათა შესწავლა ფსიქოლოგიის საქმეა; თუ წარმოდგენათა ნაცვლად ცნებებს ვივარაუდებთ, მათი შესწავლა, პირველ ყოვლისა, ლოგიკის საგანი იქნებოდა (და არა — ენათმეცნიერებისა).

ამგვარად: არაა სწორი გავრცელებული შეხედულება, თითქოს მნიშვნელობა მდგომარეობდეს წარმოდგენაში (ანდა ცნებაში).

გავრცელებული შეხედულების კრიტიკული განხილვა საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ:

1. სიტყვის მნიშვნელობა მდგომარეობს მითითებაში ობიექტური სინამდვილის გარკვეულ მონაცემზე.

2. ეს მონაცემი (საგანი, თვისება, მოქმედება თუ სხვა რამ ნოვლენა ობიექტური სინამდვილისა)¹ არის სიტყვისათვის საორიენტაციო, სიტყვის მნიშვნელობა მას ემყარება, მის მიხედვით იზომება და განისაზღვრება.

3. ეს ობიექტური მონაცემი სხვადასხვაგვარად შეიძლება იყოს განცდილი: აქუსტიკური თუ ოპტიკური საგნობრივი წარმოდგენის სახით ანდა სათანადო სიტყვის აქუსტიკური, ოპტი-

¹ გრძნობებიც ასეთ ობიექტურ სინამდვილეს ვაწვეუთვინება, რადგანაც ისინი ფსიქიკური რეალობის ფაქტებს წარმოადგენენ.

კური, თუ მოტორელი წარმოდგენის სახით... შესაძლოა ამათი კომბინაციაც გექონდეს: სიტყვის თანმხლები წარმოდგენები სათანადო ობიექტური მონაცემის განცდის (რეპროდუქციის) საშუალებაა; მნიშვნელობას ეს წარმოდგენები კი არ გამოხატავენ; არამედ მითითება ობიექტურ მონაცემზე, მიმართება ამ ობიექტურ მონაცემთან.

მხოლოდ ამის საფუძველზეა შესაძლებელი ერთმანეთის გაგება; სწორად გვესმის სხვისი ნათქვამი, რამდენადაც ჩვენც იგივე ობიექტური მონაცემი კვაკვს მხედველობაში, რაზედაც მთქმელის მიერ ხმარებული სიტყვები მიუთითებდა (და სრულებითაც არ არის საკირო მთქმელსა და მსმენელს ერთი და იგივე წარმოდგენები აღეძრას თქმულთან დაკავშირებით).

გაგებინება სრული არ არის, მეტ-ნაკლებ გაუგებრობას აქვს ადგილი იმდენად, რამდენადაც ერთმანეთს არ ხედება ის, რაზედაც მთქმელის სიტყვები მიუთითებენ, და ის, რაც მსმენლის მიერ იქნა ნაფარადღევი.

როცა ნათქვამი კონკრეტულ სინამდვილეს ეხება, გაგებინება უფრო ადვილიცაა და სრულიც: მთქმელიცა და მსმენელიც ერთსა და იმავე ობიექტურ მონაცემს გულვობს. როცა საუბრის საგანი განყენებული კატეგორიაა, შესაბამისი ობიექტური ვითარების ზუსტად ერთგვარი გათვალისწინება გაცილებით უფრო ძნელია, გაუგებრობაც უფრო ადვილად და ხშირად წარმოიშვება ხოლმე.

§ 77. რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა. რომ მნიშვნელობისათვის ობიექტური სინამდვილის მონაცენია საყრდენი, ამას დემონსტრაციულად ცხადყოფს ისეთი შემთხვევები, სადაც რეალური კონტექსტი და სათანადო სიტყვიერი გამოთქმა ერთმანეთს არ შეეფერება. ასე, მაგალითად, ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართული სიტყვა „მობრძანდით!“, „დაბრძანდით!“ ანუ პატივისცემას გულისხმობს, მაგრამ, წინადადებაში: „აქ მობრძანდი და სეირს გიჩვენებო!“ ყოველივე იქვს გარეშეა, რომ ეს თავაზიანი სიტყვა („მობრძანდი“) პატივისცემას არ გამოხატავს... აგრეთვე ყველას მოხსენდება, რომ თვით საალერსო სიტყვებიც კი („გეთაყვა!“; „გენაცვალე!“) ყოველთვის არ გამოხატავენ სათუთ გრძობებს (მღრ. „რამოდენა გაზრდილხარ, გენაცვალე!“ — დიდდა მიმართავს შეილიშვილს... და — არაფრის მთქმელი: „გაპარჯობა, გენაცვალე!“). რეალური ვითარება, ამ შემთხვევაში დამოკიდებულება იმისა, ვინც ამას ამბობს, იმ პირი-

სადმი, ვისაც ამ სიტყვებით მიმართავენ. — არის ერთადერთი ნი-
ზეზი განსხვავებისა ამ სააღერსო სიტყვის მნიშვნელობაში.

ამავე მოვლენას ააშკარავენს ანდაზური თქვა: „მე ქორწილში
წაეჩანჩალდები, შენ წისკვილში წაბრძანდიო!“. ამის მთქმელი ს-
ივალსაზრისით წისკვილში მიმავალია, რომ მიჩანჩალდეს, „წაბრძა-
ნება“ კი ქორწილში მიმავალს შეეფერება; შეუფერებელი სიტყვების
ხმარება საქმის ვითარებას სრულებით არ ცვლის, პირიქით, დემონს-
ტრაციულად გახაზავს იმას, რაც სინამდვილეში ხდება. „ჩანჩალის-
წარმოდგენამ ვერ აქცია ქორწილში წასვლა სამძიმო საქმედ, ვერც
„წაბრძანების“ წარმოდგენამ გახადა წისკვილში წასვლა სასი-
ძოვნოდ ან საპატიოდ იმ პირისათვის; ვისაც ამას სთავაზობდნენ:
წარმოდგენა ვერ კმნის სიტყვის მნიშვნელობას.

ისეთი სიტყვების ხმარება, რომლებიც საგნისათვის შეუფერებე-
ლია, სრულიად საწინაღმდეგო შედეგს იძლევა, და ამიტომაც ამ სა-
შუალებას მიმართავენ ხოლმე გარკვეული ეფექტის მისაღებად, რო-
მელიც ირონიისა და სარკაზმისათვის არის დამახასიათე-
ბელი.

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!...“ ამ წინადა-
დებაზე თუ შეეჩერდებით, გვეგონება, რომ ლუარსაბ თათქარიძის
სახლ-კარი ნართლაც მოსაწონი რამ ყოფილა: მაგრამ როცა
აფტორი ამ სახლ-კარს აგვიწერს, ნათელი ხდება, რასაც ნიშნავდა
ეს „კარგი“: ამ სიტყვის ხმარებას მიზნად აქვს უფრო მკვეთრად
გვაგონობინოს კონტრასტი, რომელიც ხმარებული სიტყვით გა-
მოწვეულ წარმოდგენასა და იმ სურათს შორის არსებობს, რომელ-
საც ლუარსაბის „ციხე-დარბაზი“ წარმოადგენდა...

„ჩვენისთანა ბედნიერი განა არის სადმე ერი?!“ — კითხულობს
ი. ჭავჭავაძე ლექსში „ბედნიერი ერი“. იმის ეპიკური ჩამოთქლა.
რა თვისებებიც მამა-პაპებს მეცხრანეტე საუკუნის მანძილზე გამოუჩე-
ნიათ. გვაჩვენებს, რომ „ბედნიერი“ აქ „უბედურს“ ნიშნავს: სიტყვის
მნიშვნელობა ობიექტური ვითარებით იზომება და არა
წარმოდგენით, რომელსაც სიტყვა იწვევს.

„მოგკვდი ამდენი სიარულით!“ ლაპარაკობს დაქანცული ალა-
ნიანი. რომ მომკვდარიყო, ცხადია, ამას ვეღარ იტყოდა.

„ეს უმაგალითოა!“ „საშინელებაა!“ „წარმოუდგენელია!“ — სწი-
რად იტყვიან ხოლმე ძალიან ჩვეულებრივის, ადვილად წარმოსა-
დგენისა და ყოველდღიური მოვლენის შესახებ (მეტადრე ქალები).
მიზანი მარტივია: მეტი ეფექტის მოხდენა. შედეგი — საწი-
ნააღმდეგო: ობიექტური ვითარება არ აშართლებს მოლოდინს:
სათანადო მოვლენა ტოვებს მით უფრო ნაკლებ შთაბეჭდილებას.

რაც უფრო მეტი იყო მოლოდინი. თუ სიტყვებს ასე შეუფერებლად, უადგილოდ, ზშირად ხმარობენ. სიტყვა ხუნდება: „სამინელი“ უკვე აღარ არის „სამინელი“ და „წარმოუდგენელი“ ძალიან ჩვეულებრივის აღმნიშვნელი ხდება.

რეალური კონტექსტი, ობიექტური ვითარება წყვეტს უოველთვის სიტყვის მნიშვნელობის საკითხს. ეს დებულება იძლევა გასაღებს ისეთი მოვლენებისა, როგორიცაა ირონია, სატყაზში. ელიფსი, სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება თუ დავიწროება და სხვ. დაწვრილებით ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით: აღინიშნავთ მხოლოდ ორიოდ ფაქტს.

„უნივერსიტეტში მივდივარ!“ — ეუპასუხებთ კითხვან: „სად მიდიხარ!“

რომელ უნივერსიტეტში, — რეალური კონტექსტიდანაა ცხადი. აზრად არავის მოუვა თბილისში ამხანაგის შეკითხვაზე უპასუხოს: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მივდივარ!“ ასევე, როცა თბილისელი მასწავლებელი ამხანაგს ელაპარაკება „სამინისტროში ვიყავი“, აქ განათლების სამინისტროა, პირველ ყოვლისა რეალური კონტექსტით ნავარაუდევია.

რეალური კონტექსტის შესაბამისად ერთსა და იმავე სიტყვას სხვადასხვა გამოთქმაში სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს: 1. „ზაფხული ბორჯომში გვატარე“: „ბორჯომი“ აქ კურორტის სახელწოდებაა. 2. „დამალევიან ბორჯომი!“ — „ბორჯომი“ აქ ბორჯომის სამკურნალო წყალს აღნიშნავს; იშვიათად თუ ვინმე იტყვის: „დამალევიან ბორჯომის წყალიო!“ — „წყალი“ ზედმეტია. რაკი ბორჯომისა მხოლოდ წყალსა სმენ; სრულიად არავენ იტყვის „დამალევიან ბორჯომის სამკურნალო წყალიო!“. ეს სიზუსტე ზედმეტია და სტილისტიკურად გაუმართლებელი ყოველდღიურ სიტყვა-ხმარებაში. 3. „ბორჯომმა დაიგვიანა!“ — აქ „ბორჯომი“ ბორჯომის მატარებელს ნიშნავს. „ხაშურის მატარებელი გადის ბორჯომის ჩიხიდან“ — აქაც „ბორჯომის ჩიხი“ ბორჯომის მატარებლის დასაყენებელ ჩიხს ნიშნავს თბილისის სადგურზე (და არა ბორჯომში).

სიტყვის მნიშვნელობა შეიძლება იყოს განსხვავებული სხვადასხვა გამოთქმაში, სხვადასხვა სიტყვიერ კონტექსტშიც.

სადგური: ელექტროსადგური... რკინისგზის სადგური...

ოპერაცია: სამხედრო ოპერაცია (=საომარი მოქმედება)... აკადემიკოსი გაუკუფეს ოპერაცია (=ჭირბრუნვითი მკურნალობა).

კაბინეტი: ფიზიკის კაბინეტი... კბილის ექიმის კაბინეტი...

თვალი: ადამიანი თვალთ ხედავს... ურმის თვალი... პატრონის თვალი (=ძვირფასი ქვა)... ქვეყნის თვალი...

ხელი: ადამიანს ორი ხელი აქვს... ამ ბავშვს კარგი ხელი აქვს (ე. ი. ლამაზად წერს)... ღვინოს ხელი აქვს (ე. ი. სუნი დაჰკრავს)... დავითი სიმონის მარჯვენა ხელია...

კითხულობს: დავითი წიგნს კითხულობს... დავითი ლექციას კითხულობს... დავითი ექიმის მისამართს კითხულობს...

§ 78. სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა. სიტყვა შეიძლება იქნეს ნახშირი პირდაპირი და არაპირდაპირი, გადატანითი, მნიშვნელობით. პირდაპირი მნიშვნელობა სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობაა; არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობა ამა თუ იმ კონტექსტთან არის დაკავშირებული. ჩვენს შემოხსენებულს მაგალითებში „თვალ“-სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობა გვაქვს პირველ გამოთქმაში: „ოცენული (ადამიანი თვალთ ხედავს“); სხვა გამოთქმებში (ურმის თვალი, პატროსანი თვალი, ქვეყნის თვალი) არაპირდაპირ, გადატანით მნიშვნელობასთან გვაქვს საქმე. ეგევე ითქმის „ხელის“ შესახებაც... სიტყვა ბორჯომი ძირითადი, ჩვეულებრივი მნიშვნელობით არის ნახშირი, როცა კურორტს აღნიშნავს („ვათხულები გავატარებ ბორჯომში“), გადატანით მნიშვნელობას იძლევიან ის გამოთქმები, სადაც ეს სიტყვა წყალს აღნიშნავს („დამალევიან ბორჯომში“) ანდა მატარებელს გულისხმობს („ბორჯომმა დაიგვიანა“, „ბორჯომის ჩიხი“).

§ 79. სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება. სახელის გადატანა ფუნქციის მიხედვით. სიტყვის მნიშვნელობა დროთა ვითარებაში შეიძლება გაფართოვდეს ანდა დავიწროვდეს.

სიტყვა „ლიმონათი“ თავდაპირველად აღნიშნავდა ლიმნის წვნით შეზავებულ შუშხუნა სასმელს; ამჟამად ლიმონათის მომხმარებელი, პირველ ყოვლისა, იმას კითხულობს, თუ „რისაა ლიმონათი?“ ლიმონათი შეიძლება მანდარინისაც იყოს, მსხლისაც ანდა სხვა ხილისა. „ლიმონათი“ ნიშნავდა ლიმნის წვნით შეზავებულ შუშხუნა ტკბილ წყალს. ახლა ნიშნავს საერთოდ ხილის წვნით შეზავებულ შუშხუნა წყალს: სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა.

„მელანი“ ბერძნული სიტყვაა („მელანოს“) და შავს ნიშნავს¹. (ახალია, თავდაპირველად ეს სიტყვა მხოლოდ „შავ მელანს“ აღნიშნავდა; ანჟამად მელანი ეწოდება კალმით წერისას გამოყენებულ სათხეს, რომელიც შეიძლება იყოს შავიც, წითელიც, ლურჯიცა თუ სხვა ფერი. აქაც სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა.

¹ რუსული черная იმავე ბერძნულ სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს.

ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ადამიანის საკუთარი სახელი ზოგად სახელად იქცევა ხოლმე სათანადო სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოების შედეგად.

ამის საყოველთაოდ ცნობილი მაგალითებია: ბოიკოტი, ჰულიგანი. ორივე სიტყვა ინგლისელთა გვარებიდან წარმოდგა: ბოიკოტი Boy Cuff კაპიტანი იყო, რომელსაც პირველად „ბოიკოტი გამოუცხადეს“ (ე. ი. მოექცნენ ისე, როგორც ეს ამ სიტყვის მნიშვნელობითაა ნაქარაუდები). ჰულიგანი (Holligan) მეთერამეტჯ საუკუნეში ბოროტმოქმედებათა ჩადენით ცნობილი ოჯახის გვარია ინგლისში... ამჟამად ბოიკოტი ადამიანს არ აღნიშნავს, საზოგადოებრივი ზემოქმედების გარკვეული საშუალებაა. ჰულიგანს კიდევ საზოგადოებრივი წესრიგის უხეშად დამრღვევ, თავზე ხელაღებულ მოქალაქეს უწოდებენ.

მნიშვნელობის დავიწროების ნიმუშად შეიძლება გამოვიყენოთ სიტყვები: „სტუდენტი“, „დოცენტი“.

სიტყვა „სტუდენტი“ ლათინურია წარმოშობით და ნიშნავს „მოსწავლეს“ (სიტყვა-სიტყვით: იმას, ვინც „მეცადინეობს“). ამჟამად სტუდენტი არ ნიშნავს საერთოდ მოსწავლეს, არამედ მხოლოდ უმაღლესი სასწავლებლისა და ტექნიკუმების მოსწავლეს (არ ითქმის: „დაწყებითი სკოლის სტუდენტები“).

„დოცენტი“ ახლა უმაღლესი სასწავლებლის ლექტორის სამეცნიერო წოდებაა. სიტყვა კი წარმოშობით ლათინურია და ნიშნავს „მასწავლებელს“ (doceus „ვინც ასწავლის“). „მასწავლებელი“ ბევრია, „დოცენტი“ — შედარებით ცოტა. თავდაპირველი მნიშვნელობა დავიწროებულია.

დავიწროებული მნიშვნელობა უფრო კერძოა, ფართო მნიშვნელობა, პირიქით, უფრო ზოგადია.

ცალკე უნდა აღინიშნოს მნიშვნელობის ცვლის ერთი სახე. სახელის გადატანა ფუნქციის მიხედვით. „ისერიი“ ნიშნავდა „ისარს ტყორცის“. ახლა ზარბაზანიც, თოფიც, ნაღმსატყორცნიც „ისერიი“. რუს. სანწერი иерей ბატის ფრთისა იყო. ახლა კალამი ფოლადისაა და иерей კი გადმოჰყვა სახელად: საგანს იმის სახელი დაერქვა, რის მაგივრობასაც (ფუნქციასაც) იგი ეწევა. ამ წესს, „ფუნქციური სემანტიკის“ წესს, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“. განსაკუთრებული აქ არაფერია. ეს არის მნიშვნელობის ცვლის ერთ-ერთი სახე.

§ 80. სემანტიკა და სტილისტიკა. სიტყვა რალაქის ნიშანია: ესაა მნიშვნელობის ობიექტური მხარე. მნიშვნელობას სუბიექტური ნომენტიც შეიძლება აღმოაჩინდეს ემოციური იერის სახით. სიტყვა „გამოცდა“ სკოლის სინამდვილეში და სიტყვა „ექსკურსია“ განსხვავებულია არა ნაოლოდ ობიექტური მომენტის მიხედვით. მათ განსხვავებული ემოციური იერიც ახლავს. „გამოცდა“ უსიამოვნების გრძობებს იწვევს მაშინაც კი, როცა გამოსაცდელი მას მომზადებული ხედება. სიტყვა „ექსკურსია“, პირიქით, სასიამოვნო განცდებს იწვევს: მანდორ-ველების სილამაზე და მზიურობა მოსაყვს თითქოს ამ სიტყვას... სათუთ გრძობებს იწვევენ სიტყვები: „ბავშვი“, „ჩიტი“, „ყვავილი“... მძიმე განცდა ახლავს სიტყვებს: „კუბო“, „სასაფლაო“, „სახრჩობელა“...

ამგვარი განცდები ამ სიტყვებით აღნიშნული ობიექტური ვითარების გამოძახილია. აქ ობიექტური ვითარებაა განსხვავებული.

ავილოთ ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე სიტყვები: „გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ქირი წაიღო“, „ჩაძაღდა!“... ობიექტური მომენტის მიხედვით მათ შორის სხვაობას ვერ ვიპოვით: ოთხსავე შემთხვევაში მიცვალებულზეა ლაპარაკი, განსხვავებულია დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ამ მიცვალებულისადმი. პირველ შემთხვევაში ეს დამოკიდებულება პატივისცემას განიხატავს: ძოღაწეებზე თუ სხვა პატივისცემ პირთა შესაბამე იტყვიან ხოლმე „გარდაიცვალა“. მეორე შემთხვევაში ასეთი დამოკიდებულება არა ჩანს, თუმცა ვერც უპატივცემულობას დაეწამებთ იძას, ვინც გულვრილად აღნიშნავს „მოკვდა“. მესამე შემთხვევაში გამოთქმა -- „თქვენი ქირი წაიღო!“ -- ცხადად გვაჩვენებს, რომ მთქმელს სრულებითაც არ აწუხებს ნომხდარი ამბავი, შეიძლება არაფერი ჰქონდეს ნომხდარის საწინააღმდეგო. უკანასკნელს შემთხვევაში („ჩაძაღდა“) მთქმელი გვეუბნება, რომ ის, ვინც მოკვდა, მისი ახრით, „ძაღლი“ იყო: ასეთია მისი დამოკიდებულება გარდაცვლილისადმი.

სავსებით ასეთივე ემოციური ფარიაციები გვექნება გამოთქმებში „დავითი მობრძანდა, -- მოვიდა, -- მოჩანჩაღდა, -- მოეთრა“...

ყველა ამ შემთხვევაში მთქმელის განცდები, მისი დამოკიდებულება სიტყვით აღნიშნული ობიექტისადმი სიტყვის მნიშვნელობის შექადგენელი ნაწილია; ეს გრძობითი იერი წინა შემთხვევებშიაც („გამოცდა“, „ექსკურსია“) გვექონდა. როგორც აქ, ისე იქაც ეს გრძობითი იერი მთქმელის განცდებიდან, ობიექტისადმი მისი დამოკიდებულებიდან მომდინარეობს.

ეს დამოკიდებულება უკანასკნელს მაგალითებში („გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ქირი წაიღო“, „ჩაძაღდა“) ინდივიდუალ-

ლური, პიროვნული ხასიათისაა: ერთი და იმავე პარის შესახებ ლაპარაკისას ერთმა შეიძლება თქვას „გარდაიცვალაო“, მეორემ — „პოკედაო“, მესამემ — „თქვენი ქირი წაილოო“, მეოთხემ — „ქა. ძაღლდაო“ -- იმისდა მიხედვით. თუ ვინ როგორ უყურებდა ნიცეალებულს. მაგრამ ეს დამოკიდებულება კლასობრივი თვალსაზრისის გამოვლენას შეიძლება წარმოადგენდეს. „თათარი“, „ყირგიზი“, „ქაზახი“, „ბაშკირი“, „იაკუტი“ საბჭოთა კონსტიტუციის თვალსაზრისით „ხალხია“, „ეროვნებაა“, დიდმპყრობელური რუსეთისათვის კი „ინოროდეცი“ იყო: ამ სიტყვაში ეროვნული უთანასწორობის მთელი პროგრამა ჩანს: მეფის რუსეთში ველიკოროსი გაბატონებულერს წარმოადგენდა, „ბაშკირი“, „იაკუტი“, „ყირგიზი“ იყო „ინოროდეცი“, ე. ი. არაველიკოროსი და. მაშასადამე, იმ უფლებებს მოკლებული, რომლებიც ველიკოროსს მოეპოვებოდა.

ასეთივე სხვაობაა სიტყვებში: „მალოროსი“ და „უკრაინელი“. „მალოროსია“ და „უკრაინა“... „მალოროსია“ და „მალოროსი“ დიდმპყრობელური რუსეთის ხნაგვრელი ეროვნული პოლიტიკის უკუფენაა: „ველიკოროსია“-ს („დიდ რუსეთს“) მეფის რუსეთში უპირისპირებდნენ „მალოროსია“-ს („მცირე რუსეთს“)...

ამიტომაც, რომ ამჟამად უკრაინელს შეურაცხყოფად მიაჩნია, მას რომ „მალოროსი“ დაუძახონ. ამიტომაც, რომ საბჭოთა კავშირისათვის უცხოა „მალოროსია“, „მალოროსი“. ოქტომბრის დიდმა რევოლუციამ სამუდამოდ აღკვეთა დიდმპყრობელური პოლიტიკის უკუფენი ტერმინები „მალოროსია“, „მალოროსი“, „ინოროდეცი“.

აღსანიშნავი ობიექტისადმი მთქმელის (სუბიექტის) დამოკიდებულება და აქედან გამომდინარე გრძნობითი იერი, რომელიც სიტყვას თან ახლავს, სტილისთვისაა დამახასიათებელი; სტილის სტილისტიკა შეისწავლის. მაგრამ გრძნობითი იერი სიტყვის მნიშვნელობის შემადგენელი ნაწილია. ამრიგად სემანტიკა და სტილისტიკა ერთმანეთს მჭიდროდ უკავშირდება.

§ 81. ნაწარმოები ფუძე. სემანტიკა ფუძის მნიშვნელობას შეისწავლის; ფუძე შეიძლება იყოს მარტივი, შედგენილი და რთული (§ 70). მარტივ ფუძეს, როგორც ვიცით, სხვანაირად ძირი ეწოდება (კარ-, ხე-, რკო-); მასში აფიქსის გამოყოფა არ შეიძლება, ე. ი. მარტივი ფუძე არ დაიშლება. შედგენილ ფუძეში, — როგორც აგრეთვე აღნიშნული გვაქვს, — შედის მარტივი ფუძე და ფუძის საწარმოებელი აფიქსი (ცხენ-ოსან-, მე-ბალ-ე, სა-სადილ-ო...). ფუძის საწარმოებელი აფიქსი მნიშვნელობის მცვლელია. ნაწარმოებში ფუძის მნიშვნელობა დამოკიდებულია, როგორც იმ ფუძეზე, რომელსაც

საწარმოებელი აფიქსი დაერთვის, ისე იმ აფიქსზედაც, რომელიც ფუძეს დაერთვის. ამ ძირითადი ფაქტიდან კი გამომდინარეობს, რომ:

1. ერთნაირი საწარმოებელი აფიქსის გამოყენებამ სხვადასხვა ფუძესთან შეიძლება მნიშვნელობის ერთნაირი ცვლა არ მოგვცეს: ვაჟკა(ვ) — ვაჟკაცობა, დღე — დღეობა, სახლ — სახლობა, ოდენ — ოდენობა, — მოსალოდნელი განუყენებელი თვისება აქ მხოლოდ პირველს მაგალითში გვაქვს, სხვა შემთხვევაში განუყენებელი თვისება არა გვაქვს... მხოლოდ გრამატიკულ კატეგორიათა წარმოებისას გვაძლევს ერთი და იმავე საწარმოებელი აფიქსის ხმარება ერთსა და იმავე შედეგს: სახლ-ებ-, ბაღ-ებ-, ქალაქ-ებ-... -ებ- მხოლოდობითის ფუძეს ყველგან მრავლობითად აქცევს; ვაკეთებ-ღ-, ვაშენებ-ღ-, ვამთავრებ-ღ- ვამშვენებ-ღ-: -ღ- ყველგან ნამყოფს რულს აწარმოებს აწმკოს ფუძისაგან...

2. ერთნაირი მნიშვნელობითი ცვლილების გაქოსაწვევად სხვადასხვაგვარ ფუძესთან სხვადასხვაგვარი საწარმოებელი აფიქსები იხმარება: ასე, მაგალითად, ქართულში უარყოფითი მნიშვნელობის მისაღებად გვაქვს -უ- და არა: ქუდიანი — უქუდო, ფულია, ნი — უფულო, ნაყოფიერი — უნაყოფო, თავიანი — უთავო, გზიანი — უგზო... აშენებელი — აუშენებელი, გაკეთებული — გაუკეთებული, დაწერილი — დაუწერილი... მაგრამ: მაღალი — არამაღალი, დაბალი — არადაბალი, გრძელი — არაგრძელი... უ-ს თავისი ადგილი აქვს და არა-ს — თავისი. განუყენებითი თვისების საწარმოებლად ქართული ხმარობს სი- — ე, (სი- — ი) და -ება (-ობა) აფიქსებს იმისდა მიხედვით. რანაირი ფუძეა საწარმოებლად აღებული: ლამაზი — სილამაზე, მახინჯი — სიმახინჯე, წითელი — სიწითლე. მაგარი — სიმაგრე, რბილი — სილბო, თბილი — სითბო..., მაგრამ: ნაყოფიერი — ნაყოფიერება, წესიერი — წესიერება, ბედნიერი — ბედნიერება, დაუღევარი — დაუღევრობა, უყურადღებო — უყურადღებობა, უთავო — უთავობა და სხვ.

§ 82. რთული ფუძე (კომპოზიტი) და მისი სახეობანი. რთული ფუძე ანუ კომპოზიტი შედგება ერთზე მეტი ფუძისაგან, ჩვეულებრივ ორისა, იშვიათად — სამი ფუძისაგან: შესაძლებელია კომპოზიტი ორი სიტყვისაგან (და არა ფუძისაგან!) წარმომდგარიც აღმოჩნდეს.

როგორც ვიცით კომპოზიტში შემავალი ფუძეებიდან შეიძლება ყველა მარტივი იყოს: და-ძმა, სახლ-ქარ-ი. (კოლ-შვილ-ი, გზა-კვალ-ი. შეიძლება ზოგი მარტივი იყოს, ზოგიც — საწარმოები: თავ-აშვებული, გულმოსულ-ი. ფშავ-ხევსურეთი, საწერ-კალამი... შესაძლოა ყველა საწარმოები იყოს: დედულ-მამულ-ი, საკმელ-სასმელ-ი, ყოფაცხოვრება, სარჩო-საბადებელი...

ძველი ინდოელი გრამატიკოსები განასხვავებდნენ კომპოზიტების რამდენიმე ტიპს; ეს ტიპებია:

1. ე. წ. დვანდვა (composita copulativa) ანუ შეერთებითი კომპოზიტები. ამის ნიმუში იქნებოდა: სახლ-კარი, დედ-მამა, ცოლ-შვილი, ქართლ-კახეთი, გზა-ვეალი, დღე-ღამე, საკმელ-სასმელი... კომპოზიტის მნიშვნელობა შემადგენელ ფუძეთა მნიშვნელობის ჯამს წარმოადგენს: ცოლ-შვილი: ცოლი და შვილი; ქართლ-კახეთი: ქართლი და კახეთი; საკმელ-სასმელი: საკმელი და სასმელი...

2. ტატპურუშა (composita determinativa) ანუ განსაზღვრებითი კომპოზიტები. აქ ან პირველი წევრი უდრის რომელსაღმე ბრუნვას (ციხისძირი, ჯარისკაცი, რკინისგზა, ერისთავი, ქინძისთავი) — ესაა საკუთრივ ტატპურუშა, ანდა წინა წევრი ზედსართავია და განსაზღვრავს ბოლო წევრს (მარტოხელი, წვრილშვილი) — ესაა კარმადპარაჯა; ანდა წინა წევრი რიცხვითი სახელია (სამყურა, ასფურცელა) — ესაა დვიგუ.

3. ბაჰუვრიში (composita possessiva) ანუ კუთვნილებითი კომპოზიტები მქონეს აღნიშნავენ და ზედსართავი მნიშვნელობით იხმარებიან (ლურჯთვალეზა).

4. ავჯაიბჰავა (composita adverbialia) ანუ ზმნისართოვანი კომპოზიტები; მათი პირველი წევრი უცვლელი სიტყვაა, უკანასკნელი — არსებითი სახელი (მარადეამს, მუდამდღე...).

ქართული კომპოზიტების დიდი უმეტესობა ან შეერთებითია (ცოლ-შვილი, სახლ-კარი...), ანდა განსაზღვრებითი. ამ უკანასკნელში ჩვეულებრივ მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს: წყალ-წითელი, გულკეთილი, სულგრძელი, თავაშვებული, გზაბნეული, ფერწასული, ზნედაცემული, ყურბ-აქვეტილი, ხმალამოწვდილი და სხვ.

ხშირია ნათესაობითი ბრუნვის შემცველი კომპოზიტებიც.

ნაწარმოებ ფუძეებთან და კომპოზიტებთან დაკავშირებით განხილვას მოითხოვს პრინციპული ხასიათის ორი საკითხი:

1. ნაწარმოები ფუძის ძირითადი საკითხია თვით ამგვარი ფუძის რაობა. ნაწარმოებ ფუძეში შედის მარტივი ფუძე და ერთი ან რამდენიმე საწარმოებელი სუფიქსი (ცხენ-ოსან-... კაც-ობ-რი-'ვ'ობ-ა...). ამგვარად, ფუძის შიგნით არის მოქცეული ისეთი მასალაც, რომელიც ფუძისაგან განსხვავდება თავისი ბუნებით (საწარმოებელი აფიქსი). საწარმოებელი აფიქსი. ისევე როგორც ყოველი სხვა აფიქსი, მოკლებულია შესაძლებლობას ცალკე, ფუძესთან კავშირის გარეშე, რაზე აღნიშნოს: ამიტომაც ის აფიქსი და არა ფუძე-ფუძის ფარგლებში მოქცევა აფიქსისა ცვლის საწარმოებელი ფუ-

ძის მნიშვნელობას და ქმნის ახალ მნიშვნელობას. აქ განსაკუთრებით საინტერესო ისაა, რომ ნაწარმოებ ფუძეში წარმოდგენილია წინანდელი ფუძე, მაგრამ წინანდელი მნიშვნელობა კი არა აქვს, არამედ საწარმოებელ სუფიქსთან ერთად ახალ მნიშვნელობას იძლევა: „ქუდ-იან“ აღარაა „ქუდა“, — თუმცა „ქუდ“ ამ ფუძეშიც არის, — არამედ ვილაც, რომელსაც ქუდი აქვს (ხურავს). „ცხენ-ოსან“ აღამიანია და არა ცხენი, თუმცა „ცხენ“-ფუძე აქაც დაცული გვაქვს. ფუძეთა წარმოება სიტყვის მნიშვნელობის ერთბაში (სიმულტანური) ცვლის მაგალითებს იძლევა. თუნდაც ამიტომ არის კანონიერი ფუძეთა წარმოება (წარმოქმნა) სემანტიკისა და ლექსიკოლოგიის საგნად იყოს მიჩნეული.

2. კომპოზიტების ხაზით პრინციპული ხასიათი ეძლევა საკითხს კომპოზიტის დამოკიდებულებისა, ერთის მხრით, ერთფუძიან სიტყვასთან, მეორე მხრით, შესიტყვებასთან. პირველი — ერთობ მართივია: კომპოზიტიც ერთი სიტყვაა იმისდა მიუხედავად, ერთი თუ მეტი ფუძეა მასში წარმოდგენილი; ორი თუ სამი ფუძე ერთ სიტყვადაა გაფორმებული, მორფოლოგიური და სინტაქსური თვალსაზრისით ერთ ოდენობას წარმოადგენს. ამას ექვემდებარება ხდის მისი როლი შესიტყვებაში: ქართლ-კახეთი, ქართლ-კახეთმა, ქართლ-კახეთის... იბრუნვის, როგორც ერთი სიტყვა; „სპარსეთმა ქართლ-კახეთი აიკლო“ — ამ გამოთქმაში ერთ ობიექტად არის წარმოდგენილი ეს კომპოზიტი. „შეშინებული გარბის“ და „თავქუდმოგლეჯილი გარბის“ — ორივე წინადადება ორწევრიანია, ორი სიტყვისაგან შედგება.

უფრო რთულია კომპოზიტის დამოკიდებულების გარკვევა შესიტყვებასთან, სახელდობრ, იმ შემთხვევებში, როცა კომპოზიტი ორი ფუძისაგან კი არა, ორი სიტყვისაგან არის შემდგარი: ციხისთავი... ქინძისთავი... თავისუფლება... ციხისძირი... ჯარისკაცი... ცოლის ძმა... აქ მონაწილეობს ორი სრული, გაფორმებული სიტყვა, — ერთი ნათესაობითა და მეორე — სახელობითს ბრუნვაში. მაგრამ ეს ორი სიტყვა ერთ რთულ სიტყვად შედუღებულია; ზოგჯერ ეს პროცესი დამთავრებულია და ამჟამად გვერთობება კიდევ შემადგენელ ნაწილთა მნიშვნელობის გამოცოცხლება; ასე მაგალ., „თავისუფლებაში“: „თავსა“ და „უფლებაზე“ არავინ ფიქრობს, როცა ამჟამად ამ სიტყვას ხმარობს, მაგრამ „ჯარისკაცი“ში, „ცოლის ძმა“-ში ორი ერთეულის არსებობა ახლაც ნათლად იგრძნობა, და რაკი პირველი ნაწილი გაფორმებული სიტყვაა, კომპოზიტობის საკითხი აქ რთულდება. ამას მართლწერაც გვაგრძნობი-

ნებს: „ცოლის ძმა“ შეიძლება ერთად დაწერილიც შეგვხედეს და ცალ-ცალკე, ორ სიტყვად დაწერილიცა.

იმის გასარკვევად, კომპოზიტი გვაქვს თუ შესიტყვება, შეიძლება ერთი საზომი გამოგვეყენებინა. სახელდობრ: შემადგენელ ნაწილთა გათიშვა (ჯადასმის ან შიგსხვა სიტყვის ჩართვით). სადაც შესიტყვება კომპოზიტად არის უკვე ქცეული, გათიშვა შეუძლებელი ხდება (კომპოზიტის მნიშვნელობა იშლება). სადაც გათიშვა დაუბრკოლებელი მიმდინარეობს, შესიტყვება გვაქვს და არა ერთი რთული სიტყვა, კომპოზიტი. სადაც გადასმა შესაძლებელია, მაგრამ საჩოთიროა, იქ კომპოზიტად ქცივის პროცესი დამთავრებული არაა: გარდამავალ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. შდრ. „მეზობლის სახლი“ და „სახლი მეზობლისა“: ორივე თანაბრად შეიძლება; ასევე შეიძლება: „მეზობლის სახლი“... „ცოლის ძმა“ — „ძმა ცოლისა“ საჩოთიროა, თუმცა შეუძლებელი არაა; გვაქვს „ჯარისკაცი“; „მანაცი ჯარისკაცი“, მაგრამ შეუძლებელია: „ჯარის მამაცი კაცი“ ანდა: „კაცი ჯარისა“... შდრ. აგრეთვე: „თავისუფლება“ — „უფლება თავისა“, „ძმისწული“ — „წული ძმისა“, „ციხისძირი“ — „ძირი ციხისა“¹.

§ 83. კვცილ-ფუძეებიანი კომპოზიტები. რთულ მრავალსიტყვიან სახელწოდებათა გამარტივების მიზნით საბჭოთა წლებში ფართო გასაქანი მიეცა გამოთქმათა შემოკლებას: აღმასკომი, ცეკა; სახელგამი, სამტრესტი, ზაჭესი, რიონჭესი, ფერომშენი და სხვ. და სხვ. ზოგ-ზოგი ამათგანი ლამის არის, „საკუთარ სახელედალ“ იქცეს; სახელგამი, ზაჭესი, სამტრესტი — ყველას არც შეუძლია ამოშიფროს, როგორც „სახელწიფო გამომცემლობა“, „ზემო-ავეკალის ჰიდრო-ელექტრო სადგური“, „საბჭოთა მეურნეობების ტრესტი“ და სხვ.; ამგვარი სრული გამოთქმები ჩვეულებრივ მართივ სახელედადა ქცეული, ისეა შეჩვეული კაცი ამ შემოკლებულ გამოთქმებს.

ეს შემოკლებები თავისი ბუნებით კომპოზიტებია; ოღონდ — თავისებური. კომპოზიტი ორ- და მეტ-ფუძიანი სიტყვაა. აქაც ორი და ჩვეულებრივად გაცილებით მეტი ერთეული მონაწილეობს, მაგრამ

¹ ამიტომ შეეთაბა, როცა კომპოზიტად მიაჩნიათ (გ. როზენი) ქართველური ენების მსახლერელ-სახლერული, რომელთაგანაც მსახლერელი წინ უსწრებს სახლერულს და ბრუნების დროს არ იცვლება (ღრმა მდინარე, სასიამოვნო ამბავი...). მეგრულსა და ქანურში წინდასმული მსახლერელი არასოდეს არ იცვლება, მაგრამ საკმარისია რაღი შეცვალოთ, რომ მსახლერელი დაირთავს ბრუნვის წინებს. არსებითად ეგვევ ხდება ქართულშიც.

ეს ერთეულები ყოველთვის ფუძეს როდი წარმოადგენენ: ფუძე ან ფუძეები შეიძლება გვეკონდეს, მაგრამ ჩვეულებრივად მხოლოდ ფუძის ნაწილი გვაქვს ანდა აფიქსი ან კიდევ მხოლოდ ერთი ბგერა; ისიც ხდება, რომ გამოთქმის მონაწილე ყველა სიტყვა არც ჩანს კომპოზიტში, მხოლოდ ყველაზე მნიშვნელოვანი წევრებია წარმოდგენილი, მეტადრე მრავალსიტყვიან გამოთქმებში (მაგალ., კავშირტრანსი = სრულიად საკავშირო სატრანსპორტო გაერთიანება; პროფსაბჰო = პროფესიულ კავშირთა საბჰო, რაი-საბჰო = რაიონის საბჰო მშრომელთა დეპუტატებისა).

შემოკლებულ კომპოზიტთა მთავარი ტიპებია:

1. კომპოზიტი, რომელშიც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია და მხოლოდ უკანასკნელი წევრია სრული სიტყვა: კომპარტია (= კომუნისტური პარტია), კომკავშირი (= ახალგაზრდათა ლენინური კომუნისტური კავშირი), პროფკავშირი (= პროფესიული კავშირი), სამტრესტი (= საბჰოთა მეურნეობების ტრესტი).

2. კომპოზიტი, რომელშიც პირველი წევრი ფუძეა, სხვა კი — ფუძის ნაწილი: გლეხკორი (= გლეხ-კორესპონდენტი), მუშკორი (= მუშა-კორესპონდენტი), რიონჰესი (= რიონის ჰიდროელექტროსადგური).

3. კომპოზიტი, რომელშიც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია: ადგილკომი (= ადგილობრივი კომიტეტი), რაიკომი (= კ. პ. რაიონული კომიტეტი), აღმასკომი (= აღმასრულებელი კომიტეტი), თბილმშენი (= თბილისის მშენებლობის ტრესტი), საქდესი (= საქართველოს დეპეშათა სააგენტო)...

4. კომპოზიტი, რომელშიც შემადგენელ ნაწილთა თავკიდური ბგერებია წარმოდგენილი: ზაჰესი (= ზემო ავკალის ჰიდროელექტროსადგური), აწჰესი (ავარისწყლის ჰიდროელექტროსადგური), მმაჩი (= მოჭალაქეობრივი მდგომარეობის აქტების ჩაწერა), მტს (= სამანქანო სატრაქტორო სადგური)...

5. კომპოზიტი, რომელშიც ფუძის ნაწილი და თავკიდური ბგერებია შეერთებული: რენედასი (= რევოლუციისთვის მებრძოლთა დამხმარე საზოგადოება), აბჰესი (= აბაშის ჰიდროელექტროსადგური)...

6. ცალკე დგას საყოველთაოდ ხმარებული კომპოზიტი: ცეკაჟ. აჟ შეერთებულია დასაწყისის ასოების ლათინური სახელწოდებანი; ცენტრალური კომიტეტი — ცეკა.

§ 84. ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია. ეტიმოლოგია, სასკოლო გრამატიკებში ნიშნავდა მოძღვრებას ცალკე სიტყვის შე-

სახეებ. ეტიმოლოგიის საგანს შეადგენდა: მეტყველების ნაწილები, სახელთა ბრუნება, ზნნათა უღვლილება, სიტყვაწარმოება.

ენათმეცნიერებაში კი ეტიმოლოგია ნიშნავს სიტყვის ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენის ამოშიფრვას ანდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმ დახასიათების მიგნებას, რომლის საფუძველზეც საგანს (თუ სხვა ობიექტურ მონაცემს) სახელი დაერქვა: (ა)თორმეტი = 10 + 2; რვეული = რვიანი; გაფითრდა = ფითრის ფერი დაედო...

გავრცელებული შეხედულების თანახმად სიტყვის ეტიმოლოგიის დაძებნა მის ისტორიულ შესწავლას ნიშნავს: სადაურია სიტყვა, საკუთარი თუ ნასესხები, რას აღნიშნავდა იგი განვითარების სხვადასხვა პერიოდში და როგორ იცვალა მისი ბგერითი მხარე დროთა ვითარებაში.

უდავოა, რომ სიტყვის წარმომავლობის გარკვევა, ბგერითი შედგენილობისა და მნიშვნელობის ცვლის გათვალისწინება მრავალ შემთხვევაში სიტყვის ეტიმოლოგიის გასაღებს იძლევა. და მაინც საეცებით შესაძლებელია ვიცოდეთ სიტყვის ისტორია, მაგრამ არ ვიცოდეთ მისი ეტიმოლოგია: ქართ. „ძმა“ საუკუნეთა განმავლობაში იმასვე აღნიშნავდა, რასაც ახლა აღნიშნავს; არც მისი გარეგნობა ცვლილა; მეგრულთან და კანურთან შედარება საშუალებას გვაძლევს ამ სიტყვის ისტორიის წინა საფეხურებიც გავარკვიოთ: ცხადი ხდება, რომ ეს სიტყვა „ძამ-ან“-ის სახეს ატარებდა. მაგრამ გაირკვა თუ არა ამით სიტყვის ეტიმოლოგია? არა, არ გარკვეულა: არა ჩანს, რად ეწოდა ძმას „ძამან“! სიტყვის ისტორიის დადგენა კიდევ არ ნიშნავს სიტყვის ეტიმოლოგიის გარკვევას.

მეორე მხრით, შესაძლებელია ისტორიის გარეშეც დავადგინოთ სიტყვის ეტიმოლოგია; მხედველობაში არა გვაქვს ისეთი შემთხვევები, როცა სხვადასხვა ენის მასალის შედარებას მივყავართ სიტყვის ეტიმოლოგიასთან: ამის ცნობილი მაგალითია „ნახშირი“-ის ეტიმოლოგია. სენაურ შიხ-ესთან ამ სიტყვის ძირის შედარებამ ცხადყო, რომ „წეის“ წარმოდგენა ამ სიტყვაში ჩამარბული: ნახშირი (← ნახშირი) = ნაწვი¹.

ამგვარ შემთხვევებში მაინცა გვაქვს ისტორია სიტყვისა: ოღონდ აქ სიტყვის ისტორიას შედარება არკვევს, ე. ი. შედარება ისტორიის საქმეს აკეთებს.

ზოგჯერ ისტორიის გარეშეც შეიძლება ვსწვდეთ სიტყვის ეტიმოლოგიას მარტივი ანალიზის საშუალებით: თავისუფლება = უფ-

¹ ეს ვარკვეული აქვს ვ. თოფურიას.

ლება თავისა: ერთმანეთი = ერთმან ერთი; რვეული = რვა + ეული, სანეული, ოთხეული, ათეულის მიმსგავსებით.

ამგვარად: სიტყვის ისტორია უოველთვის არ იძლევა სიტყვის ეტიმოლოგიას; მეორე მხრით, ისტორიის დაუზმარებლადაც შეიძლება გაირკვეს სიტყვის ეტიმოლოგია. ანიტომ არ იქნებოდა მართებული თანასწორობის ნიშანი დაგვესვა სიტყვის ისტორიასა და ეტიმოლოგიას შორის.

ეტიმოლოგიური ანალიზის ძირითადი წესი მოითხოვს: სიტყვა სწორად დაეშალოს და დაშლისას გამოყოფილი ყველა ნაწილი ავხსნათ, გავააზრიანოთ.

შეუძლებელია მოცემულ იქნეს სიტყვის სწორი ეტიმოლოგია. სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე: უნდა ვიცოდეთ, რა არის სიტყვის მარტივი ფუძე და რა წარმოადგენს აფიქსებს. აფიქსები შეიძლება შეეზარდოს ფუძეს, შესაძლოა, აფიქსისა თუ მარტივი ფუძის შემადგენლობამ ფონეტიკური პროცესების წყალობით განიცადოს ცვლილება — ან დაეკარგოს ბგერა, ანდა ჩაერთოს, ახალი: განსაკუთრებით ადვილდება ეს მას შემდეგ, რაც „ჩაქრება“ ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენა და მანამდის ცოცხალი სახის შემცველი ფუძე უტყვ პირობით ნიშნად იქცევა (§ 70). სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე ეტიმოლოგიის საკითხის სწორად გადაჭრა შეუძლებელია; ეს თავის თავად ცხადი გახდება, თუ მოვიგონებთ, რომ ეტიმოლოგია სიტყვის მარტივ ფუძეში მოცემულ დახასიათებას ერიებს, ფუძის გამოყოფა კი სიტყვის სწორ ანალიზზე დამოკიდებულია. ჩვეულებრივად სიტყვის ბგერით შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებათა ზუსტი აღრიცხვა სიტყვის სწორი ანალიზის წინაპირობაა. ეს დიდად უწყობს ხელს „უტყვი“ ფუძის „ამეტყველებას“. აი ორიოდ მაგალითი: „რბილი“ მიღებულია „ლბილი“-საგან და, მამასა დამე, ლბობის წარმოდგენა უღვეს მას საფუძვლად: რბილი = დალბობილი...

„თაყვანისცემა“ მიღებულია „თავ-ყანის-ცემა“-საგან და ნიშნავს: „მიწაზე თავის ცემას“... ძვ. ქართულში ყანა „მიწას“ ნიშნავდა („ქუე-ყანა“).

„წარღვნა“ მიღებულია „წყალ-რღვნა“-საგან და „წყლით რღვევას, განადგურებას“ მოასწავებს...

„ცხინვალი“ მიღებულია „ქრცხილვანი“-საგან და „ქრცხილ-ნარს“ ნიშნავს. „მუხრანი“ წარმოდგება „მუხნარი“-საგან.

გვარი „მეუნარგია“ მიღებულია „მეუნარგია“-საგან¹ და ხელობის აღწინაშენელ „მეუნარგე“-ზე მიუთითებს. ასევე: „კვი(კარიძე“

¹ გვხვდება საპუთებში.

მომდინარეობს „ყვიცარიძისაგან“ და „ყვიციანიძეს“ უდრის: ყვიციანი = ყვიცათი დაავადებული, ყვითელფერიანი.

მაგრამ თუ სიტყვის ბგერითს შემადგენლობაში ნომხდარი ცვლილება გათვალისწინებული არ არის, სიტყვის სწორი ანალიზი მხოლოდ შემთხვევით შეიძლება იყოს სწორი. რაგვარ ხიფათს უქმნის ბგერათა ცვლილება ეტიმოლოგიურ ძიებას, ეს შეიძლება გათვალისწინოთ შემდეგი მაგალითიდან. თბილისში ვარაზის ხევისა და ვერეს შესართავთან არის „ფიქრის გორა“. თითქოს ნათელია ამ სახელწოდების ეტიმოლოგია, და მინც... ეს იყო „ფიქრის გორა“; პირველ სიტყვას გამოაკლდა „ე“ და „ფიქარი“ წარმოვიდგა „ფიქრის“ სახით...

§ 85. ე. წ. „ხალხური ეტიმოლოგია“. სიტყვის მეცნიერული ანალიზის გარეშე სიტყვის უშუალო გააზრება იწოდება ხალხურ ეტიმოლოგიად. ამის ნიმუში მრავლად გვხვდება ყველგან: თითქმის ყოველი გეოგრაფიული სახელწოდების გააზრებას ცდილობს მოხალისე ეტიმოლოგი. ასე, მაგ., ხალხური ეტიმოლოგიით: სამტრედია = =სამი მტრედი ა(რის)... თელავი =სომხ. თე ლავ (ე) „თუ კარგია!“... რაქა = რა ქა?! (ნაქერალის ქედიდან გადაიხედა ველაცამ და რაქას რომ დახედა, წამოიძახა: „ეს რა ქა უფილაო!“)... იორი = იორა, ერთი იყო და ორად იქცაო (ვასუშვიტი), ე. ი. იორი ალაზნს შეერთო... და სხვ. და სხვ.

რა შუაში იყო სამი მტრედი, ან რატომ უნდა ეთქვათ სომხურად თელავზე „თუ კარგიაო“, ან როგორ იქცა კიანვიით წინადადება რაქის სახელად, ან რატომ უნდა ეფიქრათ იორზე, „ორად“ იქცაო იმის მიხედვით, რომ ის შემდეგ ალაზანს ერთვის!? ეს ხალხურ ეტიმოლოგიას არ აწუხებს, ის თავისუფლად აანარიანებს სიტყვას, მას არ აფიქრებს არც ის, რომ სახელში ზნა იპოვა (იორი, იორა = ორად იქცა) და არც ის, რომ სახელში მთელი წინადადება ამოიკითხა (თელავი = „თუ კარგია!“). როგორ იშლება სიტყვა, რა ნაწილებისაგან არის აგებული ის, რა არის მისი ფუძე და რას აღნიშნავდა ის, რა არის აფიქსი, ამას ის არ კითხულობს.

ხალხური ეტიმოლოგიისაგან არაფრით განსხვავდებოდა წინარემეცნიერული ეტიმოლოგიური ვარჯიში ძველი დროისა თუ საშუალო ხალხუნებისა (ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის მგორსოცე წლებამდის). ეს თავისუფალი ვარჯიში, რა თქმა უნდა, სიტყვის ანალიზის გარეშე ცდილობდა სიტყვის გააზრებას. თუ სიტყვის გააზრებისას რაიმე ბგერა ვარაუდს ხელს უშლიდა, ეტიმოლოგისტი უყოყმანოდ აცხადებდა: ეს ბგერა მერეა გაჩენილი ანდა

ამა და ამ ბგერისაგან არის მიღებულიო. ამგვარი თავისუფალი ვარჯიშობის შესახებ გესლიანად შენიშნა ვოლტერმა: „ეტიმოლოგისტებისათვის სიტყვის ხმოვნები სრულიად არაფერს ნიშნავენ, თანხმოვნები კი — ძალიან ცოტა რასმეო“...

სიტყვის ნებისმიერი დაშლა და მიღებული ნაწილების ნებისმიერი გააზრება, — უკეთ რომ ვთქვათ, ნებისმიერი გააზრება და ამის მიხედვით სიტყვის ნებისმიერი დაშლა — ესაა ე. წ. ხალხური ეტიმოლოგიის დამახასიათებელი. ნეცნიერული ეტიმოლოგიის მიზანია აღკვეთოს ნებისმიერება, როგორც სიტყვის ანალიზში, ისე შემადგენელ ნაწილთა გააზრებაში.

სიტყვის ეტიმოლოგიური გააზრებისას აუცილებელია კულტურულ-ისტორიული რეალიების გათვალისწინება.

მორფოლოგიისა და სინტაქსის ზოგადი საკითხები

§ 86. მორფოლოგიის საბანი (ლამოკიდებულების აღმნიშვნელი აზიძესები და სათანადო გრამატიკული კატეგორიები). ლექსიკოლოგია (და სემანტიკა) სწავლობს სიტყვებს, როგორც მნიშვნელობის მატარებელ ერთეულებს. სრულწინშენელოვანი სიტყვები რომ ზედღიედ ჩამოვთვალთ, ურთიერთობისა და გავებინების საშუალება არ გამოგვივა. სიტყვები რომ ურთიერთობის საშუალებად გამოდგეს, საჭიროა ისინი ერთმანეთს დაუკავშირდნენ იმგვარად, რომ გამოხატონ იმ საგანთა და მოვლენათა ურთიერთობა, რომლებსაც ეს სიტყვები აღნიშნავენ.

ამხანაგი: ძმა: ნახ-: 1. ამხანაგის ძმა ნახა; 2. ამხანაგი ძმისა ნახა; 3. ამხანაგმა ძმა ნახა; 4. ამხანაგი ძმამ ნახა; 5. ამხანაგის ძმა ენახე; 6. ამხანაგი ძმისა ენახე; 7. ამხანაგის ძმა ნახე! 8. ამხანაგი ძმისა ნახე! და ა. შ.

„... ლექსიკური შემადგენლობა, თავისთავად აღებული, როდი შეადგენს ენას, -- იგი უფრო ენის საშენ მასალას წარმოადგენს. ისე, როგორც სამშენებლო საქმეში საშენი მასალა შენობა არ არის, თუმცა უიძისოდ შენობის აგება შეუძლებელია, ენის ლექსიკური შემადგენლობაც არ არის თვით ენა, თუმცა უიძისოდ წარმოუდგენელია რაიმე ენა. მაგრამ ენის ლექსიკურ შემადგენლობას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება, როცა იგი გადადის ენის გრამატიკის განკარგულებაში, რომელიც განსაზღვრავს სიტყვათა ცვლილების წესებს, წინადადებად სიტყვათა შეკავშირების წესებს და, ამრიგად, ენას მწყობრ გააზრებულ ხასიათს ანიჭებს. გრამატიკა (მორფოლოგია, სინტაქსი) სიტყვათა ცვლილებისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესების კრებულია. მაშასადანე, სწორედ გრამატიკის წყალობით ენას შესაძლებლობა ეძლევა აღამიანის აზრი ჩამოაყალიბოს მატერიალურ ენობრივ გარსში“¹.

ამგვარად, თუ გვინდა, რომ ენა ურთიერთობის საშუალებად გამოგვადგეს, საჭიროა ვიცოდეთ არა მხოლოდ სიტყვები, არამედ სიტყვათა ცვლა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესები.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 21.

ცხადია აქ იგულისხნება სიტყვათა ის ცვლა, რაც წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირებას შეგვაძლებინებს. ასეთი ცვლა, როგორც ვნახეთ (§ 71), დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების საშუალებით ხორციელდება. დამოკიდებულების აღმნიშვნელ საშუალებებს — ანუ წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების საშუალებებს — მორფოლოგია შეისწავლის (ბერძ. μορφή „ფორმა“, λογία „სიტყვა“, „მოძღვრება“; მორფოლოგია = მოძღვრება [სიტყვის] ფორმის შესახებ).

თვით დამოკიდებულება სიტყვებისა წინადადებაში — ანუ წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირება (სიტყვათა შეხამება) — სინტაქსის საქმეა (იხ. § 111).

სიტყვის შემადგენელ ნაწილებს — ფუძეს, საწარმოებელსა და დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს — ხშირად მორფემას უწოდებენ.

მორფოლოგია და სინტაქსი ერთად სწავლობენ ენის გრამატიკულ წყობას, რომელიც — ძირითად ლექსიკურ ფონდთან ერთად — ენის საფუძველს შეადგენს.

ჩვეულებრივად მორფოლოგიაში განიხილავენ არა მხოლოდ სიტყვათა შეკავშირების საშუალებებს ანუ დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს, არამედ — მნიშვნელობის მცვლელ (ე. ი. ფუძის საწარმოებელ) აფიქსებსაც.

ეს გამართლებულია იმდენად, რამდენადაც ორივე სახის აფიქსი, როგორც აფიქსი, ნივთიერ მნიშვნელობას მოკლებულია, ცალკე არაფრის აღნიშვნა არ შეუძლია და ამდენად ფუძეს უპირისპირდება (§ 73).

გარდა ამისა, გამიჯვნა დამოკიდებულების აღმნიშვნელი და ფუძის საწარმოებელი აფიქსებისა ყოველთვის არ ხერხდება (იხ. ქვ. § 87).

ამიტომ საერთოდ აფიქსებს მორფოლოგიაში განიხილავენ. ასეთია, ყოველ შემთხვევაში, ტრადიცია.

რა თქმა უნდა, მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსთა ფუნქცია ლექსიკის საწყაროს განეკუთვნება: ახალი ფუძის წარმოქმნა ახალი ლექსიკური ერთეულის წარმოქმნას ნიშნავს. საამისო სუფიქსებიც იქ უნდა განვიხილოთ. სადაც სიტყვათწარმოება — ე. ი. ახალი ლექსიკური ერთეულების წარმოქმნის სხვა საშუალებები (ფუძეთა შეერთება, ფუძეთა გაშეორება...) იქნება განხილული.

მორფოლოგიის ამოცანას შეადგენს გაითვალისწინოს აფიქსთა სახესხვაობანი, აფიქსთა წარმოშობა, აფიქსებით გადმოცემული გრამატიკული კატეგორიები და მეტყველების ნაწილები.

§ 67. აფიქსთა კლასიფიკაციის საკითხი. აფიქსი შეიძლება იყოს ორგვარი: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ანუ სიტყვათა დასაკავშირებელი (ცხენ-ს, ცხენ-ის...) და მნიშვნელობის მცვლელი ანუ ფუძის საწარმოებელი (ცხენ-ოსან-ს, ყვავილ-ოვან-ი...). დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი მნიშვნელობას არ ცვლის, ფუძეს არ აწარმოებს (ფუძის გარეშე რჩება); მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი დამოკიდებულებას არ აღნიშნავს: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი სიტყვას ცალკე დაერთვის (§§ 72—73).

ეს ორი ტიპი ერთმანეთს უპირისპირდება, როგორც დადებითი ნიშნების მიხედვით, ისე უარყოფითად დახასიათებისას.

ამათ გვერდით უნდა გავითვალისწინოთ გარდამავალი ტიპიც. ავიღოთ „წიგნ-ი“ სიტყვა მრავლობითში: „წიგნ-ებ-ი“. -ი აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსია, ელექსიაა (სახელობითი ბრუნვის ნიშანია), -ებ- აფიქსი ფუძის საწარმოებელია: ამგვარი მრავლობითი ქართულში, როგორც ცნობილია, განსხვავდება მხოლოობითისაგან ფუძით; ბრუნვის ნიშნები მრავლობითში იკვდება, რაც მხოლოობითში: მხოლ.: წიგნ-ი, ამხანაგ-ი... წიგნ-მა, ამხანაგ-მა... წიგნ-ს, ამხანაგ-ს... მრავლ.: წიგნ-ებ-ი, ამხანაგ-ებ-ი... წიგნ-ებ-მა, ამხანაგ-ებ-მა... წიგნ-ებ-ს, ამხანაგ-ებ-ს...

-ებ- მრავლობითი რიცხვის ფუძეს აწარმოებს. ცვლის თუ არა იგი ფუძის მნიშვნელობას? კიდევ ცვლის და კიდევ—არა! ცვლის იმიტომ, რომ „წიგნ-“, „ამხანაგ-“ — ცალკეულ ერთეულზე მიუთითებს¹, „წიგნ-ებ“, „ამხანაგ-ებ“ — ერთზე მიტ „წიგნს“, „ამხანაგს“ გულისხმობს... არა ცვლის ფუძის მნიშვნელობას, თუ მხედველობაში ვიქონიებთ, რომ ახალი ფუძე (მრავლობითისა) იმავე საგანზე მიუთითებს, რაზედაც—მხოლოობითის ფუძე. საკმარისია შევადაროთ -ებ- სუფიქსის როლი -ოსან- სუფიქსისას, რომ განსხვავება ნათელი იყოს:

ცხენ-ი:

ცხენ-ოსან-ი: ახალი ფუძე (ცხენოსან-) სულ სხვა საგანზე მიუთითებს.

ცხენ-ებ-ი : ახალი ფუძე (ცხენებ-) ისევ იმ საგანზე მიუთითებს: საგანი არ შეცვლილა. მისი რიცხვი (რაოდენობა) შეიცვალა.

მაშასადამე, -ებ- სუფიქსი ცვლის მნიშვნელობას არა მთლიანად, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ, — ცვლის რიცხვობრივს შიგნით.

¹ მხოლოობითის ფუძე შეიძლება აგრეთვე ზოგადად „წიგნს“, „ამხანაგს“ აღნიშნავდეს.

სხვა მხრივაც განსხვავდება -ებ- და -ოსან-: -ოსან- გავლენას არ ახდენს სიტყვათა დამოკიდებულებაზე (ცხენი დგას—ცხენოსანი დგას); ამასვე ვერ ვიტყვიტ -ებ- აფიქსის შესახებ: მას შეუძლია სიტყვათა დამოკიდებულებაში ცვლილება შეიტანოს (ცხენი ჭიხვი-ნებს — ცხენები ჭიხვინებენ)...

ამრიგად, -ებ- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი აფიქსია, მაგრამ იგი მხოლოდ ნაწილობრივ ცვლის ფუძის მნიშვნელობას და ამ მხრივ „ჩამორჩება“ -ოსან-სუფიქსს; მეორე მხრივ, მას შეუძლია სიტყვათა შეკავშირებისას ცვლილებები გამოიწვიოს, და ამ მხრივ ის მოგვაგონებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს (აქ მას მეტი ძალა აქვს, ვინემ -ოსან-ს). ორივე ეს გარემოება -ებ- სუფიქსს აშორებს მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს და აახლოებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებთან.

მსგავსი თვისება შეიძლება აღმოაჩნდეს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ზოგ აფიქსსაც.

ვუწოდებ — ჩვენ ვმუშაობთ: -თ- სუფიქსი დამოკიდებულებას აღნიშნავს— ზმნაში ის არის „ჩვენ“ სიტყვის ერთ-ერთი წარმომადგენელი; ამით ის წააგავს ვ-ს (ვ-მუშაობ). ის არ არის ფუძის საწარმოებელი; ეს ფუძეში არ შედის, ფლექსიაა ისევე, როგორც ვ-: მაგრამ მას ფუძის მნიშვნელობაშიც შეაქვს ცვლილება: ვმუშაობ-თ სიმრავლეს აღნიშნავს, ე. ი. -თ- ისეთსავე ცვლილებას იწვევს ზმნის ფუძის მნიშვნელობაში, როგორსაც -ებ- იწვევდა ზემოთ აღნიშნულ მაგალითებში; იგი რიცხვობრივ მომენტს ცვლის ფუძის მნიშვნელობაში. ამგვარ თვისებას დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოკლებულია (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიან).

-ებ- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი ისეთი აფიქსია, რომელსაც არა აქვს მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსის ყველა თვისება, მაგრამ მოეპოვება ზოგი რამ, რაც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის დამახასიათებელია.

-თ- სუფიქსი დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ისეთი აფიქსია, რომელიც ზოგ რამეში ფუძის საწარმოებელ აფიქსს მოგვაგონებს, თუნცა ფუძეში არ შედის.

-ებ- სუფიქსი სასულთა მრავლობითობას აღნიშნავს, -თ — ზმნისას (გარკვეულს პირობებში), ორივე — გარდამავალი ტიპის აფიქსის ნიმუშს წარმოგვიდგენს. აქვე შეიძლება აგრეთვე დაგვეახელებინა დროთა და კილოთა საწარმოებელი აფიქსებიც, მაგალითად: დ-სუფიქსი ნაშრომისა (აკეთებ-დ-ა), -ე — კავშირებითისა (აკეთებდ-ე)

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ანუ ფლექსიაი, მნიშვნელობის მცვლელი (ანუ ფუძის საწარმოებელი) აფიქსი — ესაა აფიქსთა ორი ძირითადი ტიპი; მათ ერთვის მესამე, გარდაშვალ ტიპი.

ამ უკანასკნელის არსებობას აქვს არა მარტო პრაქტიკული მნიშვნელობა (სიტყვის ანალიზის დროს კვალიფიკაციის თვალსაზრისით); მისი პრინციპული ღირებულებაც თვალსაჩინოა.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიის საგანს წარმოადგენს, თვით დამოკიდებულება—სინტაქსის საკლავი არეა, მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ბუნებრივად ლექსიკის სამყაროს განეკუთვნება (იხ. ზემოთ § 82, გვ. 226, § 86, გვ. 234). ასეთ პირობებში გარდამავალი ტიპი განსაზღვრება იმ ბუნებრივი გარდასვლისა და შინაგანი კავშირისა, რომელიც მორფოლოგიას, სინტაქსსა და ლექსიკოლოგია-სემანტიკას შორის ივარაუდება: ან დარგთა შინაგან კავშირს განსაზღვრავს შინაგანი კავშირი შესასწავლ ობიექტებს შორის.

რა თქმა უნდა, ბუნებრივი კავშირი სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ მორფოლოგია, სინტაქსი და ლექსიკოლოგია-სემანტიკა ერთმანეთში უნდა ავრიოთ, რომ თითქოს საჭირო არ იყოს მათი გამოიჯნა. პირიქით: მათი გამოიჯნულობის ფონზეა ფასეული ეს დაკავშირება. და თუ გარკვევით არ არის მოხაზული მორფოლოგიის, სინტაქსის, ლექსიკოლოგია-სემანტიკის არე, თვით დაკავშირების საკითხი უქმი და არას მჭინისია.

§ 88. აფიქსთა კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით. აფიქსთა სამი ტიპი (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი, ფუძის საწარმოებელი და გარდამავალი) გამოიყოფიან აფიქსთა დახასიათებისას ფუნქციის (როლის) მიხედვით.

აფიქსები შეიძლება დავახასიათოთ ადგილმდებარეობის მიხედვითაც. ამ თვალსაზრისით აფიქსებში განასხვავებენ პრეფიქსს, სუფიქსსა და ინფიქსს.

აფიქსის ადგილმდებარეობის გარკვევისას ამოსავალია მართივი ფუძე (ძირი) და არა ნაწარმოები ფუძე.

პრეფიქსად იწოდება ისეთი აფიქსი, რომელიც ძირს წინ უძღვის; პრეფიქსი ლათინური სიტყვაა (praefixum) და ნიშნავს „წინ მიმაგრებულს, წინ დართულს“. მისი ქართული შესატყვისია „წინსართი“; გ-მუშაობ... გ-თხოვთ... ხა-მელნე — გ-, გ-, ხა- -- პრეფიქსებია ანუ წინსართები.

სუფიქსი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც ძირს მოსდევს; სუფიქსიც ლათინური სიტყვაა (suffixum) და ნიშნავს, „ქვედან მიმაგრებულს“, „ბოლოს დართულს“; ქართულად მის გადმოსაცემად ხმარობენ „ბოლოსართს“. ეს ტერმინი არაა მოხერხებული; ისეთი წთაბეჭდილება იქნება, თითქოს სუფიქსი ყოველთვის ბოლოს დაისმოდეს; ნამდვილად კი სუფიქსი ძალიან ხშირად ბოლოში არ არის (იხ. ქვემოთ); ვნუშა-ობ... ვთხოვ-თ... სამელნ-ე... -ობ, -თ, -ე სუფიქსებია ანუ ბოლოსართები.

ინფიქსი შიგ ჩაერთვის მარტივ ფუძეს ანუ ძირს. ინფიქსი ლათინურად (infixum) ნიშნავს „შიგ ჩამაგრებულს“, „ჩართულს“. ქართული „ჩასართი“ კარგად გადმოგვეცემს ამ ტერმინს. ინფიქსის ნიმუში იქნებოდა -ვ- ხვნა, კვლა, დაძვრა, ჩავვრა, შენიშვნა და მაგვარებში. ინფიქსი ვ ფონეტიკური მიზეზების გამოა (ლ, რ, ნ-სთან ვ-ს მეტათეზიის ანუ გადასმის გამო), რომ ძირეულ თანხმოვნებს შორის მოექცა:

ხნ-ავ-ს: ხნ-ავ-ა → ხნ-ვ-ა → ხვნა (ვ-ს გადასმით). შდრ. თეს-ავ-ს: თეს-ავ-ა → თეს-ვ-ა.

ჩავრ-ავ-ს: ჩავრ-ავ-ა → ჩავრ-ვ-ა → ჩავვრა (ვ-ს გადასმით). შდრ. ტანჯ-ავ-ს: ტანჯ-ავ-ა → ტანჯ-ვ-ა.

კლ-ავ-ს: კლ-ავ-ა → კლ-ვ-ა → კვლ-ა (ვ-ს გადასმით). შდრ. კალ-ავ-ს: კალ-ავ-ა → კალ-ვ-ა (რისამე მოკალდა).

ხნავს, ჩავრავს. კლავს... სიტყვებში ორ-ორი სუფიქსი გვაქვს: -ავ- და -ს; ხვნა, ჩავვრა, კვლა-ში ხ-ს ადგილას ახალი -ა სუფიქსია, ავ- სუფიქსის ნარჩენმა -ვ-მ კი ადგილი იცვალა და წინა ორ თანხმოვანს შორის მოექცა. ეს მაშინ ხდება, როგორც ვხედავთ, როდესაც -ვ-ს წინ ორი ან მეტი თანხმოვანი იყრის თავს (შდრ. მოკალდა და კვლა) და ვ-ს უშუალო მეზობლად ან წ ან რ ან ლ მოსდევს (შდრ. „ტანჯვა“, სადაც ვ-მ ადგილი არ იცვალა, თუმცა წინ ორი თანხმოვანი უძღვის და „ჩავვრა“, სადაც ვ-ს გადასმა რ-ს მეზობლობას მიეწერება).

ხვნა, შენიშვნა, კვლა, ძვრა... და მსგავს მაგალითებში ვ- ინფიქსი ნასუფიქსარია: დიალექტურ „ნახვე“-ში (ლიტერატურული ვ-ნახე-ს ნაცვლად) ვ ინფიქსი ნაპრეფიქსალია¹. ინფიქსებად ეს სუფიქსი და პრეფიქსი ფონეტიკურმა პროცესმა აქცია. მორფოლოგიური ბუნების ინფიქსები — ე. ი. ნამდვილი ინფიქსები — ქარ-

¹ ასეთივე ნაპრეფიქსალი ვ (ბ) ხშირია მეგრულში (ი-ბ-რდექ-ვიზრდები) და სვანურში (ტტიხუ <- ვ-ტიხუ- ვაბრუნებ).

თულმა ენამ არ იცის (ასეთი ინფიქსები თითქოს აპერიაის გვიდრ ინდიელ ტომთა ენებში დასტურდება).

სიტყვაში შეიძლება გვექონდეს: მხოლოდ ერთი პრეფიქსი (ვ-არ, ხ-არ), მხოლოდ ერთი სუფიქსი (ამხანაგ-ს, წიგნ-მა)... ერთი პრეფიქსი და ერთი სუფიქსი (ვ-არ-თ. ხ-არ-თ... ვ-მუშა-ობ... სა-მელნ-ე... სა-თავ-ე...)... ერთზე მეტი პრეფიქსი და სუფიქსი: სა-თა-ურ-ი... და-სა-თა-ურ-ებ-ა... და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი... და-სა-სა-თა-ურ-ებ-ელ-ი... შე-სა-მო-წმ-ებ-ლ-ად... გა-და-სა-მზად-ებ-ელ-ი¹...

უკანასკნელს შემთხვევაში ძირად (მარტივ ფუძედ) გამოყენებულია -მზად-; „შემოწმება“-ში — ფუძის მარტივი სახე, ძირი არის -წამ-; მას დაკარგული აქვს ძირეული ა; „სათაურ“-ში ძირია -თავ-; ამ ძირსაც აკლია -ვ; მისი დაკარგვა გამოიწვია მომდევნო უ-მ (შდრ. სა-თავ-ე; მაგრამ: მე-თა-ურ-ი, სა-თა-ურ-ი, უ-თა-ურ-ი... თა-ობ-ა, სადაც ვ- დაკარგა მომდევნო ო-ს ზეგავლენით).

თითოეულ ამ ძირთაგანს ჩვენს მაგალითებში დართული აქვს რამდენიმე პრეფიქსი და სუფიქსი: და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი. აქ, მაგალითად, ორი პრეფიქსია (და-სა-) და ოთხი სუფიქსი (ურ-ებ-ულ-ი).

ხშირად პრეფიქსად თელიან მხოლოდ პირველ აფიქსს (და-ი, სუფიქსად — უკანასკნელს (-ი), დანარჩენები კი ინფიქსებად ნიაჩნიათ (-სა-... -ურ-, -ებ-, -ულ). ეს არაა სწორი: ანიტომ იყო, ზემოთ რომ აღვნიშნეთ: როცა აფიქსებს ვახასიათებთ ადგილმდებარეობის მიხედვით, ამოსავალი და საორიენტაციო უნდა იყოს მარტივი ფუძე (ძირი); ამ უკანასკნელის მიმართ უნდა გაირკვეს, რა უძღვის მას წინ, რა მოსდევს მას, რა არის მის შიგნით მოქცეული. ინფიქსი მარტივი ფუძის (ძირის) შიგნით უნდა იყოს მოქცეული და არა ნაწარმოები ფუძის ანდა სრული სიტყვის შიგნით. ქართლისა და მის მსგავსი ენის მაგალითებში ამის გარკვევა ერთობ მარტივია. უფრო რთულია საქმის ვითარება ისეთ ენებში, სადაც სიტყვას (კერძოდ, ზმნასა) და წინადადებას შორის ზღვარი მოშლილია. ვგულისხმობთ ე. წ. პოლისინთეტურ ენებს (იხ. ქვემოთ ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია § 127, გვ. 325).

¹ და- (დასათაურებელი). შე- (შესამოწმებლად), გა-და- (გადასამზადებელი) და სხვა ე. წ. პრეფიქსები ჩვეულებრივ პრეფიქსებად არ შიანიათ: ეს ნაწილაკები მზა-მზარეულ სიტყვას დაერთვის და, მაშასადამე, სიტყვის გარეთ მდებარეობს. ასეთი დასკვნა მართებული იქნებოდა, რომ ხშირად ეს პრეფიქსები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიდნენ, ზოგჯერ არსებითადაც: შდრ. ა-გება, გა-გება, მი-გება, მო-გება, წა-გება, და-გება... ასეთ შემთხვევაში პრეფიქსი ფუძის ნაწარმოებელი აფიქსის როლში გამოდის.

მეგობარ (მარტ. ფუძეს) + ურ + ად (სუფიქსები).

როცა დავშალეთ სიტყვა „ამხანაგურად“, უცვლელად მივიღეთ ის ელემენტები, რომელთაგანაც სიტყვა აგებულ იქნა. სიტყვაში „მეგობრულად“ (ფუძის წარმოებისას) შეინიშნება ცვლილებები, როგორც მარტივს ფუძეში, ისე სუფიქსში; ფუძის ცვლილება სუფიქსითაა გამოწვეული, სუფიქსისა — ფუძით. ეს ცვლილებები ფონეტიკური ხასიათისაა; მათი გათვალისწინების გარეშე სიტყვის ანალიზი პირვანდელ შემადგენელ ნაწილებამდის ვერ მიგვიყვანს.

კიდევ მაგალითი:

სამომხმარებლო: $\left\{ \begin{array}{l} \text{სა} - \text{მ} \\ \text{მომხმარებლ} - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{მომ} - \text{ (ელ)} \\ \text{-მხმარებლ} - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{მ} - \text{ ებ} \\ \text{-ხმარ} - \end{array} \right.$

სამომხმარებლო: სა-მომ-მ-ხმარ-ებ-(ელ)-ო; მარტივ ფუძეს -ხმარ-დაერთვის სა-მომ-მ-პრეფიქსები და -ებ- (ელ)-ო სუფიქსები; -ელ სუფიქსი -ო სუფიქსის დართვისას კარგავს ე-ს.

განათლებული — $\left\{ \begin{array}{l} -ი \\ \text{განათლებულ} - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{გა} - \text{ ებ-ულ-} \\ \text{-ნათ(ელ)-} \end{array} \right.$

განათლებული ← გა-ნათ(ელ)-ებ-ულ-ი...

განმარტებითი — $\left\{ \begin{array}{l} -ი \\ \text{განმარტებით} - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} -ით \\ \text{განმარტებ} - \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{გან} - \text{ ებ-} \\ \text{-მარტ} - \end{array} \right.$

აქ ორი რამ უნდა შევნიშნოთ:

1. მარტივ ფუძედ (ძირად) მიგვაჩნია ის, რაც არ იშლება ანემად: თანამედროვე ქართულის თვალსაზრისით -მარტ- (განმარტებით-ში), -ნათელ- (განათლებულ-ში), მეგობარ-, ხმარ- და უშლელი მონაცემია, მარტივი ფუძეა, ძირია; მაგრამ ისტორიული განვითარების წინა საფეხურების გათვალისწინება დაგვანახევებს, რომ შეუძლებელი არაა მათი დაშლა, მათში აფიქსისა თუ აფიქსების გამოყოფა და ახალი ძირეული კომპლექსის დადგენა.

მაშასადამე: სიტყვის დაშლისას ყოველთვის უნდა დავიცვათ ისტორიული პერსპექტივა. სიტყვის ანალიზი შეიძლება აღწევდეს სხვადასხვა სიღრმეს იმისდა მიხედვით, თუ ენის განვითარების რა პერიოდს ვიღებთ. უნდა გავარჩიოთ ანალიზი თანამედროვე ვითარების მიხედვით და ანალიზი ისტორიული თვალსაზრისით.

2. სიტყვის დაშლას რომ ვაწარმოებთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველა სიტყვა არ იშლება, ყველა სიტყვაში არ გამოიყოფა ფუძე და აფიქსი; ჩვენი მსჯელობა შეეხება ე. წ. ფორმაცვალებადს (ანუ ფორმიან) სიტყვებს; ფორმაუცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებში არც ფუძე გამოიყოფა და არც აფიქსები (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ § 96).

არსებობს ტექნიკური ხერხი, უკეთ ვთქვათ, საკონტროლო საშუალება იმის გასარკვევად, დაიშლება თუ არა სიტყვა ფუძედ და აფიქსებად; ეს საშუალება შემდეგში მდგომარეობს: უნდა დავძებნოთ იგივე სუფიქსი სხვა ფუძეებთან და იგივე ფუძე სხვა აფიქსებთან; პირველი რიგის მაგალითებს ჰორიზონტალურად ათავსებენ, მეორეს — ვერტიკალურად:

ამხანაგ-ურ-ად, ძმ-ურ-ად, მეზობლ-ურ-ად, ვაეკაც-ურ-ად...

ამხანაგ-ობა

სა-ამხანაგ-ო

დაუ-ამხანაგ-და

ამხანაგ-ის

ამხანაგ-მა

ამხანაგ-ები...

„სამომხმარებლო“-ში სა- პრეფიქსი აღმოჩნდა; სიტყვაში „სამი“ სა- არ გამოიყოფა (არც როგორც პრეფიქსი და არც, როგორც ძირი: იგი ძირის ნაწილია). შევამოწმოთ ზემოაღნიშნული წესის მიხედვით.

სა-მი, სა-ერთო, სა-ოცარი, სა-ნატრელი, სა-ურთიერთო... ჰორიზონტალური წყება მოგვეპოვება: სა- თავსართი არსებობს ქართულში; მაგრამ ვერტიკალურ წყებას ვეღარ ვპოულობთ: სა-ში... სხვა აფიქსთან ეს -ში- აღარ მოიძებნება — გასაგები მიზეზების გამო: „ში“ ფუძე არა გვაქვს...

აგრეთვე შეიძლებოდა ჩამოგვეთვალა გრძელი წყება სიტყვებისა, როლებსაც მეორდება თავკიდური კა-: კაცო, კავი, კაჟი, კატა, კარი, კანჭი..., მაგრამ ამ კა-ს ვერ გამოვეყოფდით აფიქსად — დარჩენილი ნაწილი ფუძედ არ გამოდგებოდა, ვერტიკალურს წყებას ვერ შექმნიდა. ამ კა-ს ფუძედაც ვერ მივიჩნევდით: დარჩენილი ნაწილი არ წარმოადგენს სუფიქსს (ანდა ფუძეს).

§ 91. აფიქსის ბგერითი სახე და ფუნქცია. აფიქსები, როგორც ვიცით, ან დამოკიდებულებას აღნიშნავენ ანდა ფუძეს აწარმოებენ, მნიშვნელობას ცვლიან. დამოკიდებულება სხვადასხვაგვარი შეიძლება იყოს; მნიშვნელობის ცვლაც ნაირ-ნაირია.

განსხვავებული ფუნქციის მქონე აფიქსი ჩვეულებრივად ბგერითადაც განსხვავებულია; მაგალითად, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია -ის(ა), მიცემითისა— -ს(ა), მოკმედებითისა— -ით(ა)... გ-პრეფიქსი ზმნაში აღნიშნავს პირველი პირის სუბიექტს (გ-აქებ მე), მ-პრეფიქსი—იმავე პირის ობიექტს (მ-აქებს მე), გვ-პრეფიქსი კი პირველი პირის ობიექტს მრავლობითოს რიცხვში (გვ-აქებს ჩვენ;... -ურ სუფიქსი სადაურობისა და თვისება-რაგვარობის მაჩვენებელია (თუშ-ურ-ი, სვან-ურ-ი... ამხანაგ-ურ-ი, მუხანათ-ურ-ი...); ხი- -ე პრეფიქს-სუფიქსი თვისების პირველადი სახელისაგან თვისების განწყენებულ სახელს აწარმოებენ (ლამაზი - ხი-ლამაზ-ე, მალალი - ხი-მალ-ლ-ე, მახინჯი - ხი-მახინჯ-ე...).

ბგერითად განსხვავებული აფიქსი ფუნქციის მიხედვითაც განსხვავებულია; ასეა ჩვეულებრივად. მაგრამ

1. შესაძლებელია ბგერითად განსხვავებული აფიქსები ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იყოს. ვგულისხმობთ არა ისეთ შემთხვევებს, სადაც ბგერითი სხვაობა ფონეტიკურმა პროცესებმა გამოიწვია (ძმა-მ, მეგობარ-მა... ძმ-ურ-ი, მეგობარ-ულ-ი), არამედ ისეთებს, სადაც ბგერითად სხვადასხვა წარმოშობის აფიქსები გვაქვს: ძმა-ნი და ძმ-ები... დგა-ხ და დგებ-ა... მოდი-ან... და თამაშობ-ენ... -ნ და -ებ; -ხ და -ა; -ან და -ენ—ერთი და იმავე ფუნქციისაა, ბგერითად კი განსხვავებულია (ან სხვადასხვაა).

2. ბგერითად ერთნაირი აფიქსი შეიძლება სხვადასხვა მნიშვნელობისა იყოს; -ებ სუფიქსი სახელებში: ამხანაგ-ებ-ი, ძმ-ებ-ი, მეგობარ-ებ-ი — მრავლობითობას აღნიშნავს; -ებ- სუფიქსი ზმნებში: აშენ-ებ-ს, აგ-ებ-ს, აშვიდ-ებ-ს, აწითლ-ებ-ს, ალამაზ-ებ-ს... აწმყოს ფუძის საწარმოებელია...

დავითი არჩილს წერილს უგზავნის; არჩილს წერილს, — ორივე -ს მიცემითი ბრუნვის ნიშანია; უგზავნის: აქ -ს სუბიექტის მესამე პირის სუფიქსია და ეს სულ სხვაა, ვინემ მიცემითის ნიშანი -ხ. „დავითი არჩილს დახმარებასა სთხოვს“: უკანასკნელ სიტყვაში ხ პრეფიქსადაც გვაქვს და სუფიქსადაც; ორსავე შემთხვევაში ეს -ხ პირს აღნიშნავს, მაგრამ განსხვავებულს: ხ- სუფიქსი მიუთითებს მესამე პირის სუბიექტზე, ხ- პრეფიქსი — მესამე პირის ობიექტზე (მიცემითში); ასე, რომ ეს ორი -ხ სხვადასხვა მორფოლოგიური ოდენობაა ბგერითი ერთგვარობის მიუხედავად.

ერთი სიტყვით, აფიქსებშიაც შეიძლება გვეკონდეს ხინონიმები და ომონიმები: სინონიმურია -ან და -ენ; -ხ და -ა... ომონიმური აფიქსების ნიმუშია -ებ (ძმ-ებ-ს, აშენ-ებ-ს), -ხ (არჩილ-ხ, წერ-ხ).

3. ერთსა და იმავე აფიქსს შეიძლება ერთზე მეტი მნიშვნელობა ჰქონდეს; ვ-აქებ-თ; ვ- აღნიშნავს პირს, პირველს; თ— რიცხვს, მრავლობითს; აქებ-ენ: -ენ აღნიშნავს, როგორც პირს, მესამეს, ისე რიცხვს, მრავლობითს; შდრ. აგრეთვე: ძმ-ებ-ისა და ძმ-ათა. უკანასკნელში -თა სუფიქსი აღნიშნავს მრავლობით რიცხვსაც, ბრუნვასაც.

ქართულსა და სხვა ქართველურს ენებში ამის მაგალითები მცირეა; ამგვარს მაგალითებში ისტორიულად ერთი ფუნქცია უნდა ვივარაუდოთ; მეორე ფუნქცია მეორე განვითარებული ჩანს. ისტორიულად -ენ (აქებ-ენ) მხოლოდ მრავლობითობას აღნიშნავდა ისევე, როგორც -თა — სახელებში (ძმა-თა).

რუსულში ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსები ჩვეულებრივი მოვლენაა: товарнщ-ам: -ам მიცემითსაც აღნიშნავს და მრავლობითობასაც; мы вытдем-ში -ем პირველი პირის მაჩვენებელიცაა და მრავლობითობისაც. ასევეა გერმანულში, ფრანგულში, ძველ ბერძნულში, ლათინურში...

თქმულის მიხედვით უნდა დავასკვნათ: ერთი და იგივე აფიქსია თუ სხვადასხვა. ამას წყვეტს არა ბევრითი ერთგვარობა თუ სხვაობა, არამედ ფუნქცია, დანიშნულება (იხ. პირველი სამი შესაძლებლობა).

აქედან არ გამომდინარეობს, რომ ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსი „სხვადასხვა აფიქსად“ უნდა მივიჩნიოთ: ერთ აფიქსს რამდენიმე მნიშვნელობა ისევე შეიძლება ჰქონდეს, როგორც — სრულმნიშვნელოვან სიტყვას.

§ 92. მოძმედი და უძმი აფიქსები. მოქმედი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც ხმარებაშია (იხმარება დამოკიდებულების აღსანიშნავად, ფუძის საწარმოებლად...); უქმია ისეთი აფიქსი, რომელიც იხმარებოდა გარკვეული დანიშნულებისათვის, მაგრამ აღარ იხმარება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მოქმედი აფიქსი — ცოცხალი აფიქსია, უქმი აფიქსი — მკვდარი. მოქმედ აფიქსს აგრეთვე პროდუქტიულს ეწოდებენ, უქმს — აპროდუქტიულს.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით ცოცხალია, მაგალითად, ბრუნვის ნიშნები: -ი (ამხანაგ-ი), -მა (ამხანაგ-მა), -ხა (ამხანაგ-ხა...) და სხვ. როცა ქართული სესხულობს თანხმოდანზე დაბოლოებულ სახელს უცხო ენიდან, სახელობითში ქას უთუოდ დაურთავს -ის: კომბაინ-ი, კოლექტივ-ი, ტრაქტორ-ი... თანხმოდანზე დაბოლოებულ ქართულ სახელთა ფუძეებში ეს -ი

სახელობითს ბრუნვაში აუცილებელია; კალამ-ი, ფანქარ-ი, წიგნ-ი. სასწავლებელ-ი: -ი ცოცხალი, მოქმედი აფიქსია.

ასევე ცოცხალია პროფესიის აღმნიშვნელი ფუძის საწარმოებელი აფიქსები მტ.—ე: მე-ბალ-ე, მე-ჩექმ-ე, მე-ხილ-ე, მე-დუქნ-ე, მე-ნაფ-ე, მე-ბულდოზერ-ე... რისამე მქონეობის აღმნიშვნელი -იან- სუფიქსი: ქუდი-იან-ი, ნამუს-იან-ი, ტყე-იან-ი, ფხ-იან-ი, წყლ-იან-ი... და სხვა მრავალი აფიქსი, რომელიც ამჟამად იხმარება ქართულში. მათი ძებნა არ გვჭირდება.

ამჟამად უქმი, მკვდარი აფიქსების ნიმუშები იქნებოდა: 1. -ედ: ვარსკვლავ-ედ-ი, გოდლ-ედ-ი, კავო-ედ-ი... მისი მნიშვნელობა ამჟამად ცხადი არაა; და ეს გასაგებია: ეს სუფიქსი მკვდარია (როცა ის ცოცხალი იყო, მისი მნიშვნელობაც ისევე იყო გარკვეული, როგორც ზემოხსენებული ცოცხალი, მოქმედი აფიქსებისა).

-ედ ნიშნავდა იმასვე, რასაც -იან აღნიშნავს: ვარსკვლავ-ედ-ი=ვარსკვლავიანი, გოდლ-ედ-ი=გოდლიანი, კავო-ედ-ი=კავიანი...¹ ამისდა კვლად „შარავენდ-ედ-ი, ცხადია, შარავენდ-ით“² მოსილს უღრის. ახლა ხშირად ხმარობენ: „შარავენდელით მოსილიო“: ეს მხოლოდ იმიტომ ხდება, რომ -ედ მკვდარია, მისი მნიშვნელობა უჩინარი, -ედ ფუძისეულ მასალაშია გადარიცხული, მნიშვნელობის მკვლელ აფიქსად უკვე აღარ მიიჩნევა.

მკვდარი საწარმოებელი აფიქსი მარტივ ფუძეს შეეზარდა და მხოლოდ ისტორიული ანალიზი გამოყოფს მას ამ ფუძეში. რომელიმე „ყბედ-ი“, უნდა ვიფიქროთ, „ყბ-იან-ს“ ნიშნავდა, ე. ი. ისეთს, რომელსაც ყბა არ ენანება, ბევრს ლაპარაკობს; ახლა კი ყბედ-ფუძეში „ყბა“- ფუძის არსებობა არ შეიმჩნევა, რადგანაც -ედ სუფიქსად აღარ იგრძნობა.

2. ძვ. ქართულში აქა-იქ გვხვდება ადამიანთა სადაურობის აღმნიშვნელი წარმოება: მ — ელ: ეგვპტე, — მ- ეგვპტ-ელ-ი, ეგვპტის მცხოვრები; აჩაბ-ეთ-ი — მ-აჩაბ-ელ-ი=აჩაბეთის მცხოვრები; ეგრ-ის-ი—მ-ეგრ-ელ-ი=ეგრისის მკვიდრი.

ახლა აღარ ვამბობთ: მ-ეგვიპტელი, მ-ესპანელი, მ-იტალიელი... საკმარისია -ელ სუფიქსი დავერთოთ: ეგვიპტ-ელ-ი, ესპან-ელ-ი, იტალი-ელ-ი, დიღმ-ელი, წილკნ-ელ-ი და სხვ. ადამიანთა სადაურობის აღსანიშნავად მ — ელ წარმოება მკვდარია. მეგრელ-ში, მაჩაბელ-ში მ ამჟამად ძირის კუთვნილებად მიიჩნევა. მკვდარი აფიქსი ან და იკარგება ან ფუძეს შეუხორცდება.

¹ საიას ლექსიკონში ბლომად მოიპოვება -ედ-ით ნაწარმოები სახელები.

² „შარაბანდ“, უფრო ზუსტად, „შარაბანდ“ სპარსულია და „მეფის თავსა-კრახს“. „მეფის ჯვირჯვის“ ნიშნავს.

3. დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსთაგან აქვე შეიძლება მოგვეგონებინა -ნ- (მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი): მა-ნ, ვი-ნ... ოლონდ ეს კია, რომ აქ -ნ- ძველს ქართულშიც მხოლოდ ამ ორ სახელში გვხვდება და ამდენად განსაკუთრებულ ვითარებაშია.

§ 93. ფუძის შემადგენლობისა და აფიქსის ფუნქციის რინტერპრეტაცია. სიტყვებში: ყბედ-ი, მაჩაბელ-ი, მეგრულ-ი -ედ სუფიქსი, მ-პრეფიქსი ფუძეს შეუხორცდა. ასევე ითქმის ხ- თავსართის შესახებ ძვ. ქართ. ს-ძე-ში (ახლა რომ რ-ძე-დ ითქმის), ხე- თავსართის შესახებ სიტყვებში შეშა (← სე-შა), ცეცხლი (← სე-ცხლი). სა- თავსართის შესახებ სიტყვაში ცაცხვი (← სა-ცხვი)...

ეს თავსართ-ბოლოსართები ფუძეს შეუხორცდა. ყბედ-, სძე-, მაჩაბელ-, შეშა, ცეცხლ-, ცაცხვ- — ნაწარმოები ფუძე იყო; ამეამად მარტივ ფუძედ გვესმის. ამგვარად ფუძის შემადგენლობის გაგება შეიცვალა: ფუძის შემადგენლობა ახლებურად გააზრიანდა. ახლებურად გააზრების („გადასხვაფერებულად გააზრების“) ამ პროცესს რინტერპრეტაცია („ხელახალი ინტერპრეტაცია“) ეწოდება.

რინტერპრეტაცია აქ ფუძის შემადგენლობას შეეხებოდა. შეიძლება აფიქსის ფუნქციის რინტერპრეტაციაც მოხდეს; ასე, მაგალითად, ზმნაში ვ-არ, ვ-წერ, ვ-აკეთებ (მე) ვ- ამჟამად პირველი პირის სუბიექტის ნიშანია; წარმოშობით კი ეს თავსართი აღამიანიის კატეგორიის მაჩვენებელი იყო (ვ-არ აღამიანზე ითქმოდა მიუხედავად იმისა, რა პირიც იქნებოდა). -ენ (წერ-ენ) მხოლოდ რიცხვს აღნიშნავდა, ახლა რიცხვსაც აღნიშნავს და პირსაც.

-თა (ძმათა) მრავლობითობის მაჩვენებელი იყო, ახლა მრავლობითზედაც მიუთითებს და ბრუნვაზედაც.

რინტერპრეტაციის პროცესები—ფუძის შემადგენლობას ეხება ის, თუ აფიქსების ფუნქციებს—მეტად მნიშვნელოვანია ენის ისტორიის თვალსაზრისით.

§ 94. აფიქსების სესხების საკითხი. ყოველს ენაში ბლომად მოიპოვება სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვები (§ 68). სიტყვის სესხებისას დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მსესხებელი ენისაა, მსესხებელი ენა თავის მორფოლოგიური სისტემის შესაბამისა აფორმებს ნასესხებ მასალას, ნასესხები ფუძელა გამოდის.

თუ ეს ფუძე ნაწარმოებია, ნაწარმოებელი აფიქსებიც, ცხადია, აღმოჩნდება ნასესხებ სიტყვებში. მაგრამ ეს არაა აფიქსის სესხება: კომუნ-ისტ-ი, ანარქ-ისტ-ი, კაპიტალ-ისტ-ი, სოციალ-ისტ-ი, კოლექტივიზ-აცია, მექანიზ-აცია, კვალიფიკ-აცია, რაციონალიზ-აცია.

უნფიქ-აცია და მაგვარ მაგალითებში (-ისტ-, -აცია) სუფიქსების სესხებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება; აქ სუფიქსები კი არაა ნასესხები, არამედ სუფიქსების შემცველი სიტყვები.

აფიქსის სესხებაზე ლაპარაკი მაშინ შეიძლება, თუ ერთი ენის აფიქსი მეორე ენის სიტყვებში ფუძის საწარმოებლად (ანდა ფლექსიად) არის გამოყენებული. ამის მაგალითი იქნებოდა ქართულ სასაუბრო ენაში ხმარებული სიტყვა „კუქ-ისტ-ი“, „კუქ-იზმ-ი“, სადაც -ისტ-, -იზმ- სუფიქსები ქართულ ფუძეს დაერთვის.

ქართულში აუარებული ნასესხები სიტყვა გვაქვს, ნასესხები აფიქსები კი სანთლით საძებარია. ეს მხოლოდ ქართულის თავისებურებას არ წარმოადგენს. ეს საერთო მოვლენაა. აფიქსების სესხება ხდება, მაგრამ იშვიათად. ერთი ენა მეორისაგან შასალას სესხულობს, ფორმა, ყალიბი მისია, მსესხებლისა. ასეა ჩვეულებრივად. იშვიათ შემთხვევაში აფიქსის სესხებაც ხდება, უფრო ადვილად ფუძის საწარმოებელი აფიქსებისა; უფრო ძნელად — დამოკიდებულების აღმნიშვნელთა.

თუ ენაში ნასესხები აფიქსები მომრავლდა, ეს იმას ნიშნავს, რომ სათანადო ენის გრამატიკული წყობა შეირყა, ეს კი ენის არსებობას საფრთხეს უქმნის.

§ 95. აფიქსების წარმოშობის საკითხი. აფიქსთა უმეტესობა ისეთ დროს არის წარმოქმნილი, რომ ისტორიული, დოკუმენტური ძიება მათ ვერ სწვდება. ამისდა მიუხედავად გაბატონებული ის აზრია, რომ აფიქსები დამოუკიდებელი „სიტყვებისაგან“ (ფუძეებისაგან) მომდინარეობენ: თუ ამჟამად აფიქსი ეწოდება სიტყვის ისეთ ნაწილს, რომელიც თავის თავად არაფერს ნიშნავს და მხოლოდ ფუძეს დართვისას გარკვეულ როლს ასრულებს, წინათ იგიც მნიშვნელობის მქონე იყო. სხვანაირად რომა ვთქვათ, ის დაპირისპირება, რომელიც ამჟამად არსებობს ფუძესა და აფიქსს შორის, წინათ არ არსებობდა, მაშინ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ყველა ერთეული ლექსიკური იყო, ენაში მხოლოდ ფუძეები გვქონდა.

იმ აფიქსთა წარმოშობა, რომელთა ისტორიაც დოკუმენტურად ცნობილია, საეცებით ადასტურებს ზემოხსენებულ გაგებას. სხვადასხვა ენის ისტორია მოწმობს, რომ სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა, ზოგჯერ გამოთქმაც კი დამხმარე სიტყვად ქცეულა, ზოგჯერ აფიქსის სახეც მიუღია.

აი — ორიოდ ნიმუში. მოთხრობითი ბრუნვის დაბოლოებას ამჟამად წარმოადგენს -მ || -მა (ძმა-მ, მეგობარ-მა); ძვ. ქართულში

გვეკონდა -მან (ძმა-მან, კაც-მან); ბრუნვის ეს დაბოლოება იგივე ნაცვალსახელია მესამე პირისა მოთხრობითს ბრუნვაში, რომელსაც ჩვენ ამჟამადაც ვხმარობთ (მან დაწერა, მითხრა...). როგორც ნაცვალსახელი, ის უცვლელად შეგვჩნა („მან“ შედის ბრუნვათა სისტემაში: მან, მას, მის, მათ...). როგორც დაბოლოება მოთხრობითისა, ის კარგავს -ნ-ს (თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: კაც-მა) და -ა-საც (ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: ძმა-მ). ძველ ქართულში კი მოთხრობითის დაბოლოება უცვლელად იმეორებდა მესამე პირის ნაცვალსახელს (ძმა-მან, კაც-მან...).

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა „მან“ იქცა დაბოლოებად და წარმოვიდგა -მა || -მ-ს სახით; ეს დაბოლოება ამჟამად არაფრით გამოირჩევა სხვა ბრუნვათა ჩვეულებრივი დაბოლოებებისაგან (-ისა, -სა, -ითა...).

ერთპირიან ზმნათა (იზრდება, დგება, წეება...) თურმეობითი პირველი აღწერთად იწარმოება; ნამყო დროის მიმღეობას ემატება მეშველი ზმნა აწყყო დროში. პირველსა და მეორე პირში ეს ამჟამადაც ცხადია: გავზრდილვარ, გავზრდილხარ... ავმდგარვარ, ამდგარხარ; მესამე პირი—გავზრდილა, ამდგარა—ა სუფიქსს დაირთავს. ძველ ქართულში აქაც მეშველი ზმნის სრული ფორმა იყო: გავზრდილ არს. არს (=არის) სრული სიტყვა იყო. „არს“ სიტყვისაგან დარჩა -ა: ს რ უ ლ ი ს ი ტ ყ ვ ი ს ა გ ა ნ მივიღეთ ს უ ფ ი ქ ს ი.

სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად, როცა იგი პირველ პირს ეკუთვნის, იხმარება „მეთქი“ („გააკეთე-მეთქი“, ვუთხარი... „წავიდა-მეთქი“, ვეუბნები...). ეს „მეთქი“ იმგვარივე ღირებულებისაა, როგორც -თ ნაწილაკი, მესამე პირის ნათქვამის გადმოსაცემად რომ იხმარება („გააკეთა-ო“, მითხრა). წარმოშობით კი ეს „მეთქი“ მთელი გამოთქმაა: „მე ვთქვი“.

„მეთქი“ უფრო ნაწილაკია, ვინემ აფიქსი; მაგრამ ნაწილაკიც პრინციპში იმავე ბუნებქსაა, როგორც აფიქსი: იგიც ისევე, როგორც აფიქსი, მოკლებულია უნარს თავის თავად აღნიშნოს რამე, ამდენადვე ორივე უპირისპირდება ფუძეს.

„მეთქი“ ნაწილაკი მიღებულია ს რ უ ლ მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ვ ა ნ ი გამონათქვამისაგან.

მეგრულში პირობითი კილოს საწარმოებლად პირველსა და მეორე პირში ზმნას დაერთვის -ეე¹ (ბქარუნდეე, ქარუნდეე—ვეწერდე, წერდე—ზუსტად რომ ვთქვათ, აქ ბოლოში გრძელი ე გვაქვს).

¹ მეგრულში არის აგრეთვე პირობითი, რომელიც ნაწარმოები არის -ა-სუფიქსით: ბქარუნდ-ა; ეს წარმოება ქართული კავშირებითი პირველის ე-ნიანი წარმოების ეკვივალენტია.

ეს ეე არის ფონეტიკურად გამარტივებული ერე, რომელიც დღესაც იხმარება სვანურში და ნიშნავს „რომ“-ს („ბჰარუნდრე ← ბჰარუნდრე = რომ ვწერდე). ქანურში ეგვეე ერე აწარმოებს მყოფადს კავშირებითი მეორისაგან; როცა მას წინ ხმოვანი უძღვის, მისგან რჩება რე, ხოლო როცა თანხმოვანი უძღვის — მხოლოდ თავკიდური ე (ბჰარა-რე, ქარა-რე, კარას-ე..); მაგრამ არის ისეთი თქმები, რომელთაც შემოუნახავთ ერე მთლიანად (ქარას-ერე).

ამ შემთხვევაში აფიქსად იქცა დამხმარე სიტყვა, კავშირი ერე („რომ“).

ფრანგულში მარტივი მყოფადის საწარმოებელი სუფიქსები (-ai, -as, -a), როგორც ცნობილია, იგივე მეშველი ზმნაა აწმყო დროისა (j'ai, tu as, il a... — მე მაქვს, შენ გაქვს, მას აქვს); მხოლოდობითში ეს მეშველი ზმნა მთლიანად მეორდება, მრავლობითის I და II პირში მისი დაბოლოებაა აღებული: je chanter-ai, „მე ვიმღერებ“, tu chanter-as „შენ იმღერებ“, il chanter-a „ის იმღერებს“, მაგრამ: nous chanter-ons „ჩვენ ვიმღერებთ“ (შდრ. nous av-ons „ჩვენ ვეაქვს“), vous chanter-ez „თქვენ იმღერებთ“ (შდრ. vous av-ez „თქვენ გაქვთ“). მესამე პირში კი ils chanter-ont „ისინი იმღერებენ“ (შდრ. ils ont „მათ აქვთ“).

გერმანულში ფუძის საწარმოებელი სუფიქსი -lich (wirk-lich „ნამდვილად“) მომდინარეობს სიტყვისაგან lik, რაიც აღნიშნავდა „მსგავსს“.

მთელი გამოთქმის, ხრულმნიშვნელოვანი სიტყვის, ანდა დამხმარე სიტყვის გადაქცევა აფიქსად მიმდინარეობს იმგვარადვე, როგორც ხრულმნიშვნელოვანი სიტყვის დამხმარე სიტყვად გადაქცევა.

დამხმარე სიტყვაა ამჟამად „ეგებ“ („ეგებ ცოტა მოემჯობინდე“!...): წარმოშობით კი ის არის სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა, ზმნა („ეგების“, შეეჟერება, ხამს, საჭიროა... „არა ეგების“) ვნებითი გვარისა, აწმყო დროისა, მესამე პირი S და O მხოლ. რიცხ.

დამხმარე სიტყვა „თუნდაც“ საკმაოდ გამჭვირვალე აგებულები-საა: თუ + უნდა + ც (ც ნაწილაკი ძველს ქართულში ზმნასაც დაერთვოდა: მოვიდაცა, მოცაეიდა)...

დამხმარე სიტყვა „თითქოს“, საფიქრებელია, რომ „თუ“ და „თქვას“ (ან ითქვას)-ისაგან არის შემდგარი.

რუსული нешто = не что то; если = если ли...

სიტყვა „უნდა“ ქართულში სრულმნიშვნელოვანიც არის („დავითს არჩილის ნახვა უნდა:“ მე მინდა, შენ გინდა, მას უნდა), დამხმარე სიტყვის როლსაც ასრულებს („ეს წიგნი დავითს უნდა ჰქონდეს“...).

ასევე სიტყვა „ჩანს“ („წყარო არსად ჩანს“; შდრ. „ჩანს, დავითი გვიან მოვა“), „ეტყობა“ („დავითს დალილობა ეტყობა“; შდრ. „ეტყობა, დავითი წასულა“...) და მთელი რიგი სიტყვები ამჟამად სრულმნიშვნელოვანიც არის და დამხმარე სიტყვებადაც იხმარება.

მაშინ, როდესაც აფიქსები ჯერ კიდევ არ არსებობდა, ენაში მხოლოდ „ფუძეები“, ზუსტად რომ ვთქვათ, ახლანდელი ფუძის მსგავსი ერთეულებილა უნდა გვექონოდა; მათგან ზოგმა დაკარჯა თავისთავადი მნიშვნელობა და თანდათანობით იქცა დამხმარე მნიშვნელობის ფუძედ, ნაწილაკად და, ბოლოს, აფიქსად.

რომ აფიქსები ასეთი წარმომავლობისაა, პირველად ჰორნ ტუკ-მა (Horne Tonke) აღნიშნა 1786 წელს: „ყველა ის დაბოლოება, რომელთაც ჩვენ ამა თუ იმ ენაში ვხვდებით, [წარმოშობით]... გარკვეული მნიშვნელობის მქონე დამოუკიდებელი სიტყვებია...“¹

ანალოგიურ დასკვნამდის მივიდა შედარებითი გრამატიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელი ფრანც ბოპი, რომელსაც თავისი ცნობილი გამოკვლევის („უღვლილების სისტემისათვის სანსკრიტისა შედარებით ბერძნულის, ლათინურის, სპარსულისა და გერმანული ენების უღვლილების სისტემასთან“, 1815 წ.) მიზნად დასახული ჰქონდა გრამატიკული ფორმების წარმოშობა გამოერკვია, ე. ი. გაერკვია აფიქსთა წარმოშობა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აფიქსთა წარმოშობის ასეთი გაგება დღესაც მიღებულია.

§ 96. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების არმქონე ანუ ფორმაუცვლელი სიტყვები. სიტყვის ანალიზის დროს აქამდის ჩვენ ვიხილავდით ისეთ სიტყვებს, რომელთაც აფიქსი (თუ აფიქსები) მოეპოვებოდათ. აფიქსის ქონა ნიშნავს ფუძის ქონასაც: აფიქსი ხომ სიტყვის ისეთი ნაწილია, რომელიც (მარტივ) ფუძეს დაერთვის და მასთან ერთად ახალს, ნაწარმოებ ფუძეს ანდა დამთავრებულ სიტყვას წარმოქმნის. აფიქსი და ფუძე შეფარდებითი ცნებებია: ერთის არსებობა მეორის არსებობას გულისხმობს. ამიტომაც, რომ სიტყვის დაშლისას აფიქსების გამოყოფით ფუძეს ვპოულობთ; ფუძის დაშლა კიდევ იქ თავდება, ხადაც მასში ახალი აფიქსისა და ფუძის გამოყოფა შეუძლებელი ხდება.

აფიქსი ყოველ სიტყვაში არ გამოიყოფა. მხედველობაში გვაქვს არა ისეთი შემთხვევები, როგორიცაა „ქვა, ხე, სოკო, რუ“, სადაც

¹ ბ. ტუკის: „*Æpea pteruenta*“, II, 429 (1786); მოგვყავს ო. იესპერსენის მიხედვით.

აფიქსები არ მოგვეპოვება, და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უღრის. ჯერ ერთი, აქ აფიქსი ფონეტიკური მიზეზით არის დაკარგული: აქ ყველგან იყო *ა* (→*ა*), სახელობითის დაბოლოება (ქვა*ა*, ხე*ა*, სოკო*ა*, რუ*ა*...), ასე, რომ აფიქსის უქონლობა სიტყვის აგებულებას არ ახასიათებს; იმავე რიგის სიტყვები, როცა მათი ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება, - *ა* სუფიქსს დაირთავენ: სახლ-*ი*, კედელ-*ი*. შინდორ-*ი*, ყვავილ-*ი*; მეორეცაადა, თვით ამ „უაფიქსო“ სიტყვებს სხვა შემთხვევაში კანონზომიერად ერთვის აფიქსები: ქვას, ქვან, ქვის(ა), ქვით(ა)... ხეს, ხემ, ხის(ა), ხით(ა)... სოკოს, სოკომ, სოკოს(ი) სოკოთ(ი)... რუს, რუმ, რუს(ი), რუთ(ი)...

ამგვარად: უაფიქსო არ ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომელთაც ამა თუ იმ შემთხვევაში ფონეტიკური მიზეზის გამო აფიქსი არ გააჩნიათ და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უღრის. უაფიქსო ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც არ შეიძლება დაერთოს აფიქსები მნიშვნელობის შეუცვლელად ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, არ შეიძლება დაერთოს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები.

ასეთია სიტყვები: ახლა, გუშინ, ადრე, გვიან, მაშინ, აქ, იქ, წალმა, უკულმა, გარეთ, შიგნით, ზევით, ქვევით, მერმე და სხვ. ამგვარი სიტყვები დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს არ დაირთავენ.

მაგრამ ხომ იხმარება: ახლანდელი, გუშინდელი, ადრინდელი, მაშინდელი, აქაური, იქაური და სხვა? რა თქმა უნდა, იხმარება, მაგრამ „ახლა“ სხვაა და „ახლანდელი“ სხვა, „გუშინ“ აღნიშნავს დროს (როდის?) და „გუშინდელი“ თვისებას (როდინდელი? გუშინდელი)... „აქ“ მიუთითებს ადგილზე (სად? აქ), „აქაური“ კი სადაურობის მაჩვენებელია (სადაური?—აქაური)... აფიქსის დართვის შემდეგ სულ სხვა სიტყვებს ვიღებთ, სიტყვის ახალი ფუძე იწარმოება, ახალი მნიშვნელობის მქონე. სიტყვები: გუშინ, ახლა, აქ, იქ, წალმა, უკულმა და მისთ. დაირთავენ მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს, მაგრამ ვერ დაირთავენ დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს¹: გუშინმა, ახლას, აქის... შეუძლებელია.

მაშასადამე, ამგვარი სიტყვა ან მნიშვნელობას შეინარჩუნებს, და მაშინ აფიქსს ვერ დაირთავს და, თუ აფიქსი დაირთო, მნიშვნე-

¹ ხევ-ით, ქვევ-ით, აქ-ით, იქ-ით მოქმედებითი ბრუნვის გაფორმებით ჩვეულებრივია. მაგრამ ეს იმდენად იმას არ მოასწავებს, რომ უაფიქსო სიტყვებს შეუძლიათ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების დართვა, არამედ უფრო იმაზე მოწმობს, რომ -*ა* აფიქსი წარმოშობით უფრო სიტყვაწარმოებითი აფიქსია, ვინემ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი.

ნელობას ვერ შეინარჩუნებს, სხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვად იქცევა. საკუთარი მნიშვნელობის დაცვა და აფიქსის დართვა მათ არ შეუძლიათ.

როგორია უაფიქსო სიტყვების შემადგენლობა? აფიქსები მათ არა აქვთ: მაშასადამე, მთელი სიტყვა უღრის აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს: გუშინ — კაც... უღრის ფუძეს, მაგრამ, რასაკვირველია, არ არის ფუძე. არ არის იმიტომ, რომ ფუძე (კაც-) სიტყვის ნაწილია, მთავარი ნაწილი, მაგრამ მანაც ნაწილი, უაფიქსო სიტყვა (გუშინ) სრული სიტყვაა (და არა—სიტყვის ნაწილი). „კაც“ დაუმთავრებელი ნაწევრია, „გუშინ“ — დამთავრებული სიტყვაა.

„გუშინ“ უღრის აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს, მაგრამ ფუძედ ვერ მიიჩნევა შემდეგი მოსაზრების გამოც: „ფუძე“ გულისხმობს „აფიქსს“. „ფუძე“-ცნება შეფარდებულია „აფიქს“-ცნებასთან. იქ, სადაც „აფიქსი“ არ შეიძლება გვექონდეს, უაღვილო იქნება ტერმინ-„ფუძის“ გამოყენება.

აფიქსების შემწეობით იცვლის სიტყვა სახეს; უაფიქსო სიტყვა სახეს ვერ იცვლის. ერთი და იმავე სახით გვხვდება: გუშინ ერთი კაცი მოვიდა... გუშინ ერთმა კაცმა თქვა... გუშინ ერთ კაცს უთქვამს... გუშინ ერთი კაცის შესახებ მითხრეს... „კაცი, კაცმა, კაცს, კაცის“... ფორმაცვალეზადი ანუ ფორმიანი სიტყვაა, „გუშინ“, — ფორმაუცვლელი ანუ უფორმო სიტყვაა. უაფიქსო სიტყვები ფორმაუცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებს წარმოადგენენ.

„უცვლელი“ არ ნიშნავს, რომ ასეთი სიტყვა დასაბამიდან უკუნისამდე ერთი და იმავე სახით იარსებებს; ამგვარი სიტყვა (და არც სხვა რამ) არ არსებობს; უცვლელი სიტყვის ბგერითმა სახემ შეიძლება განიცადოს ცვლილებები: გამოაკლდეს ბგერა, ან ჩაერთოს, ანდა ერთი ბგერა შეიცვალოს მეორით: შდრ. ახლა — ეხლა; ზეით, ქვეით—ზევით, ქვევით... და სხვ. უცვლელი ანუ უფორმო სიტყვა არ იცვლება კონტექსტის მიხედვით, ერთი და იმავე სახით იხმარება (განვითარების გარკვეულ ეტაპზე) ყოველგვარ კონტექსტში, — ე. ი. ფორმაუცვლელია.

აფიქსებიანი სიტყვები ფორმაცვალეზადი ანუ ფორმიანი სიტყვებია. სხვადასხვა კონტექსტში, სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების გამოსახატავად ისინი იცვლიან აფიქსებს, იღებენ სხვადასხვა ფორმას.

§ 97. აფიქსები და ნაწილაკები. ენაში სიტყვების გარდა ნაწილაკებიც მოიპოვება: „დავითი ერთს ამბობს, სიმონი კი — სხვა რაღაცას“... „დავითიც იმას ამბობს, რასაც სიმონი“... „დავითიღა

ამბობს ამას“... „დავითმა წაიღო, დავითივე მოიტანს“... „დავითმა რამდენიმე საკითხი დასვა“... „აგჯე სწრაფად წაიკითხე წიგნი?“.

კი, -ცა), -ლა, -შე, -რე... ნაწილაკებია. ნაწილაკები აფიქსებს უფრო ემსგავსებიან, ვინემ — სიტყვებს. საჭიროა მათი ურთიერთობის გარკვევა.

ნაწილაკები ისევე, როგორც აფიქსები, დამოუკიდებელი, თავის თავად არაფერს აღნიშნავენ. ნაწილაკებიც ისევე, როგორც აფიქსები, სიტყვახთან და სიტყვაში ასრულებენ გარკვეულ დანიშნულებას. ეს ორი რამ ხაერთო აქვს აფიქსებსა და ნაწილაკებს. განსხვავდებიან კი ისინი შემდეგი ნიშნების მიხედვით:

1. აფიქსები სიტყვის ნაწილს წარმოადგენენ, აფიქსები სიტყვაში შედიან, ნაწილაკები დამთავრებულ სიტყვას დაერთვიან, სიტყვის გარეთ მდებარეობენ.

2. აფიქსები მხოლოდ ცვალებად სიტყვებში გვაქვს. ნაწილაკები შეიძლება დაერთოს ცვალებად სიტყვებზეც და უცვლელთაც: მოვიდა დავითიც... დავითილა... დავითივე... მოვიდა გუშინაც... გუშინლა... გუშინვე...

ნაწილაკთაგან უნდა განვასხვაოთ თანდებულები. ნაწილაკთაგან განსხვავებით თანდებულები დაერთვის გარკვეულ ბრუნვას, ჩვეულებრივად — ერთს, ზოგჯერ — ორს; ნაწილაკები კი განურჩევლად შეიძლება დაერთოს ყოველ ბრუნვას: ამხანაგისგან წერილი მივიღე... ეს ამხანაგზე არის დამოკიდებული... ამხანაგში არ მოეტყუებულვარ... ამხანაგთან დიდი ხანია არ ვყოფილვარ... ზე, -ში, -თან თანდებულები ყოველთვის მიცემითს ბრუნვას დაერთვიან. -გან თანდებული ნათესაობითს ანდა მოქმედებითს ბრუნვას მოითხოვს (სოფლიდან წერილი მომივიდა ძმისაგან... სოფლადან ← სოფლითგან)... სხვა ბრუნვებთან ამ თანდებულებს ვერ ვიზმართ. ნაწილაკებისთვის ბრუნვას მნიშვნელობა არა აქვს: ამხანაგსაც, ამხანაგითაც, ამხანაგისაც, ამხანაგადაც...

თანდებულს ვერ იგუებს მოთხრობითი (და სახელობითი),¹ ბრუნვა, ნაწილაკები კი მათაც დაერთვის: ამხანაგმაც თქვა... ამხანაგიც ამბობს... ამხანაგივე წაიღებს... ამხანაგმავე მოიტანა...

ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს, როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულიან ბრუნვას: ამხანაგისა-ც მოვიტანე — ამხანაგის-თვისაც

¹ ვერაპულ ენებში სახელობითი ბრუნვაა შეუვალი თანდებულებისათვის. არას ვამბობ წოდებითის შესახებ: მას არც ნაწილაკები დაერთვის, არც თანდებული, — არც ქართულში, არც სხვა ენაში. ზუსტად რიმ ვთქვით, წოდებითი არც არის ბრუნვა.

მოვიტანე... ეს ამხანაგზე არის დამოკიდებული — ეს ამხანაგზედაც არის დამოკიდებული...

§ 98. რას უშუალოდ განსწავლავს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის მარვირობა? აფიქსის მაგიერობას ეწევა: ფუძის ფლექსია, განმეორება, ადგილმდებარეობა სიტყვისა, მახვილისა და ინტონაციის ცვლა.

1. ფუძის ფლექსია ეწოდება ფუძისეული ხმოვნის ცვლას, რაც გარკვეული აფიქსის როლს ასრულებს; მაგ. გერმ. der Bruder „ძმა“ — მრავლ. die Brüder „ძმები“; მხოლოობითში იყო ბრუდერ, მრავლობითშია — ბრედერ: უ-ს ადგილი დაიკვია აუ-მ, დარბილებულმა უ-მ; უ-ს ამგვარი ცვლილება იმას იძლევა, რასაც ქართულში -ებ-სუფიქსის დართვით ვლბულობთ: ძმა — ძმ-ებ-ი: იგი მხოლოობითს აქცევს მრავლობითად.

ასევე: der Garten „ბაღი“ — die Gärten „ბაღები“; გარტენ — გარტენ: განსხვავება მხოლოდ ერთ ფუძისეულ ხმოვანშია; პირველ შემთხვევაში არის ა, მეორეში — ა (დარბილებული ა) და ამ ერთი ხმოვნის ცვლა, ისიც ნაწილობრივი, აღნიშნავს მრავლობითობას. მსგავსი მაგალითები შეიძლება სხვა ენებშიც ვიპოვოთ; შდრ. მაგალითად, ინგლის. *tooth* გუბ „ბატი“ — *teeth* გუბ „ბატები“; *tooth* ტუბ „კბილი“ — *teeth* ტუბ „კბილები“; *foot* ფუტ „ფეხი“ — *feet* ფუტ „ფეხები“...

დაწერილობა განსხვავება მეტი ჩანს, მაგრამ გამოთქმაში სხვაობა მხოლოდ ერთ ბგერას ეხება, ფუძისეულს.

ფლექსია ლათინური სიტყვაა (*flexio*) და „გალუნვას“ ნიშნავს; ფლექსია ჩვეულებრივ ეწოდება დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს (ბრუნვისა და პირის ნიშნებს — იხ. § 73). ამისაგან განსხვავებით აქ ლაპარაკია „ფუძის ფლექსიაზე“, „ფუძის გალუნვაზე“, ფუძეში ხმოვნის ცვლაზე.

ფუძის ფლექსია განსაკუთრებით ფართოდაა გამოყენებული არაბულსა და მის მონათესავე ენებში; არაბულში სუფიქსებიც მოიპოვება და პრეფიქსებიც, მაგრამ სიტყვის ცვლის მეტად მნიშვნელოვან საშუალებას წარმოადგენს ფუძის ფლექსია. ქათბა — დაწერა; ქუთბა დაიწერა (ენებ.); აქთუბუ — წერს; იუქთაბუ იწერება (ენებ.); ქათბუ(ნ) — მწერალი.

ამასთან დაკავშირებით ერთი გარემოებაც უნდა აღინიშნოს: ფუძის ფლექსია ფუძისეული ხმოვნის ცვლას მოასწავებს; სხვადასხვა გრამატიკული ფორმის წარმოებისას ფუძისეული ხმოვანი შეიძლება ფუძეს შერჩეს უცვლელად, როგორცაა უნდა დაიშალოს

არაბული სიტყვა? როგორ უნდა გამოიყოს ფუძე? ცხადია, ხმოვანი ფუძის კუთვნილებად ვერ მიიჩნევა. არაბული მარტივი ფუძე (ძირი) მხოლოდ თანხმოვნებისაგან შემდგარად წარმოიღვინება (ქთბ... კთლ...); ხმოვნები აფიქსების როლში გამოდიან.

2. განმეორება ძალიან ხშირად გამოყენებულია მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; თვისების აღმნიშვნელ სიტყვათა განმეორება აღმატებითი ხარისხის მაგვირობას ეწევა: სოაზ. ჩარ „ბოროტი“: ჩარიჩარ „ბოროტ-ბოროტი“ ე. ი. უბოროტესი; „მეწ-დიდი, — მეწანეწ „დიდ-დიდი“, ე. ი. ძალიან დიდი, უდიდესი; შდრ. ქართ. ლამაზ-ლამაზი, მალალ-მალალი, მსუქან-მსუქანი...

3. ადგილმდებარეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იქ, სადაც სიტყვათა ურთიერთობის გამოსახატავად ენას აფიქსები არ გააჩნია. Paul aime Jean ფრანგულად ნიშნავს: „პაულეს უყვარს ივანე“; Jean aime Paul კი იქნებოდა „ივანეს უყვარს პაულე“ (ასევეა გერმანულში: Paul liebt Peter „პაულეს უყვარს პეტრე“, Peter liebt Paul „პეტრეს უყვარს პაულე“); ორივე სახელი უცვლელად რჩება: მხოლოდ ადგილმდებარეობა განსაზღვრავს, ვის უყვარს ვინ, პაულეს—ივანე თუ, პირიქით, ივანეს—პაულე. მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ის, ვისაც უყვარს (საერთოდ, მოქმედი, სუბიექტი) წინ დაისმის, ვინც უყვართ (მოქმედების საგანი, ობიექტი) შემდგომ ადგილასაა.

ქართულში შეგვიძლია ადგილი ვუცვალოთ სუბიექტსაც, ობიექტსაც: „პაულეს უყვარს პეტრე“ და „პეტრე უყვარს პაულეს“ ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იქნება, სახელთა დაბოლოება გვაჩვენებს, რომელია სუბიექტი და რომელი—ობიექტი. ამ დაბოლოებათა მაგვირობას ფრანგულსა და გერმანულ ზემოხსენებულ გამოთქმებში სახელთა ადგილმდებარეობა ასრულებს.

4. მახვილის როლის საილუსტრაციოდ საქმარისია მოვიგონოთ ისეთი მაგალითები, როგორცაა, რუს. сберѣ („ნაპირისა“—ნათესაობ. ბრ. მხოლ. რიცხ.) და сберѣ („ნაპირები“—სახელობითი და ბრალდებითი ბრუნვა მრავლობითისა); აგრეთვე: сѣдѣн— „კედლისა“, сѣдѣнн — „კედლები“: განსხვავებას ქმნის მახვილი; პირველ შემთხვევაში ის მესამე მარცვალზეა ბოლოდან, მეორე შემთხვევაში—პირველ მარცვალზე ბოლოდან (იხ. § 49).

5. ინტონაციის ანუ ხმის აწევის მნიშვნელობას შემდეგი ქართული მაგალითი გაგვათვალისწინებინებს. თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა არ მოიპოვება (სად? როგორ? როდის? რომელი?...), თხრობითსა და კითხვითს წინადადებას მხოლოდ ინტონაცია განსხვავებს: შარშან დაამთავრა. — შარშან დაამთავრა? პირველი ფაქტს

აღნიშნავს, მეორე — კითხვას. უკანასკნელს წერის დროს კითხვითს ნიშანს ეუსევამთ, გამოთქმაში კი კითხვითი ნიშნის მაგიერობას ასრულებს ხმის აწევა უკანასკნელ მარცვალზე¹: შარშან დაამთავრა?

ძველ ქართულში კითხვის გამოსახატავი საგანგებო სუფიქსი ა მოიპოვებოდა: კაცი ხარა? ჩვენი მაგალითი ძველ ქართულში ასეთს სახეს მიიღებდა: შარშან დაამთავრა?

მეგრულში ეს კითხვითი სუფიქსი ო-ს სახით ახლაც ხმარებაშია: გოწოს გაათუო? „შარშან დაამთავრა?“ კოჩი რეჟო? „კაცი ხარ?“

ქანურში იპავე დანიშნულებას -ი სუფიქსი ასრულებს: ქან.: კოჩი რეი? სვანურში კიდევე —ა: სვან.: მწრე ხია? „კაცი ხარ?“

ამგვარად, ახლანდელი კითხვითი ინტონაცია იმავე მიზანს ენსახურება, რისთვისაც წინათ -ა სუფიქსი იხმარებოდა: ინტონაცია ეწევა აფიქსის მაგიერობას.

ინტონაცია აქ პირობით შეგვაქვს: ინტონაცია დამოკიდებულების აღმნიშვნელი სუფიქსის მაგიერობას არ ეწევა; მისი როლი აქ სპეციფიკურია: უფრო მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსისას წაავგავს, ოღონდ აქ სიტყვის მნიშვნელობა კი არ იცვლება, არამედ წინა და დების გვარობა. ეს ფუნქცია სტილისტიკის საგანია (§ 49). სხვაგან ინტონაციამ შეიძლება სიტყვის მნიშვნელობა ცვალოს (მაგ., ჩინურში). ინტონაციის ეს ფუნქცია სემანტიკის შესწავლის საგანი იქნება. შდრ. რუს. *вздох* და *вдох* (§ 49).

ინტონაცია, მახელი, ადგილმდებარეობა, განმეორება და ფუძის ფლექსია იმ ენებში, საიდანაც ჩვენ მაგალითები მოგვყავდა (ქართული, რუსული, სომხური, ფრანგული, ინგლისური, გერმანული) დამხმარე საშუალებას წარმოადგენს, ძირითადად ამ ენათა უმეტესობაში აფიქსებია გამოყენებული. აფიქსის სანაცვლო საშუალებებს ფართოდ იყენებს ჩინური (იხ. § 127, გვ. 322).

§ 99. მატყველავის ნაწილავი. მატყველავის ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია. აფიქსების ვითარებასთან დაკავშირებულია მეტყველების ნაწილთა საკითხი. ტრადიციული გაგებით მეტყველების ნაწილი არის ცხრა:

1. არსებითი ხახელი (კითხვებზე: ვინ? რა? — მასწავლებელი, მგზავრი, მეზობელი... წიგნი, ფანქარი, ხე, ქვა, ჭაერი, გონება, გრძნობა, აზრი, მოვალეობა, სისასტიკე, სილამაზე...).

¹ მთიულეთში, რაკაში და ალაჯ-ალაჯ აღმოსავლეთ-საქართველოს ბარის კილოებშიც ხმის აწევა კითხვითს წინადადებაში მოდის ბოლოდან მეორე მარცვალზე: შარშან დაამთავრა?

2. ზედსართავი სახელი (კითხვებზე: როგორი? რანაირი? სადაური? როდინდელი?—სასტიკი, ლამაზი, წითელი, ლურჯი, თხელი, წყლიანი, გონიერი, რუსული, ლეკური, გუშინდელი, ახლანდელი...).

3. რიცხვითი სახელი (კითხვებზე: რამდენი? მერამდენე?—ცხრა, ორმოცდაშვიდი, ათასი, მეოთხედი, მესამედი... მეორე, მესამე, მერვე...).

4. ნაცვალსახელი (პიროვნებითი: მე, შენ, მან, ჩვენ, თქვენ, ნათ... ჩვენებითი: ეს, ეგ, ის, იგი, ესენი, ეგენი, ისინი, იგინი... კითხვითი: ვინ? რა? რომელი?... განსაზღვრებითი: ვინც, რაც, რომელიც... განუსაზღვრელობითი: რომელიმე, რამდენიმე, ვილაცა, რალაცა...).

5. ზმნა (კითხვებზე: რას შერება? რა ემართება?—წერს, მუშაობს, თამაშობს... კვდება, ცივდება, ლურჯდება, იკარგება...).

6. ზმნისართი (აქ, მანდ, წინ, უკან, გარეთ, შიგნით, ახლოს, შორს..., ახლა, გუშინ, შარშან, ადრე, გვიან...).

7. თანდებული (-კენ,-თვის,-გან: ძმისაკენ, ძმისათვის; -ზე,-ში, -თან: ძმაზე, ძმაში, ძმასთან...).

8. კავშირი (და: ძმა და ნეგობარი; თუ, რომ, როცა...).

9. შორისდებული (ვაშა! ვიშ! იუ! ვაი!...).

როგორც სათანადო კითხვებიდან ჩანს, მეტყველების ნაწილთა უმეტესობა (ცხრიდან — ხუთი) გამოყოფილია იმის მიხედვით, რას აღნიშნავს სიტყვა—„საგანს“ (არსებითი სახელი), თვისება-რავება-რობას (ზედსართავი სახელი), რიცხვს (რიცხვითი სახელი), მოქმედება-ვითარებას (ზმნა), გრძნობებს (შორისდებული); დანარჩენი ოთხი დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს ესა თუ ის სიტყვა სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში ანდა რა მიმართებაშია სხვა სიტყვებთან (კავშირი „აკავშირებს“, თანდებული „თან დაჰყვება“ სახელს, ზმნისართი „ზმნას ერთვის“ მნიშვნელობის მიხედვით, ნაცვალსახელი „სხვა სახელთა ნაცვალად იხპარება“).

მაშასადამე, ყველგან კრიტერიუმია—რას აღნიშნავს სიტყვა, რა როლს ასრულებს იგი.

მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება ყოველთვის არ ყოფილა ასეთი სახისა: არც მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა, არც მეტყველების ნაწილთა დახასიათება იმ თავითვე არ იყო ასეთი. ორიოდ ცნობა ისტორიული ხასიათისა ამის გასარკვევად. პირველი დამთავრებული სქემა მეტყველების ნაწილებისა მოცემული აქვს დიონისე თრაკიელს „ტექნე გრამატიკე“-ში („გრამატიკულ ხილოვნებაში“, —მეორე და პირველ საუკუნეთა მიჯნაზე ჩვენს წელთაღრიცხვამდის). ეს გრამატიკა ბერძნული ენის გრამატიკაა. მასში

რვა მეტყველების ნაწილია; სახელდობრ: 1. სახელი, 2. ნაცვალ-სახელი, 3. ნაწევარი ანუ ართრონი, 4. ზმნა, 5. მიმღობა, 6. ზმნისართი, 7. კავშირი და 8. წინდებულები.

ამ კლასიფიკაციაში მეტყველების ნაწილის დახასიათებისას მხედველობაში იყო მიღებული, როგორც სიტყვის მნიშვნელობა, ისე სიტყვის ფორმა; ასე, მაგალითად, სახელის შესახებ ნათქვამია: „სახელი არის სიტყვა, რომელიც იცვლება ბრუნვათა მიხედვით და აღნიშნავს საგანს ან მოქმედებასაო“... რა თქმა უნდა, აქაც საკლასიფიკაციო ნიშანი ბოლომდის არ არის დაცული; ზოგი სიტყვა დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა თვისებები მოეპოვება მას თვითონ, როგორც დამოუკიდებელ ერთეულს, ზოგიც იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვის მიმართ (აშახე ქვემოთ).

რა მეტყველების ნაწილებია აქ შეტი ახლანდელ ტრადიციულ კლასიფიკაციასთან შედარებით? რა მეტყველების ნაწილი გვაკლა? შევადაროთ დიონისე თრაკიელის სქემა და ტრადიციული სქემა.

დიონისეს სქემა:

1. სახელი
2. ნაცვალსახელი
3. ნაწევარი ანუ ართრონი
4. ზმნა
5. მიმღობა
6. ზმნისართი
7. კავშირი
- და 8. წინდებული.

ტრადიციული სქემა:

1. არსებითი სახელი
2. ზედსართავი სახელი
3. რიცხვითი სახელი
4. ნაცვალსახელი
5. ზმნა
6. ზმნისართი
7. კავშირი
8. თანდებული (ევროპ. ენებში: წინდებული)
- და 9. შორისდებული.

დიონისე თრაკიელის სქემაში შეტია:

1. მიმღობა (მკეთებელი, გაკეთებული, გასაკეთებელი); იგი ახლა ზმნისაგან ნაწარმოებ სახელებში შედის და ცალკე მეტყველების ნაწილად ისევე არ გამოიყოფა, როგორც მოქმედება-მდგომარეობის აღმნიშვნელი ნაზმნარი სახელი, მასდარი (კეთება);

2. ნაწევარი ანუ ართრონი ბერძნულ სახელებს დაერთვოდა სქესის აღსანიშნავად ისევე, როგორც ამჟამად არსებით სახელს დაჰყვება გერმანულში *der, die, das* ანდა ფრანგულში *le, la*.

დანარჩენი ექვსი მეტყველების ნაწილი ტრადიციულ კლასიფიკაციაშიც არის დაცული.

დიონისე თრაკიელის სქემაში გვაქვია: 1. ზედსართავი სახელი, 2. რიცხვითი სახელი და 3. შორისდებული.

ამათგან შორისდებული რომაელმა გრამატიკოსებმა დაუმატეს: ლათინურში სახელს ნაწევარი არ დაერთვის; ამიტომ ნაწევარი კლასიფიკაციიდან ამოიღეს და მეორე წევრად შემოიტანეს შორისდებული.

ზედსართავი და რიცხვითი სახელები დიონისეს სქემაში შედიოდა სახელებში, როგორც სახელთა გარკვეული სახე. ცალკე მეტყველების ნაწილად ზედსართავი სახელები გამოყვეს საშუალო საუკუნეებში სუბსტანციისა და ატრიბუტის შესახებ ფილოსოფიურ მოძღვრებასთან დაკავშირებით: სუბსტანციის აღმნიშვნელი სახელი იწოდა სუბსტანტივად ანუ არსებით სახელად, ატრიბუტის აღმნიშვნელი სახელი—ატრიბუტივად ანუ ზედსართავ სახელად. რიცხვითი სახელი ცალკე მეტყველების ნაწილად სახელებს გამოეყო მეჩვიდმეტე საუკუნეში.

ამგვარად, შირიხთადი ცვლილება დიონისეს სქემაში არ შეუტანიათ, ოღონდ საკლასიფიკაციო ნიშნის შერჩევისას სიტყვის ფორმა სრულიად უყურადღებოდ იქნა დატოვებული და მხოლოდ მნიშვნელობა სიტყვისა გახდა ამოსავალი; წინათ, კლასიფიკაციის სქემა, ფორმასაც უწევდა ანგარიშს, საკიროების დროს კლასიფიკაციაში ცვლილებაც შექმობდათ: რომაელებს თავის ენაში არ გააჩნდათ ნაწევარი და საკლასიფიკაციო სქემიდანაც ნაწევარი ამოიღეს.

ტრადიციული სქემა კი, რომელიც XIX საუკუნეში დამკვიდრდა, მხოლოდ მნიშვნელობას უწევს ანგარიშს, კლასიფიკაციის დროს სიტყვის ფორმა მხედველობაში არ მიიღება; ამიტომ კლასიფიკაცია უნივერსალური ხდება: ის „გამოსადეგია“ ყველა ენისათვის ამიტომ, რომ არც ერთი ენის სიტყვათა აგებულებას არ უწევს ანგარიშს. ასე და ამრიგად: ბერძნული ენის სიტყვათა კლასიფიკაცია იქცა ხაერთო მოძღვრებად „მეტყველების ნაწილების“ შესახებ.

გასათვალისწინებელია ერთი გარემოებაც: წინათ იყო ტერმინი „სიტყვის ნაწილი“. ახლა გვაქვს „მეტყველების ნაწილი“. „სიტყვის ნაწილი“ ზედმიწევნითი თარგმანია ბერძნული „მერე ტუ ლოგუ“-სი და ნიშნავს „წინადადების ნაწილს“¹. „სიტყვის ნაწილი არის

¹ მეთვრამეტე საუკუნის ჩვენი გრამატიკოსები (ანტონი და მისი სკოლა) „წინადადებისათვის“ ხმარობდა „სიტყვას“, სიტყვისათვის „ლექს“-ტერმინს; ჩვენ ეამბობთ: „წინადადება შედგება სიტყვებისაგანო“; ისინი იტყოდნენ: „სიტყვა შედგება ლექსებისაგანო“.

ცხრა* ნიშნავს: „წინადადებაში შემავალი სიტყვები ცხრანაირი შეიძლება იყოს“.

§ 100. ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი: ორი ძირითადი ნაკლი ახასიათებს მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულ კლასიფიკაციას: 1. ის უვარგისია, როგორც კლასიფიკაცია და 2. ის უნდა იყოს მორფოლოგიური კლასიფიკაცია, არის კი უპირატესად სემანტიკური.

1. კლასიფიკაციის მიზანია მრავალი მსგავსი მონაცემი ცალკე ჯგუფებად დაყოს და ამით სიზრავლეში გარკვევა გააადვილოს (ერთეული ფაქტის კლასიფიკაცია არ შეიძლება და არც არის საჭირო). მრავალი ფაქტის ჯგუფებად დაყოფა გარკვეული ნიშნის მიხედვით ხდება. არ შეიძლება ერთი ჯგუფი ერთი ნიშნის მიხედვით გამოვყოთ, მეორე—მეორისა, მესამე—მესამისა და სხვ.: ჯგუფებად დაყოფის პროცესში სახელმძღვანელო ნიშანი (კლასიფიკაციის ხაფუძველი) არ უნდა შეიცვალოს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ერთი და იგივე მონაცემი რამდენიმე ჯგუფში შეიძლება აღმოჩნდეს.

მაგალითად, სრულიად შეუძლებელია ვთქვათ: ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტები იყოფიან კახელებად, ვაეებად და სწავლაში წარჩინებულებად. ისტორიკოსი შეიძლება იყოს ერთდროულად კახელიც, ვაეიც და იმავე დროს წარჩინებულიც... ერთი მეორეს არ გამოორიცხავს.

კლასიფიკაციის პროცესში საკლასიფიკაციო ნიშნის ცვლა, ერთდროულად სხვადასხვა ნიშნის გამოყენება დაუშვებელ ლოგიკურ შეცდომად ითვლება. და სწორედ ეს შეცდომა აქვს დაშვებული მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულს კლასიფიკაციას (აგრეთვე დიონისე თრაკიელის სქემას), როცა ხუთი წევრი გამოყოფილია იმის მიხედვით, თუ რას აღნიშნავს სიტყვა, ოთხი კი — იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში.

აი ორიოდ ნიშუში. „სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს ის წიგნი, რომელიც მათ პროფესორმა ურჩია“... სიტყვა „რომელიც“ ნაცვალსახელია (იხ. ზემოთ); მაგრამ სრული უფლება გვაქვს იგი „კავშირად“ გამოვაცხადოთ: ეს სიტყვა აკავშირებს ორ წინადადებას (სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს წიგნი. „რომელი?“ — „რომელიც მათ პროფესორმა ურჩია“).

ანდა ავიღოთ ზედსართავი სახელის მაგალითი. თუ ვიტყვი: „ზედსართავი თვისებას აღნიშნავსო“, „სიმალღე, სილამაზე, სი-

წითლემ — ყველა თვისებას აღნიშნავს; თუ ვიტყვით „ზედსართავი სხვა სახელს განმარტავსო“, ზედსართავებში გადაირიცხება მრავალი არსებითი სახელი (ეჭიმი ჭავთარაძე, მახწავლებელი პეტრე, ამხანაგი დავითი), რიცხვითი სახელიც (ზუთი წიგნი, ცხრა ძმა...)... თუ ორივე ნიშანს ერთად ავიღებთ და ვიტყვით: ზედსართავი სახელი თვისებას აღნიშნავს და სხვა სახელს განმარტავსო, ეს იქნება ახალი რთული ნიშნის მიხედვით მეტყველების ნაწილის გამოყოფა, ე. ი. ისევ კლასიფიკაციის ელემენტარული წესების დარღვევა.

დასკვნა: მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია უვარგისია, როგორც კლასიფიკაცია.

2. დიონისე თრაკიელი წინადადებაში შემავალ სიტყვებს აჯგუფებდა სიტყვის, ე. ი. წინადადების, ნაწილებად. დიონისეს გრამატიკაში მოცემული იყო ცალკე სიტყვის ყოველმხრივი გარჩევა (ბრუნება, უღვლილება, სიტყვაწარმოება...). გარეშე ამისა გრამატიკა მხოლოდ ფონეტიკის ელემენტებს იძლეოდა, ისიც პრიმიტიული სახით.

შეორე ხაუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა ამას ხინტაქსი დაემატა; საშუალო საუკუნეებში სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა შედგებოდა ძირითადად სამი ნაწილისაგან: ეტიმოლოგიისა, სინტაქსისა და ორთოგრაფიისაგან. ეტიმოლოგია განიხილავდა ცალკე სიტყვებს, სინტაქსი სწავლობდა სიტყვათა შეკავშირების წესებს, ორთოგრაფია მართლწერის ნორმებს იძლეოდა. ცალკე ხიტყვის ყოველგვარი შესწავლა მეტყველების ნაწილებთან დაკავშირებით იყო მოცემული ეტიმოლოგიაში. ცალკე სიტყვას გრამატიკის არც ერთი სხვა დარგი არ განიხილავდა.

ამჟამად ენათმეცნიერებაში სიტყვას შეისწავლის: ლექსიკოლოგია, ხემანტიკა, მორფოლოგია, ეტიმოლოგია (და ხტილიხტიკა). წინანდელი ეტიმოლოგიის მაგივრობას ოთხი დარგი ასრულებს და ყოველი მათგანი შეისწავლის სიტყვას გარკვეული თვალსაზრისით: ლექსიკოლოგია, როგორც ლექსიკური შემადგენლობის წევრს, მორფოლოგია — ფორმის თვალსაზრისით, ხემანტიკა — მნიშვნელობის თვალსაზრისით, ეტიმოლოგია — ფუძეში მოცემული დახასიათების დადგენის მიზნით.

რა დარგში დარჩა მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება? მორფოლოგიაში. მასასადამე, ცნება „მეტყველების ნაწილი“ მორფოლოგიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენიხას საფუძველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს.

როცა მეტყველების ნაწილებს გამოყოფენ იმის მიხედვით, თუ რა მნიშვნელობისაა სიტყვა ანდა რა მიმართებაშია ეს სიტყვა სხვა სიტყვასთან, ესაა ლექსიკურ-სემანტიკური და სინტაქსური კვალიფიკაცია: მორფოლოგიური ცნება სემანტიკური და სინტაქსური ნიშნის მიხედვით უაღიარებელია.

სანამ სემანტიკა ცალკე დარგად არ იყო ჩამოყალიბებული, სიტყვის მორფოლოგიური და სემანტიკური დახასიათება ძალუნიებურად ერთად წარმოებდა; მაგრამ მორფოლოგიური და სემანტიკური თვალსაზრისის არევა ვერ გამართლდება მას შემდეგ, რაც სემანტიკა და მორფოლოგია ცალკე დარგებად გამოიყო. წარსულის ინერციის გაგრძელებას აქ არავითარი გასამართლებელი საბუთი არ გააჩნია, თვით ამ ინერციას თუ არ მივიჩნევთ საბუთად.

§ 101. მორფოლოგიური და სემანტიკური მომენტების ურთიერთობა სიტყვაში. ხომ არ შეიძლებოდა ერთხა და იმავე დროს სემანტიკურიცა და მორფოლოგიური დახასიათებაც მოგვეცა მეტყველების ნაწილებისათვის, მორფოლოგიური პრინციპიც დაგვექმნათილებინა და ტრადიციული ხაზიც შეგვეწარჩუნებინა? მართლაცა, რა დაგვიშლიდა, სახელი განგვესაზღვრა, როგორც სიტყვა, რომელიც ხაგანს აღნიშნავს და იბრუნებს; ზნა, როგორც სიტყვა, რომელიც მოქმედება-ვითარებას აღნიშნავს და იუღვლება; ზედსართავი სახელი, როგორც თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა, რომელიც სქესების მიხედვით იცვლება და სხვ.

რა თქმა უნდა, ეს მოსახერხებელი აღმოჩნდებოდა ისეთ ენებში. როგორც არის რუსული, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა ბრუნებადიც არის, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა უღვლილებადიც არის, საგნის თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა სქესის მიხედვითაც იცვლება... მართალია, აქაც დაბრკოლებებს წაუაწყდებოდა, მაგრამ მაინც ეს დაბრკოლებები დასაძლევი იქნებოდა.

მაგრამ ეს არ იქნებოდა საკითხის პრინციპული გადაწყვეტა: ვთქვათ, არის ისეთი ენა, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვები მოგვეპოვება. მაგრამ ეს სიტყვები არ იბრუნებს (ასეთია, მაგალითად, აფხაზური), ანდა თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები აქვს ენას; მაგრამ ეს სიტყვები სქესების მიხედვით არ იცვლება (ასეთია ქართული ენა: შდრ. მაღალი და **ხსოკიშ**, **ხსოკაჲ**, **ხსოკოე**). გვექნება თუ არა აფხაზურში არსებითი სახელი, ქართულში—ზედსარ-

თავი სახელი, როგორც მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ერთეული?

ორმხრივი დახასიათების მომხრე ან „კი“-ს იტყვის ან „არა“-ს. თუ „არა“ თქვა, ის მორფოლოგიურ დახასიათებას აძლევს უპირატესობას, ორმხრივ დახასიათებაში მისთვის გადაამწყვეტი ყოფილა მორფოლოგიური და არა სემანტიკური მხარე; როცა ის გვეუბნებოდა: „არსებითი სახელი ისეთი სიტყვაა, რომელიც საგანს აღნიშნავს და ბრუნვათა მიხედვით იცვლება“, მას თურმე უკანასკნელი მომენტი მიაჩნდა გადამწყვეტად, ე. ი. მისი თვალსაზრისით არაფრით გაირჩეოდა იმის თვალსაზრისისაგან, ვინც სახელს ბრუნებად სიტყვად თვლის; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ის არსებითად მხოლოდ მორფოლოგიური თვალსაზრისით ახასიათებდა თავის განსაზღვრებაში სახელს.

დაეუშვათ, რომ ორმხრივი დახასიათების მომხრემ განაცხადა: „რასაკვირველია, აფხაზურს არსებითი სახელი გააჩნია, და ქართულშიც ზედსართავი სახელები გვაქვსო“... მაშასადამე, მისთვის საკითხს სემანტიკური მხარე წყვეტს, და ორმხრივს დახასიათებაში ეს მხარე ყოფილა მისთვის არსებითი, მორფოლოგიური მომენტი კი არაფრის მაქნისი, ზედმეტი ბარჯი გამოდის: ორმხრივი დახასიათების ასეთი მომხრე აფხაზურში გამოყოფს არსებით სახელს, ქართულში—ზედსართავ სახელს, ჩინურშიც—ყველა ცხრა მეტყველების ნაწილს. ზოგადად რომ ვთქვათ, ყოველ ენაში აღმოაჩენს ყველა მეტყველების ნაწილს, მაგრამ ამ მეტყველების ნაწილს არავითარი მნიშვნელობა არ ექნება სათანადო ენათა მორფოლოგიური აგებულების გათვალისწინების თვალსაზრისით: სემანტიკურია¹ კლასიფიკაცია და იმიტომ. ვინც ამგვარ მეტყველების ნაწილებს იცავს, ის ზოგადი რაციონალური გრამატიკის ნიადაგზე დგას, ზოგადი გრამატიკის თვალსაზრისით კი ცალკეულ ენათა შესწავლა არ წარმოებს და არც შეიძლება წარმოებდეს.

როდის იქნებოდა შესაძლებელი სემანტიკური დახასიათების მიხედვით მორფოლოგიური თვისება გაგვერკვია, კერძოდ, სემანტიკური კლასიფიკაციის საფუძველზე მეტყველების ნაწილთა ისეთი კლასიფიკაცია მიგველო, რომელიც ამა თუ იმ ენის აგებულებას შეეფერება? მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვის მნიშვნელობა ხიტყვის ფორმას განსაზღვრავდა ანუ, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ,

¹ სიმარტივისთვის ვუწოდებთ ასე; უნდა გვაუკმა: „ლექსიკურ-სემანტიკური“.

სიტყვის ფუძის მნიშვნელობა ხიტყვის აფიქსის ბუნებას გააკვავდა; ერთი სიტყვით, თუ მათ შორის სრული პარალელიზმი აღმოჩნდებოდა. მაშინ მივიღებდით ასეთ სურათს: საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა იბრუნვის, თვისების აღმნიშვნელი—იცვლება სქესის მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა იუღვლება...: რადგანაც საგნის, თვისებისა და მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვები ყველა ენაში არის, ყველა ენაში გვექნებოდა არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა...

ცნობილია, რომ ასეთი პარალელიზმი არ არსებობს; ცნობილია, რომ არსებობს ენები, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა არ იბრუნვის, თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იცვლება სქესების მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იუღვლება და, საერთოდ, სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები არ გააჩნიათ, სხვადასხვა კონტექსტში სიტყვის ბგერითი შემადგენლობა არ იცვლება (ჩინური და სხვა ენები, რომელთაც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები არ გააჩნიათ).

ასეთ ენებში შინაარსსა და ფორმას შორის არავითარი პარალელიზმი არ არსებობს. მაგრამ იმ ენებშიც, სადაც ფორმა საერთოდ მიჰყვება შინაარსს, ხშირად სიტყვის მნიშვნელობა და სიტყვის ფორმა ერთმანეთის საწინააღმდეგოაა მიმართული, შინაარსისა და ფორმის „ანტაგონიზმი“ იჩენს თავს. აი ორიოდ მაგალითი ჩვენი ენიდან.

1. სიტყვა „ერთი“ -ებ- სუფიქსით მრავლობითს არ აწარმოებს (მოწაფეს „ერთები აქვსო“ როცა ამბობენ, აქ „ერთს“ თავისებური მნიშვნელობა აქვს: ნიშანი იგულისხმება და არა რიცხვი). ძველებური მრავლობითის -ნ- სუფიქსის დართვით „ერთი“ ჩვეულებრივად იხმარება: „ერთნი ამბობენ, ასე ჯობსო, სხვები კი წინააღმდეგს ამტკიცებენ“.

„ერთნი“ მრავლობითი რიცხვია. ამას მოწმობს სუფიქსი -ნ-. მაგრამ როგორ შეიძლება „ერთი“ იყოს მრავლობით რიცხვში? „ერთი“ მხოლოობითია, მრავლობითში „ერთი“ აღარ არის „ერთი“, არამედ მეტი რაღაც. სიტყვაში „ერთნი“ ფუძის მნიშვნელობა მხოლოობითს გულისხმობს, წინააღმდეგ ამისა სუფიქსი გვეუბნება — „ერთნი“ მრავლობითიაო. და ყოველგვარი გრამატიკა უყოყმანოდ ადასტურებს: „ერთნი“ მრავლობითიაო. საკითხს წყვეტს აფიქსი და არა ფუძე—ნიიტონი, რომ საკითხი მორფოლოგიურ ფაქტს შეეხება.

2. „დავითმა სახლი აიშენა“: აიშენა სათავისო ქცევაა: იპრეტეიქსი მიღითებან იმაზე, რომ ობიექტი „სახლი“ სუბიექტის-

თვისაა განკუთვნილი. „დავითმა ერთი ხელადა ღვინო დალია“; „დალია“ სათავისო ქცევა აღარ არის, საარვისოა. განა ცხადი არ არის, რომ, თუ „დავითმა დალია“, დალეული ღვინო „სუბიექტისთვის განკუთვნილი“ აღმოჩნდება. რასაკვირველია, ამაში ექვის შეტანა შეუძლებელია, მაგრამ ამაზე ზმნის ფუძე მიუთითებს და არა ზმნის პრეფიქსი (-ი-); სხვანაირად რომ ვთქვათ, სათავისოობა აქ მორფოლოგიური საშუალებებით კი არ არის აღნიშნული, არამედ ლექსიკური საშუალებით; ეს რომ ქცევას აჩენდეს, ზმნა *სმსმსა* (*Давидъ съмъмъ сътъмъмъ смъмъ*) რუსულში სათავისო ქცევა იქნებოდა, რუსულ ზმნას კი ქცევა არა აქვს. რატომ? იმიტომ, რომ ქცევა მორფოლოგიური კატეგორიაა და სათანადო აფიქსით უნდა იქნეს წარმოდგენილი და არა ფუძის მნიშვნელობით.

აქაც ფუძისა და აფიქსის კონფლიქტი უყოყმანოდ წყდება აფიქსის სასარგებლოდ: საქმე ეხება მორფოლოგიურ კატეგორიას და იმიტომ.

3. „ერთი შაური მაჩუქეთ!“ იხვეწება მათხოვარი. რა კილოა „მაჩუქეთ“? ირკვევა, რომ ბრძანებითი კილო ყოფილა. გამოდის, რომ მათხოვარი კი არ იხვეწება, არამედ ბრძანებს... შინაარსით ხოვნას გამოხატავს. ფორმა კი ბრძანებითი კილოშია და გრამატიკული კვალიფიკაციაც ამას აღნიშნავს (განმარტებით: „ბრძანებითი ამ შემთხვევაში ხოვნას გამოხატავს!“) და ეს ხდება იმიტომ, რომ საკითხი მორფოლოგიურია.

4. ყველაზე მარტივი მაგალითი: ხარი—მამალია, ფური—ღვდალი; ვაფი—მამრობითი სქესის არსებაა, ქალი—მდედრობითისაა: ამ სიტყვების შინაარსი ამას ექვს გარეშე ხდის. მაგრამ ამჟამად არაფერ ამბობს: ქართულში ვაფი—მამრობითი სქესის არსებითი სახელია, ქალი — მდედრობითისაო. პირიქით ვამბობთ: სქესი ქართულ სახელს არა აქვსო. ეს იმიტომ, რომ სქესის აღმნიშვნელი მორფოლოგიური ნიშანი ქართულში სახელებს არ მოეპოვება. რვა-ღურის სქესის არსებობა გრამატიკული სქესის არსებობას არ განსაზღვრავს. მორფოლოგიური დაბასიათება სემანტიკურს არ მიჰყვება. საკითხს აქაც მორფოლოგიური ნიშნის უქონლობა წყვეტს.

ასევე უდაოა, რომ მეტყველების ნაწილი მორფოლოგიური ცნებაა, და ამ ცნების შინაარსს მორფოლოგიური ნიშნები უნდა შეადგენდეს. ყოველ ენაში ცალკე გაირკვევა, რამდენი და რა მეტყველების ნაწილი მოეპოვება მას.

„რამდენია, საერთოდ მეტყველების ნაწილი?“ ეს ისევე არ შეიძლება ვიკითხოთ, როგორც არ შეიძლება ვარკვიოთ: რამდენია

საერთოდ ბგერა. ერთ ენაში შეიძლება 33 ბგერა იყოს, მეორეში — 47 და მესამეში — 55. ბგერათა რაოდენობა კონკრეტულ ენაში უნდა ვარკვიოთ. ასევე — მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა.

მორფოლოგიური თვალსაზრისით ქართულში, მაგალითად, ყველა სიტყვა სამ ძირითად ჯგუფს მოგვცემს: I. ნაწილაკები, II. უცვლელი ანუ უაფიქსო სიტყვები და III. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სიტყვები ორი ქვეჯგუფით: სახელითა და ზმნით. სახელისათვის ბრუნვის აფიქსებია ნიშანდობლივი, ზმნისათვის — პირის აფიქსები.

იქ, სადაც სემანტიკა ცალკე არ შეისწავლება (საშუალო სკოლაში, მაგალითად) შესაძლებელია და მიზანშეწონილიც — პრაქტიკული მოსაზრებით — მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას დაუკავშირდეს სემანტიკური კლასიფიკაცია ამგვარად:

I. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვები: 1. სახელი და 2. ზმნა. სახელი იყოფა: ა. არსებით სახელად (კითხვები: ვინ? რა?); ბ. ზედსართავ სახელად (კითხვები: როგორი? რანაირი? როდინდელი? სადაური?...); გ. რიცხვით სახელად (კითხვები: რამდენი? მერამდენი?) და დ. ნაკვალსახელად. სახელის ოთხივე ქვეჯგუფი სემანტიკური ოდენობაა და არა მორფოლოგიური.

II. უცვლელი სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე სიტყვები: ა) ზმნისართი, ბ) კავშირი და გ) შორისდებული¹.

III. ნაწილაკები: თანდებულები და სხვა ნაწილაკები. ზმნისართი, კავშირი, თანდებული — მორფოლოგიური ცნებები არ არის: სინტაქსური და სტილისტიკური ცნებებია. შორისდებული — სემანტიკური ოდენობაა.

დასასრულ ერთი შენიშვნა: ყველაფერი, რაც მეტყველების ნაწილთა შესახებ ითქვა, ემყარება იმ ძირითად დებულებას, რომ მეტყველების ნაწილები სიტყვათა კლასიფიკაციის შედეგად მიღებულ ოდენობას წარმოადგენენ.

მეტყველების ნაწილების ჩამოყალიბებას ზოგიერთი ავტორი ცდილობს სხვა გზითაც; მაგრამ ეს ახალი გზა (მაგალითად, ა. პეშკოვსკისა)² არ არის იმდენად გარკვეული სახით მოცემული, რომ სპეციალური განხილვის საგანი გახდეს.

¹ თუ შორისდებული, საერთოდ, მეტყველების ნაწილად იქნებოდა მიჩნეული.

² იხ. მისი წიგნი „Русский синтаксис и научном освещении“. III გამოცემა, 1928 წ., წინასიტყვაობა.

§ 102. ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები. სახელისა და ზმნის კატეგორიები. სახელი და ზმნა ფორმატევალი მეტყველების ნაწილებია; მათი ცვლა გარკვეულ მორფოლოგიურ კატეგორიებს იძლევა. მორფოლოგიურ კატეგორიას კმნის აფიქსით გადმოცემული მნიშვნელობა.

მორფოლოგიური კატეგორიებია: ბრუნვა და რიცხვი — სახელისათვის; პირი, რიცხვი, დრო, კილო, გვარი... — ზმნისათვის; სქესი — როგორც სახელისა, ისე ზმნისათვის. ზმნას შეიძლება სხვა კატეგორიებიც მოეპოვებოდეს, მაგალითად, ქცევა ქართველურ ენებში.

ესა თუ ის კატეგორია ხშირად თავისებურ სახეს იღებს ამა თუ იმ ენაში. ჩვენ აქ მხოლოდ ძირითადი კატეგორიების ტიპობრივი შემთხვევების ანალიზით დავკმაყოფილდებით, რამდენადაც ეს სათანადო ცნების ანალიზისათვის არის საკმარისი.

§ 103. ბრუნვა. ბრუნვა აღნიშნავს დამოკიდებულებას ან სახელისა სახელთან (ზუსტად რომ ვთქვათ, ერთი სახელით აღნიშნული საგნის დამოკიდებულებას მეორე სახელით აღნიშნულ საგანთან) ანდა სახელისას ზმნასთან: ამხანაგის წიგნი; მეზობლის სახლი; მზის სხივები... ქარი ქრის... მზე ანათებს... ძალი ყუფს. ქარავენი მიდის... ყაყაჩოსა სიწითლთა ყანა დაუშვეწენებია... ყმაწვილსა კარგი სწავლითა სახლი გაუბარებია¹.

ქართულში სახელს ექვსი ბრუნვა აქვს: სახელობითი, მოთხოვითი, მიცემითი, მიმართულებითი ანუ გარდაქცევითი (ვითარებითი), ნათესაობითი და მოკმედებითი.

თუ წოდებითსაც ბრუნვად მივიჩნევთ, შეიძლება ბრუნვა გვექნება: მაგრამ წოდებითი არასოდეს არ აღნიშნავს დამოკიდებულებას ზმნასთან; სახელთანაც მას მხოლოდ შეთანხმება აკავშირებს (და არა მართვა): „მეგობრებო, წინ. წინ გასწით!“ ზმნა ამგვარ გამოთქმებში მეორე პირის სახელს უკავშირდება („თქვენ გასწით!“), „მეგობრებო“ სიტყვა კი მიმართვას გამოხატავს და წინადადებაში განმხოლოებული დგას; ნაწერში ის ყოველთვის გამოყოფილია სასვენი ნიშნებით („მეგობრებო, წინ გასწით! წინ, მეგობრებო, გასწით! წინ გასწით, მეგობრებო!“). ამგვარ სიტყვას შეიძლება დაერთოს მსაზღვრელი („ძვირფასო მეგობრებო, წინ გასწით!“ „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“), მაგრამ ასეთ შემთხვევაშიც ეს სიტყვა ვერ უკავშირდება ზმნას, თავის მსაზღ-

¹ ამ დამოკიდებულების ანალიზი იხ. თ. V, §5 111 და შემდ.

რელებთან ერთად იგი განზოლოებული რჩება. ამიტომ ამგვარი სიტყვები (მეგობრებო, პროლეტარებო!) ბრუნვას არ წარმოადგენს: ეს მიმართვის სიტყვებია; მათი ფორმა მიმართვის ფორმაა.

რუსულშიაც ექვსი ბრუნვაა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი და ადგილობითი (წინდებულიანი) ბრუნვა. ქართულთან საერთოა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი; გვაკლია ქართული მიმართულებითი (ანუ ვნებითი) და მოთხრობითი; ქართულთან შედარებით მეტია ბრალდებითი და წინდებულიანი ბრუნვა. შ დ რ.:

სახელობითი	ამხანაგ-ი	Именительный	товарищ
მოთხრობითი	ამხანაგმ-ა.	[Повествовательный	არ არის]
მიცემითი	ამხანაგ-ს(ა)	Дательный	товарищ-у
მიმართულებითი	ამხანაგ-ად(ა)	[Направительный	არ არის]
ნათესაობითი	ამხანაგ-ის(ა)	Родительный	товарищ-а
მოქმედებითი	ამხანაგ-ით(ა)	Творительный	товарищ-ем
[ბრალდებითი	არ არის]	Впнительный	товарищ-а
[ადგილობითი	არ არის]	Предложный	о товарищ-е

ბრალდებითი ბრუნვა უდურის გარდა არც ერთს იბერიულ-კავკასიურ ენაში არა გვაქვს. მოთხრობითი ბრუნვა (თუ მისი შესაბამისი ბრუნვები) მოიპოვება ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში, სადაც კი ბრუნება გვაქვს, მაგრამ ეს ბრუნვა არ გააჩნია არც ერთს ევროპულს ენას, არც ძველს, არც ახალს. არა აქვთ ეს ბრუნვა არც სემიტურ ენებს, არც უნგრულ-ფინურ ენებს, არც ალათურ ენებს (მოთხრობითის ადგილი ამ ენებში ყველგან სახელობითს უჭირავს). ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ისევე დამახასიათებელია, როგორც მოთხრობითი ბრუნვის მქონეობა.

ისეთი ბრუნვები, როგორცაა ქართული მიმართულებითი ანდა რუსული ადგილობითი ბრუნვა, არ არის ძირითადი ბრუნვა, რომელსაც უნდა მოველოდეთ ენაში, თუ მას ბრუნება აქვს.

სამავიეროდ სახელობითი, ნათესაობითი და მიცემითი ძირითადი ბრუნვებია: ყველაზე უფრო ხშირად ეს ბრუნვები მეორდება სხვადასხვა ენის ბრუნებაში.

ტერმინები: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი, მოთხრობითი და სხვ. პირობითი ხასიათისაა; ნათესაობითს ბრუნვაში დასმული სახელი ჩვეულებრივად არაეითარ ნათესაობას არ გამოხატავს (ხის სახლი, ვერცხლის საათი, უნივერსიტეტი წენობა...). მიცემითში დასმული სახელი

იმასაც აღნიშნავს, ვისაც მისცეს რალაც (დავითს მისცეს წიგნი...) და იმასაც, ვისაც რალაც წაართვეს (დავითს წაართვეს წიგნი...)...

ბრუნვათა ეს პირობითი სახელები თამამად შეიძლება მართივი სახელებით შეგვეცვალო და გვეხზარა: პირველი ბრუნვა, მეორე ბრუნვა, მესამე ბრუნვა და სხვ. ისევე, როგორც ხმარობენ: პირველი ბრუნება, პირველი უღვლილება და სხვ. ამგვარი ძველი ინდუსი გრამატიკაში, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდის ხუთი საუკუნით ადრე დამთავრებულ სისტემას წარმოადგენდა და ერთი უძველესი გრამატიკათაგანია კაცობრიობის ისტორიაში, ბრუნვებს სახელები არ ერქვა, მათ რიცხვითი სახელებით აღნიშნავდნენ, — ასეთი თანმიმდევრობით: 1 — სახელობითი; 2 — ბრალდებითი; 3 — მოქმედებითი; 4 — მიცემითი; 5 — დაშორებითი (აბლატივი); 6 — ნათესაობითი; 7 — ადგილობითი (ლოკატივი).

ტერმინები: ნათესაობითი, მიცემითი და ბრალდებითი ბერძნული ენის შესწავლისას გამოიშვედა; სტოელთა ფილოსოფიურმა სკოლამ დაამკვიდრა როგორც ეს ტერმინები, ისე ტერმინი ბრუნების აღსანიშნავად, რომელიც ყველა ევროპულ ენებში იხმარება.

პირველი ბრუნვის სახელი „სახელობითი“ (именительный, nominativus) რომელიც გრამატიკოსებიდან მომდინარეობს. ბერძნულ გრამატიკაში მის ნაცვლად იხმარებოდა „ორთე“ — „წრუელობითი“¹, ე. ი. პირდაპირი.

ნათესაობითი (родительный, genitivus), ბერძნული „გენიკე“-ს არასწორ თარგმანს წარმოადგენს ჯერ ლათინურში და ამ უკანასკნელიდან მერე სხვა ენებშიც; „გენიკე“ ნიშნავს „გვარეობითს“ და არა ნათესაობითს; სათანადო ბრუნვის მნიშვნელობას ზოგჯერ ეს ბერძნული ტერმინი უფრო უდგება (ხის სახლი, ვერცხლის საათი...).

მიცემითი (дательный, dativus) ბერძნული „დოტიკე“-ს სწორი თარგმანია.

ბრალდებითი (винительный, accusativus) ბერძნულ „ატიკე“-ს უმართებულო თარგმანს წარმოადგენს: „ატიკე“ ნიშნავს „მიზეზობითს“, რითიმე „შეპირობებულს“; ბრალდება აქ არაფერს შუაშია².

¹ ანტონ კათალიკოსი თავის კართულ გრამატიკაში სახელობითის ნაცვლად ხმარობს „წრფელობითს“. სახელობითი კართულს გრამატიკებში კლ. იოსელიანის გრამატიკიდან (1840 წ.) შემოდის.

² ფიქრობენ, რომ სტოელები წოდებითაც ბრუნვად თვლიდნენ: „კლბტიკე“ იხმარებოდა ამისათვის.

ასეა თუ ისე, ძირითად ბრუნვათა სახელები ბერძნული ტერმინების სწორს თუ შემცდარ თარგმანს იძლევა. ეს ტერმინები ჯერ ლათინურად თარგმნეს, ლათინურიდან ყველა ევროპულ ენებში გადავიდა ან უცვლელად ანდა თარგმნის გზით.

ბერძნული ტერმინების შინაარსი ცხადყოფს, როგორადაც წარმოედგინათ სახელის ბრუნება: პირველი ბრუნვა არის „პირდაპირი“, „სწორი“ (წრფელობითი, „ორთე“); აქ სახელი „ჩვენ წინ დგას პირდაპირ“. სხვა ბრუნვები არის „არაპირდაპირი“ (ბერძ. *plagjai*, ლათ. *obliqui*, რუს. *косеиные*). თვით ბრუნება არის პირდაპირი მდგომარეობიდან გადახრა: *εκκλιση, declinatio* — „დახრა“; ამის შესაბამისად ბრუნვას ეწოდება „ვარდნა“: *παδεж, ბერძ. ptosis*, ლათ. *casus*.

ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში „ბრუნება“-ტერმინის პარალელურად „კანკლედობაც“ იხმარებოდა. ამით ცდილობდნენ თავიდან აეცილებინათ „ბრუნვისა“ და „ბრუნების“ აღრევა. „კანკლედობა“ იმავე ძირისა ჩანს, რომელიც ახლა „კლაკნა“ სიტყვაში გვაქვს.

ყველა ბრუნვა ერთი და იმავე ხნოვანობისა არ არის; ქართულში, მაგალითად, ყველაზე ძველი ფორმაციისა არის მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვა; შემდეგ მოდის მოქმედებითი და მიმართულებითი; მათზე ახალია მოთხრობითი და ყველაზე ახალი — სახელობითი; სახელობითისა და მოთხრობითის ჩამოყალიბებამდის მათს როლს სახელის ფუძე ასრულებდა.

§ 104. რიცხვი. რიცხვი სახელსაც აქვს და ზმნასაც. ამეამად განასხვავებენ მხოლოობითსა და მრავლობითს რიცხვს: მხოლოობითი — ერთზე მიუთითებს, მრავლობითი — ბევრზე, ყოველ შემთხვევაში აქ ერთზე მეტი იგულისხმება. სადაც „მრავალზე“ მითითება გვაქვს, ყველგან მრავლობითი რიცხვი არ არის. „ბევრი საქმე მაქვს“, რომ ვამბობთ, ერთზე მეტი საქმე იგულისხმება, მაგრამ „საქმე“ აქ მხოლოობითია, „ბევრიც“ მხოლოობითშია (შდრ. მრავლ. „ბევრი არიან“), სიმრავლეს ორივე სიტყვა ერთად აღნიშნავს; ასევე გამოთქმაში „ათი წიგნი ვიყიდე“ — „წიგნი“ მხოლოობითშია, სიმრავლეს ორი სიტყვა გამობატავს; მაგრამ, როცა ვამბობთ, — „საქმეები მაქვს“ — აქ სიმრავლე ერთ სიტყვაშია — ებსუფიქსის საშუალებით გადმოცემული. ამგვარად, მრავ-

ქართული „ბრუნება“, „ბრუნვა“ სომხური გზითაა შემოსული: „მხოლოვნ“-ის თარგმანს წარმოადგენს.

ლობითი რიცხვია არა ყოველი შემთხვევა, სადაც მრავალ საგანზე მითითება გვაქვს. არამედ მხოლოდ ისეთი შემთხვევა, როდესაც სიმრავლე აფიქსით არის გადმოცემული, — სხვაგვარად რომა ვთქვათ, როდესაც სიმრავლე მორფოლოგიური საშუალებით არის გამოხატული (და არა ლექსიკურად — წესიტყვების გამოყენებით).

ქართულსა, სომხურსა, რუსულსა და სხვ. ამგვარ ენებში მხოლოდობითს რიცხვს მრავლობითი უპირისპირდება.

ძველად ზოგს ენაში ორობითი რიცხვიც (dualis) მოიპოვებოდა:

ძვ. ბერძ.: ჰო ანთროპოს — „ადამიანი“ — მხოლოდობითია

ჰოვ ანთროპოვ — „ადამიანები“ — მრავლობითია

ტო ანთროპო — „ორი ადამიანი“ — ორობითს

რიცხვს წარმოადგენს.

ძვ. ინდური: ნადი — „მდინარე“ — მხოლოდობითია. ნადვჰ —

„მდინარეები“ — მრავლობითი, ნადვჰ — „ორი მდინარე“ —

ორობითი რიცხვის სახელობითია.

ვარაუდობენ, რომ ეს ორობითი რიცხვი წყვილად არსებული საგნების აღნიშვნამ წარმოშვაო: ორი თვალი, ორი ყური, ორი ხელი. ორი ფეხი... ამისათვის თითქოს საკმაო მასალას იძლევა; მაგრამ იქ, სადაც ორობითი რიცხვი იხმარება, ის იხმარება ყოველი ორი საგნის აღსანიშნავად და არა მხოლოდ წყვილ-წყვილად არსებული საგნებისათვის.

გარდა ამისა, ზოგ ენას შერჩენილი აქვს „სამობითი რიცხვიც“ (trialis); ბუნებრივი სამეულები ამგვარი რიცხვის გაჩენის დასასაბუთებლად ძნელი საპოვნელია. ამიტომ საფუძვლიანად უნდა მივიჩნიოთ იმ მკვლევართა აზრი, რომელნიც ფიქრობენ, რომ „ორობითი“ და „სამობითი“ რიცხვი გარდამავალი საფეხურია ერთიდან მრავლისაკენ; ერთიდან სიმრავლეზე ერთბაში გადასვლა განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ადამიანის აზროვნებისათვის ძნელზე ძნელი საქმე იყო; ამ გადასვლას აადვილებდნენ ეს შუა საფეხურის რიცხვები.

რიცხვის განყენებული შინაარსი რომ კონკრეტული შინაარსის საფუძველზეა წარმოშობილი, ამას რიცხვით სახელთა ანალიზიც მოწმობს: ქართულშიც, რუსულშიც, გერმანულშიც... ათიდან მოყოლებული ოცამდის ყოველი რიცხვი გამოიყვანება ათისთვის ერთის, ორის, სამის, ოთხის, ხუთის... და სხვ. მიმატებით. ამ ენებში რიცხვებს ათამდის დამოუკიდებელი სახელები აქვს: სამი, ოთხი, ხუთი, ექვსი... მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ., ტასმანიურში, — აესტრალიაშია) ასეთი სახელი მხოლოდ ერთისა, ორისა და სამისათვის

არსებობს: ოთხი წარმოდგენილია, როგორც სამი პლუს ერთი; ხუთი, როგორც სამი პლუს ერთი და კიდევ ერთი...

აქ აღძრული საკითხის თვალსაზრისით საგულისხმოა პირველი პირის სახელის მრავლობითი: მე — ჩვენ; „ჩვენ“ მოლაპარაკის გარდა შეიძლება შეიცავდეს იმას ან იმათ, ვისაც ელაპარაკებიან: ჩვენ ვმუშაობთ, ისინი არაფერა აკეთებენ: ჩვენ = მე და შენ (|| თქვენ); მაგრამ „ჩვენ“ შეიძლება ნიშნავდეს: „მე და ის (|| ისინი)“: „ჩვენ ვმუშაობთ, თქვენ არაფერს აკეთებთ“. ასე, რომ „ჩვენ“ სახელში ერთ შემთხვევაში შედის მეორე პირი, რომელსაც მიმართავენ, მეორე შემთხვევაში, მეორე პირი გამორიცხულია, „ჩვენ“-ში პირველის გარდა მესამე პირი იგულისხმება. ქართული „ჩვენ“, რუსული мы, გერმ. wir, ფრანგ. nous — ანუ მაშინ არ ასხეავენს პირველი პირის ამ ორნაირ მრავლობითს.

მაგრამ ზოგს ენაში „ჩვენ“ ორნაირი სახითა გვაქვს; ასე, მაგალითად, ხუნძურში გვაქვს: ნიე -- ჩვენ (მე და ის ანდა ისინი) და ნითლ — ჩვენ (მე და შენ ანდა თქვენ).

თუ „ჩვენ“ შეიცავს მეორე პირს, მას ეწოდება ინკლუზივი (ლათინ. „ჩარიცხვითი“); თუ მეორე პირს გამორიცხავს, ექსკლუზივს ეტყვიან („ექსკლუზივა“ — „გამორიცხვითი“).

ხუნძური „ნიე“ — ექსკლუზიურია, „ნითლ“ — ინკლუზიური.

სვანური განასხეავენს ზმნის მრავლობითის პირველ პირს ინკლუზიურ და ექსკლუზიურ ფორმებს. ნჲ ლჲრიდ — ჩვენ (მე და შენ) ვართ --- ინკლუზიური ფორმაა. ნჲ ხჲჲრიდ — ჩვენ (მე და ის) ვართ — ექსკლუზიური ფორმაა.

ინკლუზიური და ექსკლუზიური მრავლობითის არსებობა კვლავ იმ დებულებას ასაბუთებს, რომ მხოლოდობითიდან მრავლობითზე გადასვლა გაშუამავლებული იყო კონკრეტული სახის მრავლობითებით; ამ კონკრეტისა ციისაგან თავისუფალი მრავლობითი განვითარების შემდგომი საფეხურია¹.

§ 105. პირი. პირი ზმნას აქვს. პირი სამია: ის პირი, რომელიც ლაპარაკობს — პირველი პირია (ცხოვრობ, ვშრომობ — მე); ის პირი, რომელსაც ელაპარაკებიან — მეორე პირია (ცხოვრობ, შრომობ — შენ); ის პირი, რომლის შესახებაც ლაპარაკობენ — მესამე პირია (ცხოვრობს, ლაპარაკობს — ის). სამივე პირი მრავლობით-

¹ ეს არ ნიშნავს, რომ ყუღღან ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევა ძველ. თავდაპირველ, მოკლენად შეიძლება დაეახოთ (სვანურში ზმნის ფორმა რომ განასხეავენს ინკლუზივ-ექსკლუზივს, ეს მეორეული ჩანს).

შიც გვექნება (ცხოვრობთ ჩვენ, ცხოვრობთ თქვენ, ცხოვრობენ ისინი), გვექნება ორობითს რიცხვშიც, თუ კი ასეთი რიცხვი ენაში არსებობს (ორობითს რიცხვს ორი ფორმა აქვს სამივე პირისათვის).

ჩვეულებრივად ზმნაში აღინიშნება იმ სახელის პირი, რომელიც ზმნით გადმოცემული მოქმედების წყაროდ არის მიჩნეული; ესაა მოქმედი სახელი ანუ სუბიექტი; ზმნაში ჩვეულებრივად მხოლოდ სუბიექტის პირი აღინიშნება, მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ., ქართულში, სვანურში...) ზმნაში შეიძლება იყოს აღნიშნული ის პირიც, რომელსაც სუბიექტის მოქმედება ეხება, ე. ი. შეიძლება იყოს აღნიშნული ობიექტის პირიც. ასეთი ზმნის ყოველს ფორმაში ორი პირი იქნება წარმოდგენილი, სუბიექტის პირი და ობიექტის პირი.

მხოლოდ სუბიექტის პირია წარმოდგენილი ქართულ ზმნებში: ვცხოვრობ, ვშრომობ, ვიზრდები... ამგვარი ზმნები ერთპირიანია ზმნებია. სუბიექტისა და ობიექტის პირია მოცემული ქართულს ზმნებში: ვაქებ (მე მას), მაქებს (ის მე), გახსენებს (ის შენ), მგზავნის (ის მე)... ასეთი ზმნები ორპირიანებია. რუსულში, გერმანულში, ლათინურში, ბერძნულში, სომხურში, თურქულში, — ყველა ზმნა ერთპირიანია. აფხაზურში ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიც, ორპირიანიც და სამპირიანიც.

სამპირიან ზმნაში აღნიშნულია სუბიექტის პირი და ორი ობიექტის პირი: ობიექტის პირი შეიძლება იყოს ერთი ან ორი, სუბიექტისა კი — მხოლოდ ერთი იქნება.

ზმნაში შეიძლება იქნეს ნაჩვენები არა პირი, რომელსაც განეკუთვნება მოქმედება, ირამედ კლას-კატეგორია („სქესი“, — იხ. ქვემოთ), რომელსაც ესა თუ ის სახელი ეკუთვნის; ასე, მაგალითად, ხუნძურს ენაში პირის მიხედვით ზმნა არ იცვლება: ყველა პირში ზმნა ერთნაირია, თუ კი სახელის კლასი უცვლელია; პირიქით, ერთი და იმავე პირისათვის სხვადასხვა ფორმა აქვს ზმნას, თუ სახელის კლასი სხვადასხვაა:

ღუნ გაქუნა — მოვდივარ მე, მამაკაცი (I კლასი)

ღუნ გაქუნა — მოვდივარ მე, ქალი (II კლასი)

ღუნ ბაქუნა — მოვდივარ მე, ბავშვი (III კლასი)

პირველი პირი ღუნ („მე“) რომ შევცვალოთ „მუნ“-ით („შენ“), ზმნა არ შეიცვლება, იგივე „ვაქუნა, გაქუნა, ბაქუნა მუნ“ გვექნება: „მოდინარ შენ — მამაკაცი, ქალი, ბავშვი“... აგეთივე ვითარება გვაქვს დალესტნის რიგ ენებში.

ერთპირიანი ზმნა ქართულში ყოველთვის სუბიექტურია: ერთი პირი ზმნისა სუბიექტის პირია, უღვლილება სუბიექტურია.

ხუნძურ გარდამავალ ზმნაში ყოველთვის ერთი სახელი ჩანს, ე. ი. ყველა ზმნა „ერთპირიანია“, უკეთ რომ ვთქვათ, „ერთკლასოვანი“.

ეს ერთი კლასი გარდაუვალ ზმნაში სუბიექტისაა, გარდამავალში — ობიექტისა. უღვლილება მხოლოდ სუბიექტურია (ვეფხო „არის“, ვაქუნა „მოდის“ ადამიანი, მამაკაცი) ანდა მხოლოდ ობიექტურია (ვეფხო ვაქ დოს „აქებს ძმას ის“). სუბიექტის კლასი გარდამავალ ზმნაში აქ არა ჩანს.

§ 106. ღრმ. განყენებულად თუ ავიღებთ, დრო სამია: აწმყო, ნამყო, მყოფადი. დროსათვის ნიშანდობლივია შეფარდება მოქმედებას შორის და მოქმედების აღნიშვნას შორის: თუ მოქმედება და მის შესახებ ლაპარაკი ერთხა და იმავე დროს ხდება, აწმყო გვექნება: აკეთებს, აშენებს, შრომობს... „ვხნავ, ვთესავ, ვებრძვი მიწასა“... თუ მოქმედება წინ უხწრებს მის შესახებ ლაპარაკს, ნამყოს მივიღებთ: აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა... აკეთა, აშენა, იშრომა... თუ მოქმედებას წინ უხწრებს მის შესახებ ლაპარაკი, მყოფადს მივიღებთ: გააკეთებს, ააშენებს, იშრომებს...

ეს სამი დრო განყენებულადაა აღებული მოქმედებისა და მისი აღმნიშვნელი სიტყვის შეფარდების ნიადაგზე. ამა თუ იმ ენაში ამ სამი დროის კონკრეტულობაში შეიძლება მოგვცეს უღვლილების გაცილებით მეტი ნაკვები; მაგალითად, ახალ ქართულში გვაქვს ერთი აწმყო, ერთი მყოფადი და ოთხი ნამყო: ნამყო უსრული ანუ უწყვეტი: აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა...; ნამყო ძირითადი ანუ ნამყო წყვეტილი (აორისტი): აკეთა, აშენა, იშრომა...; თურმეობითი პირველი: უკეთებია, უშენებია, უშრომია...; თურმეობითი მეორე: ეკეთებინა, ეშენებინა, ეშრომა...

გერმანულში სამი ნამყო დროა, ფრანგულში — ოთხი ნამყო, ლათინურშიცა და ძველს ბერძნულშიც — ოთხი ნამყო იყო... იმავე გერმანულსა და ფრანგულში ორი მყოფადია, ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში ათიოდე აღწერითი ფორმა აქვს ნამყო დროს. აწმყოც კი შეიძლება იყოს ერთზე მეტი; ასეა, მაგალითად, ევროპის ენათაგან ინგლისურში, იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან, მაგალითად, ხუნძურში; აქ გარჩეულია უბრალო აწმყოსაგან აწმყო ჩვეულებრივი: ღუნ როყოუ ვუგო -- მე შინ ვარ... ღუნ როყოუ ვუკუნა -- მე შინ ვარ ხოლმე...

დრო აქვს ზმნას, აგრეთვე ნაზმნარ სახელს, მიმღეობას: მკეთებელი (= ვინც აკეთებს), გაკეთებული (= რაც გაკეთდა, გააკეთეს), გასაკეთებელი (= რაც უნდა გაკეთდეს, გააკეთონ...).

როგორც ზმნაში, ისე ნაზმნარ სახელებში (მიმღებობებში) დრო აფიქსებთითაა გამოხატული (აკეთებ-ღ-ა... აკეთ-ა ← აკეთ-ე-ა... უკეთებ-ი-ა... ეკეთებ-ინ-ა...).

შიდილება დრო აღნიშნოს ცალკე სიტყვამ: გუშინ... შარ-შან... ძველად... წარსულში... წინათ — ნამყოფ დროზე მიუთითებს. მაგრამ ეს არ არის დრო გრამატიკული გაგებით, დროს აქ გადმოგვცემს მთელი სიტყვა და არა მორფოლოგიური საშუალება. ვგვევ ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორცაა: ახლა... ამჟამად... დღეს... ხვალ... ზეგ... გაისად... მომავალში — დროის მიხედვით ეს სიტყვები არ იცვლება: დრო მორფოლოგიური (აფიქსით გამოხატული) და „დრო არამორფოლოგიური“ (ლექსიკური საშუალებით გადმოცემული) ისევე უნდა განვასხვაოთ, როგორც მრავლობითი რიცხვი, რიცხვითი სახელით აღნიშნული („ასი კაცი“). და მრავლობითი რიცხვი, მორფოლოგიური ნიშნით წარმოდგენილი („კაცები“) (იხ. ზემოთ § 103).

დროის კატეგორია ზმნას იმთავითვე არ მოეპოვებოდა: ზმნის უღვლილება მიუთითებდა არა იმაზე, თუ როდის მიმდინარეობს მოქმედება, არამედ იმაზე, თუ რა სახისა იყო ეს მოქმედება, როგორ წარმოებდა იგი: ერთბაშად თუ განგრძობით, ერთხელ ჰქონდა ადგილი მას თუ მრავალჯერის განმეორდა...

სახეობა მოქმედებისა ანუ ასპექტი წინ უსწრებდა დროის კატეგორიის. ჩამოყალიბებას ზმნის უღვლილებაში. ამას მოწმობს ოუსული ენის ისტორია, ვგვევ დასტურდება იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიით.

ახლაც ზმნის უღვლილებაში წმინდა კატეგორია დროისა შედარებით იშვიათია: ასპექტის ელემენტებიც ერთვის დროის აღნიშვნას, „იცი“, „უწყის“ თითქოს აწმყოა; ნამდვილად კი აქ არაა გამკრალი განგრძობითი ასპექტი: „იცი“ = „მცოდნეა“. აწმყოს, საერთოდ, არ ეუცხოვება იმის აღნიშვნა, რაც ჩვეულებრივ ხდება. შდრ. „აგერ წყალში ბატი ცურავს“ და „ბატი წყალში კარვად ცურავს“ (ცურავს საერთოდ).

§ 107. კილო. კილოს კატეგორიას საფუძვლად უდევს დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ზმნის მნიშვნელობისადმი. შესაძლებელია მოლაპარაკეს ზმნით აღნიშნული პროცესი ფაქტად მიაჩნდეს: მაშინ საქმე გვექნება თხრობით კილოსთან: აკეთებს, აკეთებდა; გააკეთა, გაუკეთებია...

შესაძლებელია, პროცესი ფაქტს არ წარმოადგენდეს, მაგრამ ხაფაღდებულო იყოს შესასრულებლად; ეს იქნება დამახასიათებელი ბრძანებითი კილოსათვის: გააკეთე! გააკეთეთ!

ბრძანებითი კილო შეიძლება იყოს უარყოფითი ანუ დაშლითი ხასიათისა: ნუ აკეთებ! არ აკეთო!

ბრძანებითი კილოს ფორმით შეიძლება გადმოიციეს მოწოდება: აკეთე! წაეიდეთ! გააკეთოთ!.. თხოვნა-მუდარა: გაიკითხეთ! ერთი შაური მაჩუქეთ! „დამითმე შვილი! არ დამალონო, არ დამიღუპო ოჯახი ძველი!... ოღონდ ზაქარა შინ დაითხოვე... და მერე თუნდა ჩიტის რძე მთხოვე!“ (ილია. „კაკო ყაჩაღი“).

ბრძანებით კილოში სუბიექტს მოქმედების შესრულება გვაძლევს, ნატვრით კილოში ეს მოქმედება სასურველად არის ცნობილი (ნეტავ კი გააკეთოს... ოღონდ კი გააკეთებდეს...) პირობითში — რაღაც პირობაზე დამოკიდებული ჩანს (რომ გვეთქვა, გააკეთებდა... დახატავდა, მოიტანდა...).

ქართულში მხოლოდ თხრობითი კილოა ფორმებით მდიდარი: აწმყო, მყოფად, ნამყო უსრული, ნამყო ძირითადი (აორისტი). თურმეობითი პირველი და მეორე — თხრობითი კილოს დროებია.

პირობითისა და ნატვრითი კილოსათვის გვაქვს კავშირებითი პირველი, მეორე და მესამე, აგრეთვე ნამყოფადარი ნამყო (დაწერდა, გააკეთებდა, მოიტანდა, ნახავდა...).

ძველს ქართულში კავშირებითი არსებითად თხრობითი კილოს დროს წარმოადგენდა (მყოფადის შინაარსს გადმოგვეცემდა), ასე, რომ კავშირებითის ქცევა კილოდ მეორეული მოვლენაა.

ბრძანებითს კილოს საკუთარი ფორმები ქართულში სულ არ გააჩნია: ყველა მისი სახეობა ნახესხებია ნამყო ძირითადისა, აწმყო-მყოფადისა და კავშირებითი მეორისაგან. სხვა ენებში თხრობითის გარდა სხვა კილოებიც (მაგალითად, ნატვრითი, პირობითი)... კარგად არის განვითარებული, მდიდარი არის ფორმებით; ასეა, მაგალითად, ფრანგულში, ძვ. ბერძნულში, იბერიულ-კავკასიური ენებიდან — ხუნძურში... ეს კია, რომ ამ ენებშიც თხრობითი კილო მაინც უფრო მდიდარია ნაკვებით.

§ 108. მზარი. ჩვეულებრივად განასხვავებენ სამ გვარს; ეს გვარებია: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო. მოქმედებითი გვარიცა და ვნებითიც გულისხმობს მოქმედის, სუბიექტის გარდა ობიექტსაც: плотник строит дом — дом строится плотником: строит მოქმედებითი გვარისა; строятся — ვნებითი გვარისა. პირველ შემთხვევაში ზმნისეული პროცესის განხილვისას.

ამოსავალია სუბიექტი, მეორე შემთხვევაში — ობიექტი; იცვლება განხილვის თვალსაზრისი, პროცესის რეალური შინაარსი ერთი და იგივეა; საკანონმდებლო ორგანო ამუშავებს კანონს — კანონი მუშავდება საკანონმდებლო ორგანოს მიერ — ერთმანეთს უპირდაპირდება მოქმედებითი (ამუშავებს) და ვნებითი (მუშავდება) ¹; მოქმედებითისაგან შეიძლება ვაწარმოოთ ვნებითი და — პირიქით... ამისათვის საჭიროა ზმნას სუბიექტის გარდა ობიექტიც ჰქონდეს. საშუალო ერთპირიან ზმნას (ზის, დგას, წევს... ცხოვრობს, არსებობს...) ობიექტი არ მოეპოვება; ამიტომ მისგან ვნებითი არ იწარმოება.

ქართულში გარდამავალი ზმნა (აწყობს და ნაწყობ ძირითადს ნაკვთთა წყებაში) მოქმედებითი გვარისაა; გარდაუვალი ზმნა ან ვნებითი და ან საშუალო გვარისაა; ასეთი ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიცა და ორპირიანიც. ვნებითი და მოქმედებითი გვარი ქართულ ზმნაში უკვე ჩამოყალიბებულია. მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში გვარების დიფერენციაცია ახლა მიმდინარეობს.

§ 109. ძველი. სუბიექტისა და ობიექტის აღნიშვნის გარდა, ზმნაში შეიძლება ნაჩვენები იყოს კუთვნილებითი ურთიერთობა, რომელიც არსებობს ობიექტსა და სუბიექტს შორის ანდა ობიექტსა და ობიექტს შორის: დაეითმა სახლი ა-ი-შენა... დაეითმა პირი და-ი-ბანა: ი ან იმის მაჩვენებელია, რომ ობიექტი სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი (დაეითმა აიშენა სახლი = დაეითმა ააშენა სახლი თავისთვის), ან იმისა, რომ ობიექტი სუბიექტისაა (დაეითმა პირი დაიბანა — აქ პირი დაეითისაა)...

დაეითმა სიმონს სახლი აუშენა... დაეითმა სიმონს წიგნი დაუკარგა. პირველ შემთხვევაში ობიექტი („სახლი“) განკუთვნილია სიმონისთვის: დაეითმა სახლი აუშენა სიმონს = დაეითმა ააშენა სახლი სიმონისათვის; მეორე შემთხვევაში ობიექტი („წიგნი“) სიმონის კუთვნილებას წარმოადგენს (დაეითმა სიმონს წიგნი დაუკარგა = დაეითმა დაკარგა სიმონის წიგნი)... ორსავე მაგალითში ერთი ობიექტი მეორე ობიექტთან არის გარკვეულს კუთვნილებითს ურთიერთობაში.

¹ ქართულში ვნებითი ზეველებრივად ისეთ მოქმედებას აღნიშნავს, რომელიც „თავის თავად მიმდინარეობს“, რეალური სუბიექტი (მოქმედი) აქ დაჩრდილულია: კეთდება, შენდება, იწერება, ინახება, ნადგურდება... ამიტომ მოქმედებითისა და ვნებითის დაპირისპირება ქართულში ისე მკვეთრი არ არის. ამიტომაც ზევით რუსული მაგალითი მოვიყვანეთ საილუსტრაციოდ.

ეს კუთვნილებითი ურთიერთობა აფიქსით არის გამოხატული (და არა ახალი სიტყვის დართვით, ანდა ზმნის ფუძის მნიშვნელობით).

„ა-ე-შენა — ა-უ-შენა“ განსხვავდება „ააშენა“-საგან -ი- და -უ-პრეფიქსებით; კუთვნილებას ეს პრეფიქსები გამოხატავენ. -ე-პრეფიქსი გამოხატავს იმას, რომ ობიექტი სუბიექტისაა ან სასუბიექტოა (ეს არის სასუბიექტო ქცევა). -უ-პრეფიქსი - იმას, რომ ერთი ობიექტი მეორე ობიექტისაა ან საობიექტოა (ეს საობიექტო ქცევაა).

„დავითმა ააშენა სიმონისთვის სახლი“ იმასვე ნიშნავს, რასაც „დავითმა აუშენა სიმონს სახლი“, ოღონდ აქ -თვის თანდებულის დართვა აღმოჩნდა საამისოდ საჭირო; ასევეა რუსულსა და სხვა ევროპულ ენებში: Давид построил дом для Симона... ასეთ შემთხვევაში კუთვნილება მორფოლოგიურად, ზმნაში აფიქსის ცვლით, კი არაა გამოხატული, არამედ ახალი, დამხმარე სიტყვის დართვით, ე. ი. ლექსიკური საშუალებით.

წინადადებაში: „დავითმა დაღრა ერთი ბოთლი ღვინო“, ობიექტი რომ სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი, ამას „დაღრა“ ზმნის ფუძის მნიშვნელობა გამოხატავს და არა აფიქსი. ღვინო რომ სასუბიექტოდაა განკუთვნილი, ამას ლექსიკური საშუალება გადმოგვცემს (ამის შესახებ იხ. ზემოთაც § 101).

ლექსიკური ანდა სემასიოლოგიური საშუალებით გამოხატული კუთვნილება ქცევას არა ქმნის: ქცევა მორფოლოგიური კატეგორიაა.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ქცევის კატეგორიისათვის აუცილებელი წინაპირობაა ზმნაში სუბიექტის გარდა ობიექტიც იყოს წარმოდგენილი, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქცევისათვის ორპირიანობა აუცილებელი პირობაა: ერთპირიან ზმნებში ქცევის საკითხი არ დაისმის.

§ 110. მრავალპირობა და მრავალპირობა კლასი. სქესის საკითხი მრავალპირობა არის საინტერესო. არის ენები, რომელთათვის სქესის კატეგორია უცხოა; ასეთია, მაგალითად, ქართული, სომხური...

მრავალ ენაში არის სქესი: რუსულში, გერმანულში სამი სქესია: მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო... человек, стол, камень, воздух... მამრობითი სქესისაა; река, книга, доска, стена... მდედრობითს სქესს განეკუთვნება; перо, весло, озеро, дерево. пламя, ашамя — საშუალო სქესისად ითვლება. ეს სახელები სათანადო სქესის მსაზღვრელებს დაირთავენ: высокий стол, высокая стена,

высокое дерево... ქართულში სამსავე გამოთქმაში „მაღალი“ გვექნებოდა; მაღალი მაგიდა, მაღალი კედელი, მაღალი ხე...

დასახელებული რუსული მაგალითები ცხადად გვიჩვენებს, რომ გრამატიკული სქესი არ ახაზავს რეალურ სქესს. მართლაცაღ:

1. რეალურად არსებობს მამრობითი და მდედრობითი სქესის საგნები; მაგრამ „საშუალო სქესი“ ბუნებამ არ იცის.

2. ამიტომ შეიძლებოდა მამრობითისა და მდედრობითი სქესის გვერდით „უსქესოთა“ ჯგუფი გამოგვეყო, მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ამ უსქესო საგნებიდან ზოგი მამრობითის სქესისად ითვლება (стол, камень, воздух...), ზოგი — მდედრობითისად (река, книга, доска, стена)...

3. ერთი და იგივე სიტყვა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს ეკუთვნის: რუს. книга მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Buch — საშუალოსია, ფრანგ. le livre — მამრობითისად მიაჩნიათ. ისიც ხდება ხოლმე, რომ რეალურად სქესიანი საგანი სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს განეკუთვნება: რუს. девочка „გოგონა“ მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Mädchen — საშუალო სქესისაა.

ამისდა კვალობაზე „სქესი“ ტერმინი მხოლოდ იქ იქნებოდა მართებული, სადაც ენა მარტოოდენ მამრობითსა და მდედრობითს განასხვავებს რეალური სქესის მატარებლებთან შეფარდებით, ხოლო ყველა უსქესო საგნებს ცალკე ჯგუფად გამოყოფს... ასეთი რამ იმ ენებშია, რომ არ გვაქვს, სადაც ორი სქესილა გამოიყოფა; მაგალითად, ფრანგულმა და არაბულმა მხოლოდ მამრობითი და მდედრობითი სქესი იცის, მაგრამ უსქესო საგნებიც ამ ორ სქესს შორის ნაწილდება, ასე, რომ აქაც რეალური სქესის ენობრივ გამოხატულებაზე ლაპარაკი უსაბუთო იქნებოდა.

ამგვარად, ზემოთქმულის მიხედვით ის დასკვნა უნდა გაკეთდეს, რომ ე. წ. სქესი არის საგანთა ერთგვარი კლასიფიკაციის გამომეტყვენება. საგნების კლასიფიკაცია შეიძლება სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა თვალსაზრისით მოხდეს; მამრობითი და მდედრობითი სქესის გამოყოფა ერთ-ერთი სახის კლასიფიკაციაა, მაგრამ არაა ერთად-ერთი! აფხაზურში გამოიყოფა ორი ძირითადი კლასი: ადამიანთა კლასი (კაცი, ქალი, მამა, დედა, მეზობელი...) და ნიუთის კლასი; პირველი იყოფა მამრობით და მდედრობით სქესად... ლაკურს ენაში გარჩეულია ოთხი კლასი: 1. ადამიანი — მამრობითი სქესისა (მამა, ძმა, ამხანაგი...); 2. ადამიანი მდედრობითი სქესისა (დედა, ქალი, ცოლი...); 3. ცოცხალი, მაგრამ არა-გონიერი არსებები, მაგალითად, ცხოველები (მგელი, ლომი, ცხვარი, ქათამი...); 4. ნიუთიერებათა სახელები; ესენი მეტწილად

მეოთხე კლასს განეკუთვნებიან (ტალახი, მატყლი, ხორცი, მიწა, ვერცხლი, თითბერი, ტყვია...).

აღსანიშნავია, რომ ზოგი მცენარე მესამე კლასს განეკუთვნება (ასეთია, მაგალითად, ვაშლი, ქერი, ქერამი...), ზოგიც — მეოთხეს (ოსპი, ყუავილი...). ეგვე ითქმის ადამიანის შრომით შექმნილი საგნების შესახებ; მესამე კლასს ეკუთვნის, მაგალითად: დოკი, ლანგარი, ქვაბი, ტომარა, ხიდი... მეოთხე კლასისად ითვლება: წისკელი, თოკი, ნახი, ნაჯახი; სადგისი, დანა, მახვილი...

საგულისხმოა, რომ „ქალი“ გათხოვებამდის მესამე კლასისად მიიჩნევა, გათხოვების შემდეგ — მეორე კლასს განეკუთვნება. ქალიშვილი ამბობს თავის თავზე: ნა ბ-ურა („მე ვარ“: ბ- მესამე კლასის ნიშანია); გათხოვების შემდეგ: ნა დ-ურა („მე ვარ“: დ- მეორე კლასის ნიშანია)¹.

ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ნათლად გამოკვეთის ის დაფასება, რომელიც საგანს ეძლეოდა სათანადო ენობრივი კოლექტივის თვალსაზრისით.

ზოგიერთ ენაში ეს დაფასება დემონსტრაციულადაა გაბაზული სახელის ამა თუ იმ კატეგორიისადმი მიკუთვნებაში; ასე, მაგალ., პოტენტოტების ენაში ერთი და იგივე საგანი, ვთქვათ, წყალი, შეიძლება განეკუთვნოს სამ განსხვავებულ კლას-კატეგორიას იმის-და მიხედვით, რაწარა წყალთან გვაქვს საქმე: დიდი წყალი (მდინარე) — პირველი კლასისაა, სასმელად ანდა სარეცხისათვის ხმარებული წყალი — მეორე კლასისაა, საერთოდ წყალი — მესამე კლასისა.

ინდო-ევროპული ენებისა და სემიტური ენების სქესები ისტორიულად მიღებულია ცოცხალისა და არაცოცხალის კატეგორიათაგან (ცოცხალი = მამრობითსა და მდედრობითს, არაცოცხალი = საშუალოს).

იბერიულ-კავკასიურ ენებში ძირითადია ადამიანისა და ნივთის კატეგორიათა გარჩევა. ეს კატეგორიები ძველად გაირჩეოდა ქართველურ ენებშიც.

§ 111. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აზიძსეზი და დამოკიდებულება. სინტაქსი შეისწავლის სიტყვათა შეკავშირებას (წინადადებაში) ².

¹ П. Услар. Лакский яз., тбили., 1890, გვ. 10.

² ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 21.

შეკავშირების საკითხი რომ დადგეს, სულ მცირე ორი სიტყვა მაინც უნდა გვექონდეს და ამ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები უნდა მოეპოვებოდეს.

ეს აუცილებელია, მაგრამ არ არის საკმარისი. შევედაროთ ერთმანეთს „ძმის ამხანაგი“ და „ძმას ამხანაგი“. ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვები („ძმა“, „ამხანაგი“) გვაქვს; ორსავე შემთხვევაში ამ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოეპოვება.

განსხვავება მათ შორის მაინც თვალში გვეცემა: პირველ შემთხვევაში („ძმის ამხანაგი“) აფიქსი სწორედ ამ ორი სიტყვის შინაარსს აკავშირებს: ვისი ამხანაგი? „ძმის ამხანაგი“. მეორე შემთხვევაში („ძმას ამხანაგი“) აფიქსი ამ სიტყვათა შინაარსს არ აკავშირებს; პირიქით, ის მიგვითითებს, რომ აქ გვაქვია ის სიტყვა, რომელთანაც ორივე სიტყვა შინაარსობლივ, აზრის მიხედვით, არის დაკავშირებული; ეთქვათ, ასე: „ძმას მოუვიდა ამხანაგი“; მოუვიდა ვის? „ძმას“; მოუვიდა ვინ? „ამხანაგი“. სქემატურად ეს ორი შემთხვევა ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

პირველ შემთხვევაში („ძმის ამხანაგი“) დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსებიც გვაქვს (ძმ-ის) და დამოკიდებულებაც ერთი სიტყვისა მეორეზე: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (-ის: „ძმ-ის“) აკავშირებს „ამხანაგს“ „ძმა“-სთან: ამხანაგი ძმისაა.

მეორე შემთხვევაში („ძმას ამხანაგი“) დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი გვაქვს („ძმა-ს“), მაგრამ დამოკიდებულება კი ამ სიტყვებს შორის არ გადმოიცემა, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (-ს: „ძმა-ს“) არ აკავშირებს „ამხანაგ“-სიტყვას „ძმა“-სიტყვასთან.

მაშ, რის მაქნისია ეს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი, თუ ის ვერ დააკავშირებს სიტყვებს? კავშირს ეს აფიქსი აქაც გამოხატავს, ოღონდ სხვა სიტყვასთან: „მოუვიდა ძმას“, „მოუვიდა ამხანაგი“.

შეიძლებოდა ჩამოგვეთვალა მთელი რიგი აფიქსებიანი სახელები: „ამხანაგი“, „ამხანაგმა“, „ამხანაგს“, „ამხანაგის“, „ამხანაგით“, „ამხანაგად“, ეთქვათ, იმგვარად, როგორც ეს ბრუნების პარადიგმაშია მოცემული, — არაერთგვაროვანი კავშირი ამ სიტყვებს შორის არ აღმოჩნდება: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ამ

სიტყვებს აქვს, დამოკიდებულება არა ჩანს¹. ერთმანეთთან ეს სიტყვები დაკავშირებული არ არის არც შინაარსით, არც ფორმით.

შეიძლება შინაარსით დაკავშირებული სიტყვები გვექონდეს, ამ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოეპოვებოდეს და მაინც ქართულისთვის ბუნებრივი დაკავშირება სიტყვათა ვერ ნივილოთ: „ხალხ-მა რას იტყვის?“ „ამხანაგმა წერს“... „ამხანაგი დაწერა წერილი“.

აქედან დასკვნა: არ კმარა სიტყვას ჰქონდეს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, საჭიროა ისეთი აფიქსები ჰქონდეს, რომლებიც სათანადო სიტყვებს შინაარსობლივ დაკავშირებენ, — სათანადო ენის ნორმათა შესაბამისად — მოცემული სიტყვებისაგან ორგანიზებულ მთლიანობას ქმნიან.

სიტყვათა ასეთი ორგანიზებული შენაერთი მოცემულია ჩვეულებრივ წინადადებაში („ამხანაგი მოვიდა“, „ძმას მოუვიდა ამხანაგი“), მაგრამ სიტყვათა შეერთება შეიძლება წინადადების ნაწილს გადმოგვეცემდეს („ძმის ამხანაგი“)².

სიტყვათა დამოკიდებულებას ანუ სიტყვათა შეკავშირებას სწავლობს სინტაქსი (ბერძ. syntaxis „შედგენა“). სინტაქსი ახასიათებს ყოველ სიტყვას იმ როლის მიხედვით, რომელიც მას ეკუთვნის, როცა სიტყვები კავშირდებიან აზრის (ანდა აზრის ნაწილის) გამოსათქმელად, გარკვეული შინაარსის გადმოსაცემად.

§ 117. სიტყვათა სინტაქსური დამოკიდებულების ძირითადი ხაზები. სიტყვათა დაკავშირებისას ერთი სიტყვა, როგორც წესი იკავშირებს, მეორე — უკავშირდება, ე. ი. ერთი სიტყვა აქტიური, წამყვანი, გაბატონებული სიტყვაა, მეორე კი — პასიური, დამოკიდებული.

სიტყვათა ეს დამოკიდებულება ჩვეულებრივ შეთანხმების, მართვისა და მართვის სახეს იღებს. შეთანხმება, მართვა და მართვა ყველაზე გავრცელებული სინტაქსური პროცესებია.

სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობა ამით არ ამოიწურება³, მაგრამ ეს პროცესებია ყველაზე ცნობილი: არ დაიძებნება ისეთი

¹ „ამხანაგი დაწერა (წერილი)“... ასეთი შეცდომა ჩვეულებრივ მოსდის ინდო-ევროპულ, სემიტურ და სხვ. ენათა კონსტრუქციებს მიჩვეულთ, როცა ქართული ცუდად იციან.

² სიტყვათა ასეთი სინტაქსურად ორგანიზებული შენაერთი იწოდება მესიტყვებად; იგი შეიძლება შედგებოდეს ორი და მეტი სიტყვისაგან.

³ კერძოდ, ეს ეხება ქართულს; ქართულში ხსენებული პროცესების გარდა თავისებური რთული პროცესებიც შეინიშნება (იხ. ქვემოთ §115).

ენა, რომ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოეპოვებოდეს და სიტყვათა დაკავშირებისას შეთანხმებასა და მართვას არ იძლეოდეს.

რა არის ნიშანდობლივი შეთანხმებისა, მართვისა და მირთვისათვის? შეთანხმება ეწოდება ისეთ დამოკიდებულებას, როცა დამოკიდებული სიტყვა სწორედ იმ ფორმას იღებს, რაც წამყვან სიტყვას აქვს. რა ბრუნვაშიც, რა რიცხვშიც არის წარმოდგენილი წამყვანი სიტყვა, იმ ბრუნვასა და რიცხვში დაისმის დამოკიდებული სიტყვა.

„ამხანაგი დგება“ — „ამხანაგები დგებიან“. პირველ წინადადებაში („ამხანაგი დგება“) ზმნა („დგება“) მხოლოდობითია იმიტომ, რომ მხოლოდობითია სახელი („ამხანაგი“): ზმნა („დგება“) ეთანხმება სახელს („ამხანაგი“) რიცხვში. არ შეიძლება ვთქვათ: „ამხანაგი დგებიან“. მეორე წინადადებაში „ამხანაგები დგებიან“ სახელიც მრავლობითშია და ზმნაც: ზმნა მრავლობითშია სწორედ იმიტომ, რომ სახელი („ამხანაგები“) მრავლობითშია დასმული: ზმნა აქაც ეთანხმება რიცხვში სახელს; „ამხანაგები დგება“ შესაძლო სინტაქსური შეკავშირებაა იმერული კილოსათვის, მაგრამ უმართებულოა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით.¹ წინადადებაში „ბაღში ხეები აყვავდა“: „ხეები“ მრავლობითშია, „აყვავდა“ მხოლოდობითი: ზმნა არ ეთანხმება სახელს რიცხვში.

შესიტყვებაში „აყვავებული ხეები“ — „აყვავებული“ მხოლოდობითშია, „ხეები“ მრავლობითში: „აყვავებული“ არ ეთანხმება რიცხვში „ხეებს“ (შდრ. რუს. *цветущие деревья*; რუსულში *цветущие деревья* ისევე შეუწყნარებელია, როგორც ქართულში „აყვავებულები ხეები“).

შეთანხმებას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს სახელსა და სახელს შორის: „ბეჯითი სტუდენტი“, „ბეჯითმა სტუდენტმა“... პირველს შემთხვევაში სახელი „სტუდენტი“ სახელობითშია. ის სახელიც, რომელიც მას განმარტავს („ბეჯითი“) სახელობითშია: სახელი („ბეჯითი“) ეთანხმება სახელს („სტუდენტი“) ბრუნვაში. ასევე შესიტყვებაში „ბეჯითმა სტუდენტმა“ შესიტყვების პირველი წევრი („ბეჯითმა“) მოთხრობითის ბრუნვაშია და ეთანხმება შესიტყვების მეორე წევრს („სტუდენტმა“) ბრუნვაში. დამოკიდებულ სიტყვას,

¹ „თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით“ იმიტომ ვამბობთ, რომ ძველ ქართულში „ამხანაგები დგება“ კანონიერი შესიტყვება იქნებოდა: სინტაქსის ნორმები ისევე ცვალებადია, როგორც ყოველი სხვა ენობრივი ნორმა.

რომელიც ეთანხმება, ეწოდება შეთანხმებულს; წამყვანი სიტყვა, რომელიც ითანხმებს, იქნება მათანხმებელი.

მართვა ეწოდება ისეთ დამოკიდებულებას, როდესაც დამოკიდებული სიტყვა ისეთ ფორმაშია, რომელიც წამყვან სიტყვას ან ხაერთოდ არ შეიძლება ჰქონდეს ანდა, საერთოდ, შეიძლება ჰქონდეს, მაგრამ მოცემულ შემთხვევაში არ გააჩნია.

სიტყვა, რომელიც მართავს, მმართავი იქნება; სიტყვა, რომელიც იმართვის, მართული.

„უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხეია“; ამ შესიტყვების პირველი ორი წევრი ერთმანეთთან გარკვეულს დამოკიდებულებაშია: ვერ ვიტყვით: „უნივერსიტეტს წინ ვარაზის ხეია“ ანდა „უნივერსიტეტმა წინ ვარაზის ხეია“, არც „უნივერსიტეტით წინ ვარაზის ხეია“, არამედ მხოლოდ ასე: „უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხეია“.

ამ ორი წევრიდან პირველი („უნივერსიტეტის“) — სახელია, ცვალებადი სიტყვა, მეორე („წინ“) უცვლელი სიტყვაა; ეს უკანასკნელი ყოველგვარ კონტექსტში ამ სახით წარმოგვიდგება; ცხადია, მას ბრუნვა (არც სხვა რაიმე მორფოლოგიური კატეგორია) არა აქვს; და მაინც ის მოითხოვს, რომ მასზე დამოკიდებული სახელი იყოს ნათესაობითს ბრუნვაში: უნივერსიტეტის წინ, სახლის წინ, ჩემ წინ... უფორმო სიტყვა („წინ“) მართავს სახელს („უნივერსიტეტის“) ბრუნვაში.

სახელი შეიძლება მართოს თანდებულმაც; ვცხოვრობ ძმასთან; არ შეიძლება: ვცხოვრობ ძმისთან¹ ანდა ძმადთან ან ძმისთან: -თან თანდებული მოითხოვს მიცემითს ბრუნვას, ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, მართავს სახელს მიცემითს ბრუნვაში. სხვა თანდებულები სხვა ბრუნვებს მართავენ: -მდის (= მღე) მართავს ვენებითს ბრუნვას (ქალაქამდის ← ქალაქადმდის), -კენ, -თვის — ნათესაობითს ბრუნვას (სკოლისაკენ, სკოლისათვის...) და სხვ.

უფორმო სიტყვაც, თანდებულს ჩვენს მაგალითებში სახელისაგან მოითხოვენ ბრუნვას, ე. ი. ისეთ ფორმას, რაც მათ არც ამ შემთხვევაში აქვთ, და არც საერთოდ შეიძლება ჰქონდეთ.

ამგვარადვე შესიტყვებაში „ამხანაგი მუშაობს“, „მუშაობს“ მესამე პირის ფორმითაა წარმოდგენილი, თუმცა „ამხანაგი“ სახელია და პირის მიხედვით ცელის უნარს მოკლებულია, მას პირები არა

¹ „ძმისა თანა“ შესაძლებელი იყო ძველს ქართულში; ამის ნაშთს წარმოადგენს ახლანდელი მასდარიანი გამოთქმები („ამის მიღებისთანავე“), სადაც ვეაქვს „თანა“ და „ვე“ ნაწილაკი.

აქვს: სახელი („ამხანაგი“) მოითხოვს ზმნისაგან ვარკვეულ პირს ანუ მართავს ზმნის პირს.

და, პირიქით, წინადადებაში: „დავითმა ფანქრით დახატა სიმონის სურათი“ ზმნა „დახატა“ მოითხოვს სახელს („ფანქრით“) მოქმედებითს ბრუნვაში („დახატა“ რით? — ფანქრით!), თუმცა ზმნა („დახატა“) ბრუნვის მიხედვით არ იცვლება, ბრუნვის ფორმა ზმნისთვის უცხოა. წინა მაგალითში სახელი მართავდა ზმნის პირს, აქ ზმნა მართავს ხახელის ბრუნვას.

„პროფესორი სტუდენტის წარმატებით კმაყოფილია“ -- ამ წინადადებაში ორი სახელი („სტუდენტის წარმატებით“) ერთმანეთთან ვარკვეულს შინაარსობლივს კავშირშია: „სტუდენტის“ ამხსნელი სიტყვაა მომდევნო სიტყვისა: კმაყოფილია ვისი წარმატებით? -- სტუდენტის წარმატებით“. პირველი („სტუდენტის“) დამოკიდებულია მეორეზე („წარმატებით“): მეორემ შეიძლება იკვალოს ბრუნვა, პირველი ისევე ნათესაობითში დარჩება: „სტუდენტის წარმატება“, „სტუდენტის წარმატებამ“, „სტუდენტის წარმატებას“. „სტუდენტის წარმატებად“. რა ბრუნვაშიც არ უნდა იყოს „წარმატება“, წინა ამხსნელი სიტყვა („სტუდენტის“) ნათესაობითს ბრუნვაში გვექნება: სახელი „წარმატებით“ მოითხოვს სახელისაგან „სტუდენტი“ ნათესაობითს ბრუნვას.

„წარმატება“ სახელს შეიძლება ჰქონდეს ნათესაობითი ბრუნვა, „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვას პროფესორი აწარმოებს“ -- ამ შესიტყვებაში ორივე სახელი ნათესაობითს ბრუნვაში აღმოჩნდა (სტუდენტის წარმატების), მაგრამ არა იმიტომ, რომ მათ შორის შეთანხმებას აქვს ადგილი, არამედ იმიტომ, რომ „წარმატებანათესაობითს ბრუნვაში მოითხოვა „აღრიცხვა“-სიტყვამ: აღრიცხვა -- რისა? წარმატებისა... ვისი წარმატებისა? სტუდენტის წარმატებისა: „აღრიცხვა“ მოითხოვს ნათესაობითს ბრუნვას „წარმატება“-სიტყვისაგან, ეს უკანასკნელიც მოითხოვს ნათესაობითს „სტუდენტ“-სიტყვისაგან.

შეიძლება „აღრიცხვა“-სიტყვაც ნათესაობითს ბრუნვაში მოკვევს, თუ ამას ახალი მმართავი სახელი ან სხვა სიტყვა მოითხოვს: „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვის შედეგები უკვე ვიცით“... აქ „შედეგები“ მართავს სიტყვას „აღრიცხვის“, ეს უკანასკნელი... სიტყვას „წარმატების“, ეს კიდევ თავის მხრივ -- სიტყვას „სტუდენტის“: მივიღეთ მმართავ და მართულ სიტყვათა ჯაჭვი.

მირთვა არც შეთანხმებაა და არც მართვა; ესაა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დამოკიდებულების ნოლ-ფორმა; აქ ერთი სიტყვა უცვლელად „მიერთვის“ მეორეს; მაგალითად: „დავითმა უნივერ-

სიტყვი შარშან დაამთავრა...“ „სიმონი ადრე იწყებს მუშაობას...“ „ნარშან“, „ადრე“ მირთული სიტყვებია; შესიტყვების შინაარსის მიხედვით ისინი უკავშირდებიან ზმნას (დაამთავრა როდის? — შარშან... მუშაობას იწყებს როდის? — ადრე), მაგრამ არავითარი გარეგნული გამოსატულენბა ამ დამოკიდებულებას არ ახასიათებს. ეს გასაგებიც არის: ეს დამოკიდებული სიტყვები უცვლელი (უფორმო) სიტყვებია: მათ არავითარ კონტექსტში არ შეუძლიათ სახე იცვალონ; ამიტომ დამოკიდებულებაში ყოფნა მათ ვერ დაეტყობათ. შესიტყვებაში ყველგან რომ ასეთი „დამოკიდებულება“ გვეკონდეს, სინტაქსურ დამოკიდებულებაზე ლაპარაკი უადგილო იქნებოდა; სიტყვათა შეკავშირება იქცეოდა სიტყვათა დასმად ერთი მეორის გვერდით: მაგრამ როცა მართვა და შეთანხმება გვაქვს, ამგვარი „დამოკიდებულების“ აღნიშვნაც საჭიროა: როგორც ნოლ-ფორმა რეალურ ფორმებთან შეპირისპირებისას გამოიყოფა, ისე აქაც ეს ნოლ-დამოკიდებულება მართვა-შეთანხმებასთან შეპირისპირებით აღინიშნება. დამოკიდებულების ეს ნოლ-ფორმა არის მართვა.

მეერთვის უცვლელი (უფორმო) სიტყვა (ზმნისართი), თანდებულებიც. თანდებულები ცალკე ვერ მიიღებს მონაწილეობას შესიტყვებაში, ის მის მიერ მართულ სახელს ახლავს: დავითი ცხოვრობს ძმასთან... სტუდენტი ზის სკამზე მაგიდასთან აუდიტორიაში... -თან, -ზე, -ში თანდებულები და მათ მიერ მართული სახელები მეერთვიან ზმნას.

რაც უფრო მდიდარია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია შეთანხმებისა და მართვის ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. რაც უფრო ღარიბია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია მართვის ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. უაფიქსო ენების შესიტყვებაში კი სიტყვათა დამოკიდებულება სხვა საშუალებებით გადმოიცემა (იხ. § 98).

§ 113. **აბს ბამოხატაბს შსსიტჰშება?** სიტყვებს ერთმანეთთან აკავშირებენ იმისათვის, რომ აზრი ჩამოაყალიბონ, რომ ნათქვამი ურთიერთობის საშუალებად გამოდგეს. ამისდა კვალად შესიტყვების შინაარსი შეიძლება გაღწეოგვემდეს სრულ მსჯელობას (ანუ, როგორც იტყვიან ხოლმე, აზრს) და წარმოადგენდეს წინადადებას ანდა გადმოგვემდეს აზრის ნაწილს და, ზოგჯერ — უაზრობასაც.

სრულ აზრს გადმოგვემენ ისეთი შესიტყვებები, როგორიცაა: ეზოში ბავშვები თამაშობენ... სტუდენტმა გამოცდა ჩააბარა...

ორჯერ ორი არის ოთხი... დედამიწა ტრიალებს ვზის გარშემო... საბჭოთა ხალხი აშენებს კომუნისტს... და სხვ.

აზრის ნაწილია გადმოცემული ასეთ შესიტყვებებში: ძმის ან-ხანაგვი... დიალექტიკის ბუნება... პირველი მისი... „მგზავრის წერილები“... „პალიასტომის ტბა“... სწავლის დაწყების წინ... და სხვ. პირველი შესიტყვება აზრის საგანს აღნიშნავს, ლოგიკურ სუბიექტზე მიუთითებს, პრედიკატი კი გვაკლია: შდრ. „ძმის ამხანაგი“ და: „ძმის ამხანაგი მოვიდა“... „დიალექტიკის ბუნება“ და „დიალექტიკის ბუნება გარკვეულია“... „პირველი მისი“ და: „პირველი მისი პროლეტარიატის საერთაშორისო დღესასწაულია“... „მგზავრის წერილები“ და: „მგზავრის წერილები“ მშვენიერი ენითაა დაწერილი... „პალიასტომის ტბა“ და: „პალიასტომის ტბა“ ე. ნინოშვილის მოთხრობაა... შესიტყვებაში — „სწავლის დაწყების წინ“ პრედიკატის ნაწილი შეიძლება ვივარაუდოთ: „სწავლის დაწყების წინ განათლების სამინისტრომ დიდი მუშაობა ჩაატარა“¹...

შესიტყვება შეიცავს უაზრობას, უაზრო წინადადებას წარმოადგენს: „სამკუთხედში ოთხი კუთხეა“... „ორჯერ ორი არის შვიდი“... „დამხრჩველი კატა მიათრევს ტრამვაის ვაგონს“... „ჩვენთა მგელთაცა შესკამენ თქვენი, ინდოთა, თხანია“... „მთვარეს ჰამბურგში აკეთებენ“... Шел высокий человек низенького роста... Радо утром ветерком, поздно на рассвете, баба ехала пешком в раскидной карете; а за нею во всю прыть тихими шагами как старался череплыть мяску с широгаму“... „ილია წინასწარმეტყველი ცოცხლად ამალდა ზეცად“... „დედამიწა ხარის რქაზეა მოთავსებული“... „ჭომიროსი მეთვრამეტე საუკუნის გერმანელი მოღვაწე იყო“...

უსიქიატრები აღნიშნავენ, რომ ფსიქიკური აშლილობის დროს ავადმყოფები „თითქმის ყოველთვის გრამატიკულად სწორად ვაფორმებულ წინადადებაში გამოხატავენ შიზოფრენიულ ასოციაციათა ნათლეთების უაზრო გროვას“; მაგალითად. ერთი შეშლილი ამბობდა: „მე დიოგენის ჩამომავლობისა ვარ იმიტომ, რომ დიოგენი ფარნით ეძებდა ადამიანებს. შე კი ეს მიმაჩნია სისულელედ“ (იხ. გურევიჩი და მ. სერეისკი: „ფსიქიატრიის სახელმძღვანელო“ რუს., 1928 წ., მოსკ.-ლენინგრ., გვ. 289).

¹ შესიტყვებები: „პირველი მისი... მგზავრის წერილები... პალიასტომის ტბა... შეიძლება პრედიკატის ნაწილადაც ვიგულისვით, თუ ვინიცობა მათ ნაწარმოებთა სახელწოდებებად არ დაესახავთ.

შეიძლება უბოლოვად და განვაგრძოთ მაგალითების მოყვანა — მხატვრულ ნაწარმოებთაგან, ფოლკლორიდან, საარწმუნოებათა ისტორიიდან და სხვ. ეს სრული შესიტყვებებია, ჩამოყალიბებული წინადადებები; იმათი თვალსაზრისით, ვისგანაც ეს წინადადებები მომდინარეობს. ისინი გარკვეულ აზრებს შეიცავენ. უაზრო როდი არიან, მაგრამ მტკმელის თვალსაზრისით აზრიანი ობიექტურად უაზრობას წარმოადგენს. ვინც იმ დებულებიდან გამოვა, რომ წინადადება სწორი აზრის შემცველ შესიტყვებას უნდა წარმოადგენდესო, უნდა გაითვალისწინოს, რომ ურევს გრამატიკას ფორმალურ ლოგიკასთან კი არა, არამედ — მეტი კიდევ — გნოსეოლოგიასთან და წარმოუდგენელ მოთხოვნილებას აყენებს: შესიტყვების სინტაქსურ გარჩევას წინ უძღოდეს გნოსეოლოგიური ანალიზი და უკანასკნელის საფუძველზე წუდებოდეს საკითხი — წარმოადგენს თუ არა წინადადებას ესა თუ ის შესიტყვება...

თავის თავად ცხადია, ასეთი ახირებული მოთხოვნების თვალსაზრისით ზღაპრების ტექსტები სინტაქსური ანალიზისათვის გამოუსადეგარი იქნება: იქ წინადადებას ველარ ვიპოვით... ეს ცოტაა: იმ პრიმიტიულ ხალხთა მეტყველებაში, რომელთა საზოგადოებრივი წარმოებაცა და აზროვნებაც განუვითარებელია, წინადადებები ასში ერთი თუ აღმოჩნდებოდა...

§ 114. სინტაქსი და სტილისტიკა. ყოველგვარი ნორმალური შესიტყვება სათანადო ენის სინტაქსის კანონიერ საგანს წარმოადგენს: მათემატიკურად ზუსტ დებულებას შეიცავს იგი, მეცნიერულად საეჭვო აზრს, საყოველთაოდ ცნობილ შემცდარ დებულებას თუ წარმოუდგენელ უაზრობას — სიტყვათა ორგანიზაციის წესები მათემატიკურ ფორმულაშიც („სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდრის“) და საყოველთაოდ ცნობილ უაზრობაშიც („დღეამიწა ხარის რქაზეა მოთავსებული“) ერთნაირია, ამ წესების გასათვალისწინებლად ორივე თანაბრად გამოდგება.

რაც შეეხება შესიტყვების შინაარსს, შესიტყვების შინაარსი იმ სამეცნიერო დისციპლინის საგანს წარმოადგენს, რომლიდანაც არის აღებული შესიტყვება: „სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდრის“ — ამ შესიტყვების შინაარსი გეომეტრიის საქმეა და არა ენათმეცნიერებისა... ასევე: „ნაცარქექიამ ცხრათავიანი დევი გააქცია“... „ცხენს მოახტა, ცხენის მარჯვენა ყურიდან უნაგარი გამოიღო, მარცხენიდან მათრახი“... — ამგვარ შესიტყვებათა შინაარსს ფოლკლორი სწავლობს და სხვ.

ცალკე უნდა განოიყოს ლოგიკური აგებულება შესიტყვების შინაარსისა (სუბიექტისა და პრედიკატის გამოყოფა); ამის გარკვევა, როგორც თვით სახელწოდებიდან („ლოგიკური აგებულება“) ჩანს, ლოგიკის საქმეა და არა ენათმეცნიერებისა.

ზემოსხენებულის გარდა რჩება ერთი რამ, რაც ენათმეცნიერებას ეხება და რასაც ვერც ერთი სხვა სამეცნიერო დისციპლინა ვერ იკისრებს: მიმართება, რომელიც არსებობს სათქმელ შინაარსსა და იმ სიტყვებს შორის, რომლებიც ამ მიზნით არის ნახმარი: რამდენად შეეფერება გადმოსაცემ შინაარსს ხათანადო სიტყვები? გადმოსაცემაში შინაარსის თვალსაზრისით რა მიმართებაშია ერთმანეთთან სიტყვები? სხვანაირად რომა ვთქვათ, სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით — აი საკითხი, რომელსაც ენათმეცნიერება გვერდს ვერ აუხვევს. თუ უნდა თავისი ობიექტი ყოველმხრივ გააშუქოს.

სიტყვების ურთიერთობა შესიტყვების აგებულების თვალსაზრისით — სინტაქსის საქმეა; სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით, გადმოსაცემაში შინაარსის თვალსაზრისით — სტილისტიკის საქმეა. შესაძლებელია შესიტყვება სინტაქსურად სწორად იყოს აგებული, მაგრამ სტილისტიკურად გაუმართავი გამოდგეს; და პირიქით: შეიძლება სტილისტიკურად გამართული იყოს შესიტყვება, მაგრამ სინტაქსურ შეცოამებს შეიცავდეს; დასასრულ: შეიძლება სტილისტიკურადაც სწორი იყოს და სინტაქსურადაც ანდა კიდევ: სტილისტიკურადაც უმართებულო იყოს და სინტაქსურადაც.

„დავითმა შეურაცხყოფა გაუქეთა სიმონს“: სიტყვათა დაკავშირების წესები დაცულია, სინტაქსური მხარე უნაკლოა, სტილის თვალსაზრისით — აუტანელია: „შეურაცხყოფა“ და „გაუქეთა“ მნიშვნელობის მიხედვით ქართულში ერთმანეთს სრულებით არ შეეფერება; შესიტყვებაში „შეურაცხყოფა გაუქეთა“ სიტყვები ფორმით ერთმანეთს შეეფერება, მნიშვნელობით — არა! ქართულია: „შეურაცხყოფა მიაყენა“...

„მატარებელი გაჩერდა სემაფორზე“: სინტაქსური მხარე წესიერია: სტილი უფარგისი: -ზე თანდებული გამოუსადეგარი იმ შინაარსის გადმოსაცემად, რომელიც შესიტყვებას აქვს: უნდა იყოს: „მატარებელი გაჩერდა სემაფორთან“.

„დავითმა დაჰპირდა სიმონს დახმარება“, „დავითმა მოუყვა სიმონს ამბავი“ სტილისტიკურად გამართული შესიტყვებებია, მაგრამ სინტაქსურად ორივე უმართებულთა, — „დაჰპირდა“, „მოუყვა“ გარდაუვალი ზმნებია და ამიტომ სუბიექტი სახელობითში უნდა არნ. ჩიკობავა. ენათმეცნიერების შესავალი

დაისვას (და არა მოთხრობითში): „დავითი დაჰპირდა სიმონს დახმარებას“, „დავითი მოუყვა სიმონს ამბავს“.

სტილისტიკურ შეცდომას სინტაქსურიც ერთვის ასეთ შესიტყვებაში: „ვარსკენი, გამხეცებული ცოლის ასეთ მოქცევაზე, უხეშად სცემს შეშანიკს...“ „გამხეცებული“ რით? „მოქცევით“ (და არა „მოქცევაზე“); „სცემს დაუზოგავად“ (და არა „უხეშად“: ცემა არ შეიძლება არ იყოს უხეში; „უხეშად“ აქ უადგილოა). პირველი შეცდომა სინტაქსურია, მეორე — სტილისტიკური.

§ 115. შინაბუნების აგებულება და შინაბუნების მნიშვნელობა. სინტაქსს თავისი საგანი აქვს, სტილისტიკას — თავისი; სინტაქსური ანალიზი — ერთია, სტილისტიკური — მეორე; მკიდრო კავშირშია ერთი მეორესთან, მაგრამ მათი აღრევა დაუშვებელია: სწორედ იმიტომაა საჭირო სრულის გარკვეულობით დავიკვათ საზღვრები ზათ შორის, რომ მეტად მკიდროა კავშირი. საზღვრის დაცვა, რა თქმა უნდა, კავშირის გაწყვეტას არ მოასწავებს. არამედ ამ კავშირის ჯეროვანად დაფასებასა და გამოყენებას.

რჩება ერთი პრინციპული საკითხი: უდავოა, რომ არსებობს მკიდრო კავშირი აგებულების მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობასა და მნიშვნელობის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობას შორის. განა მიხანშეწონილი არ იქნებოდა, ჯერ შეგვესწავლა სიტყვათა ურთიერთობა მათი მნიშვნელობის მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი სიტყვა მეორეს მნიშვნელობის მიხედვით) და შემდეგ ამაზე დაგვეფუძნებინა სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი სიტყვა მეორეს აგებულების მიხედვით, შეთანხმება-მართვის თვალსაზრისით)? ერთი სიტყვით, ჯერ სტილისტიკის საკითხები მოგვეგვარებინა, შემდეგ გადავსულიყავით სინტაქსურ საკითხებზე.

სტილისტიკით დაწყება, რა თქმა უნდა, პრინციპული თვალსაზრისით დავას არ იწვევს, თუ პრაქტიკულად აღვიღო დასაძლევნი აღმოჩნდა. ერთია მხოლოდ: მწვაედება თანამიმდევრობის საკითხი შასალის დალაგებაში მარტივიდან რთულისაკენ გადასვლის თვალსაზრისით; თან ისიც არ შეიძლება დავივიწყოთ, რომ სტილისტიკა ფსიქოლოგიისა და ლოგიკის მიჯნაზე მდებარე დისციპლინაა, სინტაქსი კი ცენტრალური მნიშვნელობის საენათმეცნიერო დარგია. მაინც ვიმეორებთ: სტილისტიკიდან დაწყება პრინციპის საკითხი კი არ არის, არამედ — პრაქტიკული შესაძლებლობისა.

ამას ვერ ვიტყვით მეორე საკითხის შესახებ: შეიძლება თუ არა მნიშვნელობის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობა საფუძვლად დაედეთ აგებულების მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობას? ეს შესაძლებელი იქნება, თუ პირველი განსაზღვრავს მეორეს, თუ მნიშვნელობის მიხედვით ერთნაირი ურთიერთობა ყოველთვის და ყველგან აგებულების მიხედვით სიტყვათა ერთნაირ ურთიერთობას მოგვცემს. ეს აუცილებელი პირობაა, რომ პირველზე დავამყაროთ მეორე; ეს აუცილებელი პირობა კი არ მოგვეპოვება.

1. სხვადასხვა ენაში ერთნაირი მნიშვნელობის შესიტყვება სხვადასხვანაირი აგებულებისაა და 2. ერთსა და იმავე ენაში ერთნაირი მნიშვნელობის შესიტყვება სხვადასხვაგვარი აგებულებისა გამოდის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში.

უაფიქსო ენებში, როგორც ვიცით, წინადადებაში არც მართავს აქვს ადგილი და არც შეთანხმებას, მაგრამ თვით აფიქსიან ენებშიც ერთი და იმავე მნიშვნელობის წინადადება ერთი და იმავე აგებულებისა ჩვეულებრივ არ არის: „დავითი სთხოვს სიმონს“ და „Давид просит Симона“ ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა, მაგრამ სხვადასხვანაირი აგებულებისა; სინტაქსური ურთიერთობა ქვემოთ იქნება განხილული, აქ მხოლოდ ის აღვნიშნოთ, რომ „სიმონს“ მიცემითია, „Симона“ — ბრალდებითი... ასევე: დავითი ხშირად ხვდება სიმონს და Давид часто встречается с Симоном განსხვავებულია აგებულების მიხედვით: სიმონს მიცემითია; მისი რუსული შესატყვისი „Симону“ კი არ არის, არამედ „с Симоном“, მოქმედებითი ბრუნვა, ისიც თანდებულებიანი.

შევადართო ქართული: „დავითი აქვებს სიმონს“, „დავითმა აქო სიმონი“, „დავითს უქია სიმონი“ და სათანადო რუსული შესიტყვებები: Давид хвалит Симона, Давид похвалил Симона, Давид, указывает, похвалил Симона. ბრუნვათა სხვაობა ამ თავითვე შესაძინებია ისევე, როგორც ზევით; ამაზე არ შევჩერდებით; მესამე რუსულ შესიტყვებას ჩართული სიტყვა (оказывается) დასკირდა, რომ ქართული გამოთქმა გადმოეცა; ამ მხრივაც მხოლოდ ამის აღნიშვნით დაკმაყოფილდეთ და გავაანალიზოთ შესიტყვებათა აგებულება რუსულსა და ქართულში.

Давид хвалит Симона: Давид სახელი მართავს ზმნის (хвалит) პირსა და ითანხმებს რიცხვს; хвалит თავის მხრივ მართავს მეორე სახელის (Симона) ბრუნვას. პირველი სახელი, ზმნის მმართავი სახელი, ესაა ქვემდებარე; ზმნა, რომელსაც მართავს და ითანხმებს ქვემდებარე, არის შემასვენელი; ზმნის მიერ მართული სახელი

(Свмоща) არის დაშატება. სქემატურად ეს ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

რა ვითარება გვაქვს ქართულს წინადადებაში? პირველი, რაც ყურადღებას იქცევს, ესაა სახელთა ბრუნვის ცვლა: დავითი აქებს — დავითმა აქო — დავითს უქია... აქებს სიმონს — აქო სიმონი... სახელთა ბრუნვის ცვლა გამოიწვია ზმნამ: აქებს — აქო — უქია... სხვაგვარი ზმნა რომ აგველო, ამ ცვლილებას ადგილი არ ექნებოდა: დავითი იზრდება, დავითი გაიზარდა, დავითი გაზრდილა, ანდა: დავითი ეხმარება სიმონს, დავითი დაეხმარა სიმონს, დავითი დახმარებია სიმონს...

სახელთა ბრუნვის ცვლა დამოკიდებულია ზმნაზე; სხვანაირად რომა ვთქვათ, გარდაშავალი ზმნა (აქებს) მართავს ორივე სახელის — სუბიექტისა და ობიექტის — ბრუნვებს.

თავის მხრივ ეს სახელები მართავენ ზმნის პირს: დავითი აქებს, შენ აქებ, მე ვაქებ... აქებს სიმონს, გაქებს შენ, მაქებს მე. ზმნა ორპირიანია და ორივე სახელის პირი ზმნაში წარმოდგენილია ან რეალურად (სახელი „დავითი“ — ს- სუფიქსით: აქებ-ს) ან პოტენციალურად (სახელი „სიმონს“).

რიცხვის აღნიშვნის მხრივ კი ამ სახელების სინტაქსური ძალა განსხვავებულია: „ისინი აქებენ მას“: „ისინი“ ითანხმებს ზმნას მრავლობითში; დავითი (ის) აქებს მათ: „მათ“ არ ითანხმებს ზმნას მრავლობითს რიცხვში: სუბიექტის ხვედრითი წონა აქ მეტია ობიექტისაზე.

ამგვარად: წინადადებაში „დავითი აქებს სიმონს“ ორივე სახელის ბრუნვას მართავს ზმნა; ორივე სახელი მართავს ზმნის პირს; ერთი სახელი (სუბიექტი — სახელობითში) ითანხმებს ზმნას მრავლობითში, მეორე (ობიექტი — მიცემითში) — არა.

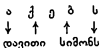
რუსულთან შედარებით სიტყვათა დამოკიდებულება აქ შეუდარებელი უფრო რთულია; ქართული ზმნა წინადადების დედაბოძია; მასში იყრის თავს სინტაქსური დამოკიდებულების ძაფები. ზმნასთან შედარებით სახელთა როლი მეორეხარისხოვანია; ორი სახელიდან პირველის (სუბიექტისა — სახელობითში „დავითი“) სინტაქსური როლი უფრო დიდია, ვინემ მეორისა (ობიექტისა — მიცემითში).

საგულისხმო ისაა, რომ მხოლოდ მმართვეი ან მხოლოდ მართული წევრი ამგვარ ქართულ წინადადებაში არ მოიპოვება: მმართვეი ერთი ნიშნის მიხედვით მეორე ნიშნის მიხედვით მართულია იმავე სიტყვის შიშართ: ზმნა მართავს სახელის ბრუნვას, მაგრამ მისი პირი და რიცხვი დამოკიდებულია სახელზე.

აქედან დასკვნა: ამგვარ ქართულ წინადადებაში არსებულ სინტაქსურ დამოკიდებულებას მართვა-ცნება ვერ გამოხატავს; აქ საქმე გვაქვს ურთიერთ მართვა-შეთანხმებასთან, კოორდინაციასთან¹. ზმნა — ძირითადი კოორდინატია, როგორც კოორდინაციის ცენტრი; სახელებიც კოორდინატებს წარმოადგენენ: ერთი მათგანი (დავითი) — დიდი კოორდინატია (მას ქვემდებარის ადგილი უპირავს); იგი მართავს ზმნის პირს და ითანხმებს მას მრავლობითში: მეორე სახელი (სიმონს) — მცირე კოორდინატია (იგი დაშატების ადგილას გვევლინება): იგი მართავს ზმნის პირს, მაგრამ ითანხმებს ზმნას მრავლობითში.

კოორდინაცია და კოორდინატები: ძირითადი, დიდი, მცირე — აი რას იძლევა ამგვარი ქართული წინადადების აგებულების ანალიზი².

სქემატურად კოორდინაციის პროცესი ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

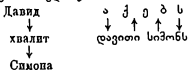
შეიძლება ტერმინი კოორდინაცია („შეწყობა ერთმანეთთან“, „თანალაგება“...) და კოორდინატები ჯეროვნად ვერ გამოხატავდეს ქართული შესიტყვების სინტაქსურ მექანიზმს; ამ ტერმინოლოგიურ მხარეს აქ ჩვენთვის არაერთი მნიშვნელობა არა აქვს: თავი და თავია ამ ტერმინით აღნიშნული ცნებების შინაარსი, მისი თავისებურება — რთული სინტაქსური ურთიერთობა ხაურთიერთ მართვისა (და შეთანხმებისა) — სახელებისა ზმნის მიერ და ზმნისა იმავე სახელების მიერ. სინტაქსური მექანიზმის ეს სირთულე ქართულ წინადადებაში მემთხვევითი არ არის. იგი შინაგანის აუცილებლობით

¹ კოორდინაცია ლათინური სიტყვაა; ნიშნავს „თანაწყობას“, „თანალაგებას“, ერთმანეთთან „შეწყობას“.

² დაწერილებით ამის შესახებ იხ. ავტორისავე: მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, 1928, გვ 261 (და შემდგ.) და „რა თავისებურებები ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას?“, „კულტურ. აღმშენებლ.“. 1930, № 7, გვ: 705—741.

გამომდინარეობს იმ დიდმნიშვნელოვანი მორფოლოგიური ფაქტიდან, რომ ქართულში მოიპოვება ორპირიანი ზმნა, კერძოდ, ორპირიანი გარდამავალი ზმნა: ზმნის ორპირიანობა მორფოლოგიაში იძლევა კოორდინაციას სინტაქსში.

რუსულ და ქართულ სიტყვათა შეკავშირების (შეხამების) სინტაქსური მექანიზმის სხვაობის თვალსაჩინო სურათს იძლევა სათანადო სქემათა შედარება:

მნიშვნელობის მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულსა და რუსულ შესიტყვებაში ერთნაირია: მაქებარია დავითი, ქების საგანია—სიმონი...

აგებულების მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულ შესიტყვებაში არსებითად სხვაგვარია, ვინემ რუსულში; გარეგნულადაც ეს თვალში გვეცემა: სახელთა ბრუნვა რუსულ შესიტყვებაში ყველა დროში იგივეა, რაც აწყოში (Давид хвалит, похвалит, похвалит), ქართულში კი სახელების ბრუნვა ცვალებადია აწყოსთან შედარებით ნამყო ძირითადში („აქო დავითმა სიმონი“) და თურმეობითს პირველში („უქია დავითს სიმონი“)¹.

საერთოდ, მართვის მხრივ სხვადასხვა ენის შესიტყვებებს შორის დიდი სხვაობა შეიმჩნევა. შეთანხმების მხრივ სხვაობა მინიმალურია; ასე მაგალითად, „ახალი წიგნი“ და „новая книга“ — ორივეში წინა წვერი ეთანხმება მომდევნოს; მიზეზი ის ურთიერთობაა, რომელიც ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობას შორის არსებობს: „ახალი“ განმარტავს სიტყვას „წიგნი“, აღნიშნავს რა მის ერთ-ერთ თვისებას: თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა ეთანხმება საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას, — ასეა ქართულში, ასევეა — რუსულში.

მაგრამ საკმარისია ავიღოთ შესიტყვება „ღრმა მდინარე“ „глубокая река“, რომ სხვაობამ იჩინოს თავი: ღრმა მდინარეს, ღრმა მდინარის, ღრმა მდინარით... глубокой реке, глубокой реки, глубокой рекой; რუსული глубокая ყველა ბრუნვაში ეთანხმება река-ს, ქართულში სახელობითის გარდა შეთანხმება არსად ჩანს, მსაზღვრელი ცვლილებებს არ განიცდის; მართალია, თუ რიგს

¹ ნამყო ძირითადის კონსტრუქცია დროთა მთელ მეორე ჯგუფზე ვრცელდება. თურმეობითი პირველისა — დროთა მთელ მესამე ჯგუფზე.

შევეუცვლით მსაზღვრელსა და საზღვრულს, ქართული და რუსული შესიტყვება თითქმის ერთნაირი აგებულებისა აღმოჩნდება (მდინარესა ღრმას, მდინარისა ღრმის...), მაგრამ ახალი ქართულისათვის ასეთი წყობა არ არის ჩვეულებრივი და მისი გამოყენების არე შეზღუდულია. ძალაში რჩება დებულება, რომ ამ შემთხვევაში მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არ არის ისეთი სინტაქსური ურთიერთობა, როგორცაა რუსულ მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის: მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ვერც აქ უზრუნველყო აგებულების მხრივ ერთნაირობა სხვადასხვა ენაში.

აქ სხვა გარემოებაც უნდა აღინიშნოს. თვით ქართულში მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის სინტაქსური ურთიერთობა ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. ძველს ქართულში მსაზღვრელი ყოველთვის ეთანხმებოდა საზღვრულს; „ღრმა მდინარე“ რომ ძველებურად დავაბრუნოთ, გვექნება: მდინარემან ღრმამან, მდინარესა ღრმასა, მდინარისა ღრმისა, მდინარითა ღრმითა...

დასკვნა: მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ერთი ენის განვითარების პროცესშიც ვერ უზრუნველყო შესიტყვებათა ერთნაირი აგებულება.

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა სხვადასხვა ენაში რომ ვერ უზრუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას, ეს იმ თავითვე შეგვეძლო დაგვესკვნა იმ მარტივი, მაგრამ ძირითადი მნიშვნელობის ფაქტიდან, რომ ურთიერთობის აღნიშვნის საშუალებები სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია, თუმცა სიტყვით გადმოსაცემი ობიექტური ვითარება ერთნაირია.

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა ერთხა და იმავე ენაში რომ ვერ უზრუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას, ესეც იმათივე შეგვეძლო გამოგვეყვანა იმ დებულებიდან, რომ ენობრივი სისტემის ყოველი მხარე, — და, მაშასადამე, სინტაქსიც, — ცვალებადია. მნიშვნელობის მხრივ არსებული ურთიერთობა ვერა წყვეტს შესიტყვების აგებულების საკითხს, ე. ი. ლექსიკურ-სემანტიკური და სტილისტიკური კატეგორიები ვერ დაედება საფუძვლად სინტაქსურ კატეგორიებს, — უკანასკნელთა ანალიზი საკუთარ საზომს საჭიროებს.

მნიშვნელობის კატეგორიებზე დაყრდნობა აქ იმავე შედეგებს მოგვცემდა, რასაც იძლევა სემანტიკური პრინციპი მტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციაში.

§ 116. სინტაქსი შიკლოშიჩის მიხედვით. სინტაქსი სწავლობს სიტყვათა შეკავშირებას აზრის გამოსახატავად (ი. სტალინი) და არა აზრსა და აზრის კატეგორიებს. ასე გაგებულ სინტაქსი მკიდრო შინაგან კავშირში იმყოფება მორფოლოგიასთან. მორფოლოგია და სინტაქსი, როგორც ი. სტალინი გვასწავლის, კმნის ენის გრამატიკულ წყობას.

მოიპოვება სინტაქსის საგნისა და თვალსაზრისის სხვაგვარი გაგებაც. აქ მოკლედ შევხებით ორ შეხედულებას.

ერთი მათგანის მიხედვით სინტაქსი არის მოძღვრება სიტყვის კლასებისა და სიტყვის ფორმების მნიშვნელობის შესახებ, მეორის თანახმად — სინტაქსი არის მოძღვრება წინადადების შესახებ¹.

შეხედულება, რომ სინტაქსი შეისწავლის სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობას, წამოაყენა სლავური ენების მკვლევარმა მიკლოშიჩმა; მისი „სლავური ენების შედარებითი გრამატიკის“ მეოთხე ტომის — „სინტაქსის“ — (1872 წ.) პირველ საფე თავეში ნათქვამია: „გრამატიკის“ ის ნაწილი, რომელმაც უნდა განიხილოს სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა, არის სინტაქსი. სინტაქსი ამისდა მიხედვით განიყოფება ორ ნაწილად, რომელთაგანაც პირველის საგანია სიტყვათა კლასების, მეორისა კი — სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა“.

სიტყვათა კლასებში მიკლოშიჩი გულისხმობს მეტყველებების ნაწილებს, და სინტაქსის პირველ ნაწილში იხილავს: 1. არსებით სახელს; 2. ზედსართავ სახელს — მის სქესსა და რიცხვს; 3. რიცხვით სახელს; 4. ნაცვალსახელს; 5. ზმნისართს; 6. კავშირსა და 7. ზმნას — მნიშვნელობის მიხედვით, რა თქმა უნდა.

სინტაქსის მეორე ნაწილი მოგვითხრობს სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობათა შესახებ; ეს ფორმებია: სახელთა ბრუნვები; პირი, რიცხვი, დრო და კილო ზმნათა; ამათ მნიშვნელობათა ანალიზს უნდება მეორე ნაწილი. გაკერით, ამა თუ იმ

¹ საკმაოდ ხშირად სინტაქსში განიხილავენ ფორმათა (მაგ., ბრუნვათა) მნიშვნელობასაც და წინადადებასაც; ასეთი სინტაქსი სრულებითაც არ ასაბუთებს, რატომ სწავლობს ეს სწორედ ამ საგნებს და ამ თვალსაზრისით. რამდენადაც ასეთ შემთხვევაში დასაბუთებულ შეხედულებასთან არა გვაქვს საქმე, ცალკე მიმდინაოვობად მისი გამოყოფა არ იქნებოდა გამართლებული; არას გამბობთ აგრეთვე უკანასკნელ ხანებში ობიექტური იდეალიზმის წარმომადგენლის ფილოსოფოს ედმ. ჰუსერლის ზეგავლენით წამოწყებულ თავისებურ ცდაზე, რომელიც პორციგს (1925) ეკუთვნის. პორციგს სინტაქსი მიიჩნია მოძღვრება და მნიშვნელობათა შესახებ — „მნიშვნელობის“ სრულიად თავისებური გაგებით. ეს შეხედულება ჯერ საპროგრამო მსჯელობის ფარგლებს არ გასცილებია. იგი მეციწიერულად გაუმართლებელია და მიუღებელი.

მნიშვნელობასთან დაკავშირებით, მიკლოშიჩი შენიშნავს, მაგალ.: „ეს არის სუბიექტი, რომელსაც ლოგიკის [სათანადო] ცნებისაგან განსხვავებით გრამატიკული შეიძლება ეწოდოთ“; ასევე: „პრედიკატს, რამდენადაც ზნა პრედიკატს გამოხატავს, ეწოდება გრამატიკული პრედიკატი“. მაგრამ ეს ცნებები, ისევე, როგორც წინადადება-ცნება (მაგალითად, უსუბიექტო წინადადებათა შესახებ მსჯელობისას) ამოტივტივდება ხოლმე აქა-იქ იმდენად, რამდენადაც მნიშვნელობათა ანალიზის პროცესში მკვლევარი გვერდს ვერ უხვევს ამ ტერმინებს — და მხოლოდ.

არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ მიკლოშიჩის შეხედულებას ერთგვარი თანამიმდევრობა და შინაგანი მთლიანობა ახასიათებს: ფონეტიკა ბგერებს შეისწავლის; ცალკე სიტყვათა შემადგენლობასა და ფორმას მორფოლოგია არკვევს, ამავე ცალკე სიტყვათა მნიშვნელობათ სინტაქსი იძიებს. სინტაქსი მორფოლოგიისაგან საგნის მიხედვით კი არ განირჩევა, არამედ მხოლოდ თვალსაზრისით; საგანი ორივესათვის ერთია — ცალკე სიტყვა: მის ფორმას მორფოლოგია სწავლობს, მნიშვნელობას — სინტაქსი.

კითხვა იბადება: რალა უნდა აეთოს სემანტიკამ, რომელიც გასული საუკუნის მეორეოცე წლებიდან (1839 წ. რაიზიგის მიერ) ცალკე საენათმეცნიერო დისციპლინად იქნა გამოყოფილი და რომელსაც მნიშვნელობათა კვლევა დაესახა მიზნად? რა მიმართებაში იმყოფება ეს სემანტიკა (სემასიოლოგია) სინტაქსთან, რომელიც აგრეთვე სიტყვის მნიშვნელობას სწავლობს? ამ კითხვაზე პასუხი არა ჩანს.

გარკვეული პასუხი კი აუცილებელია, თუ გვინდა ნათელი იყოს ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგებს შორის არსებული ურთიერთობა. გარდა ამისა: მიკლოშიჩს ვანუხილველი რჩება ის კავშირი, რომელიც სიტყვებს შორის არსებობს და რომელიც ცალკე სიტყვათაგან ქმნის მწობრ ერთეულს, წინადადებას და, საერთოდ, შესიტყვებას, და რომელიც სინტაქსის საგნად იყო მიჩნეული სრულიად საფუძვლიანად ჯერ კიდევ აპოლონიოს დისკოლოს მიერ (მეორე საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

ეს სპეციფიკური სინტაქსური საშუალო ყურადღების გარეშე რჩება მიკლოშიჩის სისტემაში.

§ 117. სინტაქსის ცნებათა ლოგიკისტური გაგება. მიკლოშიჩის გაგება ყველაზე ნაკლებად არის გავრცელებული. ეს არ ითქმის მეორე შეხედულებების შესახებ, რომელიც სინტაქსს თვლის მოძღვრებად წინადადების შესახებ.

კითხვა ისმის: რა არის წინადადება და რა თვალსაზრისით შესწავლება ის სინტაქსში?

პასუხი არაა ერთნაირი. ერთი პასუხი ასეთია: „წინადადება არის აზრი. გამოთქმული ზეპირად ან წერით“. და შემდეგ: „საგანი, რომლის შესახებაც ლაპარაკია წინადადებაში, არის ქვემდებარე“. „ის, რაც ქვემდებარის შესახებ არის ნათქვამი, შემასმენელია“.

ეს გაგება პრიმიტიულია; ის არც კი ამჩნევს, რომ „აზრი“, „საგანი“ გრამატიკის შესწავლის ობიექტი ვერ იქნება, არ ამჩნევს, რომ წარმოდგენილი განსაზღვრება ქვემდებარისა სიტყვა-სიტყვით იმეორებს სუბიექტის განსაზღვრებას ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის მიხედვით, ხოლო შემასმენლის განსაზღვრება იმავე ფორმალური ლოგიკის პრედიკატის განსაზღვრებაა. ამგვარად, ზემოხსენებული ქვემდებარე და შემასმენელი სინტაქსურ და, საერთოდ, გრამატიკულ ცნებას არ წარმოადგენს: უნდა მოეცათ სინტაქსური ცნებები. მათ ნაცვლად მოცემულია ფორმალური ლოგიკის ცნებები. ხინტაქსური ცნებებისა და ფორმალური ლოგიკის ცნებების ერთმანეთში აღრევა მივიღეთ ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრისა.

ეს სრული არეგ-დარევაა. ეს არეგ-დარევა მწვერვალს აღწევს წინადადების განსაზღვრებაში: „წინადადება არის აზრი“... ე. ი. წინადადება გამოცხადებულია აზრის ერთ-ერთ სახეობად (და არა აზრის გამოხატულებად).

ასეთია პრიმიტიული გაგება წინადადებისა, ქვემდებარისა და შემასმენლისა. მოიპოვება ამავე ცნებათა განსაზღვრება, რომელიც თავს აღწევს პრიმიტიული გაგების უხეშ შეცდომებს. ის არ ამბობს „წინადადება არის აზრი“, არამედ: „წინადადება არის სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, რომელიც აზრს განოხატავს“. ასევე: „ქვემდებარე არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს იმ საგანს, რომლის შესახებაცაა ლაპარაკი“. „შემასმენელი არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს, თუ რა არის ნათქვამი ქვემდებარის შესახებ“.

ერთი სიტყვით, ამ თვალსაზრისის წარმომადგენელმა იცის, რომ აზრისა და მისი ნაწილების შესწავლა ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის საქმეა და არა სინტაქსისა, რომ წინადადება სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, ქვემდებარეცა და შემასმენელიც აგრეთვე სიტყვებია. რანაირი სიტყვა (თუ სიტყვათა შეერთება) არის წინადადება, ეს ირკვევა ლოგიკის ცნებათა საშუალებით: თუ აზრს გამოხატავს, არის წინადადება, თუ არა-და—

არა. „აზრი“ ასეთ შემთხვევაში ლოგიკის ცნების, მსჯელობის, მაგიერობას ეწევა.

თუ წინადადება აზრის გამომხატველი სიტყვა (თუ სიტყვათა შეერთება) არის, წინადადების ნაწილებიც, — ქვემდებარე, შემასმენელი, — აზრის (მსჯელობის) ნაწილების, — სუბიექტის, პრედიკატის, — გამოხატულება უნდა იყოს. ესე იგი: მსჯელობა (ფორმალური ლოგიკის ცნება) და მისი ნაწილები არის დასაყრდენი წინადადებისა და მისი ნაწილების განსაზღვრისას. ორიენტაცია ლოგიკის ცნებაზე დამახასიათებელია ასეთი შეხედულებისათვის. მარტივია მეთოდიც: გამოიხატება თუ არა ამა თუ იმ სიტყვაში (თუ სიტყვათა შეერთებაში) „აზრი“? ამით ირკვევა, გვაქვს თუ არა წინადადება. რომელი სიტყვა გამოხატავს მსჯელობის საგანს? ამით არკვევენ ქვემდებარეს. რომელი სიტყვა გვაჩვენებს, რა არის ნათქვამი ქვემდებარის შესახებ? ამით წყდება შემასმენლის საკითხი.

ზოგიერთი გარემოების გათვალისწინება დაგვანახვებს, რამდენად გამოსადეგია ეს გზა წინადადებისა და მისი ნაწილების დასადგენად, რამდენად მოსახერხებელია ლოგიკის ცნებებზე დაყრდნობით ხსენებული გრამატიკული ცნებების განსაზღვრა.

1. არის წინადადებათა რიგი (ე. წ. კითხვითი, ბრძანებითი, ნატვრითი წინადადებები), რომელნიც მსჯელობას არ გამოხატავენ და, მაშასადამე, ზემოხსენებული შეხედულების თანახმად, თუ თანამიმდევრობას დაეცავენ, წინადადებებად არ შეიძლება მივიჩნიოთ, თუმცა მათ ყველა თვლის წინადადებად.

2. ჩვეულებრივია ისეთი წინადადებები, რომლებშიც ქვემდებარისა და შემასმენლის გარდა, სხვა ნაწილებიც მოიპოვება; ესენია: ქვემდებარისა და შემასმენლის ამხსნელი სიტყვები, აგრეთვე ამხსნელი სიტყვების ამხსნელი სიტყვები (დამატება, განსაზღვრება, გარემოების სიტყვები). ქვემდებარე, ვთქვათ, მსჯელობის სუბიექტს აღნიშნავს, შემასმენელი — პრედიკატს. რალა შეესაბამება მსჯელობაში ამხსნელ სიტყვებს (დამატებას, განსაზღვრებას, გარემოებას)? რას გამოხატავენ წინადადების ეს ნაწილები? რაზე დაყრდნობით უნდა განვსაზღვროთ ისინი?

მსჯელობა, რამდენი სიტყვითაც არ იყოს იგი გადმოცემული, ყოველთვის ორ ნაწილად იშლება: სუბიექტად და პრედიკატად; თითოეული ამათგანი შეიძლება შეიცავდეს ორსა და მეტ სიტყვას; დამატებისა, განსაზღვრებისა და გარემოებისათვის მსჯელობაში აღარაფერი მოგვეპოვება. მაშასადამე, მსჯელობის ნაწილებზე დაყრდ-

ნობით წინადადების ეს ნაწილები (გ ა ნ ს ა ზ ლ ე რ ე ბ ა, დ ა მ ა ტ ე - ბ ა, გ ა რ ე მ ო ე ბ ა ნ ი) არ შეიძლება იქნეს განსაზღვრული.

3. ზემოხსენებული წესით თვით ქვემდებარის ძიებაც ხშირად გასაჭირში ჩაგვაგდებს; ავილოთ, მაგალითად, მარტივი წინადადება: „ქეთო მოსწონს ანდროს“.

რა სიტყვაა აქ ქვემდებარე? გვეტყვიან: „ის, რომელიც აღნიშნავს მსჯელობის საგანს“, „ის, რომლის შესახებაც არის ლაპარაკი“-ო. რომლის შესახებაც ლაპარაკი? — ქეთოს შესახებ, რომ იგი მოსწონს ანდროს თუ — ანდროს შესახებ, რომ მას მოსწონს ქეთო? ორივე ვარაუდი თანაბრად საფუძვლიანი იქნება, თუ ინტონაციასა და სახელთა ბრუნვას არ მივმართავთ (მათ კი ვერ მივმართავთ: ეს პრინციპის შეცვლა იქნებოდა). ამ ორი სახელედან ვერც ერთს ვერ მივიანიჭებთ უპირატესობას. ორივეს გამოცხადება ქვემდებარედ კიდევ არ შეიძლება: ორი ქვემდებარე მხოლოდ შერთულ წინადადებაში შეიძლება გვქონდეს, აქ კი მარტივი გავრცელებული წინადადებაა.

ვთქვათ, ინტონაცია მოვიშველიეთ; მდგომარეობა ამით უფრო გართულდება: ა. ვივარაუდოთ, რომ „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (ქეთო და არა მარო!); ლაპარაკი ყოფილა ქეთოს შესახებ, ქეთოა, მაშ, ქვემდებარე. ბ. „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (ანდროს და არა სიკოს!); უდავოა, რომ აქ ანდროს შესახებ ლაპარაკობენ — ქეთო მოსწონსო: ანდრო იქნება ქვემდებარე.

შეიძლება ძლიერი ინტონაცია მოხედეს ზმნას „მოსწონს“: „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (მოსწონს და არა სძულს!): აქ ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ „მოსწონს“. რა საბუთითაც ქვემდებარედ მივიჩნიეთ „ქეთო“ და „ანდროს“, იმავე საბუთით ეს სიტყვა („მოსწონს“) უნდა გამოვაცხადოთ ქვემდებარედ: ამ შემთხვევაში ზმნა გამოგვივა ქვემდებარე, რაც მიუღებელია ყოველგვარი გრამატიკის თვალსაზრისით...

რას მოწმობს ყოველივე ეს? მხოლოდ იმას, რომ, როცა წინადადებას სწავლობენ ზემოხსენებული თვალსაზრისით (რის შესახებ არის ლაპარაკი? რა არის ნათქვამი?), წინადადების სინტაქსური აგებულება, სიტყვათა შეკავშირების ხასიათი კი არ ირკვევა, არამედ სხვა რაღაც, რაც სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობის გასათვალისწინებლად არ გამოდგება: სიტყვათა შეკავშირება, წინადადების აგებულება ზემოხსენებულ მაგალითში არ შეცვლილა, სიტყვათა დაფასება კი სამჯერ ვეშაველა.

§ 118. სინტაქსის ცნებათა ფსიქოლოგისტური გაგება. ლოგიკაზე ორიენტაციით სინტაქსის საკითხი ვერ გვარდება. ეს აღრევე შენიშნეს: ჰ. შტაინთალმა ცნობილ ნაშრომში („გრანატიკა, ლოგიკა, ფსიქოლოგია“, 1855 წ.) საბოლოოდ დაამარცხა წინადადების ის ლოგიკისტური თეორია, რომელიც ოცდაათიოდწლის წინათ კ. ბეკერმა წამოაყენა: ამ დროიდან იწყება ახალი გზის ძიება; ორიენტაცია ლოგიკაზე შეცვალა ორიენტაციამ ფსიქოლოგიაზე: ლოგიკის ცნებათა ადგილი დაიკირა ფსიქოლოგიის ცნებებში. წინადადება გამოცხადებულ იქნა ფსიქოლოგიური მსჯელობის გამოხატულებად; შესაბამისად ქვემდებარე და შემასმენელი ე. წ. ფსიქოლოგიური სუბიექტისა და ფსიქოლოგიური პრედიკატის ნიშნადაგზე უნდა განესაზღვრათ. მაგრამ ეს უფრო ძნელი და უიმედო საქმე აღმოჩნდა.

ყველა ლოგიკოსს მსჯელობა ერთგვარად არ ესმის; მიმდინარეობათა შორის არსებითი განსხვავებაა; ლოგიკის მოიხედე სინტაქსი ლოგიკოსთა შინაურ უთანხმოებას ყურადღებას არ აქცევდა და ჩხოლოდ ერთ გაგებას მიმართავდა, სახელდობრ, ფორმალურ ლოგიკაში წარმოდგენილ გაგებას, თუმცა ეს უკანასკნელი ყველაზე ნაკლებად გამოდგებოდა საყრდენად: იგი თვითონ საბერძნეთში გრამატიკის დახმარებას მსჯელობისა და მისი წყევრების განსაზღვრისას.

მსჯელობა-ცნების საკითხში ფსიქოლოგიის სხვადასხვა მიმართულებას შორის გაცილებით მეტი განსხვავება მელაუნდება, ვინეც ამას ლოგიკაში აქვს ადგილი ამავე ცნების განსაზღვრისას. ამასთან დაკავშირებით საკითხი განსაკუთრებით გართულდა სწორედ იმიტომ, რომ თითქმის ყველა ძირითადი მიმართულება აისახა წინადადების განსაზღვრებაში.

შედგვი ნათელია: არის (და შეიძლება იყოს) იმდენნაირი განსაზღვრება წინადადებისა, რამდენნაირი გაგებაც მსჯელობისა მოიპოვება ფსიქოლოგიაში. საინტელექტუალური ორ მავალითს დავასახელებთ. ჰ. პაული ამბობს: „წინადადება ისეთი ენობრივი გამოხატულებაა, რომელიც მიგვითითებს, რომ (მეტყველისა და მსმენელის ცნობიერებაში) ადგილი ჰქონდა წარმოდგენათა შეკავშირებასაო“. ე. ვუნდტი კი გვეუბნება: „წინადადება არის ისეთი ენობრივი გამოხატულება, რომელიც გადმოგვცემს, რომ (მეტყველის ცნობიერებაში) ადგილი ჰქონდა მთლიანი წარმოდგენის დაშლას მის შემადგენელ ნაწილებადო“. წინადადების საზომად ერთს შემთხვევაში წარმოდგენათა შეკავშირებაა მიჩნეული, მეორეში, პირიქით, -- მთლიანი წარმოდ-

გენის დაშლა. ასეთ პირობებში წინადადების პრობლემა, რა თქმა უნდა, დადებითად ვერ გადაწყდება.

რაც შეეხება წინადადების ნაწილებს, ამხსნელი სიტყვები (დამატება, განსაზღვრება, გარემოება) ამ ნიადაგზე არც შეიძლება იქნეს განსაზღვრული. ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრა ფსიქოლოგიურ სუბიექტსა და პრედიკატზე დაყრდნობით უსილობლად იძლევა ისეთ შედეგებს, როგორც ზემოთ მივიღეთ. წინადადების („ქეთო მოსწონს ანდროს“) გაანალიზებისას ინტონაციის ცვლის გამოყენებით.

ლოგიკაზე ორიენტაცია (სინტაქსში და, საერთოდ, გრამატიკაში) ლოგიკიზმად იწოდება, ფსიქოლოგიაზე ორიენტაცია — ფსიქოლოგიზმად. ლოგიკიზმიც და ფსიქოლოგიზმიც წინადადების შინაარსობლივ ანალიზს იძლევა, საკუთრივ სინტაქსური მხარე — სიტყვათა შეკავშირების წესები — ყურადღების გარეშე რჩება.

§ 119. სინტაქსის ცნებათა ფონეტიკური და მოზოფოლოგიკური განსაზღვრება. აქვე უნდა განვიხილოთ ერთი შეხედულება, რომელიც სინტაქსის საგნად აგრეთვე წინადადებას თვლის, მაგრამ ცდილობს წინადადება დაახასიათოს საკუთრივ ენობრივი ნიშნებით.

მხედველობაში გვაქვს ინდო-ევროპულ ენათა შედარებითი სინტაქსის მკვლევრის ბერტ. დელბრიუკის შეხედულება. იგი წინადადების ასეთ განსაზღვრებას იძლევა: „წინადადება ფორმის თვალსაზრისით არის ის, რაც ორ პაუზას შორის არის მოქცეული ანუ... დანაწევრებულ მეტყველებაში წარმოდგენილი ექსპირაციული ერთიანობა, რომლის ფარგლებშიც ადგილი აქვს უფრო ძლიერისა და უფრო სუსტი ხმის აწევის ცვლას“ („ინდ.-ევრ. ენათა შედარებითი სინტაქსი“, III). როგორც აქედან ჩანს, დელბრიუკი იმას კი არ აქცევს ყურადღებას, რა გადმოიცემა (მსჯელობა, აზრი...), არამედ იმას, თუ როგორ და რით დაახასიათდება გადმომცემი ენობრივი საშუალება. უეჭველია, ეს განსაზღვრება ენობრივ ნიშნებზე მიუთითებს, მაგრამ სინტაქსური განსაზღვრება არ არის: ცნებები — პაუზა, ექსპირაცია (ე. ი. ამოსუნთქვა), ხმის აწევა, რომელთა საშუალებითაც დაახასიათა დელბრიუკმა წინადადება, ფონეტიკური ცნებეა. სიტყვათა შეკავშირების, წინადადების აგებულების დასახასიათებლად ფონეტიკური ნიშნები არ გამოდგება.

მეტი კიდევ: ამგვარ გაგებას რომ გავუვეთ, წინადადებაში ცალკე სიტყვებსაც ვერ გამოვყოფთ; მათ ნაცვლად ტაქტები გვექ-

ნება; ტაქტებისა და სიტყვათა ფარგლები ურთიერთს მხოლოდ შემთხვევით თუ შეხვდება.

ამიტომაც ბუნებრივია, თუ დელბრიუკმა ვერ მოგვცა ანაევი პრინციპზე აგებული განსაზღვრება წინადადების ნაწილთა; მათი განსაზღვრისას დელბრიუკი სხვადასხვა პრინციპს ეყრდნობა: შემასმენელი მას განსაზღვრული აქვს, როგორც პრედიატი ლოგიკაში („პრედიატი არის ის, რაც ქვემდებარის შესახებ არის ნათქვამი“). ქვემდებარე კი დახასიათებულია ნაწილობრივ მორფოლოგიურად, ნაწილობრივ — წინადადების შინაარსის მიხედვით („ქვემდებარე არის არსებითი სახელი, რომელიც დასმულია სახელობითს ბრუნვაში და წარმოადგენს თქმის ცენტრალურ პუნქტს“); დამატების განსაზღვრება კი „ყოველდღიური ლოგიკის“ ცნებებშია მოცემული („დამატება ის საგანია, რომელსაც უშუალოდ ეხება მოქმედება ზმნისა“). ამგვარად, დელბრიუკის განსაზღვრებებს თანამიმდევრობა და შინაგანი მთლიანობა არ ახასიათებს: ფონეტიკის ცნებებზე დაყრდნობით სინტაქსურ ცნებათა ჩამოყალიბების ცდა მარცხით დამთავრდა.

ცდილან სინტაქსის ცნებები მორფოლოგიური ნიშნის მიხედვით დაეხასიათებინათ. ამგვარი გაგების საილუსტრაციოდ გამოდგებოდა ქვემდებარის განსაზღვრება: „ქვემდებარე არის დამოუკიდებელი სახელობითი ბრუნვა“ (დერჟაინი).

მართლაც, რუსულში ქვემდებარე ყოველთვის სახელობითში დაისმის (თუმცა სახელობითი ყოველთვის არ არის ქვემდებარე; ამიტომაც ითქვა: „დამოუკიდებელი სახელობითი“). რატომ არ შეიძლება ქვემდებარე განისაზღვროს ამგვარად? იმიტომ, რომ სახელობითი ბრუნვით ქვემდებარის განმარტება სრულებითაც არ ახასიათებს ქვემდებარის სინტაქსურ თვისებებს, მის როლს წინადადების სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში. სახელობითი ბრუნვა ქართულში გარდამავალ ზმნებთან ობიექტს აღნიშნავს, — ე. ი. სულ სხვა როლში გვევლინება, ვინემ რუსულში.

მორფოლოგიური ნიშნის მიხედვით სინტაქსურ ცნებათა ჩამოყალიბება, მოკლედ „მორფოლოგიკური სინტაქსი“ პრინციპში ისევე გაუმართლებელია, როგორც ფონეტიკური სინტაქსი.

იმ მიმდინარეობისათვის, რომელიც სინტაქსის საგნად წინადადებას თვლის, დამახასიათებელია არა დელბრიუკის გაგება, არამედ ლოგიკისტებისა და ფსიქოლოგიკისტებისა. ამ უკანასკნელთათვის მეორეხარისხოვანია — ჩისაგან შედგება წინადადება, ერთი სიტყვისა თუ შესიტყვებისაგან, როგორია სიტყვათა დაკავშირება, ორგანიზაცია შესიტყვებისა, — მათთვის გადამწყვეტია,

რა აღინიშნება, რა ფსიქოლოგიური და ლოგიკური ღირებულება აქვს ენობრივ ფაქტს, წინადადებად წოდებულს.

რა თქმა უნდა, შესიტყვების დასახასიათებლად, მისი ბუნების გამოსარკვევად ეს ისევე მართებულია, როგორც მართებული იქნებოდა მეტრის დახასიათება, როგორც სიგრძის საზომისა, იმის მიხედვით, თუ რას იწონის ის მასალა, რომლისაგანაც მეტრი არის გაკეთებული. მართლაცდა ერთი და იგივე აზრი (მსჯელობა) ჩვენ შეგვიძლია გამოვთქვათ სხვადასხვა ენაზე, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ერთნაირი თვისებასა იქნება ამ ენებში ნახმარი სიტყვები, ერთნაირი იქნება ის კავშირი, რომელიც ამ სიტყვებს შორის არსებობს.

სინტაქსი, რომელიც ამ თვალსაზრისით შეისწავლის წინადადებას, ვერც კი შენიშნავს იმ თავისებურებებს, რომლებიც სხვადასხვა ენის წინადადებას ახასიათებს. ეს — ერთი. მეორეა — და, წინადადება შეიძლება წარმოადგენდეს შესიტყვებასაც (სიტყვათა შენაერთს) და ცალკე სიტყვასაც. მაშასადამე, სინტაქსის საგანი შეიძლება აღმოჩნდეს როგორც სიტყვათა შენაერთი, ისე ცალკე სიტყვაც. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში სინტაქსის საგანი და მორფოლოგიის საგანი ერთი და იგივე აღმოჩნდება; სხვანაირად რომ ვთქვათ, თუ სინტაქსის საგნად წინადადება იქნება გამოცხადებული, შეუძლებელი აღმოჩნდება გავმიჯნოთ შესასწავლი საგნის მხრივ მორფოლოგია და სინტაქსი¹.

§ 120. უნივერსალური სინტაქსი შეუძლებელია. სინტაქსის ცნებათა ლოგიკისტური, ფსიქოლოგისტური, აგრეთვე ფონეტიკური და მორფოლოგისტური განსაზღვრების ანალიზი გვაძლავსორ დასკვნას: 1. სინტაქსური ცნებები უნდა ჩამოყალიბდეს სინტაქსური ნიშნების მიხედვით, 2. სხვადასხვა ენის სინტაქსში ერთგვარი შინაარსის ცნებებს (თუ, საერთოდ, ერთგვარ ცნებებს) ვერ მივიღებთ. უნივერსალური სინტაქსი შეუძლებელია.

სინტაქსური ცნებები ვერ იქნება სინტაქსური ცნებები, თუ გვერდს უვლის იმ როლის დახასიათებას, რაც სიტყვას ეკუთვნის წინადადებაში (შესიტყვებაში) სხვა სიტყვებთან ურთიერთობის, სხვა სიტყვებთან შეკავშირების თვალსაზრისით.

¹ სინტაქსისა და, კერძოდ, წინადადების საკითხში არსებულ მიმდინარეობათა ანალიზი იხ. ზემოხსენებულ ნარკვევში: „მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში: I. კვებდებარე-დამატების საკითხი ძველს ქართულში“, თბილისი, 1928 წ., გვ. 1 — 133.

ეს სინტაქსური როლი არ შეიძლება იყოს ერთნაირი ყველა ენისათვის: ის დამოკიდებულია სიტყვის მორფოლოგიურ თვისებაზე. სხვადასხვაგვარია მორფოლოგია, სხვადასხვაგვარი უნდა იყოს სინტაქსიც. სხვადასხვაგვარი მორფოლოგია ერთგვარ სინტაქსს ვერ მოგვცემს. ორპირიანი ქართული გარდამავალი ზმნა, სამპირიანი აღილეური ზმნა არსებითად სხვაგვარად კავშირდება სახელებთან (სუბიექტთან, ობიექტთან თუ ობიექტებთან), ვინემ ერთპირიანი ზმნა ლათინური, გერმანული, რუსული ენისა (იხ. § 115). ჩინურ ენაში, სადაც სიტყვა არაა ცვალებადი, სადაც არც ბრუნება გვაქვს, არც უღვლილება, სადაც სიტყვა წინადადებაში ადგილს იცვლის, მაგრამ ფორმას — არა, სინტაქსური ცნებები სხვა ნიშნებით უნდა დავახასიათოთ, ვინემ ქართულში ან რუსულსა თუ ლათინურში (აქ სიტყვის როლს ადგილმდებარეობა, ინტონაცია არკვევს). არა თუ სიტყვათა შეკავშირება წინადადებაში, თვით წინადადებისა და სიტყვათა ურთიერთობა თავისებურ სახეს იღებს იმ ენებში, სადაც ცალკე სიტყვა წინადადების გარეშე მოკლებულია იმ სახის რეალურობას, რაც ქართულ, რუსულ, ჩინურ სიტყვას ახასიათებს. ვგულისხმობ პოლისინთეზურ ენებს (იხ. § 127).

რუსულში ან ქართულში გინდა ჩინურში დადგენილი სინტაქსური ცნებები არ გამოადგება ამერიკის ინდიელ ტომთა ენების (ვთქვათ, დაკოტა ენის) სინტაქსს.

უნივერსალური სინტაქსი ისევე შეუძლებელია, როგორც უნივერსალური მორფოლოგია; საყოველთაო სინტაქსი შეუძლებელია იმიტომ, რომ შეუძლებელია საყოველთაო მორფოლოგია. შესაბამისად: უნივერსალური გრამატიკა ფიქციას წარმოადგენს ისევე, როგორც ფიქციაა უნივერსალური, საყოველთაო, გრამატიკული წყობა. საერთო მოვლენები სხვადასხვა ენის გრამატიკულ წყობაში დაიძებნება (ზოგჯერ — მეტი, ზოგჯერ — ნაკლები), მაგრამ საერთო, საყოველთაო, უნივერსალურ გრამატიკას ეს ვერ შექმნის.

უნივერსალური გრამატიკა, უნივერსალური სინტაქსი, უნივერსალური მორფოლოგია სათანადო უნივერსალური ცნებებით იმ თვალსაზრისის გამოვლენას წარმოადგენს, რომლის თანახმადაც სინტაქსი უნდა იძლეოდეს წინადადების სემანტიკურ (თუ სტილისტიკურ) ანალიზს, მორფოლოგია — სიტყვის ლექსიკურ-სემანტიკურ დახასიათებას, საერთოდ, გრამატიკული ცნებები — სემანტიკური ნიშნის მიხედვით უნდა ყალიბდებოდეს.

ამ თვალსაზრისის თანამიმდევრულად გამოყენება არც ერთი ენის შესწავლისას არ აღმოჩნდა შესაძლებელი: ცოცხალი ენის

გრამატიკული წყობის თავისებურება ძალა-უნებურად იქცევადა უურადლებას, მკედარ ზოგად სქემებში არ თავსდებოდა და ზოგად (უნივერსალურ) გრამატიკებში აქა-იქ მაინც გამოკრთებოდა.

ისტორიულ-შედარებითმა ენათმეცნიერებამ უარყო უნივერსალური, საყოველთაო, გრამატიკის პრინციპული საფუძველი: ენა ცვალებადია; არა თუ სხვადასხვა ენები ვერ იქნება ერთგვარი წყობისა, არამედ ერთი და იგივე ენაც განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე შეიძლება იცვლიდეს მორფოლოგიურ ტიპსაც კი.

ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება უარყოფს უნივერსალიზმს, თეორიულად ასაბუთებს იმ პრინციპს, რომლის თანახმადაც გრამატიკული წყობა ენების მიხედვით განსხვავებულია.

საბჭოთა ენათმეცნიერება ემყარება სტალინურ დებულებას, რომ გრამატიკული წყობა არა თუ განსხვავებულია სხვადასხვა ენებში, არამედ იგი — ძირითად ლექსიკურ ფონდთან ერთად — ენის ხაფუშველია: თავისებური ძირითადი ლექსიკური ფონდი და თავისებური გრამატიკული წყობა ენის ინდივიდუალურობას განსაზღვრავს. ეს დებულება გარკვეულ დასკვნებს გვაძლავს: ერთი ენის გრამატიკული წყობა არ იმეორებს მეორე ენის გრამატიკულ წყობას. მაშასადამე: ერთი ენის გრამატიკა არ შეიძლება იმეორებდეს მეორე ენის გრამატიკას. განსხვავებული გრამატიკული წყობა გულისხმობს განსხვავებულ გრამატიკას, ე. ი. განსხვავებულ მორფოლოგიასა და შესაბამისად განსხვავებულ სინტაქსს, განსხვავებული მორფოლოგიური და განსხვავებული სინტაქსური ცნებებით.

ცხადია, არც ლოგიციზმი, არც ფსიქოლოგიზმი და არც ფონეტიზმ-მორფოლოგიზმი სინტაქსის სტალინურ გაგებას არ ეგუება, საბჭოთა ენათმეცნიერების თვალსაზრისით მიუღებელია.

§ 121. გრამატიკული წყობის უანსვავლა მორფოლოგია-სინტაქსში (გრამატიკაში) და გრამატიკის სპეციფიკა. მორფოლოგია და სინტაქსი გრამატიკულ წყობას შეისწავლიან: მორფოლოგია სწავლობს სიტყვათა ცვალებადობას ანუ სიტყვის აგებულებას, სინტაქსი — სიტყვათა შეკავშირებას წინადადებაში, ე. ი. სიტყვათა შენაერთის (წინადადების) აგებულებას.

სიტყვათა ცვალებადობა აფიქსებით გადმოიცემა, სიტყვათა შეკავშირებაც კვლავ აფიქსების მეშვეობით ხორციელდება. ამრიგად, სიტყვის ფუძე, როგორც კონკრეტული ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელი, მორფოლოგიის უურადლების გარეშე რჩება;

შესაბამისად არც წინადადების კონკრეტული შინაარსი წარმოადგენს სინტაქსის შესწავლის საგანს.

რამდენად არის გაჩართებული ურადღების ცენტრში სიტყვის ცვალებადობისა და სიტყვათა შეკავშირების დაყენება, როცა ენის მორფოლოგიასა და სინტაქსს ვსწავლობთ?

სიტყვის ცვალებადობისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების შესწავლას — მიგვითითებს ი. სტალინი — უარესად დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამაში მდგომარეობს გრამატიკული წყობა, — ხოლო გრამატიკული წყობა ის დულაბია, რომელიც ლექსიკური პასაჟისაგან ენას ქმნის. გრამატიკული წყობა — ძირითად ლექსიკურ ფონდთან ერთად — ენის საფუძველია. „გრამატიკა (მორფოლოგია, სინტაქსი) სიტყვათა ცვლილებისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესების კრებულია. მაშასადამე, სწორედ გრამატიკის წყალობით ენას შესაძლებლობა ეძლევა ადამიანის აზრი ჩამოაყალიბოს მატერიალურ ენობრივ გარსში“¹.

როგორღა არის შესაძლებელი შევისწავლოთ სიტყვის ცვლა ფუძის მნიშვნელობისაგან მოწყვეტით ანდა წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირება წინადადების კონკრეტული შინაარსის გაუთვალისწინებლად?

ამაზე პასუხს იძლევა ყოველი ენის მორფოლოგია და სინტაქსი. ავიღოთ ქართული ენის მორფოლოგიიდან ბრუნების ესა თუ ის ფორმულა. მაგალითად: „ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია -ეს, მიცემითისა — -ს, მოთხრობითისა -მა ან -მ“... რა საგნის სახელია, სახელდობრ, ამ დაბოლოებას რომ დაირთავს: განყენებულისა (ფიქრი, აზრი, გონება, სივრცე) თუ კონკრეტულის (სახლი, კარი, ქვა, ხე, წყალი...), ცხოველები (ხარი, ძროხა, ირემი, აქლემი...) იგულისხმებიან თუ მცენარეები (მუხა, ცაცხვი, ფიჭვი, ნაძვი...) თუ სხვა რაიმე კატეგორიის სახელი? კონკრეტულად არც ერთი ამათვანი და იმავე დროს ყველა: ფიქრს, აზრს, გონებას, სივრცეს, სახლს, კარს, ქვას, ხეს, წყალს, ხარს, ძროხას, ირემს, აქლემს, მუხას, ცაცხვს, ფიჭვს, ნაძვს... -- ყველა თანაბრად მიცემითია, მიცემითი ბრუნვის ფორმანტი (სუფიქსი -ს) ყველას თანაბრად მოერგება. მიცემითი ბრუნვა, როგორც სახელის ცვალების ერთი სახე, ალგებრის ფორმულაა, რომლის არითმეტიკულ შინაარსსაც წარმოადგენს ამა თუ იმ სახელის ფუძე თავისი კერძო, კონკრეტული, შინაარსით. ამ ფორმულისათვის სულ ერთია, რა კონკრეტული შინაარსიც აქვს საბრუნებელი სახელის ფუძეს.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 21.

ეგვევი ითქმის ნათესაობითისა, მოქმედებითისა და სხვა ბრუნვათა შესახებ. მართალია, ჩვენ ვამბობთ: მოთხოვითის ნიშანი ხან -შა იქნება, ხან — -შ, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, თითქოს ამით საბრუნებელი სახელის კონკრეტულ მნიშვნელობას გაეწია ანგარიში: ორი ვარიანტი (-შა და -შ) იმან გამოიწვია, თუ რა ბევრით თავდება ფუძე — თანხმონით თუ ხმოვნით (თანხმონით გათავებულს -შა მოუდის, ხმოვნით გათავებულს — -შ: ფიქვმა, ხარმა, სახლმა, კაცმა..., მაგრამ: მუხამ, ძროხამ, კატამ, კლდემ...)... ამრიგად, ფუძის მნიშვნელობა აქ არაფერს შუაშია.

ხომ განასხვავებს რუსული ენა სახელთა ჯგუფებს? ხომ არა აქვს ერთი და იგივე ნიშანი მიცემით ბრუნვაში ყველა სახელს? карандашу, перу, столу, მაგრამ: двери, пыли, лошади... семье, деревне, форме... знамени, пламени...

ერთი დაბოლოება აქ ყველა სახელს არ მოერგება, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ დაბოლოებათა შერჩევისას სახელის ფუძის კონკრეტული მნიშვნელობა რაიმე როლს თამაშობდეს (дом-у, куск-у, весл-у, пер-у... საერთო ნიშანი აქვს, თუმცა ამ სიტყვათა მნიშვნელობას არაფერი აერთიანებს).

ბრუნების შესახებ თქმული სავსებით ვრცელდება უღვლილებზედაც. პირველი პირის სუბიექტის ნიშნად გ-პრეფიქსი აქვს ყველა ქართულ ზმნას, რა შინაარსისაც არ იყოს ზმნის ფუძე: გ-არ, გ-დგები, გ-ჯდები, გ-აშენებ, გ-ანგრევი, გ-აქებ, გ-აძაგებ... აქაც ფუძის კონკრეტული მნიშვნელობა არავითარ გავლენას არ ახდენს, მორფოლოგიის ფაქტზე არ მოქმედებს.

მსგავსივე მდგომარეობა დასტურდება სინტაქსში: „დავითს უყვარს სიმონი“ და „დავითს სძულს სიმონი“ კონკრეტული შინაარსით ერთმანეთს უპირისპირდება. მაგრამ სინტაქსურად ეს ორი წინადადება სავსებით ერთნაირი აგებულებისაა; მისი შემადგენლობა განისაზღვრება ფორმულით: რეალური სუბიექტი მიცემითში + გარდაუვალი ობიექტიანი ინვერსიული ზმნა + რეალური ობიექტი სახელობითში (და საამისო შეთანხმება - მართვა). ასევე: „დავითმა ააშენა სახლი“ და „დავითმა დაანგრია სახლი“, „ყინვამ დააზიანა ხეხილი“, „მზემ ააყვავა შთა-ბარი“ — ერთ სინტაქსურ მოდელს იძლევა: რეალური სუბიექტი მოთხოვითში + გარდაუვალი ზმნა ნამყო ძირითადში + რეალური ობიექტი სახელობითში (სათანადო საურთიერთო მართვა-შეთანხმებით). წინადადების კონკრეტული შინაარსი სრულიად სხვადასხვაა, ზოგჯერ დაპირისპირებულიც კია, სინტაქსური ფორმულა ერთნაირია.

„გრამატიკის დამახასიათებელი ნიშანი ისაა — გვასწავლის ი. სტალინი, — რომ იგი გვაძლევს სიტყვათა ცვალებადობის წესებს, მხედველობაში აქვს რა არა კონკრეტული სიტყვები, არამედ საერთოდ სიტყვები, რომლებიც მოკლებული არიან ყოველივე კონკრეტულობას; გრამატიკა გვაძლევს წესებს წინადადებათა შესადგენად, წხედველობაში აქვს რა არა ესა თუ ის კონკრეტული წინადადება, ეთქვათ, კონკრეტული ქვემდებარე, კონკრეტული შემასმენელი და ა. შ., არამედ საერთოდ ყოველგვარი წინადადება, მიუხედავად იმისა, თუ როგორია ამა თუ იმ წინადადების კონკრეტული ფორმა. მაშასადამე, აბსტრაქციას ახდენს რა კერძოსა და კონკრეტულისაგან როგორც სიტყვებში, ისე წინადადებებში, გრამატიკა იღებს იმ ზოგადს, რაც საფუძვლად უძევს სიტყვათა ცვალებადობას და წინადადებებში სიტყვათა შეკავშირებას, და მისგან ქმნის გრამატიკულ წესებს, გრამატიკულ კანონებს“¹.

კერძო და კონკრეტული შინაარსი ცალკეული სიტყვისა (თუ წინადადებისა) მორფოლოგია-სინტაქსის საგანი ისევე არ არის, როგორც გეომეტრიისათვის არ დგას საკითხი: რა მასალისა არის ის „სამკუთხედი“, რომელსაც გეომეტრია სწავლობს: ფოლადისა, ხისა თუ ქვისა ან ქალღმერთისა. სინამდვილეში არსებული ყოველი სამკუთხედი რაღაც მასალისა იქნება, სამკუთხედს, როგორც ფორმას, რაღაც შინაარსი ექნება. მაგრამ გეომეტრია სწავლობს სამკუთხედს, როგორც ფიგურას (ე. ი. როგორც ფორმას) და სრულიადაც არ ფიქრობს იმ მასალაზე, რომლის ფორმასაც, ფიგურასაც სამკუთხედი წარმოადგენს.

„ამ მხრივ — წერს ი. სტალინი — გრამატიკა მოგვაგონებს გეომეტრიას, რომელიც თავის კანონებს იძლევა ისე, რომ აბსტრაქციას ახდენს კონკრეტული საგნებისაგან, განიხილავს საგნებს, როგორც კონკრეტულობას მოკლებულ სხეულებს, და მათ შორის ურთიერთობას განსაზღვრავს არა როგორც ამა და ამ კონკრეტული საგნების კონკრეტულ ურთიერთობას, არამედ როგორც საერთოდ სხეულთა, ყოველგვარ კონკრეტულობას მოკლებულ სხეულთა ურთიერთობას“².

გრამატიკა, რომელიც გეომეტრიის მსგავსად ეპყრობა შესასწავლ ენობრივ ფაქტებს, გამოყოფს ამ ფაქტებში იმას, რასაც ენისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს: გრამატიკულ წყობას. ეს შესაძლებელი გახადა ადამიანის აზროვნების წინსვლა-განვითარებამ: „გრამატიკა ადამიანის აზროვნების ხანგრძლივი, აბსტრაქციის მომხდენი მუშაობის შედეგია“³.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები. 1951, გვ 21—22.

² იქვე. გვ. 22. ³ იქვე. გვ. 22.

§ 122. ნიჰილისტური დაზოკილებაზე გრამატიკისადმი და აზგვარი დაზოკილებაზე მაცნეარული უსაფუძვლობა. სანან ი. სტალინის შრომა („მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“) გამოვიდოდა, წლების მანძილზე გრამატიკის ყოფნა-არყოფნის საკითხი იდგა. გრამატიკას აბუჩად იგდებდნენ, როგორც სქოლასტიკურ ჩხირკედლაობას, მას ბრალად სდებდნენ, სიტყვის ცვლილებებს, წინადადების აგებულებას სწაელობს, მაგრამ სიტყვისა და წინადადების შინაარსისაგან მოწყვეტითაო, სხვანაირად რომ ვთქვათ, „ფორმას ხედავს და შინაარსს კი — არაო“. კონკრეტული შინაარსისაგან განყენებით სიტყვის ცვალეზადობისა და წინადადების აგებულების შესწავლა მეთოდოლოგიურად გაუმართლებელ, მიუღებელ თვალსაზრისად, უნაყოფო ფორმალიზმად ითვლებოდა. გრამატიკის შეუფასებლობა იქიდან მომდინარეობდა, რომ არ ესმოდათ, თუ რა მნიშვნელობა აქვს გრამატიკულ წყობას ენისათვის: სიტყვის, წინადადების შინაარსი (მნიშვნელობა) ყველაფერიო, ფორმა — არაფერი (ან თითქმის არაფერი). შესაბამისად ყველაფერიო სემანტიკა, არაფერი — გრამატიკაო.

გრამატიკული წყობის შეუფასებლობა და გრამატიკის აბუჩად აგდება ფართოდ გაავრცელა და მკვიდრად დანერგა ნ. მარის ე. წ. „ახალმა საენათმეცნიერო მოძღვრებამ“. ფორმის შესწავლას მარქსისტული მეთოდოლოგიის უარყოფად სახავდნენ ნ. მარი და მისი მიმდევრები. გრამატიკის რეფორმა კი არ არის საკირო, არამედ უარყოფაო, წერდა ნ. მარი. გრამატიკა უნდა შეცვალოს მეტყველების ელემენტოვანმა პალეონტოლოგიაზო¹.

ცხადია, ნ. მარი ვერ ხედავდა, თუ რამდენად არსებითი ენისათვის გრამატიკული წყობა, მას სრულებით შეუმჩნეველი რჩებოდა რთული მეთოდოლოგიური საკითხები, რასაც გრამატიკული წყობის ენათმეცნიერული შესწავლა სვამს. სემანტიკის განდიდება და გრამატიკის განქიება თანაბრად ახასიათებდა ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებას“, რომელშიც მეტად დიდი ადგილი ეკავა უსაბუთო მსჯელობას და მყვირალა „მენარცხენე“ ფრაზებს.

ენის გრამატიკული წყობის, სიტყვისა და წინადადების ფორმის შესწავლა ნ. მარმა და მისმა მიმდევრებმა სააუგო საქმედ, ფორმალიზმად მონათლეს (ისევე როგორც ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი „ფორმალურ მეთოდად“ გამოაცხადეს ოთხელემენტოვანი ანალიზის დამკველებმა).

¹ ნ. მარი. რჩ. შრომ., II, გვ. 374, აგრეთვე გვ. 375, 387.

„ნ. ი. მარი და მისი „მოწაფეები“ — წერს ი. სტალინი, — „ფორმალიზმი“ ბრალს სდებენ ყველა ენათმეცნიერს, ვინც ნ. ი. მარის „ახალ მოძღვრებას“ არ იზიარებს. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის სერიოზული და ჭკვიანური.

ნ. ი. მარი გრამატიკას თვლიდა ფუჭ „ფორმალობად“, ხოლო იმ ადამიანებს, რომლებსაც გრამატიკული წყობა ენის საფუძველად მიაჩნიათ — ფორმალისტებად. ეს კი მთლად სისულელეა.

მე ვფიქრობ, რომ „ფორმალიზმი“ გამოიგონეს „ახალი მოძღვრების“ ავტორებმა ენათმეცნიერებაში თავიანთ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლის გასაადვილებლად“¹.

ი. სტალინის შრომამ „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები“ ცხადი გახადა, თუ რამდენად არსებითია ენისათვის გრამატიკული წყობა: გრამატიკული წყობა ენის ერთი საფუძველთაგანია. ამ შრომამ გააჩვენა ისიც, თუ რამდენად მნიშვნელოვანია გრამატიკა, როგორც გრამატიკული წყობის შესახებ მოძღვრება; მან ხაზგასმით გვაჩვენა არა მხოლოდ ის, თუ რას უნდა სწავლობდეს გრამატიკა, არამედ ისიც, თუ რა თვალსაზრისით უნდა სწავლობდეს მას გრამატიკა.

გრამატიკის საგნისა და გრამატიკის თვალსაზრისის დადგენა გრამატიკის სპეციფიკის მიკვლევას ნიშნავს, უფლებებში გრამატიკის აღდგენას მოასწავებს და გრამატიკის კერძო საკითხების სწორად დასმისა და გადაწყვეტისათვის შვეილდრ მეთოდოლოგიურ საფუძველს ქმნის.

¹ ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 39—40.

სვილისვითა. როგორც ენათმეცნიერებანი ღარბი

§ 123. სვილის რაობისათვის. სტილის საკითხი აქტუალური საკითხია ხელოვნების ყველა დარგისათვის (მხატვრობისა, ხუროთ-ძოდღვრებისა, ქანდაკებისათვის...). პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს მას ენისთვისაც. სტილისტიკა აქ ჩამოყალიბდა პირველად რიტორიკის სახით. ამჟამად სტილისტიკა პოეტოკის ერთ-ერთი დარგია: ენათმეცნიერებაში კი მხოლოდ ბოლო ხანებში (მეცხრამეტე საუკუნის დამლევებიდან მოკიდებული) მახვილდება ყურადღება სტილისტიკაზე, როგორც ენათმეცნიერული ცოდნის დარგზე; მისი ადგილი ენათმეცნიერების სხვა დარგებს შორის გარკვეული ჯერ კიდევ არ არის.

ამიტომ აქ ვხოლოდ ზოგადად შეიძლება მოვხაზოთ ის არე, რომელიც სტილისტიკის საკითხებს შეეფერება ენათმეცნიერულს ნააზრევში და დავსვათ ძირითადი საკითხები.

ყოველი ენობრივი ფაქტი, იქნება ეს წინადადება თუ სიტყვა, რალაცაზე მიუთითებს, რალაცას აღნიშნავს. ამისდა მიხედვით ყოველი ენობრივი ფაქტი გულისხმობს გადმოსაცემ შინაარსსა და სათანადო გადმომცემ საშუალებას. გადმოსაცემი შინაარსი ეს არის მეტყველის ცნობიერებაში გადამტყდარი ფაქტი სინამდვილისა: მოვლენა, რომელსაც ადგილი აქვს ბუნებაში, ადამიანთა საზოგადოებაში, ადამიანის ცხოვრებაში; გადმომცემი საშუალება ესაა ენობრივი ფაქტი, ამ სინამდვილის ფაქტის აღსანიშნავად გამოყენებული. გადმოსაცემი შინაარსის (სათქმელისა) და გადმომცემი ენობრივი საშუალების (თქმულის) ურთიერთობა—ესაა სტილისტიკის ძირითადი პრობლემა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, სტილისტიკა შეისწავლის ენობრივ საშუალებებს მათს მიმართებაში გადმოსაცემ შინაარსთან (ბერძნ. *stylos*, ლათ. *stilum* „წვეტიანი ჩხირი“, რომლითაც წერდნენ გასანთლულ ფიცარზე ძველ საბერძნეთსა და რომში; ლათ. *stilum vertere* „საწერი ჩხირის ტრიალი“, ე. ი. გასწორება, დაზუსტება ნაწერისა: ჩხირის წვეტიანი წვერით წერდნენ, მეორე ბლაგვი ბოლოთი გასასწორებელს შლიდნენ, ე. ი. „სტილზე მუშაობდნენ“).

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ამ სახლ-კარის აღწერა გვიჩვენებს, თუ რას ნიშნავს აქ „კარგი“. იგივე შინაარსი შეიძლება გადამოგვეცა სხვაგვარად: „ვერაფერი სანახაფი იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „უნუგეშო სურათს წარმოადგენდა თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „დაქვეითებისა და დაცემის განსახიერება იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი“! ავტორმა ყველაზე მიზანშეწონილად ცნო მარტივად ეთქვა: „კარგი რამ იყო“-ო და ამით გამოეხატა თავისი დამოკიდებულება ამ სახლ-კარისა და მისი პატრონისადმი... ამ შინაარსის გადმოსაცემად ეს გზა ერთადერთი არ იყო.

ობიექტური ვითარება ერთი და იგივეა: მისი ენობრივი გამოხატულება—სხვადასხვაგვარია. სხვადასხვაგვარი გადმოცემა ან იქიდან წარმოდგება, რომ ობიექტური მონაცემის სხვადასხვა მომენტი ა მოსავალი, ანდა იქიდან, რომ ამ ობიექტური მონაცემისადმი მთქმელის სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულება ა უკუფენილი ენობრივი გამოხატულებაში. ასე იქნება თუ ისე, ეს სხვადასხვაგვარობა ქმნის სტილს, მას შეისწავლის სტილისტიკა...

ამის მიხედვით შეიძლება გაირკვეს, რით განსხვავდება ერთმანეთისაგან სტილისტიკა პოეტიკისა და ენათმეცნიერების ვაგებიო.

პოეტუკური სტილისტიკა შეისწავლის მხატვრული ნაწარმოების ენას, როგორც მხატვრული შინაარსის გამოვლინების საშუალებას; მისი საგანია პოეტური ენის ექსპრესიული ფუნქცია.

სტილისტიკა ენათმეცნიერული ვაგებით განიხილავს არაპოეტურ მეტაფორებს, ყოველდღიურ სასაუბრო თუ მეცნიერულ ნაწარმოებთა ენას, რამდენადაც ეს ენა სათანადო შინაარსის გამოხატულების საშუალებაა. პოეტური ენა მას აინტერესებს იმდენად, რამდენადაც პოეტუკური სემანტიკისა (სემასიოლოგიისა) და სინტაქსის პროცესები საერთოდ სემანტიკისა და სინტაქსის კანონზომიერებათა თავისებურ გამოვლენას წარმოადგენენ (იხ. §§ 67, 68, 69, 71, 72).

გარდა ამისა ენათმეცნიერულმა სტილისტიკამ უნდა მოგვეცეს ამა თუ იმ ენის დახასიათება იმ შესაძლებლობათა მიხედვით, რომლებიც მას გააჩნია, როგორც გამომხატველობით საშუალებას. მოკლედ, ამა თუ იმ ენის ექსპრესიული შესაძლებლობა ხაგანია სტილისტიკისა, როგორც ენათმეცნიერული დარგისა.

ეს გულისხმობს, სახელდობრ, იმის გარკვევას, თუ: რა უნდა მარჯვეა ესა თუ ის ენა კონკრეტული და განყენებული აზროვნებისათვის; რა ახასიათებს მას--თავი-

სუფალი თუ სავალდებულო სიტყვათა რიგი; პასიური კონსტრუქციები ემარჯვება მას თუ აქტიური, პარატაქსი (წინადადებათა შეწყობა) თუ ჰიპოტაქსი (მთავარისა და დამოკიდებული წინადადების გამოყენება), მარტივი წინადადება თუ რთული პერიოდები და სხვ. მორფოლოგია და სინტაქსი სათანადო ენაში არსებულ მოვლენებს აანალიზებენ, სტილისტიკა ამ მოვლენათა ექსპრესიულ (გამომხატველობით) შესაძლებლობას არკვევს.

იდეალური სტილი საუკეთესო შეფარდებაა სატემელსა (გადმოსაცემ შინაარსსა) და თქმულს (გადმომცემ ენობრივ საშუალებას) შორის. ეს „საუკეთესო“ მეცნიერული ნაწარმოების ენაში მეტყველების კლასიკურ სიმარტივესა და აზრის სიცხადეს ნიშნავს. მხატვრულ შემოქმედებაში კი ეს „საუკეთესო“ თავისებურად ემის თითქმის ყოველ ლიტერატურულ სკოლას, მაგრამ ყველასათვის საერთოა ძირითადი მიზანი: სიტყვის ექსპრესიული მაქსიმუმის მიღება. ამის შესაბამისად პოეტიკური სტილისტიკის შინაარსს ქმნის პოეტიკური ლექსიკის (არქაიზმები, ნეოლოგიზმები, პროზაიზმები...), პოეტიკური სემანტიკის (მეტაფორები, მეტონიმიები, ეპითეტები...), პოეტიკური სინტაქსის (სიტყვათა წყობა, მარტივი წინადადებები თუ რთული პერიოდები...) საკითხები: მნიშვნელობა ეძლევა იმასაც, თუ როგორ ბგერს სიტყვა. ნახმარი მხატვრულ პროზაში თუ ლექსში.

§ 124. **ოკიეძბურე მომენტი სტილში და ენათმეცნიერული სტილისტიკის საკითხები.** არამხატვრული მეტყველების სტილისათვის ძირითადია ნათქვამის სიზუსტე¹. ამ მხრივ პირველი რიგში დგას პრაქტიკული საკითხი სტილისტიკური მინიმუმისა. ეს ეხება როგორც მარტივ, ისე რთულ წინადადებას. როგორც ერთში: ისე მეორეში სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევა იმაში მდგომარეობს, რომ გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით, მნიშვნელობის მიხედვით, გამოთქმაში ნახმარი სიტყვები ერთმანეთს არ შეეფერება.

ორიოდე მაგალითი. „პალიასტომის ტბის“ მთავარი აქტორია ივანე. „აქტიორი“ სიტყვა აქ უადგილოა: იგი არ შეეფერება თავისი მნიშვნელობით „ივანეს“; ივანე მოთხრობის მოქმედი პირია, აქტიორი კი „სცენაზე მოქმედ პირს“ ნიშნავს... „მამა და შვილი

¹ ძველი საბერძნეთის რიტორიკის ერთი მიმდინარეობა (ე. წ. ატიკური) გამოთქმის სიმარტივესა და თქმულის სიზუსტეს მოითხოვდა, მეორე კი (ე. წ. ახიური) მაღალფარდოვან უხვ-სიტყვაობას იცავდა.

შთანთქა აღლღვებულმა ტალღებმა“; „აღლღვებული“ შეიძლება იყოს ზღვა, ტბა... და არა ტალღა; ტალღა ლელვის შედეგია; ამიტომ ვერ ვიტყვი, „აღლღვებული“. აქაც მსაზღვრელი და საზღვრული ერთმანეთს არ შეეფერება მნიშვნელობის მიხედვით... „გამგეობამ განაზორციელა მთელი რიგი ნაბიჯები“; განზორციელება შეიძლება მიზნისა, „ნაბიჯებზე“ ითქმის „გადადგაო“. აქაც ორი სიტყვა მნიშვნელობის მიხედვით ერთმანეთს არ ეგუება.

„ასეთ პირობებში წარმოება თავს გაართმევს ჩამორჩენილობას“: „თავს გაართმევს“ წესიერი ქართული გამოთქმაა, მაგრამ აქ არ ვარგა: „ჩამორჩენილობას“ არ ეგუება. უნდა ყოფილიყო: „ჩამორჩენილობას თავს დააღწევს“.

სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევას იწვევს პლეონაზმის მოვლენებიც: „გახარებული და აღტაცებული დაებრუნდი შინ“... „უნდა დაიძებნოს ამ მოვლენის სათანადო და შესაფერი ფორმები“... „და“-თი შეერთებული სიტყვები აქ შინაარსობლივად გამოიჯნული არ არის: „აღტაცებული“ შეუძლებელია ყოფილიყო მოწყვნილი. „სათანადო“ თუა, „შესაფერისიც“ იქნება. გადმოსაცემი აზრის თვალსაზრისით ერთ-ერთი ამ სიტყვათაგანი ამ გამოთქმებში ზედმეტია; ორივესთვის ადგილი არ რჩება, თუ მათ მნიშვნელობას გაეწევა ანგარიში.

დამხმარე სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ შესიტყვებაშია ცხადი. „ერთად იკრებება შვიდი ანუ ათი თემი“... „მეც ამ მშენიერი ბუნებისათვის თვალი ვერ მომეშორებინა და თანდათან შეუმჩნეველად გადიოდა დრო“... „სიმონა არის პატიოსანი მშრომელი გლეხი და აგრეთვე მას ახასიათებს თავმოყვარეობა“... ანუ, და, აგრეთვე აქ უადგილოდ არის ნახმარი. „შვიდი“ და „ათი“ ერთმანეთს არ უდრის. უნდა იყოს: შვიდი ან ათი... შეუძლებელია შევეერთოთ და-კავშირით ისეთი შინაარსის შესიტყვებები, რომელთა აზრი ერთმანეთთან არავითარ კავშირში არ იმყოფება¹.

რთული წინადადების აგებისას სტილისტიკის მინიმუმში არ არის უზრუნველყოფილი ისეთ შემთხვევებში, როგორიცაა: „და ამ სიტყვასთან მიჰყო ხელი პირის ბანას ფაცა-ფუცით, რომელმაც მაშინვე ჩაიცო ტანთ და გამოქანდა კარებისაკენ“ („საქ-

¹ ამიტომ მხატვრულ ნაწარმოებში და-კავშირის ასეთი უადგილო ხმარება საგანგებო სტილისტიკურ ეფექტს იძლევა: „ხვალ პირველი მაისია და მე ამაღან არ მეძინება“ (კოლა ლომთათიძე). და-თი შეერთება ამ ორი გამოთქმისა გვაგრძნობინებს, რომ რაღაც კავშირი აქვს იმ ფაქტს, რომ „ხვალ პირველი მაისია“ იმ ფაქტთან, რომ „მე ამაღან არ მეძინება“. ამით ავტორმა მკითხველს გაოკეული განწყობა შეუქმნა შემდგომი ამბების ასათვისებლად.

მოამბე“, 1863 წ. ტ. III, გვ. 22)... „წაიელო სიკაპასით თმებში ხელი ბაგა-ბუგით და გამოეარდა თავშიშველა გარეთ, რომელიც დეეშვა სირბილით მუხრანინანთ ხიდისაკენ“ (იქვე, გვ. 24)... „ოთხ-პა სალდათმა დიდის გაქირვებით ძლიეს გამოსასვენეს გოშპიტლი-დამ ერთი მიცვალეული უბრალო კუბოთი და წაიღეს სასაფლა-ოსკენ, რომელხაც მიუძღოდა მხოლოდ ერთი ღვედელი, შემოსილი შავი ოლრითა და ფილონით“ (იქვე). ანდა კიდევ: „ფშავი ცნობილია ჩვენში ვაჟა-ფშაველას სახელით, რომელიც ამ კუთხეში დაიბადა“... ყველასათვის ცხადია, რომ „ფაცა-ფუცი ტანთ ვერ ჩაი-ცვამდა და კარებისაკენ ვერ გამოქანდებოდა“. ისიც ცხადია, რომ მღვდელი „სასაფლაოს ვერ წაუძღვებოდა“ ანდა „სახელი კუთხეში არ დაიბადებოდა“...

ამგვარი გამოთქმები გაგებინების საშუალებად კიდევ გამოდ-გება, მკითხველი თუ მსმენელი მიხვდება, რასაც ეხება საქმე, მა-გრამ პირველ მომენტში, როცა ამგვარი გამოთქმები გვესმის, ჩნდება ისეთი სიტყვების კავშირი, რომლებიც მნიშვნელობით ერთმანეთს არ შეეფერებიან. ამასთან არის დაკავშირებული ის უხერხულობის გრძობა, ამგვარი სტილის ნიმუშების მოს-მენას რომ ახლავს.

შესაძლოა შესიტყვება აზრს ზუსტად გადმოგვეცემდეს, მაგრამ სტილი მაინც საზოთირო იყოს: „ნინოშვილი პარველი პროლეტარული მწერალია. იგი პირველად შეეხო გლეხთა მდგომარეო-ბას“... „პირველი“-ს განმეორება სტილისტიკურად უხეიროა. ყუ-რადღებას აქ ის იქცევს, რომ ერთ წინადადებაში ხმარებული სი-ტყვა გვზღუდავს მეორე წინადადების აგებისას: მთელი ნაწკვეთი, მთელი თავი და მთელი ნაწარმოებიც კი სტილისტიკურად ერთ მთლიან ერთეულად შეიძლება მოგვევლინოს, რამდენადაც ერთი მთლიანი შინაარსის,—ობიექტური მონაცემის,—გადმომცემ სა-შუალებას წარმოადგენს.

ზემოთქმულის მიხედვით ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მასალის სტილისტიკური შესწავლა გულისხმობს:

1. შეხიტყვების (კერძოდ, მარტივი თუ რთული წინადადების) მონაწილე სიტყვათა ურთიერთობის გარკვევას მნიშვნელობის თვალსაზრისით.

თუ სინტაქსი წინადადების (და, საერთოდ, შესიტყვების) აგებუ-ლებას, ე. ი. სიტყვათა შეკავშირებას, სწავლობს, სტილისტიკა შესიტყვების ფუნქციებს არკვევს. საორიენტაციოა გადმოსაცემი შინაარსი; იგი განსაზღვრავს იმ მიზანს, რომელიც შესიტყვებას, როგორც გადმომცემ საშუალებას, უნდა ჰქონდეს.

მკიდრო კავშირი არსებობს ამ მხრივ სტილისტიკასა და ლექსიკოლოგია-სემანტიკას შორის; ენის ლექსიკური შემადგენლობა აისახება ლექსიკონში. ამა თუ იმ ენის სტილისტიკურმა შესწავლამ, პირველ ყოვლისა, უნდა მოგვეცეს ამ ენის ბუნებრივი გამოთქმების ინდექსი.

2. დამხმარე სიტყვათა (ანუ, და, აგრეთვე, მაგრამ...) მნიშვნელობის გათვალისწინებაც სტილისტიკის საგანია: ამ სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ წინადადებაში, შესიტყვებაშია ხელშესახები.

3. სათანადო ენის ექსპრესიული შესაძლებლობის შესწავლაც (მაგალ., მორფოლოგიის ხაზით) სტილისტიკის ამოცანას შეადგენს: სახელის ბრუნვათა ფუნქცია (შდრ. ნათეს. ბრ. მნიშვნელობა შესიტყვებებში: ძმის წიგნი, ვერცხლის საათი, გზის ოსტატი, აგურის ქარხანა, შაქრის ლერწამი...), დრო-კილოთა ფუნქცია...

4. პარატაქსი თუ პიპოტაქსი, აქტიური თუ პასიური კონსტრუქცია, სიტყვათა თავისუფალი თუ სავალდებულო წყობა და სხვა აგრეთვე სტილისტიკის საგანია (იხ. ზემოთ, გვ. 313).

5. ლოგიკური მახვილის (და ინტონაციის) ფუნქციები სტილისტიკის სამყაროს განეკუთვნება.

აქედან ჩანს, რომ სტილი დაკავშირებულია ენათმეცნიერების ყველა დარგთან: ფონეტიკასთან, მორფოლოგიასთან, სინტაქსთან, ლექსიკოლოგია-სემანტიკასთან. ამ დარგების ობიექტებს სტილისტიკა შეისწავლის ახალი თვალსაზრისით (მაშასადამე, აქ განსხვავებულია არა საგანი, არამედ თვალსაზრისი).

§ 125. სუბიექტურ-ინდივიდუალური სტილში. ყოველივე ეს ობიექტური სტილის შინაარსს ქმნის; ობიექტური სტილი სტილისტიკური მინიმუმის ფარგლებს არ სცილდება; სუბიექტური სტილი, პირველ ყოვლისა, სიტყვის ემოციურ იერს შეისწავლის (ამ მხრივ სტილისტიკასა და სემანტიკას შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ იხ. § 80). ობიექტური სტილის ნორმათა ფარგლებში სუბიექტური სტილი ააშკარავებს იმ ამოურწყავ შესაძლებლობებს, რომლის საფუძველიცაა გადმოსაცემი შინაარსისადმი შეტყვევლის დამოკიდებულება, გადმოსაცემი შინაარსის სხვადასხვა თვალსაზრისით დახასიათება... არა თუ ორი მწერლის სტილი არ არის ერთი და იგივე, ორი მათემატიკოსის „ენაც“ განსხვავებულია ხოლმე; ყოველდღიურ შეტყვევებაშიც ცალკე პირთა სტილი ისევე განირჩევა ერთმანეთისაგან, როგორც სიარული, ხმის ტემბრი და ნაწერის ხელი.

ბიუფონს მიეწერება სიტყვები: „სტილი ეს თვით ადამიანიაო“. ბიუფონის ნამდვილი სიტყვები: „სტილი თვით ადამიანისაგან მოდისო“, გაცილებით უფრო ზუსტად აღნიშნავს იმ ძირითად აზრს, რომ სტილი ადამიანის აზროვნებას ახასიათებს. კერძოდ, სტილში გარკვეულ გამოვლენას პოულობს მეტყველის კლასობრივი დამოკიდებულება გადმოსაცემი შინაარსისადმი; მოვლენის აღსანიშნავად კლასობრივი თვალსაზრისის შესაფერი სიტყვების შერჩევა, სიტყვათა მნიშვნელობის შემოსვა გარკვეული ემოციური იერით— აი ორი საშუალება ამ კლასობრივი თვალსაზრისის სტილში აღბეჭდვისათვის. ყოველი ემოციური იერი, რა თქმა უნდა, კლასობრივი თვალსაზრისის უკუთვნა არ არის; ყოველი სტილისტური ვარიაცია კლასობრივს არ წარმოადგენს, მაგრამ ყოველთვის ახასიათებს მოლაპარაკის ცნობიერებას, რომელშიც გადამტყდარი ობიექტური ვითარება თავისებურად წარმოგვიდგება საამისოდ გამოყენებულ სიტყვიერ სამოსში (§ 80).

აღსანიშნავია ისიც, რომ სუბიექტურ სტილს ადამიანი ისევე ძნელად გამოიცვლის, როგორც აზროვნების ტიპს. არც სწავლა-განათლებლაზეა სტილი დამოკიდებული. ამის კლასიკური მაგალითია ილია ჭავჭავაძის მოხვეისა („მგზავრის წერილები“) და გლახა ჭრიაშვილის („სცენები გლეხთა განთავისუფლების დროიდან“) სტილი. მოხვეის ნათელი აზრი მკვეთრ გამოთქმებშია ჩამოსხმული. არც ერთი ზედმეტი სიტყვა: მოხვეე ფორმულებით ლაპარაკობს. აი თუნდაც ჭირაზე სიარულის შესახებ მისი სიტყვები: „ვშაულობთ, ჯიბეჩი არ რჩების... კამადი-სმადი არაა სახლჩი, ნაშოვერ დუქანჩი მიდის“... ანდა მისი რეპლიკა ბარის უპირატესობათა შესახებ: „ვინ უწყის, იქაითაც საჭირ-ბოროტოია დარჩენა; ადგილი ხაშმობს. იქაველ კაცს ფერი არა აქენ. აქაველ ჯანმრთელნი არიან. ცარგვლის გამჩენმა განაგო: იქაით—მამღრობა, აქაით—სიმრთელე!“.

მოხვეის ლაბილარულ სტილს უპირისპირდება გლახა ჭრიაშვილის უ გ ზ ო - უ ე კ ლ ო მ რ ა ვ ა ლ მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა. მოვიგონოთ საჩივრის „წინასიტყვაობა“: „ისე დალაგებით მოგახსენებ, შენი პირიმე! სიჩქარით, შენი პირიმე, თქვენ კარგად მოგეხსენება, სოფელი არავის მოუქამია. მოსამართლე ხელმწიფის ყურია, უნდა ყველათერი თავილამ ბოლომდინ გაგაგებინო. თუ წყალი სათავეშივე იმიღვრა, ბოლომდინ მღვრიედ ივლის; ამიტომაც მინდა ისევე თავილამ დალაგებით მოგახსენო იმიტომ, რომ კარგად დალაგებით დაწყობილი თავილამეუ საქმე ბოლომდინ ანკარა წყაროსავით გავა. ეს თქვენ უფრო. კარგად მოგეხსენებათ, თორემ მენა ამებისა რა მეცოდინება? ერთი რეგვენი გლეხკაცი ვარ, ჩემს დღეში სამარ-

ოლის კარი არც კი დამინახავს, რა ფერია: წითელი თუ შავი? იქნება თეთრიც იყოს! ვინ იცის? მენა ის თვალითაც არ მინახავს. პალალი ღმთის რისხვა და თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, პართალს მოგახსენებ კი. ამიტომაც მინდა თავი დამ დავიწყო. ისე სჯობია, თავი დამვე დალაგებით მოგახსენო. პაპაჩემი აზნაური გზლებიათ — ეს დიდი ხნის ამბავი გახლავს — ნუგზარ ერისთავის დროსაო, თუ გაგიგონიათ, სისხლის წვიმების დროსაო. ასე ამბობენ, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ მენა იმ დროებისა რა მეცოდინება. დიდი ხნის კაცი როდი ვარ! პართალია, წვერ-ულვაშში კალარა გამომრეცია. მაგრამ მაგარი ესაა, რომ დიდი ხნისა არა ვარ. ასე კი ნუ მხედამთ, რომ გავეთერებულვარ. ჯაფამ გამტება, შენი კირიშე, ჯაფამ! რაც მენა ბატონის ბეგარაში ოფლი მიღვრია, სულ რომ ერთად მოვკრიბო, ზღვა იქნება, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ რა გამტებდა აგრე მალე. მენა ბევრი ვიყო, ბევრი ვიყო. სულ ბევრი ვიყო... რალა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიცოცხლე, იმ დღეს ჩვენ სოფელში რომ ბრძანდებოდი, აი, პატარა საყდარი არ გახლავთ, აი ხალხი რომ მოაგროვე და ხელმწიფის სიტყვა რომ გამოგვიცხადე. აი იქავ, ჩვენებიანთ წინა—ის საყდარი სულ არ იქნება ხუთი წლით ჩემზე წინ აშენებული; მას აქეთ რა ხანი უნდა იყოს გასული? ჩოტკის კაცი, მალე მტერი მოგიკვდეს, მალე მაგას გამოიციან და იტყოდა: მაგდონი არაფერი ხანიაო გასული, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ კაცმა შემომხედოს, ასის წლისა ევგონები. ჯაფამ და ბატონის სამსახურმა აგრე იცის, თორემ არც ისე ხნიერი ვარ. სულ აკი მოგახსენე, ის საყდარი ხუთი წლით ჩემზე წინ არის აშენებული მეთქი. მენა ეხლა ასე რომ მოგახსენებთ, საყდარი მეთქი, საყდარი ხომ საყდარია, თქვენ ეს უფრო კარგად მოგეხსენებათ, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ ხორციელი ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ... ეკ, რალა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიცოცხლე, მაინც და მაინც ადამიანი სულ სხვა არის. თუნდ ეგეც არ იყოს, მაინც ხომ საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ...“

ამდენი ილაპარაკა გლაბა კრიაშვილმა და საჩივარი მაინც ვერ დაიწყო, მიახლოებითაც ვერ მიუახლოვდა საკითხს: ისლა მოასწრო ეთქვა, რომ პაპა მისი, აზნაური იყო ნუგზარ ერისთვის დროს, მაგრამ ეს დრო მას არ ახსოვს, რადგანაც... არც ისე დიდი ხნისა არის... რამდენი ხნისაა თვითონ, ესეც ვერ გაარკვია და ბოლოს იმ დებულებით გაათავა, რომ „საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი კი სულ სხვა არის“... საჩივრის „წინასიტყვაობიდან“ მთელი დანარ-

ჩენი ნაწილი საჩივრის მოთხრობის „მეთოდოლოგიამ“ და სხვა, სრულიად უცხო საკითხების „ანალიზმა“ წაიღო (რა ფერია სამართლის კარი; როგორ აბერებს ჯაფა და ბატონის სამსახური კაცს; შეიძლება თუ არა მას ნუგზარ ერისთვის დროის ამბები ხსომებოდა, რა განსხვავებაა ხორციელ ადამიანსა და საყდარს შორის...).

ბუნდოვანია გლახა ქრიაშვილის აზრი და უთავბოლო მისი სიტყვა...

საზოგადოდ „მეტყველების კულტურა“ სუსტობს იქ, სადაც „აზროვნების კულტურა“ მოიკოკლებს და, მაშასადამე, „მეტყველების კულტურისათვის“ ბრძოლა „აზროვნების კულტურისათვის“ ბრძოლის გარეშე წარმოუდგენელია; ენა აზრის ხორცშესხმაა. „ენა აზრის უშუალო სინამდვილეა“ (მარქსი). „აზრის რეალურობა ენით მელავნდება“¹.

— — —

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 37.

ენათა კლასიფიკაცია

§ 126. ენათა კლასიფიკაცია. საკითხის ღახის შესახებ. ენათა რაოდენობა რამდენიმე ასეულს მაინც აღწევს (§ 30). ენათა კლასიფიკაცია მიზნად ისახავს დააჯგუფოს ენები და გააადვილოს მათი მიმოხილვა.

ყოველგვარი კლასიფიკაცია საჭიროებს გარკვეულ ნიშანს, რომლის მიხედვითაც საკლასიფიკაციო საგნები ერთიანდება ჯგუფებში. კლასიფიკაციის შედეგად მიღებული დაჯგუფებები შესაძლებელია არსებითად განსხვავდებოდნენ იმის კვალობაზე, თუ რა ნიშნის მიხედვით დაჯგუფდება საგნები (ანუ; როგორც ამბობენ. იმის მიხედვით, თუ რა გვევლინება დაყოფის საფუძვლად, principium divisionis). სწორედ ეს ნიშანია, რომ ქმნის კლასიფიკაციის საფუძველს.

ენათა კლასიფიკაციებიდან ყველაზე ცნობილია: მორფოლოგიური და გენეალოგიური. მათი საკლასიფიკაციო საფუძვლები არსებითად სხვადასხვაგვარია.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციისათვის ამოსავალია ის, თუ როგორია სიტყვის აგებულება მოცემულ ენაში. გენეალოგიური კლასიფიკაცია აჯგუფებს ენებს იმის მიხედვით, თუ რა წარმოშობისაა ენა, რა ენებს ენათესავენ ენა წარმოშობის მიხედვით.

§ 127. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია. მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას საფუძვლად ედება, როგორც აღნიშნული იყო (§ 126), სიტყვის აგებულება, — გამოიყოფა სიტყვის შემადგენლობაში ფორმაცვლების აფიქსები (ფორმანტები), — ე. ი. სიტყვათა დამოკიდებულების გამომხატველი აფიქსები, თუ — ასეთი აფიქსები (ფორმანტები) სიტყვის შემადგენლობაში არ მოგვეპოვება. რამდენადაც სიტყვის აგებულება, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიაში შეისწავლება, ენათა კლასიფიკაცია სიტყვის აგებულების მიხედვით მორფოლოგიური კლასიფიკაცია იქნება.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით ენები ორ ძირითად ჯგუფს ქმნიან: 1. უაფიქსო ენები, ე. ი. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების არმქონე ენები, და 2. აფიქსებიანი ენები, ე. ი. დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსთა მქონე ენები.

• არნ ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი

როდესაც სიტყვაში დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი არ გამოიყოფა, ე. ი. ფორმაცვალეზადი სიტყვები არა გვაქვს, გვექნება ისეთი უცვლელი სიტყვები, როგორცაა, ქართული: „სად“, „როდის“, „წინ“, „უკან“...

ასეთ შემთხვევაში სიტყვათა ურთიერთობას განსაზღვრავს სიტყვათა ადგილმდებარეობა. ამგვარად, სიტყვები მორფოლოგიურად უცვლელი არის, მაგრამ წინადადება არ არის მოკლებული გრამატიკულ აგებულებას: არა გვაქვს მორფოლოგია, მაგრამ გვაქვს სინტაქსი.

ფორმალური სიტყვები ძირებს მოგვეგონებს. ასეთი სიტყვების მქონე ენებს ძირეულ ენებს უწოდებენ. მაგრამ ასეთ ენას მხოლოდ პირობით შეიძლება ეწოდოს ძირეული: ძირი და აფიქსი შეფარდებითი ცნებებია, — სადაც აფიქსები საერთოდ არ არსებობს, იქ ძირიც არ გვექნება (საყოველთაოდ მიღებული გაგებით).

„ძირეული“ ენის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ჩინური. მასში ფორმაცვალეზადი სიტყვები არ მოიპოვება: არც ბრუნება გვაქვს და არც უღვლილება. გადამწვევტ როლს წინადადების აგებაში თამაშობს სიტყვათა ადგილმდებარეობა.

როგორც ესმით ერთი და იგივე ბგერითი კომპლექსი სხვადასხვა კონტექსტში, ამას შესახებ შეიძლება ვიმსჯელოთ ჩინური სიტყვის შაო-ს მიხედვით: შაო ენ „კარგი კაცი“, სიძე შაო „ქმნა კარგისა“, „მოწყალებია გალება“, ცხიო შაო „ძველი მეგობრობა“, შაო დაღუპ „ძალიან ძვირი“, ენე შაო ვო „კაც ვუყვარვარ მე“.

ამგვარად, შაო სხვადასხვა მდგომარეობაში და სხვადასხვაგვარი ინტონაციით შეიძლება ნიშნავდეს: „კარგი“, „ძალიან“, „მოწყალება“, „მეგობრობა“, „უყვარს“, ე. ი. შეიძლება მოგვევლინოს ხან ზედსართავი სახელის, ხან ზმნისართის, ხან არსებითი სახელის, ხან ზმნის ფუნქციით, თუმცა იგი არც ერთ ამ მეტყველების ნაწილს არ წარმოადგენს (ჩვეულებრივი გაგებით).

აფიქსებიანა ენები იყოფა აგლუტინაციურ ენებად (ლათინ. agglutinare „შეწყობება“) და ფლექსიურ ენებად (ლათინ. flexio „გაღუნვა“). აფიქსები ორივესა აქვს, მაგრამ კავშირი აფიქსსა და სიტყვის მატერიალურ, ლექსიკურ ნაწილს (ძირს, ფუძეს) შორის ერთნაირი ხასიათისა არ არის: აგლუტინაციურ ენებში, როგორც წესი, თითოეული მორფოლოგიური მნიშვნელობა გამოხატულია ცალკეული აფიქსით (და ყოველ აფიქსს აქვს ერთი დანიშნულება); ამის შედეგად სიტყვა ადვილად იშლება შემადგენელ ნაწილებად, კავშირი ძირეულ ნაწილსა და აფიქსებს (ფორმანტებს) შორის სუსტია. მაგალითად, ქართული „სახლებს“ და რუსული

„ДОМАМ“ თანაბრად წარმოადგენს მრავლობითი რიცხვის მიცემით ბრუნვას. მაგრამ ქართულ სიტყვაში „სახლ-ებ-ს“ ორი სუფიქსი ვაქვს: სახელთა მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი სუფიქსი -ებ და მიცემითი ბრუნვის სუფიქსი (ფლექსია) -ს (შდრ.: სახლ-ს--სახლ-ლებ-ს). რუსულ სიტყვაში „ДУМАМ“ გამოიყოფა ერთი სუფიქსი (ერთი ფლექსია) -ам, რომელიც ერთდროულად აღნიშნავს მრავლობით რიცხვსაც და მიცემით ბრუნვასაც. არ შეიძლება ვამტკიცოთ, აითქოს სუფიქს -ам-ში а აღნიშნავდეს მრავლობით რიცხვს, -м კი—მიცემით ბრუნვას: მხოლოდით რიცხვში მიცემითი ბრუნვა ბოლოვდება -у ხმოვნით: ДОМ-ам, მაგრამ ДУМА-у: ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობისა და მრავლობითში განსხვავებულია.

ქართული ენის მაგალითი აგლუტინაციური ენების იაფისებურების ილუსტრაციას წარმოადგენს, რუსული ენის მაგალითი კი — ფლექსიური ენისას.

უფრო მკიდრო კავშირი ფუძესა და აფიქსებს შორის ვლინდება ფლექსიურ ენებში ევრეთწოდებული ფუჭის, აფიქსისა და ფუძის შერწყმის დროს: მაგალითად, друк, друк-а, друк-у, друк-ом... მხოლოდობით რიცხვში ადვილად გამოიყოფა ფუძე друк და აფიქსები (ბრუნვათა ფლექსიები): -а, -у, -ом .. მაგრამ მრავლობით რიცხვში — друкья — უფრო ძნელია გამოვყოთ ფუძე „друк“ და აფიქსი: ფუძის ბოლო თანხმოვანი г ფონეტიკურად იცვალა, ფუძის ბგერისი შემადგენლობა იგივე აღარ არის, რაც მხოლოდობით რიცხვში ვქონდა. ეგევე შეიძლება ითქვას შემდეგი სიტყვების ფუძეთა შესახებ: побережье (მოსალოდნელი იყო: побережье — შდრ. берег), человеческий (მოსალოდნელი იყო: человек-еский), вражеский (მოსალოდნელი იყო: враг-еский), должный (შდრ. долг), вижу და вля-шпъ, неку — печёншь, траг-у და траг-ишь და ა. შ.

ფონეტიკურად სახეცვლილი ფუძეები და აფიქსები უფრო მკიდროლად შეერწყმიან ერთმანეთს, უფრო ძნელად იშლებიან შემადგენელ ნაწილებად. ფუჭია (შერწყმა) მეტად ახასიათებს ფლექსიურ ენებს. ანალოგიური პროცესები უფრო სუსტად არის წარმოდგენილი აგლუტინაციურ ენებშიც¹.

¹ შდრ. რუს. друк — друкья და ქართ. ნეგობარი — ნეგობარ-ებ-ი. თუ ჩამოვიკლებთ აფიქსებს (-ებ-ი), რჩება მეგობარ- (და არა მეგობარ-) ფუძე დაბოლოების გავლენით შეიცვალა, მან დაკარგა ხმოვანი -а („ფუძის შეკუმშვა“). პატარა ქართ. მეგობარ-ებ-ი მაინც უფრო ადვილად იშლება ფუძედ და აფიქსებად, ვიდრე რუს. друкья.

ფლექსიური ენებისათვის დამახასიათებელია არა მხოლოდ აფიქსის მკიდრო კავშირი ფუძესთან, არამედ აგრეთვე ეგრეთწოდებული შინაგანი ფლექსია ანუ ფუძის ფლექსია, რომლის დროსაც ფუძისეული ხმოვნის ცვალებადობით გადმოიცემა სიტყვის გრამატიკული ფორმა. ამის მაგალითებია: გერმ. ბრუდერ (Bruder) „ძმა“ — მრავლ. რიცხ. ბრუდერ (Brüder) „ძმები“... ინგლ. გუზ (goose) „ბატი“ — მრავლ. რიცხ. გეზ (geese) „ბატები“... ფუტ (foot) „ფეხი“ (შდრ. фѣтѣ) — მრავლ. რიცხ. ფეტ (feet) „ფეხები“.

ფუძის ფლექსია გერმანულ, ინგლისურ ენებში ისე ხშირად არ გვხვდება, როგორც არაბულ ენაში: აქ ფუძის ფლექსია წარმოადგენს მორფოლოგიის ძირითად საშუალებას (თუმცა არაბულში აფიქსებიც იხმარება).

მაგალითად: კათალა „მან მოკლა“ — კუთილა „იგი მოკლულ იქნა“; დარაბა „მან სცემა“ — დურობა „იგი იცემა“... მოქმედებითი გვარი (კათალა, დარაბა) და ენებითი (კუთილა, დურობა) განსხვავდება ერთმანეთისაგან მხოლოდ ფუძის ხმოვნებით (ა — ა, უ — ი; თანხმოვნები იგივე რჩება (კთლ, დრბ). ფუძისეულ ხმოვანთა ცვალებადობა გრამატიკულ (მორფოლოგიურ) მნიშვნელობათა გამოსახატავად ისე შორს მიდის, რომ არაბულ გრამატიკაში წამოყენებულია დებულება: ლექსიკური (მატერიალური) მნიშვნელობა არაბულ ენაში უკავშირდება სიტყვის თანხმოვან ბგერებს, გრამატიკული (მორფოლოგიური) მნიშვნელობა კი გამოიხატება სიტყვის ხმოვანი ბგერებით, ე. ი. ხმოვნები არ შედის ძირის შემადგენლობაში. ძირები მხოლოდ თანხმოვნებისაგან არის შემდგარი.

ზემოთგანხილული მაგალითებიდან ჩანს, რატომ ეწოდება ფუძისა და აფიქსების სუსტ კავშირს აგლუტინაცია („შეწყობება“), ხოლო შესაბამის ენებს კი — აგლუტინაციური; ბერძენულ ენაშიც ტერმინი „ფლექსიური ენები“ ითვალისწინებს ფუძის ფლექსიას¹.

¹ ფუძის ფლექსია (ბრუდერ — ბრუდერ) უნდა განვსხვავოთ სიტყვის ფლექსიისაგან, — ბრუნვის, პირების მიხედვით ცვლისაგან აფიქსების (სუფიქსების, არეფიქსების) საშუალებით.

აღსანიშნავია, რომ ბრუდერ-ის ტიპის წარმოებაში ფუძის ფლექსია: თავდაპირველად არ წარმოადგენდა მრავლობითი რიცხვის გამოხატვის საშუალებას: მრავლობითი რიცხვი სუფიქსით აღინიშნებოდა; ფუძის ფლექსია კი ფორმალურ ცვლილებათა შედეგად გაჩნდა. ხოლო როდესაც სუფიქსი მოეკვია სიტყვას, მრავლობითი რიცხვის გამოხატვა იკისრა ფუძის ფლექსიამ: აღმოჩნდა, რომ მხოლოდ ფუძის ფლექსიით განსხვავდებოდა მრავლობითი რიცხვი მხოლობითისაგან.

აგლუტინაციური ენებია: ალათაური (თურანულ-მონღოლური ანუ თურქულ-თათრული), უნგრულ-ფინური, იბერიულ-კავკასიური (ქართული...) და ბევრი სხვა.

ფლექსიურ ენებად ითვლება: ინდო-ევროპული (რუსული, გერმანული, ინგლისური, ლათინური, ინდური და სხვ.) და სემიტური (არაბული, ებრაული) ენები, თუმცა ფუძის ფლექსია წამყვან როლს მხოლოდ სემიტურ ენებში ასრულებს.

გარდა ძირეული, აგლუტინაციური და ფლექსიური ენებისა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციაში ჩვეულებრივ შეაქვთ პოლისინთეზური ენები.

ასე უწოდებენ ენებს, რომლებშიც ერთ რთულ ოდენობად გაერთიანებულია მთელი წინადადება: ზმნა თავისი სუბიექტით, ობიექტით, განსაზღვრებებითა და საგარემოებო სიტყვებით.

ასეთია, მაგალითად, „სიტყვა“ ინდიელების პაჟუტ ენაზე (მუტას შტატში — აშშ). ვიი-ტო-კუხუმ-ჰუნკუ-რჟუგანი-მუგვი-ვანტაჟმ(მუ), რაც ნიშნავს: „რომლებიც მჯდომარენი დაქრიან დანით შავ ბიზონს“. სიტყვა-სიტყვით კი: „დანა — შავი — ბიზონი — ხელის — დაქრა — ჯდომა (მრავლ. რ.) — მყოფ. დრო. მიმლ. — სულიერი მრავლ. რ. ამ ენას აფიქსებიც მოუპოვება (განხილულ მაგალითში გვაქვს მორფოლოგიური ელემენტები, რომლებიც აღნიშნავენ: მყოფად დროს. მიქლეობას, მრავლობით რიცხვს ცოცხალი საგნებისა)¹.

ამგვარად, ასეთ ენებს სიტყვათა უცვლელობა კი არ ახასიათებს, არამედ სიტყვისა და წინადადების თავისებური ურთიერთობა: წინადადების გარეშე სიტყვები (ჩვენი გაგებით) აქ არ არსებობს; მეტყველების ძირითად ერთეულს წინადადება ქმნის. ეს ერთეული „მრავალ-შენაზავია“, იგი სიტყვებს „მოიცავს“. შესაბამისად ამ ტიპის ენებს ეწოდება პოლისინთეზური² (რამდენადაც მხედველობაშია შედეგი, — „წინადადების“ რთული შემადგენლობა) ანუ ინკორპორაციული (რამდენადაც ითვალისწინებენ პროცესს — „წინადადებაში“ სიტყვათა ჩართვას).

ენის პოლისინთეზური ტიპი მხოლოდ პირობით შეიძლება იქნეს შეტანილი მორფოლოგიურ კლასიფიკაციაში, რამდენადაც სიტყვისა და წინადადების ურთიერთობის სპეციფიკური ხასიათი გვაძლევს სიტყვის (და არა მხოლოდ მისი აგებულების) პრობლემის თავისებურ გადაწყვეტას.

¹ მთვეყავა სეპირის მიხედვით. „ენა“ (რუს. თარგმ.), გვ. 25.

² ბერძნ. poly „მრავალი“, synthesis „შერწყმა“.

ფლექსიური ენების ცნებასთან დაკავშირებით უნდა მოვიხსენიოთ ცნებები „სინთეზური ენები“, „ანალიზური ენები“. ისინი გამოყოფილი ავგუსტ შლეგელმა (1818 წ.) ფლექსიურ ენებში.

ანალიზურ ენებს ახასიათებს: პირის აფიქსების ნაცვლად ნაცვალსახელთა ხმარება (ზმნის პირების აღსანიშნავად), აგრეთვე ზმნის ფორმების აღწერითი წარმოება მეშველი ზმნის გამოყენებით; პირის დაბოლოებათა მაგივრად წინდებულების ხმარება: ზმნისართების გამოყენება ხარისხების გადმოსაცემად. ერთი სიტყვით, ანალიზური ენა ცალკეულ სიტყვებს მიმართავს იქ, სადაც სინთეზური ენა აფიქსებს იყენებს.

შდრ. რუსულია და ლათინურის სინთეზური წყობა ფრანგულის ანალიზურ წყობას:

	რუსული:	ლათინური:	ფრანგული:
მათ.	„Книга“ :	libri	du livre „დაჲ ლივრ“
მეტ.	„Книге“ :	libro	au livre „ო ლივრ“
	„Теряю“ :	perdo	je perds { სამივე პირში
	„Теряешь“ :	perdis	tu perds { გამოთქმის
	„Теряет“ :	perdit	il perd { „ქერ“.
	Длинный,-ая,-оо :	long-us,-a,-um	long (მდგრ. longus) „ლონ (ლონგ)“
	Длиннее :	longior (მამრ. და მდგრ. სქესი)	plus long (longue) „პლაჲ ლონ (ლონგ)“
	Длиннейшим,-ая,-оо :	longissim-us,-a,-um	le plus long (longue) „ლ- პლაჲ ლონ (ლონგ)“

ანალიზური წყობა ევროპის ენებიდან ფრანგულის გარდა ინგლისურსაც ახასიათებს.

ანალიზური წყობა ფლექსიურ ენებს არ შეიძლება ჰქონდეს: ამაში ცდებოდა ავგ. შლეგელი, რომელიც ფლექსიურ ენებში განასხევებდა სინთეზური და ანალიზური წყობის ენებს.

ამჟამად არსებობს შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ენის ანალიზური წყობა თითქოს წარმოადგენდეს მეტყველების ყველაზე ფასეულ, ყველაზე პროგრესულ წყობას. მეტწილად ასეთ შეხედულებას იცავენ ის პირები, რომლებიც დაინტერესებული არიან ინგლისური ენის გაბატონებით, -- თითქმის მხოლოდ ამ ენაზე მოლაპარაკენი, -- ინგლისელები და ამერიკელები.

ასეთი შეხედულება ყოველგვარ საფუძველს ნაკლებულია: შეხედულება ანალიზური ენების უპირატესობის შესახებ მეცნიერულად ისევე უსაფუძვლოა, როგორც უსაფუძვლო არის ფრიდრიხ შლეგელის შეხედულება, თითქოს ფლექსიური ენები საერ-

თოდ თავიანთი აგებულებით პერად უფრო ფასეული იყვნენ. ვიდრე აგლუტინაციური ენები.

§ 128. ენათა მორფოლოგიური ტიპების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია. მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას საფუძველი ჩაუყარა ფრიდრიხ შლეგელმა ნაშრომში „ინდიელთა ენისა და სიბრძნის შესახებ“ 1808 წ., ე. ი. ჯერ კიდევ ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების ჩამოყალიბებამდე. შემდეგ მორფოლოგიური კლასიფიკაციის დამუშავებაში მონაწილეობას იღებდნენ ავგუსტ შლეგელი (1818 წ.) და ვილჰელმ ჰუმბოლდტი (1822 წ.); მაგრამ არც ერთი მათგანი არ იდგა ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების თვალსაზრისზე.

ამიტომ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების წარმომადგენლის ავგუსტ შლაიხერის (1850 წ.) ცდა მოეცა ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ინტერპრეტაცია ისტორიული თვალსაზრისით.

შლაიხერისათვის ამოსავალი სამწევროვანი კლასიფიკაცია: იგი განასხვავებს ძირეულ, აგლუტინაციურ და ფლექსიურ ენებს. ან სამ მორფოლოგიურ ტიპს შლაიხერი მიიჩნევს განვითარების საში საფეხურის განხორციელებად: ძირეულ ენებში წარმოდგენილია უძველესი საფეხური, აგლუტინაციურში — მომდევნო. ხოლო ფლექსიურში — უახლესი. სამივე ტიპი შლაიხერის მიხედვით წინაისტორიულ ხანაში წარმოიშვა. შემდეგ იწყება ენათა დაშლა.

შლაიხერის ასეთ გაგებას საფუძვლად უდევს შემდეგი ლოგიკური სქემა: ენა აზრს გამოხატავს, აზროვნებაში კი მოცემულია ცნებები — წარმოდგენები და მათ შორის მიმართებები: ცნებას გამოხატავს სიტყვის მნიშვნელობა, რომელიც სიტყვის ფუძეშია წარმოდგენილი. მიმართება გადმოიცემა აფიქსებით. მნიშვნელობები ცალკე შესაძლებელია გვექონდეს, მაგრამ მხოლოდ აფიქსებისაგან შემდგარი ენა შეუძლებელია არსებობდეს. მაშასადამე, განვითარება იწყება ძირეული ენებით, თავდება ფლექსიური ენებით.

აფიქსები, როგორც ენათა ისტორიიდანაა ცნობილი, დამოუკიდებელი სიტყვებისაგან (ფუძეებისაგან) წარმოიშვა. მაშასადამე, აფიქსების წარმოშობამდე ენას ჰქონდა მხოლოდ სიტყვები — ფუძეები. ამდენად სადავო არ არის შლაიხერის დებულება ძირეული ტიპის სიტყვის შესახებ. მაგრამ სწორი არ არის, როდესაც ამ ძველ ტიპს ხედავენ ჩინურ ენაში: ძველი ჩინური ენა არ იყო მოკლებული აფიქსებს; თუ თანამედროვე ჩინურ ენაში დამოკიდე-

ბულების აღმნიშვნელი აფიქსები არა გვაქვს, ეს ხანგრძლივი განთარების შედეგია და არა განვითარების დასაწყისი.

შენიშვნა: არ შეიძლება განვითარების უკანასკნელ და, მაშასადამე, უმაღლეს საფეხურად მივიჩნიოთ ფლექსიური ენები (აგლუტინაციური ენებისაგან განსხვავებით); არ შეიძლება ფლექსიური ენები ტიპოლოგიურად დაეუპირისპიროთ აგლუტინაციურ ენებს: მათ შორის პრინციპული სხვაობა არ არსებობს, მათი გამიჯვნაც კი ძნელია (იხ. § 87).

გასული საუკუნის მესამოცე წლებში ინგლისელი ფილოლოგი ნაქს მიულერი შეეცადა მოეცა მორფოლოგიური ტიპების სოციოლოგიური ინტერპრეტაცია. მაქს მიულერის შეხედულების თანახმად სხვადასხვაგვარი მორფოლოგიური ტიპები ახასიათებს სხვადასხვაგვარ საზოგადოებრივ წყობილებას: ძირეული ტიპი შეესაბამება განვითარების „ოჯახურ“ საფეხურს, აგლუტინაციური ტიპი — მომთაბარეობას, ფლექსიური კი ასახავს „პოლიტიკურ“ საფეხურს, ე. ი. იმ საფეხურს, როდესაც სახელმწიფო ჩნდება.

მაქს მიულერის სოციოლოგიზმი პრიმიტიულია: იგი არსებითად ეულგარული სოციოლოგიზმია. ამასთან ის მკვეთრად უპირისპირდება საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტებს: აგლუტინაციურ ენებზე დღემდის ლაპარაკობენ მრავალი ხალხები, რომლებიც ისტორიულ ხანაში მობინადრე ცხოვრებას ეწეოდნენ და რომლებსაც სახელმწიფოებრივი წყობილება ჰქონდათ ჯერ კიდევ ორი ათასი წლის წინათ. განიხილავს რა ფლექსიურ ტიპს, როგორც უმაღლეს საფეხურს, მაქს მიულერი იმავე შეცდომას უშვებს, როგორსაც ავგ. შლაიხერი.

§ 129. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის მნიშვნელობის შეფასება. ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას ორი არსებითი ნაკლი აქვს. ჯერ ერთი, იგი არ მოიცავს ენათა წყობის მთელ მრავალფეროვნებას, შემოფარგლულია მხოლოდ უკვე ცნობილი და ერთმანეთისგან მკვეთრად განსხვავებულ-სტრუქტურული ტიპებით. მაშასადამე, როგორც კლასიფიკაცია, იგი არ არის სრული. მეორეცაა-და, გამოყოფილი მორფოლოგიური ტიპების გამიჯვნა ძნელია: აგლუტინაციურ ენებში გვხვდება ფლექსიურობის ელემენტები და, პირუკუ, ფლექსიურ ენებში არ არის გამორიცხული აგლუტინაციის მოვლენათა არსებობა. ამასთან, ძირეულ ენებში იხმარება ნაწილაკები, ხოლო ნაწილაკები არც თუ ძლიერ არის დაშორებული აფიქსებს.

ზემოთ აღნიშნული იყო, თუ როგორი მეცნიერულად უსაფუძვლო და საზოგადოებრივად მიუღებელი შეხედულებებისათვის იძლევა საფუძველს აგლუტინაციური და ფლექსიური, სინთეზური და ანალიზური მორფოლოგიური ტიპების გარჩევა.

ამასთანავე, მორფოლოგიური კლასიფიკაცია იმ დროიდან მონდინარეობს, როდესაც ჯერ კიდევ არ არსებობდა ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება: იგი ორგანულად არ არის დაკავშირებული ენათმეცნიერებასთან, როგორც ისტორიულ მეცნიერებასთან.

ყველაფერი ეს ლაპარაკობს მორფოლოგიური კლასიფიკაციის წინააღმდეგ, იმის წინააღმდეგ, რომ მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ითვლებოდეს მეცნიერულ კლასიფიკაციად.

მაგრამ მორფოლოგიური კლასიფიკაცია მაინც არ არის მოკლებული გარკვეულ შეშეცნობითს ღირებულებას. ამ მხრივ ორი გარემოება უნდა აღინიშნოს. თუ ჩვენ ვიცნობთ ენის მორფოლოგიურ ტიპს, ჩვენ შეგვიძლია წინასწარვე გავითვალისწინოთ როგორი იქნება ამ ენის გრამატიკის აგებულება და დარგების შემადგენლობა. აგლუტინაციური და ფლექსიური ენების გრამატიკული წყობის შესწავლისას, ჩვენ, ბუნებრივია, დიდ ყურადღებას ვაქცევთ მორფოლოგიას. მაგრამ ძირეული ენის (მაგ., ჩინურის) გრამატიკა არ საკმარისებს მორფოლოგიას: ყურადღების ცენტრში აქ სინტაქსი ექცევა. ამგვარად, იმის გარკვევას, თუ რა მორფოლოგიურ ტიპს ეკუთვნის მოცემული ენა, მნიშვნელობა აქვს ამ ენის აღწერითი მეცნიერული გრამატიკის შედგენისათვის. ეს— ერთი.

დაეუშვათ, რომ ჩვენ ვსწავლობთ აგლუტინაციური ტიპის ენას და მასში გვხვდება მოვლენები, რომლებიც არ არის დამახასიათებელი ამ ტიპისათვის. აგლუტინაციურ ტიპში ცალკეული გრამატიკული მნიშვნელობა გადმოიკემა ცალკე აფიქსით, და თითოეულ აფიქსს აქვს გარკვეული ფუნქცია. მაგრამ გვხვდება ამ პრინციპის დარღვევის შემთხვევები: ცალკეულ აფიქსს ორი ფუნქცია აქვს, და, მეორე მხრივ, ორ აფიქსს ერთი გრამატიკული დანიშნულება აქვს (და არა — ორი, როგორც მოსალოდნელი იყო).

მაგალითად: აგლუტინაციურ ქართულ ენაში სუფიქსი -ენ- (აშენებ-ენ) შესაშვ პირსაც აღნიშნავს და მრავლობით რიცხვსაც (ერთი სუფიქსი — ორი ფუნქცია). ამის საპირისპიროდ ორი სუფიქსი ერთ ფუნქციას ასრულებს: მო-ნადირ-ე, სა-ბურჯ-ელ- (ვნებ. გვარის მყოფ. დრ. მიმღეობა)... მო- - - - ელ-, სა- - - - ელ- - - ორი სუფიქსი ერთი ფუნქციის მქონეა.

აგლუტინაციური ტიპის ენაში ასეთი მოვლენები არ უნდა გვქონდეს: აგლუტინაციის პრინციპი გვაფიქრებინებს, რომ აქ მხოლოდ მოვლენასთან გვაქვს საქმე, და, მართლაც, ისტორია ადასტურებს დედუქციური გზით მიღებულ ამ დასკვნას. -ენ სუფიქსი პირველად მხოლოდ მრავლობით რიცხვს აღნიშნავდა, პირის მაჩვენებლად იგი იქცა იმდენად, რამდენადაც სხვა მაჩვენებელი მესამე პირში არ არსებობდა, მეორე და პირველ პირებს კი ჰქონდათ პირის მაჩვენებლები (ფლექსიები).

ამგვარადვე: მთ - — ელ, ხა - — ელ პრეფიქს-სუფიქსებს თავდაპირველად დამოუკიდებელი ფუნქციები ჰქონდათ: ელ სუფიქსი ფუძის დეტერმინანტის როლში გვევლინებოდა, მთ-, ხა- პრეფიქსები კი გრამატიკული კლასების კატეგორიას გამოხატავდნენ (მთ - — ადა-მინის კატეგორიას, ხა - — ნივთის კატეგორიას). შემდეგში გრამატიკული კლასების კატეგორიები მოიშალა, აფიქსები კი შემოგვრჩა, ოღონდ ერთგვარად იცვალა ფუნქცია, რომელსაც ისინი სხვა აფიქსებთან ერთად ასრულებენ (მეტწილად კი ანალოგიური აფიქსები ან მოიშალა ანდა ფუძეებს შეერწყო).

ამგვარად, იმის გარკვევას, თუ რა მორფოლოგიურ ტიპს განეკუთვნება შესასწავლი ენა, შეუძლია მნიშვნელოვანი მითითებები მოგვცეს ამ ენის ისტორიის ხაკითხების სწორად დასმისათვის, მნიშვნელობა აქვს ენის ისტორიისათვის.

მაშასადამე. მორფოლოგიური კლასიფიკაცია, მიუხედავად მის ნაკლოვანებათა, არ არის მოკლებული გარკვეულ მნიშვნელობას. როგორც აღწერთი გრამატიკის დამუშავებისათვის, ისე სათანადო ენის ისტორიული გრამატიკის შესწავლის თვალსაზრისით.

§ 130. ენის მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობის საკითხის შესახებ. ცვალებადია თუ არა ენის მორფოლოგიური ტიპი? პასუხი დადებითი უნდა იყოს. მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობა გამომდინარეობს იმ ზოგადი დებულებიდან, რომ ენა ისტორიული კატეგორიაა, რომ ენობრივი სისტემის ყველა რგოლი განიცდის ცვალებადობას, რომ იცვლება, კერძოდ, გრამატიკული წყობა; იცვლება ძალიან ნელა, მაგრამ მაინც იცვლება. მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობა შინაგანი აუცილებლობით გამომდინარეობს იმ დებულებიდან, რომ აფიქსები (ფორმანტები) თავდაპირველად არ არსებობდა, ისინი წარბოიშვნენ სიტყვებისაგან, დანოუკიდებელი ფუძეებისაგან.

მორფოლოგიური ტიპების ცვალებადობა ფაქტობრივ დასტურდება ცალკეულ ენათა ისტორიითაც. ასე, მაგალითად, დოკუმენტობრივ დადგენილია, რომ ჩინური სიტყვები ძველად იყო ფორმაცვალებადი, ჩინურ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ჰქონდა. ასეთი აფიქსები ჩინურს დაეკარგა განვითარების შედეგად. ინგლისური ენა ჯერ კიდევ არ ქცეულა ძირულ ენად. მაგრამ ძლიერ დაუახლოვდა ამ ტიპს უკანასკნელი ათი საუკუნის განმავლობაში.

მეორე მხრივ, იულიოს კეისრის დროინდელ იტალიაში ორი ათასი წლის წინათ ფლექსიურ ლათინურ ენაზე ლაპარაკობდნენ და ამჟამადაც ფლექსიური იტალიური ენა იხმარება. ლათინური ენის საფუძველზე შეიქმნა ახალი, იტალიური. ენა, მაგრამ მორფოლოგიური ტიპი იგივე დარჩა.

მორფოლოგიური ტიპი იცვლება, მაგრამ იცვლება განსაკუთრებით ნელა, თვით გრამატიკულ წყობაზე უფრო ნელაც კი.

§ 131. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში ენები ჯგუფდება საერთო წარმოშობის მიხედვით, ანუ, სხვა სიტყვებით რომ ეთქვას. მატერიალური ნათესაობის მიხედვით.

საერთო წარმოშობის მქონე ენები მონათესავე ენათა ოჯახს ქმნიან: გენეალოგიური კლასიფიკაცია წარმოადგენს მონათესავე ენათა დაჯგუფებას ოჯახების მიხედვით. ასეთი ენათა ოჯახებია, მაგალითად: ინდოევროპული, სემიტური; იბერიულ-კავკასიური. ჰუნგრულ-ფინური, ალათური... (დაწერილებით მათ შესახებ იხ. ქვემოთ).

ენათა ოჯახი წარმოადგენს მონათესავე ენათა ჯგუფს მსხვილ დაჯგუფებას. მაგრამ ერთი ოჯახის ფარგლებში, თუ იგი მრავალრიცხოვანია, შესაძლებელია გამოიყოს შედარებით მცირე ჯგუფები, რომლებიც ერთმანეთს უფრო მჭიდროდ უკავშირდებიან, ვიდრე იმავე ოჯახის სხვა ენებს. ერთმანეთთან უფრო ახლოს მყოფი ენების ასეთ ჯგუფებს — ერთი და იმავე ოჯახის შიგნით — ჩვეულებრივ აღნიშნავენ ტერმინით: „ენათა შტო“ (ამა თუ იმ ოჯახისა). ასე, მაგალითად: ინდოევროპული ენების შიგნით გამოიყოფა შტოები: ინდური, ირანული, სლავური, გერმანული, რომანული. კელტური ენებისა...

თავის მხრივ შტოც შეიძლება იყოფოდეს უფრო მცირე ჯგუფებად; მაგალითად, ინდო-ევროპული ენების სლავურ შტოში გამოიყოფა: აღმოსავლურ-სლავური, დასავლურ-სლავური, სამხრულ-

სლავური ენები, მაგრამ ასეთი ერთეულებისათვის გენეალოგიურ კლასიფიკაციას სპეციალური ტერმინი არა აქვს: „ენათა ოჯახი“, ოჯახის შიგნით „ენათა შტო“ -- ასეთია ძირითადი ტერმინები, რომლებიც იხმარება გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში მონათესავე ენათა დასახასიათებლად.

ტერმინი „ენათა ოჯახი“ (ისევე, როგორც ენათა „შეჯვარდინება“) ენათმეცნიერებაში შემოტანილია ბიოლოგიიდან. მის ხმარებას გარკვეული უპერხულობა ახლავს: ენათა ურთიერთობა ისტორიული ხასიათისა და არა ბიოლოგიური ხასიათისა. ტერმინი „ენათა ოჯახი“ ცალკეულ შემთხვევაში შესაძლებელია საბაბი ვახდეს ფიგურალური გამოთქმებისათვის: „ძმურად მონათესავე ენები“, „ბიძაშვილი ენები“¹, რაც, რა თქმა უნდა, სწორი არ არის. ბიოლოგიური ურთიერთობის ანალოგიით ზოგჯერ ისიც კი წიხინიათ შესაძლებლად, რომ დაუშვან მონათესავე ენათა არსებობა მათი წარმომშობი ენების გვერდით; ასეთი ერთდროული არსებობა საესებით ბუნებრივია ბიოლოგიურ სამყაროში, ცოცხალ ორგანიზმთა (მშობლების და შვილების) ურთიერთობაში, მაგრამ ეს სრულიად შეუძლებელია ენათა შორის ურთიერთობაში (ამის შესახებ იხ. § 22).

უფრო ზუსტი იქნებოდა გელაპარაკა ერთი ძირის ენების შესახებ („ინდო-ევროპული ძირის ენები“, „სემიტური ძირის ენები“ და ა. შ.), რამდენადაც მონათესავე ენები გაერთიანებულია საერთო ამოსავალი მასალით, ხოლო ამ მასალას წარმოადგენს ძირები და აფიქსები, რომლებიც თავის მხრივ ძირებიდან მომდინარეობენ. მაგრამ ამ ტერმინთან („ერთი ძირის ენები“) დაკავშირებულია სტილისტური სიძნელენი (ტერმინისაგან „ერთი ძირის ენები“ ვერ იწარმოება ყველა საქირო გამოთქმა).

ტერმინის „ენათა ოჯახი“ სასარგებლოდ ლაპარაკობს ხანგრძლივი ტრადიცია. ამდენად ტერმინი „ენათა ოჯახი“ ხმარებაში რჩება (ისევე როგორც „ენათა შეჯვარდინება“, რომლის ბიოლოგიური წარმომშობა, რატომღაც არ იქცეოდა იმ სპეციალისტთა

¹ შდრ. მაგ., ნ. მართან: „...მაშინ როდესაც სემიტური ენები მშებივით ენათესავენ ერთმანეთს, იაფეტური შტოს არსებული წარმომადგენლები, მათ შორის ქართულიც, სემიტურ ენებთან ბიძაშვილების, ორი მკვიდრი ძმის, ე. ი. პრასემიტურის და კრასემიტურის, შვილების დამოკიდებულებაში იმყოფებიან.“ (Н. Март — Основные таблицы к Грамматике древнегрузинского языка с предварительными сообщениями о родстве грузинского языка с семитическими. — წიგნისტიკაობა, — რბ. შრ. ტ. I, გვ. 26).

ყურადღებას, რომლებიც ილაშქრებდნენ ტერმინ „ენათა ოჯახის“, როგორც ბიოლოგიურის, წინააღმდეგ).

ენათა ნათესაობა ახასიათებს ენების და, როგორც წესი, ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების, როგორც ეთნიკური ერთეულებას. ისტორიულ ურთიერთობას. მაგრამ ენათა ნათესაობას არაფერი საერთო არა აქვს ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ანთროპოლოგიურ დახასიათებასთან: რასა, როგორც ანთროპოლოგიის ცნება. და ენა ერთმანეთს არ უკავშირდებიან. კავკასიური რასის¹ ხალხები ლაპარაკობენ წარმოშობის მიხედვით სრულიად სხვადასხვაგვარ ენებზე: ინდოევროპულზე, სემიტურზე, იბერიულ-კავკასიურზე...

როგორ წარმოიშვება მონათესავე ენები? მონათესავე ენები ნონდინარეობენ ერთი და იმავე ენის დიალექტებისაგან: მონათესავე ენები—ესაა დიალექტები, რომლებიც დამოუკიდებელ ენებად იქცა. სწორედ ერთი ენის დიალექტების დამოუკიდებელ მონათესავე ენებად ქცევას პროცესი წარმოადგენს ენათა ოჯახის წარმოქმნის პროცესს.

ენას, რომელიც ქმნის მონათესავე ენათა ისტორიული ერთიანობის მატერიალურ საფუძველს, -- ენას, რომლის დიალექტებისაგანაც წარმოიშვა მონათესავე ენები, ეწოდება ფუძე-ენა. ასე, მაგალითად, საერთო ქართველური ენა წარმოადგენდა ფუძე-ენას ქართული, ზანური (მეგრულ-ქანური), აგრეთვე სვანური ენისათვის; საერთო რუსული ენა ფუძე-ენა იყო რუსულისა, უკრაინულისა და ბელორუსულისათვის. ხალხური ლათინური გველეწინება ე. წ. რომანიული ენების (იტალიურის, ფრანგულის, ესპანურის, რუმინულის...) ფუძე-ენად.

როგორც ცნობილია (§§ 11, 18), ადგილობრივ (ტერიტორიულ) დიალექტებს აქვთ თავიანთი ძირითადი ლექსიკური ფონდი და გრამატიკული წყობა: დიალექტები ერთიანდება ამ მომენტების მიხედვით, მიუხედავად იმისა, რომ მათ მთელი რიგი თავისებურებები ახასიათებს.

საერთო ძირითადი ლექსიკური ფონდი და საერთო გრამატიკული წყობა, იცვლებიან თანდათანობით და გადაიქცევიან ახალი დამოუკიდებელი, ენების საფუძველად. ასე წარმოგვიდგება სქემა:

¹ თუ ავიღებთ რასას, როგორც უფრო მცირე ანთროპოლოგიურ ერთეულს (ჩრდილო-ევროპული, სამხრულ-ევროპული რასა), აღმოჩნდება, რომ სხვადასხვა რასები ლაპარაკობენ ერთი, ინდოევროპული, ოჯახის ენებზე. ერთი სიტყვით, რასა და ენა არც აქ ემთხვევა ერთმანეთს.

ტურად დიალექტებისაგან მონათესავე ენების წარმოშობის პროცესი და ამ პროცესის საბოლოო შედეგი. მონათესავე დიალექტების მონათესავე ენებად განვითარების პროცესის გარკვევა ნიშნავს იმას, რომ გამოვავლინოთ მონათესავე ენათა ოჯახის წარმოქმნის ისტორია.

რაში ვლინდება ენათა ნათესაობა? მონათესავე ენები მეტნაკლებად ინარჩუნებენ მსგავსებას, როგორც ძირითად ლექსიკურ ფონდში, ისე გრამატიკულ ინვენტარში (პრეფიქსები, სუფიქსები), აგრეთვე, როგორც წესი, ბგერით შემადგენლობაშიც. ეს მსგავსება რომ არ გვექონდეს, მონათესავე ენებს ვერ განვასხვავებდით არამონათესავე ენებისაგან, იმ ენებისაგან, რომლებსაც არა აქვთ საერთო წარმოშობა.

როდესაც მსგავსების შესახებ ვლაპარაკობთ, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ენებს შორის მსგავსება შეიძლება იყოს მატერიალური, მაგრამ შემთხვევითი (ნასესხები სიტყვები!), ანდა შეიძლება შემთხვევითი არ იყოს, მაგრამ იყოს ტიპოლოგიური, და არა მატერიალური (პრინციპულად ერთგვარი აგებულება სიტყვისა: მაგ., პრეფიქსაცია იქ, სადაც სხვა ენებში სუფიქსაცია გვაქვს). მონათესავე ენების მსგავსება კი, რაიც ძირითად ლექსიკურ ფონდსა და გრამატიკულ ინვენტარში ვლინდება, წარმოადგენს კანონზომიერ მსგავსებას: ერთი და იგივე ენობრივი ფაქტები (ფუძეები, აფიქსები) წარმოდგენილია დიფერენცირებული სახით.

როგორ აღგენენ ენათა ნათესაობას? შეედა რ ე ნ ი ს გზით. მონათესავე ენათა შედარება წარმოადგენს დამხმარე საშუალებას ისტორიისა, რომელმაც უნდა აღადგინოს განვითარების გზები, რომლებიც გავლილი აქვთ მონათესავე ენებს ვიდრე ისინი დიალექტებიდან მონათესავე დამოუკიდებელ ენებად იქცეოდნენ.

შედარება უნდა წარმოებდეს შესაღარებელი ფაქტების ისტორიის გათვალისწინებით (ე. ი. უნდა მოვახდინოთ „ისტორიული გაერთმნისვენელოვნება“ შესაღარებელი მასალისა).

აქ ვერ შევვებით დაწვრილებით ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის ტექნიკას. ელემენტარულ მაგალითებზე გავარკვიოთ ზოგი პირობა, რომელთა დაცვა აუცილებელია შედარების დროს.

1. შედარებისათვის არ გამოდგება მასალობრივად სრულიად განსხვავებული ფაქტები მონათესავე ენებისა.

მაგალითად: ქართული „თერი“ არ შეიძლება შევადაროთ იმავე ანიშვნელობის მეგრულ-ქანურ სიტყვას „ჩე“ || „ქჩე“: ეს სხვადასხვა ფუძეებია. ასევე, არ შეიძლება შევადაროთ ქართ. „ფეხი“ და მეგრ. „კუჩხი“ || ქან. „კუჩხე“, ქართ. „მიწა“ და მეგრ. „ღიხა“, ქართ.

„ხე“ და მეგრ.-ქან. „ჯა“... ქართ. ქათამ-შა და მეგრ.-ქან. ქოთომ-ქ, ქართ. ზი-ს და მეგრ.-ქან. ხე-ნ.

მოთხრობითის სუფიქსები -შა და -ქ სხვადასხვა წარმოშობისაა, ასევე — მე-3 პირის სუბიექტის ნიშანი -ს და -ნ: ისინი მორფოლოგიურად შეესატყვისებიან ერთმანეთს, ფონეტიკურად კი — არა.

ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ყველა სიტყვა (ფუძე) და აფიქსი ამდენადვე განსხვავებული რომ იყოს ერთმანეთისაგან, მაშინ შესაძარბელი აღარაფერი გვექნებოდა, — ეს ენები იქნებოდა არა მონათესავე, არამედ სრულიად უცხო ერთმანეთისათვის.

2. შედარებისათვის არ გამოდგება საცესებით ერთნაირი მასალა მონათესავე ენებში.

მაგალითად: ისეთი სიტყვები, როგორცაა „კისერი“, „კარი“, „ცხენი“ „ბერი“¹ „ბატი“,... „ტრაქტორი“, „კონსერვი“ და ბევრი სხვა, რომლებიც ერთგვარად წარმოითქმინ ქართულში და მეგრულში და რომლებსაც მნიშვნელობაც ერთნაირი აქვთ, არაფერს არ მოგვემეზნ შედარებისათვის.

ესაა ან თავიდანვე საერთო სიტყვები ქართულისა და მეგრული-სათვის („კისერი“, „კარი“, „ცხენი“), ანდა შეთვისებულია სხვა ენებიდან („ბერი“, „ბატი“, „ტრაქტორი“)...

ყველა სიტყვა (ფუძე) და ყველა აფიქსი ისე ერთნაირი რომ იყოს ქართულსა და მეგრულ-ქანურში, როგორც ეს ზემოთმოყვანილ მაგალითებში შეინიშნება, მაშინ შესაძარბელი აღარაფერი გვექნებოდა, — ერთი ენა გვექნებოდა და არა ორი მონათესავე ენა (ქართული და მეგრულ-ქანური).

3. შედარებისათვის გამოყენებული უნდა იყოს შესაძარბელი ენებისათვის საერთო მასალა, რომელმაც დიფერენციაცია განიცადა. ასეთია, მაგალითად:

ქართ. მე	ზანური (მეგრ.-ქან.) მა
„ ძმა	ჯუმა ჯიმა
„ კაცი	კოჩი
„ ასი	ოში
„ ხარი	ხოჯი
„ ცერი	ჩანჯი
„ თაფლი . . .	თოფური
„ ძელ-ი	ჯა „ხე“
„ ღამე	ქან. ლომან „სალამოს“, მეგრ. ლუმა „წუხელ“

¹ ბერი ქართულში სპარსულიდან მომდინარეობს; სპ. „ფირ“ — მოხუცი.

რა მიზანი აქვს შედარებას? ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ შედარება უნდა დაეხმაროს ისტორიას მონათესავე ენათა განვითარების გზების დადგენაში, -- სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, მან უნდა გაარკვიოს, რა ადგილი უჭირავს მონათესავე ენების ლექსიკურ და გრამატიკულ ფაქტებს ამ ენათა განვითარების ისტორიაში და ამით გასაგები გახადოს ისინი. რაც უფრო ღრმად ვიჭრებით ენათა განვითარების ისტორიაში, მით მეტი სიახლოვე აღმოჩნდება შესაღარებელ ენებს შორის, თუ ეს ენები მონათესავენი არიან; და პირიქით: განსხვავება მით უფრო გაიზრდება, რაც უფრო ღრმად გამოვავლენთ ისტორიას, როდესაც ენები არ არიან მონათესავე, და მათ შორის არსებული მსგავსება გამოწვეულია ამ ენათა დაახლოებით, -- და, მაშასადამე, მსგავსება უნდა იქნეს განხილული, როგორც მეორეული მოვლენა.

მეცხრამეტე საუკუნეში იყო ცდები შედარების გზით აღდგინათ ფუძე-ენის ფაქტები მთელი კონკრეტულობით.

დამახასიათებელია ცდა ავგ. შლახერისა, რომელმაც 1868 წ. გამოაქვეყნა რეასტრიქონიანი მოთხრობა სათაურით „ცხვარი და ცხენები“¹. მოთხრობა შედგენილია ინდოევროპულ ფუძე-ენაზე ისეთი სიტყვებისაგან, რომლებიც აღდგენილია ინდო-ევროპული ენების შედარებითი გრამატიკის ნორმების მიხედვით.

პრინციპში ასეთი ცდა კანონზომიერია. ცნობილია შემთხვევა, როდესაც რომანული ენების შედარების გზით აღდგენილ იქნა სიტყვა *pira* „მსხალი“ და იგი შემდეგ ფაქტობრივ დადასტურდა ხალხურ ლათინურ ენაზე² შესრულებულ წარწერაში. ხოლო ხალხური ლათინური წარმოადგენს ფუძე-ენას რომანული (იტალიური, ფრანგული, ესპანური...) ენებისათვის.

ეს შემთხვევა სანიმუშოა იმ შედეგების სიზუსტის საჩვენებლად, რომელსაც შეიძლება მივალწიოთ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის საშუალებით. მაგრამ ხალხური ლათინური არსებობდა ისტორიულ ეპოქაში, 1500—2000 წლის წინ, ის ფუძე-ენა კი, რომლისგანაც მომდინარეობენ, ნაგალითად, ინდო-ევროპული ენე-

¹ შლახერის მიერ შეთხზული ამ მარტივი მოთხრობის შინაარსი ასეთია: „გაკრეკილმა ცხვარმა დაიხაზა ცხენები, რომლებსაც მძიმედ დატვირთული ურემი მიჰქონდათ, და უთხრა: „გული მეკუმშება, როდესაც ვხედავ ადამიანებს, რომლებიც ცხენებს ერეკებიან“. ცხენებმა უპასუხეს: „გული გვეკუმშება, როდესაც ვხედავთ, რომ ადამიანებმა თბილი ტანისამოსი გააცურეს ცხვრების მატყლისაგან, ცხვრები კი გაკრეკილი დადიან. ცხვრები უფრო ცუდ დღეში არიან, ვიდრე — ცხენები“. ეს რომ გაიგონა, ცხვაოი მიწდორში წავიდა.

² სამწერლო ლათინურ ენაში „მსხალი“ იქნება *pirumi*, და არა — *pira*.

ბი, უკვე აღარ არსებობდა ხუთი ათასი წლის წინ მაინც. არ არის ცნობილი, რამდენი ინდო-ევროპული ენა იყო თავდაპირველად; საფიქრებელია, რომ არა ერთი ინდო-ევროპული ენა გამქრალა; მაშასადამე, ინდო-ევროპული ენების შედარების დროს ჩვენ გვაქვს მრავალი ენის ჩვენება; ამიტომ, დასკვნები, რომლებიც კეთდება ფუძე-ენის ფაქტების აღდგენისას, არ შეიძლება პირობითი არ იყოს. აღდგენილ ფაქტებს რეალურ არსებობას ვერ მივაწერთ, აღნიშნული გარემოების გამო, ყოველ შემთხვევაში მაშინ, როდესაც ეს ფაქტები წინაისტორიას განეკუთვნება¹.

შედარების საშუალებით აღდგენილ ენობრივ ფაქტებს ვარსკვლავით * აღნიშნავენ. უნდა ითქვას, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით სარგებლობისას მკვლევრები ხშირად ბოროტად იყენებენ ვარსკვლავს, რეალურ ამოსავალ ფაქტად მიიჩნევენ ბგერას ან სიტყვას, რომლებიც სინამდვილეში წარმოდგენენ მხოლოდ თეორიულ დანახვეს, რომლის შემეცნებითი ღირებულებაც განისაზღვრება შესადარებლად გამოყენებული მასალის რაოდენობითა (სისრულით) და ანალიზის სიზუსტით, ე. ი. იმით, თუ რამდენად მკაცრად არის გამოყენებული შედარების წესები.

შედარების მიზანს არ წარმოადგენს ფუძე-ენისა და მისი ფაქტების აღდგენა. ფუძე-ენის ცნებას რეგულაციური პრინციპის მნიშვნელობა აქვს. იგი აგვიხსნის, როგორ ვლინდება საერთო მოვლენები ძირითად ლექსიკურ ფონდსა და გრამატიკულ წყობაში (ისეთ დაშორებულ ენებში, როგორცია, ვთქვათ, ლათინური, რუსული და ინდური). შედარების მიზანია დაადგინოს მონათესავე ენათა განვითარების მეცნიერული ისტორია ამ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ისტორიასთან დაკავშირებით.

¹ უკრ კიდევ ორმოცდაათი წლის წინათ ინდო-ევროპულ ენებს ყოფდნენ ორ ჯგუფად: „კენტუმ“ ჯგუფად და „სატამ“ ჯგუფად იმისდა მიხედვით, თუ როგორ აღინიშნებოდა ენაში „ასი“: ლათინ centum „ასი“ (შდრ. პრო-ცენტ-ი) იწყებოდა კ ბგერით: centum ძველად წარმოითქმოდა, როგორც „კენტუმ“. ძველი ინდური satam „ასი“ იწყებოდა ხ ბგერით. ლათინური, ბერძნული—centum ჯგუფში შედიან, ინდური, ირანული—satam ჯგუფში. ამავე ჯგუფს განეკუთვნება სლავური ენებიც („сто“).

კენტუმ-ენები დასავლურ ჯგუფს კმნიდნენ, ხატამ ენები—აღმოსავლურს. მაგრამ აი XX საუკ. დასაწყისში ჩინეთის ოურკესტანში აღმოჩენილ იქნა ტოქარული ენის ტექსტები. ტოქარული ენა აღმოჩნდა კენტუმ-ჯგუფის ენა, თუმცა ტერიტორიულად იგი აღმოსავლურ ჯგუფს განეკუთვნება. ტოქარული ენის აღმოჩენით დაირღვა დაყოფა აღმოსავლურ.—სატამ-ჯგუფად—და დასავლურ,—კენტუმ-ჯგუფად. მაშამდე კი ეს დაყოფა სავსებით შეესაბამებოდა იმ დროს ცნობილ ფაქტებს.

ისტორიულ-შედარებით მეთოდზე უფრო საიმედო მეთოდი ჯერჯერობით ენათმეცნიერებას არ მოეპოვება. ყველა სხვა საშუალებას, რომლებსაც გვთავაზობენ ენათა ისტორიის შესასწავლად, მეტი ნაკლოვანებანი მოეპოვება, ვიდრე ისტორიულ-შედარებით მეთოდს (იხ. ქვემოთ ელემენტოვანი ანალიზის მეთოდის შესახებ).

ისტორიულ-შედარებით მეთოდს, როგორც მიუთითებს ი. სტალინი, „სერიოზული ნაკლოვანებები“ აქვს¹, მაგრამ მაინც იგი „ბიძგს იძლევა მუშაობისათვის, ენების შესწავლისათვის“². ი. სტალინი გვასწავლის, რომ მონათესავე ენების შესწავლა არის მეცნიერულად გამართლებული, მარქსიზმის თვალსაზრისით მისაღები: „... არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ უეჭველია ენობრივი ნათესაობა, მაგალითად, ისეთი ერებისა, როგორც სლავი ერები არიან, რომ ამ ერების ენობრივი ნათესაობის შესწავლა დიდ სარგებლობას მოუტანდა ენათმეცნიერებას ენის განვითარების კანონთა შესწავლის საქმეში“³.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი წარმოადგენს ენათა ნათესაობის დადგენის საშუალებას, წარმოშობის მიხედვით მონათესავე ენების შესწავლის მეთოდს. მისი ძირითადი ნაკლი ის არის, რომ იგი ყოველთვის საჭირო სიზუსტით ვერ გვირკვევს ისტორიას. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი საჭიროებს დაზუსტებას, გაუმჯობესებას იმ მხრივ, რომ იგი იქცეს ენათა განვითარების ისტორიის შემსწავლელ საიმედო, მძლავრ, საშუალებად.

§ 132. ენათა ოჯახები. იმისათვის, რომ დავადგინოთ მორფოლოგიური ტიპი, რომელსაც ესა თუ ის ენა ეკუთვნის, საჭიროა გავანალიზოთ ამ ენის სიტყვათა აგებულება იმ სახით, რაც მათ აშემაღ აქვთ. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია არ საჭიროებს ისტორიას. ხოლო იმისათვის, რომ დავადგინოთ, რა ენებს ენათესავენ ესა თუ ის ენა, ზრუულიადაც არ არის საჭირო სი ვიცნობდეთ მის თანამედროვე მდგომარეობას, აუცილებელია ვიცოდეთ მისი ისტორია, მისი წარმოშობა. გენეალოგიური კლასიფიკაცია შეუძლებელია მივიღოთ, თუ ენების ისტორიული ურთიერთობა არა გვაქვს გარკვეული.

მაშასადამე, შეუძლებელია ყველა ენის გენეალოგიური კლასიფიკაცია წარმოვადგინოთ მანამ, სანამ გარკვეული არ არის მათი

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 31.

² იქვე.

³ იქვე.

ისტორია. მრავალი ენის წარმოშობითი ურთიერთობა სხვა ენებთან ჯერ კიდევ შეუსწავლელია (ანდა არასაკმაროდ არის შესწავლილი). ამიტომ ამჟამად შეუძლებელია გვეჩინდეს ისეთი კენელაოგიური კლასიფიკაცია, რომელიც მსოფლიოს ყველა ენას მიუჩინდა გარკვეულ ადგილს სათანადო ენობრივ ოჯახში.

აქ ჩვენ განვიხილავთ იმ ენათა ოჯახებს, რომლების ისტორიაც უკეთ არის შესწავლილი (აგრეთვე იმ ოჯახებსაც, რომელთა შემადგენლობის საკითხიც მათი შესწავლის თანამედროვე ვითარებაშიც ნაკლებ საკამათოა).

ასეთებია:

1. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი (ანუ: ინდო-ევროპული ძირის ენები),
2. ხემიტურ და ქამიტურ ენათა ოჯახი (ანუ: სემიტური და ქამიტური ძირის ენები),
3. უნგრულ-ფინურ ენათა ოჯახი (ანუ უნგრულ-ფინური ძირის ენები),
4. ალათურ (თურანულ-მონღოლურ) ენათა ოჯახი (ანუ ალათური ძირის ენები),
5. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი (ანუ იბერიულ-კავკასიური ძირის ენები),
6. ჩინურ-ტიბეტურ ენათა ოჯახი (ანუ ჩინურ-ტიბეტური ძირის ენები),
7. დრავიდულ ენათა ოჯახი (ანუ დრავიდული ძირის ენები),
8. ინდონეზიურ ენათა ოჯახი (ანუ ინდონეზიური ძირის ენები).

ქვემოთ მოცემულია მოკლე ცნობები ზემოთ ჩამოთვლილი ენების შესახებ: რა ჯგუფებისა და ენებისაგან შედგება ეს ოჯახები, რომელი მათგანია წერილობითი და რა დროიდან, როგორია ამა თუ იმ ოჯახის დამახასიათებელი ყველაზე ზოგადი თავისებურებანი და ა. შ.

§ 133. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის შემადგენლობაში შედის:

1. ინდური ენები (ანუ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის ინდური შტო),
2. ირანული ენები (ანუ " " " " " ირანული შტო),
3. სლავური ენები (ანუ " " " " " სლავური შტო),

4. ბალტიური ენები (ანუ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის ბალტიური შტო),
5. გერმანული ენები (ანუ " " " " გერმანული შტო),
6. იტალიური ენები (ანუ " " " " იტალიური შტო),
7. კელტური ენები ((ანუ " " " " კელტური შტო),
8. ბერძნული ენა,
9. ალბანური ენა,
10. სომხური ენა,
11. ნესიტური (ანუ კანესური) და ლუვიური (მკვდარი ენები),
12. ტოქარული ენა.

I. ინდური ენები.

ინდურ ენებად იწოდება ინდოეთის ინდო-ევროპული ენები (ინდოეთში არაინდოევროპული ენებიც გვაქვს; მათ შესახებ იხ. დრავიდული ენები).

- ინდური ენებია: 1. ძველი ინდური—ვედების ენა და ხანსკრიტი;
2. საშუალო ინდური: პრაკრიტი; ძალი;
3. ახალი ინდური ენები, როგორცაა, სალიტერატურო ენები: ჰინდი, ურდუ, ბენგალიური...

ინდური მეტყველების უძველეს ძეგლს ვედებში წარმოადგენს. ვედები ეწოდება სასულიერო შინაარსის საგალობლებს („ვედა“ ძველი ინდური სიტყვაა და „კოდნას“ ნიშნავს. შდრ. რუს. *псалты*, ძვ. ბერძ. ვოდა „ვეცი“).

ვედებში განასხვავებენ: რიგ-ვედა-ს (ანუ ჰიმნების ვედას), ათარვა-ვედა-ს (ანუ მოკვთა ვედას), ხამა-ვედა-ს, მაჯურ-ვედა-ს (ეს არის მსხვერპლის შეწირვასთან დაკავშირებული ვედა).

ვედებს მოსდევს ბრაჰმანები (ე. ი. ვედების კომენტარიები) და ხუტრა. ზუსტად დადგენილი არ არის, თუ რა სიძველისა არის ვედები¹.

ყველაზე ძველია რიგვედა; იგი, როგორც ვარაუდობენ, ჩაწერილია თხუთმეტი საუკუნის წინ ჩვენ წელთაღრიცხვამდე.

¹ ინდოეთის ისტორიის უძველესი პერიოდის ქრონოლოგია მოისუსტებს. თარიღი აქ ჩვეულებრივად მერყეობს ორი-სამი საუკუნის ფარგლებში.

სანსკრიტიც ძველი ინდური ენაა, კლასიკური სალიტერატურო ინდური ენა: *sanskṛta* ნიშნავს „ხელოვნურს“, „დამუშავებულს“, „სრულყოფილს“.

სანსკრიტზე დაწერილია ეპიკური ნაწარმოებები: „მაჰაბჰარატა“ („დიდი ბჰარატა“), რამაჯანა, „ჰანჩატანტრა“ („ხუთწიგნეული“—იგაფ-არაკთა კრებული), „ჰიტოპადეშა“ („კეთილი დარიგება“), მანუს კანონთა კრებული.

სანსკრიტი სამწერლო ენად იხმარებოდა მეექვსე საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდე. მიუხედავად იმისა, რომ სანსკრიტი დიდი ხანია, რაც მკვდარი ენაა, მას დღემდე ხმარობენ სწავლულები ისევე, როგორც ლათინურს ხმარობდნენ სანწერლო ენად საშუალო საუკუნეებში დასავლეთ-ევროპის ქვეყნები).

ტერმინი „სანსკრიტი“ შეიძლება იხმარონ საერთოდ ძველი ინდურის მნიშვნელობით. ასეთ შემთხვევაში განასხვავებენ „ვედეების სანსკრიტსა“ და „კლასიკურ სანსკრიტს“ (ე. ი. საკუთრივ სანსკრიტს).

სანსკრიტს უპირისპირდება პრაკრიტი („ბუნებრივი“), ე. ი. ხალხური მეტყველება, ცოცხალი დიალექტები. სადაურობის მიხედვით პრაკრიტში განასხვავებენ სხვადასხვა სახეობას, როგორც არის: შაურასენი, მაგადჰი, მაჰარატრი.

პრაკრიტზე შესრულებული უძველესი წარწერები ეკუთვნის მეფე ამოკას და თარიღდება მესამე საუკუნით ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

პრაკრიტი—საშუალო ინდურია. საშუალო ინდურს მიეკუთვნება აგრეთვე პალი, რომელზედაც მოცემულია ბუდიზმის საღვთისწიგნელო ლიტერატურა (ბრამანიზმის ენას კი ვედა-სანსკრიტი წარმოადგენს).

საშუალო ინდური დიალექტებიდან მომდინარეობენ თანამედროვე ინდური ენები. ისინი სამ ჯგუფს შეადგენენ: დასავლურს, ცენტრალურსა და აღმოსავლურს (ინდურ ენებზე ამჟამად ლაპარაკობს დაახლოებით 230 მილიონი ადამიანი).

დასავლურ ჯგუფში შედის ენები: ლაჰნდა ანუ დასავლურ პენჯაბური (მოლაპარაკეთა რიცხვი 5 მილ. ადამ.), სინდჰი (დაახლოებით 4 მილ.), გუჯარათა (10 მილ.), მარატჰი (22 მილ.) მარატჰი-ენაზე წარწერები მოიპოვება ჩვენი წელთაღრიცხვის XII საუკუნიდან; გუჯარათ-ენაზე მწერლობა არსებობს XV საუკუნიდან.

ცენტრალური ჯგუფის ენებია: საკუთრივ პენჯაბური (16 მილ.), ფაზარული, დასავლურ-ჰინდური (42 მილ.), აღმოსავლურ-ჰინდური (35 მილ.) და ბიჰარი-ენა (36 მილ.).

დასავლურ-ჰინდურის მთავარი დიალექტია ჰინდუსტანური: მის საფუძველზე შექმნილია ორი სალიტერატურო ენა: ურდუ—არაბული ანბანით (პაკისტანის მუსულმან ინდოელთათვის) და ჰინდი (ერთგვარად დაპირისპირებული ურდუ-ენას).

აღმოსავლურ ჯგუფს შეადგენენ ენები: ბენგალიური (50 მილ.), ორმა და ასამური ($1\frac{1}{2}$ მილ.). ეს ენები მეტად ახლოს არიან ერთმანეთთან. სამივე ენა სალიტერატუროა; მათ შორის ბენგალიური ყველაზე მდიდარი და განვითარებულია. ბენგალიურ ენაზე წერდა სახელგანთქმული ინდოელი მწერალი რაბინდრანათ ტაგორი.

ძველი ინდური ენის დამწერლობა—დევანაგარი—სილაბური პრინციპისაა. ფიქრობენ, რომ ეს დამწერლობა არამეულიდან მომდინარეობს.

ახალ ინდურ ენათა წრეს განეკუთვნება ბოშების ანუ აწინგანთა ენა, რომელსაც დიდი ცვლილება განუცდია ბოშათა მომთაბარეობისა და სხვადასხვა ენებთან კონტაქტის გამო.

II. ი რ ა ნ უ ლ ი ენებია:

1. ძველი სპარსული ენა,
2. ავესტის ენა,
3. საშუალო სპარსული (ფალაური) ენა.
4. ახალი სპარსული ენა,
5. ტაჯიკური ენა,
6. ავღანური (პაშტუ) ენა,
7. ბელუჯური ენა,
8. ქურთული ენა,
9. ოხური ენა,
10. ხოლდური ენა.

ძველი სპარსული ენა ცნობილია ლურსმული წარწერებიდან, რომლებიც ეკუთვნის აქემენიდთა დინასტიის მეფეებს — დარიოსსა (522—486 წ. წ.) და ქსერქსს (486—466 წ. წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე). წარწერების ენა იმ დიალექტის ნიმუშია, რომელზედაც ხსენებული მეფეები და სამეფო კარი ლაპარაკობდა, — ესაა ფარსის დიალექტი.

ყველაზე ვრცელი წარწერა ამოკრილია ბექისტუნის კლდეზე ქერმანშაჰის მახლობლად („ბექისტუნის წარწერა“); მასში მოთხრობილია მეფე დარიოსის გამარჯვებათა შესახებ.

აქემენიდური წარწერები ორ და სამენოვანია: მაგალითად, ბექისტუნის წარწერა ამოკრილია პარალელურად სამ ენაზე: ძველ სპარსულზე (ესაა დამპყრობელთა ენა), ელამურსა და ბაბილონურზე.

ავესტის ენა რელიგიური ტექსტების ენაა, სახელდობრ, მაზდეანობის ტექსტებისა (მაზდეანობის შემქმნელად ზოროასტრი ითვლება).

ავესტაში განასხვავებენ ორგვარ ტექსტებს; ერთია — გმთას („საგალობელი“), თითქმის ისევე ძველი, როგორც რიგ-ვედა, მეორე — საკუთრივ ავესტა.

ავესტას ჩვენამდის მოულწევეია გვიანდელი რედაქციით, რომელიც სასანიდთა დინასტიის ეპოქას ეკუთვნის.

ავესტის ენა ახლოს დგას ძველ სპარსულთან.

საშუალო სპარსული იწოდება აგრეთვე ფალაურად. უძველესი ფალაური წარწერა სასანიდთა დინასტიის დამაარსებლის არდშირის მეფობაშია ამოკრილი (226—241 წ. წ.). ფალაური ითვლებოდა ეკლესიისა და სახელმწიფოს ენად სასანიდთა დინასტიის დროს (226—652 წ. წ.). ფალაურის დამწერლობა სემიტური წარმოშობისაა, — არამეულია.

ახალი სპარსულის დასაბაძს IX საუკუნეში დებენ. ცოცხალ ირანულ ენათა შორის ახალი სპარსული ყველაზე მნიშვნელოვანია სალიტერატურო ენაა.

სპარსულად ლაპარაკობს დაახლოებით 8 მილ. ადამიანი.

დამწერლობა სპარსულისა არაბულია. არაბული ლექსიკა უხვად აქვს შეთვისებული სპარსულს (ფირდოუსის დროს ლექსიკა ირანული იყო).

ახალ სპარსულს რიგი დიალექტი მოეპოვება (ქაშანისა, შირაზისა, სივენდისა, მაზანდერანისა...). აზერბაიჯანის ს. ს. რესპუბლიკაში წარმოდგენილი თათური (ბაქოსთან, აფშერონის ნახევარკუნძულზე) და თალიშური ენები (სალიანის რაიონში) არსებითად ახალი სპარსული ენის დიალექტებია.

ავღანური (ანუ პაშტუ) ენა ავღანისტანის ძირითადი მოსახლეობის ენაა; მწერლობა აქვს XVI საუკუნიდან.

ბელუჯური ენა იხმარება ბელუჯისტანში.

ქურთული ენა ქურთისტანის მკვიდრთა მეტყველებაა. ქურთისტანის ნაწილი თურქეთშია, მეტი წილი — ირანის (სპარსეთის) ფარგლებში შედის. ქურთულს დამწერლობა არა აქვს.

ოსური ენა კავკასიონის ჩრდილოეთითაც გვხვდება (ჩრდილო ოსეთის ავტ. სსრ.ში; ცენტრი — ძაუჯიყაუ¹), სანჩრეთითაც (სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქი; ცენტრი — სტალინირი, ყოფ. ცხინვალი).

¹ ყაუ ოსურად „დაბა“; ძაუჯი-ყაუ „ძაუჯი-დაბა“; ძაუჯი არის იგივე ძაუჯი, ალ. ყახბეგის მოთხრობებში რომ იხსენიება.

ოსური ენის ყველაზე ძველი ძეგლია იალღუზიძის თარგმანი საეკლესიო წიგნთა (XIX ს. დასაწყისი). იალღუზიძეს ოსურისათვის ქართული ანბანი აქვს გამოყენებული.

ამჟამად სამხრეთ-ოსეთში დამწერლობა ქართულ გრაფიკას იყენებს, ჩრდილო ოსეთში ანბანს რუსული გრაფიკა უდევს საფუძვლად.

სოლდური ენის ნიმუშები შუა აზიაში (ჩინეთის თურქესტანში) აღმოჩნდა XX საუკუნის დასაწყისში. ტექსტების მეტი წილი VIII—IX საუკუნეებით თარიღდება. ზოგიც ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისაც უნდა იყოს.

სოლდური და ოსური ახლო მონათესავე ენებად მიაჩნიათ (ა. მეფე).

შუა აზიაში, პამირის მთებში, არა ერთი ირანული დიალექტია წარმოდგენილი.

ავესტის ენასთან ახლოს იყო პართული დიალექტები.

• ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანი ცოცხალი ირანული ენაა სპარსული, საბჭოთა კავშირის ფარგლებში—ოსური.

ირანული და ინდური ენები ერთმანეთთან ახლოსაა. მათ აერთიანებენ ინდო-ევროპულ ენათა ერთ შტოში; ამ შტოს არიულს უწოდებენ: „არიული“ და „ირანი“ (ქართ. ერანი) ერთი და იმავე ძირის სიტყვებად ითვლება.

გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ტერმინი „არიული“ იზმარებოდა „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით. ასეთი გაგებით ხმარობდა ამ ტერმინს ფრ. ენგელსიც. ამჟამად „არიულს“ აღარ ხმარობენ „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით.

III. სლავური ენები სამ ჯგუფს ქმნიან: აღმოსავლურს, დასავლურსა და სამხრულს.

აღმოსავლურ ჯგუფში შედის:

რუსული,

უკრაინული და

ბელორუსული.

რუსული ენა ყველაზე დიდი ენაა სლავურ ენათა შორის. რუსული ენა „ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი და ყველაზე მდიდარი ცოცხალი ენათაგანია“ (მარქსი და ენგელსი). რუსულ ენაზე, როგორც დედა-ენაზე, ლაპარაკობს 100 მილიონზე მეტი კაცი.

რუსული ენა სხელმწიფო ენაა რუსეთის საბჭოთა ფედერატიული სოციალისტური რესპუბლიკისა; რუსული არ არის სავალდებულო ენა, მაგრამ მას საბჭოთა კავშირის ყველა ერი იყენებს საერთოენათშორისო ურთიერთობისათვის.

რუსულ ენაში განასხვავებენ ჩრდილოურ კილოს (ოურ კილოს: „ვოდა“), სამხრულ კილოს (აურ კილოს „ვადა“) და გარდამავალ შუარუსულ კილოს, რომელსაც მოსკოვის კილოკავიცი ეკუთვნის (შუარუსული აურობას მისდევს, ე. ი. ამ ძირითადი ნიშნის მიხედვით სამხრულ კილოს ემხრობა).

დამწერლობა რუსულ ენაზე არსებობს X საუკუნის დასაწყისიდან (გნეზდოვოში ნაპოვნი წარწერა თიხის დიდ ქურქელზე).

უძველეს დათარიღებულ ძეგლს წარმოადგენს ე. წ. ოსტრომირის სახარება, გადაწერილი 1056—1057 წ. ძველი რუსული ენის შესანიშნავი ძეგლია „სიტყვა იგორის ლაშქრობაზე“ (XI ს). ახალ რუსულ ენაზე უკანასკნელი საუკუნე-ნახევრის განმავლობაში შეიქმნა უმდიდრესი მხატვრული ლიტერატურა, ყველაზე იდეური ლიტერატურა, რაც იცის ისტორიამ, ლიტერატურა, რომელიც მოუწოდებს უმაღლესი საკაცობრიო იდეალებისაკენ (ა. პუშკინი, ნ. გოგოლი, ნ. ნეკრასოვი, ი. ტურგენევი, ლ. ტოლსტოი, მ. გორკი, მ. შოლოხოვი, ა. ფადეევი...).

უკრაინულ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 38 მილიონი; სალიტერატურო ენად უკრაინული ჩამოყალიბდა XVII საუკუნეში. XIX ს. პირველ ნახევარში უკრაინულ ენაზე წერდა სახელგანთქნული პოეტი დემოკრატი ტარას შევჩენკო (გარდაიცვალა 1861 წ.).

ბელორუსულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 8 მილიონს აღწევს. ბელორუსული სალიტერატურო ენის დასაბამი XIX ს. დასაწყისზე ჰოდის. ცნობილი ბელორუსი მწერალი იყო იანკა კუპალა (გარდაიცვალა 1939 წ.).

სლავურ ენათა დასავლურ ჯგუფს შეადგენენ:

პოლონური, და მასთან ახლოს მდგომი კაშუბური,

ჩეხური და მასთან ახლოს მდგომი სლოვაკური,

ლუთიცური (ანუ სორბული ანუ ვენდური),

პოლაბური.

პოლონური — სახელმწიფო ენაა პოლონეთის სახალხო რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ვარშავა).

პოლონურ ენაზე ლაპარაკობს 20 მილიონამდის კაცი პოლონეთში (გარდა ამისა ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში 3 მილიონამდის პოლონელია). პოლონურ ენაზე ძეგლები გვაქვს XIII საუკუნიდან.

ჩეხური ენა — სახელმწიფო ენა ჩეხოსლოვაკიის სახალხო რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — პრაღა).

ჩეხურ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 9 მილიონი კაცი, სლოვაკურზე—3 მილიონამდის (სლოვაკურიც სახელმწიფო ენის უფლებებით სარგებლობს). ჩეხური ენის უძველესი საშწერლო ძეგლები XIII საუკუნისაა.

ლუეციური საქსონიასა და პრუსიაში გვაქვს მდ. შპრეეს ზემო წელზე. გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ლუეციელებს მიეცათ ეროვნულ-კულტურული ავტონომია (1948 წლიდან,—საქსონიის ლანდტაგის დადგენილებით). ლუეციურ ენაზე გამოცემა იყო გაზეთმა „დომოვინა“-მ, რაიც „სამშობლოს“ ნიშნავს.

პოლაბური მდ. ელბის შუა წელზე გვხვდებოდა. ახლოს იყო ლუეციურთან. გამქრალია XVIII საუკუნიდან.

კაშუბური გდანსკის დასავლეთითაა შემორჩენილი; ახლოსაა პოლონურთან.

სლოვენური — პომერანიაში — გაქრობის გზაზეა დამდგარი.

ლუეციური, კაშუბური, სლოვენური, სლავური მეტყველების კენძულებია და წარმოადგენს ნარჩენს ძველად აქ უფრო ფართოდ გაავრცელებული დასავლურ-სლავური მეტყველებისა.

სლავურ ენათა სამხრულ ჯგუფს შეადგენენ:

ბულგარული,

სერბულ-ხორვატული და სლოვენური.

ბულგარული—სახელმწიფო ენა ბულგარეთის სახალხო რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—სოფია).

ბულგარული ენის ერთ-ერთ დიალექტზე კირილე და მეთოდენს თარგმნეს საღმრთო წერილი და სამღვდელთმსახურო წიგნები IX საუკუნეში. ამ თარგმანთა ენას ეწოდება ძველი სლავური ენა.

სერბულ-ხორვატული გავრცელებულია იუგო-სლავიაში, სლოვენური—კრაინაში, რომლის ერთი ნაწილიც იუგო-სლავიაშია, მეორე—იტალიაში.

IV. ბალტიურ ენებს მიეკუთვნება:

ლიტაური,

ლატვიური და

ძველი პრუსიული.

ლიტაური—სახელმწიფო ენაა ლიტოვეთის სსრ (ამჟამად დედაქალაქი — ვილნა; 1939 წლამდის იყო კაუნასი); ლიტაურის უძველესი საშწერლო ძეგლი XVI საუკუნისაა (1547 წ.).

ლიტაურმა შემოინახა არქაული თვისებები (მაგალ., თავისებური მახვილი). მოლაპარაკეთა რიცხვი 3 მილიონს აღწევს.

ლატვიური — სახელმწიფო ენაა ლატვიის სს რესპუბლიკისა.

(დედა-ქალაქი—რიგა). უძველესი ტექსტი თარიღდება XVI საუკუნით (1586 წ.). ლათვიურზე ლაპარაკობს დაახლოებით მილიონ ნახევარი კაცი.

ძველი პრუსიული ხმარებიდან გამოსული (მკედარი) იყო გერკიდევ XVII საუკუნეში. მისგან დარჩა ლექსიკური მასალა (ე. წ. „ელბინგის ლექსიკონი“—800 სიტყვამდე) XV საუკუნისა და XVI საუკუნეში შესრულებული მცირეოდენი ნათარგმნი სასულიერო ტექსტი (კატექიზმო... თარგმანი შესრულებულია 1561 წელს).

პოლაბურის (იხ. ზემოთ) მსგავსად ძველი პრუსიული გერმანული ენის მოძალებამ გააქრო.

ბალტიური და სლავური ენები ერთმანეთთან უფრო ახლოსაა, ვინემ ყოველი მათგანი რომელიმე სხვა ინდო-ევროპულ შტოსთან (მაგ. ბალტიური—გერმანულთან, სლავური—ირანულთან). ხშირად ამ ორ ჯგუფს აერთიანებენ და იხსენიებენ, როგორც ბალტიურ-სლავურ ჯგუფს (ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა).

V. გერმანული ენები იყოფა სამ ჯგუფად. აღმოსავლური ჯგუფისაა გუთური; ამ ენაზე თარგმნა გუთების ეპისკოპოზმა ვულფილამ¹ ოთხთავი (სახარება) მეოთხე საუკუნეში. ამ თარგმანშია მოცემული გერმანულ ენათა ყველაზე ძველი წერილობითი ძეგლი.

გუთურის გარდა აღმოსავლური ჯგუფისა უნდა ყოფილიყო ვანდალური და ბურგუნდული (ძეგლები არ შენახულა).

გერმანულ ენათა ჩრდილო-გერმანულ ანუ სკანდინავიურ ჯგუფს შეადგენენ:

ისლანდიური და ნორვეგიული, ერთის მხრით, და შვედური და დანური, მეორე მხრით. ყველა ამ ენაზე დაახლოებით 15 მილიონი კაცი ლაპარაკობს.

ძველი სკანდინავიური მეტყველების ნიმუში დაცულია მოკლე წარწერებში, რომლებიც შესრულებულია რუნული დამწერლობით.

ისლანდიური ძეგლები (ედას სიმღერები) ცნობილია XII საუკუნიდან. ნორვეგიულიც დაახლოებით იმავე დროიდანაა ცნობილი. ნორვეგიული, როგორც სამწერლო ენა, XV საუკუნიდან გამოდევნა დანიურმა. ნორვეგიული ახლოსაა ისლანდიურთან. ბო-

¹ ვულფილას წინაპრები კაპადოკიიდან (მცირე აზია) ტყვედ წამოყვანილი ქრისტიანები იყვნენ.

ლო დრომდე დანიურ ენას იყენებდნენ ნორვეგიაში სამწერლო ენად. ამჟამად იქმნება ხალხურ დიალექტზე დამყარებით ნორვეგიული სალიტერატურო ენა (ე. წ. ლანსმოლი).

შვედურისა და დანიურის უძველესი ძეგლები XIII საუკუნით სარჩილდება.

დასავლურ-გერმანულ ჯგუფში გაიჩნევა:

1. ზემოგერმანული (დიალექტებით: ბავარიული, ალემანური; ფრანკული). ტექსტები ცნობილია IX საუკუნიდან.

თანამედროვე სალიტერატურო გერმანული ენისათვის ამოსავალია ფრანკული (ლუთერის მიერ XVI ს. შესრულებული თარგმანი დაბადებისა ამ სალიტერატურო ენის საფუძვლად იქცა).

2. ქვემოგერმანული, რომლის უძველესი ძეგლიცაა პოემა „პელიანდი“ IX საუკუნისა, და რომლის მთავარი წარმომადგენელიცაა ჰოლანდიური და — მისგან უმთავრესად ლექსიკით განსხვავებული — ფლამანდიური; განსხვავებას აძლიერებდა უპირატესად პოლიტიკური და რელიგიური გარემოებანი).

3. ფრიზული და 4. ძველი ინგლისური ანუ ანგლო-საქსური, რომლის ნიმუშებიც VIII საუკუნიდან არის ცნობილი. ჯერ დანიურის, მერე ფრანგულის ძლიერი და ხანგრძლივი გავლენით ანგლო-საქსურიდან XIV საუკუნეში იქმნება ინგლისური ენა.

გერმანულ ენათაგან სამწერლოა: გუთური (მკვდარია), დანიური, შვედური, ნორვეგიული, ისლანდიური, გერმანული, ჰოლანდიური და ინგლისური.

გერმანულ ენათა დიალექტებზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 70 მილიონს აღწევს. ინგლისური ენის გავრცელებულობის შესახებ იხ. § 31.

VI. ინდო-ევროპული ენების იტალიური შტო ამჟამად წარმოდგენილია რომანული ენებით; რომანული ენებია:

1. იტალიური,
2. ფრანგული,
3. პროვანსული (სამხრეთ საფრანგეთში),
4. პორტუგალიური,
5. ესპანური,
6. კატალონიური (ესპანეთში; კატალონიის დედა-ქალაქია ბარსელონა),
7. რეტო-რომანული (ტიროლში — ავსტრიის ალპებსა და შვეიცარიაში).

8. რუმინული—რუმინეთის სახალხო რესპუბლიკაში (დედაქალაქი—ბუქარესტი).

და 9. მოლდავეური (მოლდავეთის ს. ს. რ., დედაქალაქი — კიშინიოვი).

რომანული ენებისათვის ამოსავალი იყო ამჟამად მკვედარი ლათინური ენა, სახელდობრ, ხალხური ლათინური ენა (და არა სამწერლო ლათინური).

ლათინური თავდაპირველად ქალაქ რომში (და მის მიდამოებში) იხმარებოდა (იტალიის ამ ოლქს ძველად ერქვა ლაციუმ. ძველი გამოთქმით — ლატიუმ *Latium*, აქედან — ტერმინი ლათინური). რომის ძლიერების ზრდას მოჰყვა ლათინური ენის თანდათან გავრცელება ლაციუმის ოლქიდან მთელ აპენინის ნახევარ-კუნძულზე. აქ ლათინურმა სიცოცხლე მოუსწრაფა ინდო-ევროპულ დიალექტებს ოსკურსა და უმბრულს (ოსკური ენისა წარწერებია დარჩენილი, უმბრულისა — ე. წ. ევგუბინის ტაბულები, სამსხვერპლო რიტუალის ტექსტით), აგრეთვე — ეტრუსკულს (არაინდოევროპულ ენას. რომლის მატარებლებმაც რომაელებზე ადრე იტალიაში მაღალი კულტურა შექმნეს; ეტრუსკების ძირითადი ოლქი ტოსკანა იყო).

როცა რომის იმპერიის ფარგლებში მოექცა პირენეის ნახევარკუნძული და ახლანდელი საფრანგეთი, აქაც გავრცელდა ლათინური ენა — კელტური ენებისა (იხ. ქვემოთ) და არაინდოევროპული იბერიული ენების ხარჯზე.

მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე დასავლეთ ევროპის ხალხებს (ფრანგებს, გერმანელებს, ინგლისელებს, ესპანელებს, იტალიელებს) მწიგნობრობის ენად ლათინური ჰქონდათ. ღვთისმეტყველებაში და ზოგ სამეცნიერო დისციპლინებში (მაგალითად, ბოტანიკაში, მედიცინაში, ასტრონომიაში) ლათინურ ენაზე იწერებოდა შრომები მეცხრამეტე საუკუნეშიც კი.

ლათინურ ენაზე შესრულებული წარწერები ბლომად მოიპოვება III საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის (უძველეს ძეგლად ითვლება წარწერა ოქროს ქინძისთავზე VI საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის).

ამჟამად ცოცხალ რომანულ ენათაგან:

იტალიურის უძველესი ძეგლი თარიღდება 960 წლით; იტალიურს საფუძვლად დაედო ქალაქ ფლორენციის განათლებული წრეების პეტყველება (*lingua toscana*).

ფრანგული ენის ყველაზე ძველი ძეგლი 842 წელს ეკუთვნის. ახალი ფრანგული ენა XVI საუკუნეში ჩამოყალიბდა.

პროვანსულ ენაზე მწერლობა იქმნება XI საუკუნეში.

პორტუგალიური ენის უძველეს დოკუმენტს 1192 წლით ათარიღებენ, კატალონურისას — 1171 წლით, ესპანურისას — 1145 წლით.

რუმინულ ენაზე მწერლობა არსებობს XVI საუკუნიდან.

ფრანგული ენა საფრანგეთის გარდა გავრცელებულია კანადაში, ალჟირში, დასავლ. აფრიკის ზოგ ადგილებში; ფრანგულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 48 მილიონს აღწევს.

ესპანურ ენას ესპანეთის გარდა გასავალი აქვს მთელ სამხრეთ ამერიკასა (ბრაზილიის გამოკლებით) და ცენტრალურ ამერიკაში (ურუგვაი, პარაგვაი, არგენტინა, ჩილი, პერუ, ბოლივია..., მექსიკა); შეერთებული შტატები ესპანურის გავრცელების ჩრდილო საზღვარია. ესპანურ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვს 80 მილიონს ვარაუდობენ.

პორტუგალიური ენა პორტუგალიის გარდა ბრაზილიაში იხმარება (სამხრ. ამერიკა).

იტალიურ ენაზე ლაპარაკობს 39 მილიონი კაცი.

VII. კელტური ენებიდან ამჟამად ცოცხალია:

1. ირლანდიური (ანუ ი რ უ ლ ი). უძველესი გლოსები ცნობილია VII საუკუნიდან¹, მდიდარი ლიტერატურა აქვს XI საუკუნიდან. 1911 წლისთვის ირლანდიურ ენაზე ლაპარაკობდა 580 ათასი კაცი (ირლანდიაში).

2. შოტლანდიური (ანუ ე რ უ ლ ი) წარმოშობით ახლოს დგას ირლანდიურთან, XVI საუკუნიდან გაიჩინა საკუთარი სალიტერატურო ენა; 1901 წლისთვის შოტლანდიურზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 230 ათასს უდრიდა.

3. უელსური ანუ ვალისური — ინგლისის დასავლეთ სანაპიროზე; გლოსები ამ ენაზე ცნობილია VIII საუკუნიდან; საშუალო საუკუნეებიდან მოეპოვება მდიდარი ლიტერატურა, კერძოდ, ორიგინალური პოეზია. ამჟამად ამ ენაზე დაახლოებით ერთი მილიონი იდამიანი ლაპარაკობს. ჩრდ.-ამერ. შეერთებულ შტატებსა და სამხრეთ ამერიკაში — პატაგონიაში — გადასახლებულ უელსელებს დედა ენა შერჩენილი აქვთ.

4. ბრეტონული ენა — საფრანგეთის ჩრდილო-დასავლეთ კიდეზე, ბრეტანის ნახევარკუნძულზე. უძველესი გლოსები VIII საუკუნისაა; ლიტერატურა აქვს XIV საუკუნიდან; ბრეტონული დედაენაა დაახლოებით 1 მილიონ 300 ათასი კაცისათვის. მაგრამ ფრან-

¹ ე. წ. ოგამური წარწერები მეოთხე საუკუნით თარიღდება.

კულის ძლიერი გავლენა ბრეტონულის არსებობას საფრთხეს უქმნის (ბრეტონულს უპირატესად სოფლის მოსახლეობა ლაპარაკობს).

ბრეტონული ენა ინგლისიდან გადმოსული კელტების მეტყველებბა (და არა იმ კელტებისა, რომელთაც თავის დროზე საფრანგეთის მთელი მიწა-წყალი ეკავათ და გაღლების სახელწოდებით არიან ისტორიაში ცნობილი).

ზემოხსენებული ცოცხალი კელტური ენები მცირეოდენი ნაშთია ოდესღაც ფართოდ გავრცელებული კელტური მეტყველებებისა: ჩვენს წელთაღრიცხვაზე რამდენიმე საუკუნით ადრე კელტურ ტომებს ეკირათ ახლანდელი ინგლისი, ირლანდია, საფრანგეთი, ჩრდილო-იტალია, ნაწილობრივ — ესპანეთი; მათმა ერთმა ტალღამ ბალკანეთით მცირე-აზიამდისაც მოატანა (აქ მათ დააარსეს გალატიის სამეფო). კელტური ენები იტალიასა და საფრანგეთში ხმარებიდან გამოდევნა ლათინურმა, ინგლისსა და ირლანდიაში გაქრობის საფრთხე შეუქმნა ინგლისურმა.

ამეამად ოთხი კელტური ენა შემოგვრჩა; ძველად კელტურ ენათა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო.

ისტორიული კლასიფიკაცია კელტურ ენებში სამ ჯგუფს გამოყოფს:

1. **გაელური ჯგუფი**: ირლანდიური, შოტლანდიური (იხ. ზემოთ).

2. **ბრიტული ჯგუფი**: უელსური ანუ ვალისური (იხ. ზემოთ), კორნული — კორნუელსში (ინგლისში; გაქრა XVIII საუკუნეში) და ბრეტონული (იხ. ზემოთ).

3. **გალიური**; გავრცელებული იყო საფრანგეთსა და ჩრდილო-იტალიაში, ესპანეთში (აქ გალიურის გარდა ადგილობრივი იბერიული ენებიც იხმარებოდა). გალიური ენისა მეტ-წილად საკუთარი სახელებია დარჩენილი ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში (და ზოგი წარწერა). გაბმული ტექსტი არა გვაქვს. გალიური სიტყვების შესახებ ფრანგულში იხ. § 26.

რომანულ (იტალიურ) ენებსა და კელტურ ენებს ხშირად ერთმანეთთან ახლო მდგომად თვლიან: მათ რიგი საერთო თავისებურება ახასიათებს.

VIII. **ბერძნული შტო წარმოდგენილია მხოლოდ ბერძნული ენით. განასხვავებენ: ძველ-ბერძნულს, ბიზანტიურს (VII ს. — XVI ს.) და ახალ-ბერძნულს (XVI საუკუნიდან).**

უძველესი ბერძნული წარწერები თარიღდება VI ს. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის. უძველეს ხანებში ბერძნული მწერლობა დიალექტურ მეტყველებას ასახავს.

ძველ ბერძნულში გამოყოფენ დიალექტთა ოთხ ჯგუფს: ეს ჯგუფებია:

1. იონიურ-ათიკური ჯგუფი: იონიური—მცირე აზიის ბერძენთა კოლონიებში (12 ქალაქში); ატიკური—ქალაქ ათინის დიალექტი. იონიურ დიალექტზე წერდა, კერძოდ, ისტორიკოსი ჰეროდოტი. ატიკურზე — ფილოსოფოსი პლატონი.

2. აქეიური ჯგუფი: არკადიული, კიპრული, პამფილიური დიალექტები. ამ დიალექტებზე წარწერებია შენახული.

3. ეოლიური ანუ ჩრდილო-აღმოსავლური ჯგუფი: თესალიური, ბეოტიური და ლესბური (კუნძულ ლესბოსზე); VII—VI ს.ს. ლესბური, როგორც სალიტერატურო ენა, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. ამ დიალექტზე წერდნენ პოეტები ალკეოსი და საფო.

4. დორიული ანუ დასავლური ჯგუფი; ამ ჯგუფის დიალექტებს ეხედებოთ ეპირში, ლოკრიდაში; ლაკონიაში, კორინთში, კრეტის კუნძულზე; კუნძულ სიცილიაზე, იტალიაში.

დორიულია არქიმედის პროზის მეტყველება („საერთო დორიული“ სალიტერატურო ენაა—იტალიისა და სიცილიის ბერძნულ კოლონიებში).

ჰომეროსის „ილიადისა“ და „ოდისეის“ ენა ახლოს არის იონიურ დიალექტთან, მაგრამ მასში ძველი ეოლიური ელემენტები იგრძნობა (თუმცა ემა თუ იმ დიალექტანდის ჰომეროსის ენა არ დაიყვანება: ბევრი რამ საერთოა, მასთან ძველი).

IV—III საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდის მუშავდება ბერძნული საერთო სალიტერატურო ენა (ე. წ. *κοινὴ* კოინე „საერთო“, რომელსაც საფუძვლად უდევს ატიკური (ლექსიკაში ეტყობა იონიურის გავლენა).

ამ საერთო ენამ მოშალა ბერძნულ დიალექტთა თავისებურებანი. ახალი ბერძნული ენის დიალექტები როდი წარმოადგენენ ძველი ბერძნული დიალექტების გაგრძელებას. ამ დიალექტებისათვის ამოსავალია ხსენებული საერთო ენა (კოინე).

IX. ალბანური (შკაპიტარული ანუ არნაუტული ენა—ბალკანეთის ნახევარ-კუნძულზე—სახელმწიფო ენა ალბანეთის სახალხო რესპუბლიკისა; დედაქალაქი — ტირანა). ამ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 2.800 ათასამდის აღწევს. გაირჩევა ორი დიალექტი: გეგური და ტოსკური. ალბანური ენის ლექსიკაში ბევრია ბერძნული, თურქული, სლავური და რომანული ენების სიტყვები.

ალბანური ენის უძველესი ძეგლები (ცალკეული სიტყვები) XV საუკუნიდანღაა ცნობილი; ტექსტები XVII საუკუნისაა.

X. კანესური ანუ ნესიტური ენა (ისევე, როგორც ლუვიური) მკვლადი ენაა. ერთ-ერთი ენა იყო ხეთების სახელმწიფოში (1900—1200 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე). ტექსტები, მეტწილად XIV საუკ. აღმოჩენილია მცირე აზიაში, ბოლან-ქიოის არქივში.

ბოლან-ქიოიში ვინკლერმა და პუხშტაინმა 1906—7 წ. წ. აღმოაჩინეს წარწერებიან თიხის ფირფიტათა ბიბლიოთეკა (ათ ათასამდის ფირფიტა იყო). ეს ბიბლიოთეკა სამეფო არქივის წარმოადგენდა.

წარწერათა გარჩევისას რამდენიმე ენა დადასტურდა. მათში სახელმწიფო ენა უნდა ყოფილიყო კანესური ანუ ნესიტური. იგი ინდო-ევროპულ ენად მიიჩნია ჩეხმა ასირიოლოგმა ფრიდ. ჰროზნიმ.

ამ მკვლევრის აზრით კანესურის ბრუნება და უღვლილება ინდო-ევროპულია, ლექსიკა კი არსებითად არაინდოევროპული, ადგილობრივ მკვიდრთა ენებისააო.

ნესიტურის „ბევრი არსებითი სახელი და ნასახელარი ზმნა—წერს მეიე—არ შეიძლება მივიჩნიოთ ინდო-ევროპული წარმოშობისად“¹. ინდო-ევროპული ჩანს (ტიპოლოგიურადაც და მასალობრივაც) ნესიტური ენის მორფოლოგია: ბრუნება, უღვლილება, თუმცა აქაც ყველაფერი არ იხსნება ინდო-ევროპულიდან (მაგალ., დაშორებითი ბრუნვის ნიშანი — -აჰ).

ყურადღებას იქცევს გრამატიკული სქესების უქონლობა; გრამატიკული სქესები ძვ. ინდურში, ბერძნულში, ლათინურში კარგად არის განვითარებული; ნესიტურში კი — არა გვაქვს (ისევე, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენებში, რომელთაც ადამიანისა და ნივთის კატეგორიათა გარჩევა ახასიათებს). ბევრით სისტემაში ნესიტურს აკლია სონორები. „ეს მოვლენა, შენიშნული შუმერულში, მიტანიურსა (ჰურიტულსა) და ელამურში, მეორდება კავკასიურ ენებში. გვხვდება ეტრუსკულში“².

რაკი ხეთის სახელმწიფოს ერთი ენა—ნესიტური—ინდო-ევროპულს ეკედლება, ხეთური ენები, საერთოდ, ინდო-ევროპულად გამოაცხადეს.

ხეთური ეწოდება ადგილობრივ მკვიდრთა ენას (თუ ენებს): „ძველი ეგვიპტური სახელწოდება ხეთებისა—ხათუ—ეკუთენის არა იმ ხალხს, რომელსაც ჩვენ ხეთებს ვუწოდებთ (იგულისხმებიან—ნესიტები—ა. ჩ.), არამედ—სხვას, სულ სხვა ენის პატრონს.

¹ ა. მეიე. ინდო-ევროპული ენების შედარებითი შესწავლის შესავალი (რუს. თარგ. 1938 წ.), გვ. 86—87.

² კ. ოტრანი. ძველი წინა აზიის თვითმყოფი ენები—კრებულში „ადეამიწის ენები“, 1924 წ., გვ. 294 (ფრანგ. ენაზე).

ხათთუ ლაპარაკობდა ადგილობრივ მკვიდრთა ენაზე, ალბათ, კავკასიური წარმოშობისა“¹.

XI. ტოქარული ენა; მკვდარი ენაა. აღმოაჩინეს საექიმო და რელიგიური შინაარსის ტექსტებში მეოცე საუკუნის დასაწყისში ჩინეთის თურქესტანში.

ტოქარული სალაპარაკო ენა უნდა ყოფილიყო, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი წელთაღრიცხვის VII საუკუნეში.

დამწერლობა ინდური წარმოშობისაა. ტოქარულში განასხვავებენ ორ დიალექტს²: ტურფანისა და კუჩისას იმ ადგილთა სახელწოდების მიხედვით, სადაც ტოქარული ტექსტები იპოვეს.

XII. სომხური ენა—სახელმწიფო ენა სომხეთის სს რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ერევანი).

სომხურ ენას დიდი ხნოვანების მწერლობა მოეპოვება. უძველესი თარიღიანი ხელნაწერი — სახარება — მეცხრე საუკუნისაა (887 წ.), მაგრამ დამწერლობა ივარაუდება შეხუთე საუკუნიდან არსებულად.

ძველი სომხური იწოდება „გრაბარ“-ად („სამწერლო ენა“); მას უპირისპირდება ახალი სომხური, „აშხარაბარ“ („ხალხური ენა“). განსხვავება მათ შორის დიდია, მეტი, მაგალითად, ვინემ ძველს ქართულსა და ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას შორის.

სომხური ენა მდიდარია დიალექტებით. გამოყოფენ დიალექტთა ორ ჯგუფს: აღმოსავლურსა და დასავლურს. აღმოსავლურ ჯგუფსა კმნის სომხეთის მიწა-წყალზე (თუ სხვაგან საბჭოთა კავშირში) ხმარებული სომხური. დასავლურ ჯგუფს თურქეთში მცხოვრებ სომეხთა მეტყველება განეკუთვნება.

სომხური დაუცავთ სომეხთა ახალშენებს სპარსეთში, ინდოეთში, ეგვიპტეში, რუმინეთში, ბულგარეთში, ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

სომხურში დალექილია იბერიულ-კავკასიური ენების მასალა; მაგალითად, მკვეთრი აფრიკატები წ, ჭ არც ერთმა ინდო-ევროპულმა ენამ არ იცის (გარდა ოსურისა, სადაც წ, ჭ ისევ იბერიულ-კავკასიური ენებიდან არის შეთვისებული).

¹ ჩ. ლოუოტკა. დამწერლობის განვითარება (რუს. თარგ. ჩეხურიდან, 1950, გვ. 63).

² ამ დიალექტებს ზოგი ცალკე ენებად თვლის და ტოქარული ენების შესახებ ლაპარაკობს.

ბრალდებით ბრუნვას, აკუზაციეს, ძვ. სომხური პრეფიქსით აღნიშნავდა (ინდო-ევროპულ ენებში სუფიქსი იხმარება): ჩანს, აკუზაციეი სომხურისათვის უცხო უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად.

§ 134. **ტერმინის შესახებ „ინდო-ევროპული“.** ეს ტერმინი მიუთითებს, სადაა გავრცელებული სათანადო ენები.

ინდო-ევროპულ ენებს ხშირად უწოდებენ ინდო-გერმანულ ენებს (მეტადრე გერმანელი ენათმეცნიერები); ამ ტერმინის სასარგებლოდ მეცნიერულ მოსაზრებათა მოყვანა შეუძლებელია.

ზოგი რუსი ენათმეცნიერი (ბოდუენ-დეკურტენე, ბოგოროდიცი) „ინდო-ევროპულის“ ნაცვლად „არიო-ევროპულს“ ხმარობდა მეტი სიზუსტის დაცვის მიზნით: არიული ენები ეწოდება ინდურსა და ირანულ ენებს (ერთად); ტერმინი „არიულ-ევროპული“ ირანულ ენებსაც დაიტევს, „ინდო-ევროპულ“-ში კი ირანული ენები არა ჩანსო.

ინდო-ევროპული ენების აღსანიშნავად ძველად „იაფეტურ“-იც იყო ნახმარი, მაგრამ ამას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა.

ნ. მარი უკანასკნელი წლების თავის ნაშრომებში ინდო-ევროპულ ენათა აღსანიშნავად ხმარობდა ტერმინს „პრომეთეიდულს“.

ფრ. ენგელსთან ინდო-ევროპული ენებისათვის ნახმარია „არიული“ (იხ. § 133).

ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობის ფაქტი ცნობილია მეთერამეტე საუკუნის დამლევებიდან; ინგლისელმა ვილიამ ჯონსმა აღნიშნა ინდურის ნათესაობა ბერძნულთან და ლათინურთან (1786 წ.); უფრო ადრე (1767 წ.) ამავე გარემოებას ყურადღება მიაქცია მისიონერმა პ. კერდუ-მ (P. Coeurdoux) საფრანგეთის აკადემიისათვის წარდგენილ მემორანდუმში (მემორანდუმი უყურადღებოდ იქნა დატოვებული).

§ 135. **ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი თავისებურება.** მხედველობაში გვაქვს ისტორიული ვითარება (ამჟამად ინგლისური და პოლონური, გინდ რუსული, დიდად განსხვავდება აგებულების მიხედვით. ბრუნება ინგლისურში თითქმის არა გვაქვს, რუსული ენა კი ბრუნვის ფორმებით მდიდარია, რუსულში სამი სქესი გაირჩევა, ინგლისურს სქესები არ შერჩენია).

ისტორიულად — თუ მხედველობაში გვექნება ძვ. ინდური, ძვ. სპარსული, ბერძნული, ლათინური — ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებლად მიიჩნევა:

ფონეტიკაში: ხმოვანთა შემადგენლობის სიმარტივე; წინაენისმიერ სპირანტთაგან მხოლოდ ს-ს მქონეობა; მოიპოვებოდა სონორები (რ, ლ, ნ), რომელნიც სხვადასხვა ვითარებაში თანხმონებიც იყვნენ და ხმოვნების როლშიც გამოდიოდნენ. მახვილი მუსიკალური იყო და გავლენას არ ახდენდა ხმოვნებზე.

წინადადება იშლებოდა სიტყვებად; სიტყვის შემადგენლობაში გამოიყოფოდა: ძირი, საწარმოებელი სუფიქსი, დაბოლოება.

ზმნა და სახელი გარჩეული იყო. როგორც ბრუნება, ისე უღვლილება ზუფიქსაციას იყენებს (შემდეგში სიტყვას სუფიქსები თანდათანობით ეკვეცება ფონეტიკური თუ სხვა მიზეზის გამო).

გრამატიკული სქესები განსხვავებულია სამი: მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო. ამოსავალია ორწევროვანი კლასიფიკაცია; ცოცხალ და არაცოცხალ არსებათა ჯგუფები (კლასები). ცოცხალის ჯგუფში გამოიყო მამრობითი და მდედრობითი სქესები, საშუალო—არაცოცხალის რეინტერპრეტაციის შედეგია.

§ 136. სემიტურ ენათა ოჯახი. ძველი ენათა ოჯახი. სემიტური ენები სამ ჯგუფად იყოფა: აღმოსავლურ, ჩრდილოურ და სამხრულად. ამ ორ უკანასკნელს ჩვეულებრივ აერთიანებენ დასავლურ სემიტურ ენათა ჯგუფში (და ამრიგად სულ ორი ჯგუფი გამოდის: აღმოსავლური და დასავლური).

I. აღმოსავლურ-სემიტური ენებია: ძველი მკედარი ენები—ასურული და ბაბილონური; ასურულსა და ბაბილონურს ერთად აქადუსს უწოდებენ.

უძველესი ძეგლები სემიტური ენებისა წარმოდგენილია ლურსმული დამწერლობის ასურულ ტექსტებში, რომელთა ამოშიფვრა იწყება მეცხრამეტე საუკუნეში (როულინსონი, ჰინქსი, ოპერტი, ჰაუპტი).

ყველაზე ძველი ასურული ძეგლი თარიღდება 1400 წლით ჩვენს წელთაღრიცხვამდის.

II. ჩრდილო-სემიტური ენები ორ ჯგუფს ქმნის: ქანაანურსა და არამეულს.

ქანაანური ჯგუფისაა: ფინიკიური, ძველი-ებრაული, მთაბიტური.

არამეული ჯგუფისაა: ბიბლიის არამეული, თანამედროვე სირიული, რომელზედაც აისორები ლაპარაკობენ, მანდეური...

III. სამხრულ-სემიტური ენები: ჩრდილო-არაბული და სამხრულ-არაბული (თავისი კილოებით); აბაშური (ანუ ეთიოპიური).

სემიტურ ენათაგან ევროპაში ყველაზე ადრე დაიწყეს ებრაულის, როგორც დაბადების (ბიბლიის) ენის, შესწავლა (როიხლინი, XV — XVI საუკ.).

ებრაულის უძველეს ძეგლად მიჩნეულია დებორას საგალობელი მსაჯულთა წიგნიდან (მიახლოებით X ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის).

სემიტურ ენათაგან ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანია არაბული ენა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი სამწერლო ენა გააჩნია უძველესი დოკუმენტი — წარწერა საფლავის ქვაზე — თარიღდება 328 წლით ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

ძველ არაბულ ენაზე მოიპოვება მდიდარი ფილოსოფიური, მათემატიკური და ფილოლოგიური ლიტერატურა.

ისლამის გავრცელებასთან დაკავშირებით არაბული ენის როლი აღმოსავლეთში დიდად გაიზარდა: ახლო აღმოსავლეთში არაბულს ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც — ლათინურ ენას დასავლეთ ევროპის ხალხებისათვის.

ამჟამად არაბული ენის ქვეყნებია: ეგვიპტე (დედაქალაქი — ქაირო), ერაყი (დედაქალაქი — ბაღდადი), სირია (დედაქალაქი — დამასკო), ლივანი (დედაქალაქი — ბეირუტი), საკუთრივ არაბეთი (ე. წ. საუდის არაბეთი და იემენი) და ნაწილობრივ პალესტინა (ცენტრი — იერუსალიმი). ძველად პალესტინა ებრაელთა სამშობლო იყო, ახლა აქ არაბობა სპირბობს (ებრაელთა იმიგრაციის პალესტინაში არაბები ენერგიულ წინააღმდეგობას უწევდნენ). პალესტინაში უკანასკნელ წლებში შეიქმნა ებრაელთა სახელმწიფო — ისრაელი (დედაქალაქი — ტელ-ავივა).

სემიტურ ენათა (არაბულის, სირიულისა და ეთიოპურის) ნათესაური ურთიერთობა ორიენტალისტებმა (ბუქსტორფმა, ლუდოლფმა, კასტელმა, ჰოტლინგერმა). შენიშნეს ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში; ეს ურთიერთობა ხელშესახებად დადასტურებულ იქნა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში (შულტენსი, შრედერი) ასე, რომ სემიტურ ენათა ნათესაობის აღიარება მოხდა უფრო ადრე, ვინემ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა.

ბაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ნათესაობის დადასტურება აქ მოხდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შემოღებამდის, მარტივი შედარების გზით. ასეთი შედარება მეცნიერული არ არის, ჩვეულებრივ ის მცდარ შედეგებს იძლევა. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ნათესაური ურთიერთობა ამ მარტივი შეპირისპირების მეოხებითაც შეიძლება აღმოჩნდეს უფილიყო, მეტადრე თუ მონათესავე ენები დიდად არ იყვნენ ერთმანეთს დაშორებული, — თუ

სიახლოვე თვალში საცემი იყო. სწორედ ასეთი ვიჯარება გვექონდა სემიტურ ენათა შემთხვევაში.

სემიტურ ენებთან აახლოებენ ქამიტურ ენებს (ე. წ. ქამიტურ ენათა ოჯახს). ქამიტური ენებია: ძველი ეგვიპტური და მისგან მომდინარე კოპტური, შემდეგ — ლიბიური, ბერბერული (ყველანი — ჩრდილო აფრიკაში) და კუშიტური ენები.

ქამიტური ენებიდან ყველაზე დიდი ხნოვანებისაა ძველი ეგვიპტურის ძეგლები, იეროგლიფებით ნაწერი (მიახლოებით 4000 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის). იეროგლიფური დამწერლობის ეგვიპტური ძეგლები ამოშიფრა ფრანგმა მეცნიერმა შამპოლიონმა (1822 წ.).

სემიტურსა და ქამიტურ ენებს ხშირად ერთ სემიტურ-ქამიტურ ოჯახადაც საბავენ (ეს, რასაკვირველია, იმის მაუწყებელია, რომ ქამიტურ და სემიტურ ენათა ისტორიული ურთიერთობა გარკვეული არაა).

ტერმინები „სემიტური“, „ქამიტური“ (ისევე როგორც „იაფეტური“) ზღაპრულ-ბიბლიური ნოეს შვილთა სახელებიდანაა ნაწარმოები (ბიბლიური გადმოცემის თანახმად იმ ნოეს, რომელიც ვითომდაც მსოფლიო წარღვნას გადაურჩა, სამი შვილი ჰყავდა: ხემი, ქამი და იაფეთი. ვითომდაც მათგან მოშენდა წარღვნის შემდეგ კაცობრიობა).

სემიტურ ენებს რიგი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურება ახასიათებს. ფონეტიკაში აღსანიშნავია: ხმოვანთა სიმკირე, უკანაენისმიერთა სიუხვე, თავისებურ წინაენისმიერთა (სპირანტთა) მქონეობა.

წინადადება სიტყვებად იშლება; სიტყვის ჩონჩხია ძირი; იგი შედგება თანხმოვნებისაგან; ჩვეულებრივ ასეთი თანხმოვანი სამია („ძირთა სამთანხმოვნობის პრინციპი“; ამჟამად ფიქრობენ, რომ მესამე თანხმოვანი ძირეული არ უნდა ყოფილიყო, ფუძის საწარმოებელი, დეტერმინატივი, უნდა ყოფილიყო). ხმოვნები ფორმანტების (აფიქსების) როლში გვევლინება (თუმცა აფიქსი ყოველთვის უთანხმოვნო არაა).

ბრუნება მარტივია, უღვლილება — რთული. ბრუნება სუფიქსურია, უღვლილება — სუფიქსურ-პრეფიქსული.

ზმნაში პოლიკერსონალიზმი (ორპირიანობა) შეიმჩნევა: ზმნის ფორმაში სუბიექტის გარდა ობიექტის პირებიც აისახება, უღვლილება სუბიექტურ-ობიექტურია. შესაბამისად რთულდება ქვემდებარე-დამატების სინტაქსური გამიჯვნა: ინდო-ევროპული ენებიდან ცნობილი სინტაქსური დაპირისპირება ქვემდებარისა და დამატებისა აქ შეუძლებელია გვექონდეს.

ალსანიშნავია სახელებისაგან შემდგარ წინადადებათა ხვედრითი წონის სიდიდე (უზნო პრედიკაცია). სემიტურ ენებში ორი სქესი გაირჩევა: მამრობითი და მდედრობითი (ისტორიულად ამოსავალია ცოცხალისა და არაცოცხალის კატეგორიათა გარჩევა).

§ 137. უნგრულ-ფინურ ენათა ოჯახი. უნგრულ-ფინურ ენებს, ალათურ (თურანულ-მონღოლურ) და მანჯურიულ-ტუნგუსურ ენებთან ერთად ურალურ-ალათურ¹ ენათა ოჯახში აქცევენ.

ამებამდ გავრცელებული შეხედულების თანახმად ყველა ეს ენა ერთი წარმოშობისად ვერ მიიჩნევა; არა თუ მანჯურიულისა და ფინურის გენეზისური ერთიანობა არაა დამტკიცებული, არამედ თურქულისა და ფინურის ერთიანი წარმომავლობაც არა ჩანს სარწმუნო. ამრიგად, ტრადიციული ტერმინი — ურალურ-ალათური ენები — აერთიანებს ენათა სამ ოჯახს. ეს ოჯახები ცალკე უნდა იქნეს გამოყოფილი.

უნგრულ-ფინური ოჯახის შემადგენლობაში შედის:

1. ფინური ენა ანუ სუომი-ენა (3 მილ.); მწერლობა აქვს XV საუკუნიდან; ფინურის დიალექტია კარელიური. კარელია-ფინეთის ს.ს.რ. სახელმწიფო ენას ფინური წარმოადგენს.

2. ესტონური ენა (მწერლობა აქვს XVII საუკუნიდან) ესტონეთის ს.ს.რ.-ს სახელმწიფო ენაა; ამ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 1 მილიონი კაცი (ესტონეთის დედაქალაქი — ტალინი, ყოფ. რეველი); გაირჩევა ორი დიალექტი: ტალინისა და ტარტუსი.

3. ლაპლანდიური — ფინეთისა და შვედეთის ჩრდილო მხარეებში (სულ 30 ათასი კაცი ლაპარაკობს).

4. მორდოველი (მორდოვეთის ა. ს. ს. რ.-ში; ცენტრი — ქ. სარანსკი); მორდოველს ლაპარაკობს დაახლოებით 1 მილ.

5. ჩერემისული ანუ მარიული (მარიის ა. ს. ს. რ., ცენტრი — ქ. იოშკარ-ოლა; სულ 400 ათასამდე კაცი);

6. ვოტიაკური ანუ უდმურტული (უდმურტეთის ა. ს. ს. რ., ცენტრი — ქ. იჟევსკი; დაახლოებით 420 ათასი კაცი);

7. ზირიანული ანუ კოში (კომის ა. ს. ს. რ., ცენტრი — ქ. ხიტიგვარი; დაახლოებით 260 ათასი კაცი).

ამ ენებმა (მორდოველმა, მარიულმა, უდმურტულმა და კომიმ) მწერლობა გაიჩინეს საბჭოთა ხელისუფლების დროს.

¹ ტერმინისათვის ამოსავალია გეოგრაფიული სახელები. ურალი (ქედი) და ალათურ-ს მთები.

8. უნგრული—უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა (დედაქალაქი—ბუდაპეშტი); უნგრულს მწერლობა აქვს XIII საუკუნიდან. უნგრულზე ლაპარაკობს დაახლოებით 10 მილ. კაცი.

9. უნგრულთან ახლოს მდგომი მანსი ანუ ვოგულური (5 ათასი კ.) და ხანტი ანუ ოსტიაკური (22 ათასი კ.) დასავლეთ. ციმბირში, მდინარე ობის, აუზში.

10. ე. წ. სამოდური ტომების ენა-კილოები, მათ შორის ნენური, ტავგიური, სელკუპური; გავრცელების არე—ტუნდრები კანინის ნახევარკუნძულიდან (თეთრ ზღვაზე) ტაიმირის ნახევარკუნძულამდე (ციმბირში).

ამ ენათაგან არაქული მოვლენები ყველაზე მეტად დაუცავს სამოდურს (ნენურს); ამ უმწერლო ენას ფინურ-უნგრულ ენათა ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ფინურ-უნგრულ ენათა წრეში ყველაზე მნიშვნელოვანია უნგრული, ფინური და ამ უკანასკნელთან ახლო მდგომი ესტონური.

ფინურ-უნგრული ენების თავისებურებათაგან აღსანიშნავია: სახელისა და ზმნის სიახლოვე (დიფერენციაციის სისუსტე), თანდებულები ბრუნებაში (ინდო-ევროპულ ენათა წინდებულების ნაცვლად); სუბიექტური უღვლილების გარდა ობიექტური უღვლილების მქონეობა (გარდამავალ ზმნებში).

§ 138. ალათაურ (თუკანულ-მონღოლურ)¹ ენათა ოჯახში შემოს:

1. აზერბაიჯანული—სახელმწიფო ენა აზერბაიჯანის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი -- ბაქო). აზერბაიჯანულ ენაზე ლაპარაკობენ ირანის ჩრდილოეთ პროვინციებშიც, რომლებიც ესაზღვრება აზერბაიჯანს.

2. თურქმენული—სახელმწიფო ენა თურქმენეთის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—აშხაბადი).

3. უზბეკური—სახელმწიფო ენა უზბეკეთის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ტაშკენტი). მეთხოთმეტე საუკუნის დიდი უზბეკი მწერალია ალიშერ ნავაი.

4. ყაზახური—(ძველად: ყაზახ-ყირგიზული) სახელმწიფო ენა ყაზახთა ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ალმა-ათა).

¹ ჩვეულებრივად ამ ენებს თურქულ-თათრულ ენებს უწოდებენ. არავითარი გამართლება არა აქვს აზერბაიჯანულს ან და უზბეკურს თურქული ვუწოდოთ. აზერბაიჯანული არის აზერბაიჯანული და არა თურქული. ასევე—უზბეკური.

5. ყირგიზული (ძველად: ყარა-ყირგიზული)—სახელმწიფო ენა ყირგიზთა ს. ს. რესპუბლიკისა (დღედაქალაქი—ფრუნჯე); ახლოსა დგას ყაზახურ ენასთან.

6. ბაშკირული (ბაშკირეთის ა. ს. ს. რ.-ში, ცენტრი—ქ. უფა).

7. ჩუვაშური (ჩუვაშეთის ა. ს. ს. რ.-ში; ცენტრი—ქ. ჩემბოქსარი).

8. თათრული (თათართა ა. ს. ს. რ.-ში; ცენტრი—ქ. ყაზანი).

9. იაკუტური (აღმოსავლეთ ციმბირში, იაკუტთა ა. ს. ს. რ.-ში; ცენტრი—ქ. იაკუტსკი).

10. ოსმალურ-თურქული, სახელმწიფო ენა თურქეთის რესპუბლიკისა (დღედაქალაქი—ანკარა).

ამავე წრეს ეკუთვნის ყუმიყური ენა (დაღესტნის ა. ს. ს. რ.-ში) და ალათაუს თურქ ტომთა ენა-კილოები:

ოიროტული ანუ ალთაური ენა (მთის ალთაის, ყოფ. ოიროტთა ავტონომიურ ოლქში; ცენტრი — გორნო-ალთაისკი);

ყარა-ყალფაქური ენა (ყარა-ყალფაქეთის ა. ს. ს. რ.—ცენტრი ქ. ნუკუსი; ყარა-ყალფაქეთი შედის უზბეკეთის ს. ს. რ.-ში);

ხაკასური ენა (ხაკასთა ავტონომიურ ოლქში; ცენტრი — ქ. აბაკანი, კრასნოიარსკის მხარეში).

ტუვიური ენა (ტუვის ავტონომიურ ოლქში);

შორული ენა (კრასნოიარსკის მხარეში);

ალათაურ ენათა უძველესი დოკუმენტაცია მოცემულია ორხანის წარწერებში (VII—VIII ს. ჩენი წელთაღრიცხვისა).

11. მონღოლური ენა: ხალხა-მონღოლური ენა, მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა (დღედაქალაქი ულან-ბატორი), ბურიატ-მონღოლური ენა (ბურიატ-მონღოლთა ა. ს. ს. რ.) და შიდა მონღოლეთის მკვიდრთა ენა (ჩინეთში).

§ 139. მანჯურიულ-ტუნგუსურ ენათა ოჯახი. კორეული, იაპონური. პალეოზაზური ენები. მანჯურიულ-ტუნგუსურ ენათა ოჯახში ორი ჯგუფი გაირჩევა: მანჯურიული და ტუნგუსური.

მანჯურიულის ჯგუფში შედის: საკუთრივ მანჯურიული, გოლდური ანუ ნანაიური, უდეური...

ტუნგუსურ ჯგუფს შეადგენენ ენები: ევენკური, ლამუტური ანუ ევენური, ნეგიდალური.

ცალკე უნდა გამოიყოს შორეული აღმოსავლეთის ორი ენა: კორეული და იაპონური.

კორეული ენა—სახელმწიფო ენაა კორეის გმირი ხალხისა, რომელიც ორ წელზე მეტია, რაც იბრძვის დამოუკიდებლობისათვის ამერიკელ-ინგლისელ იმპერიალისტთა წინააღმდეგ, კორეული ენა

მანჯურიულ-ტუნგუსურ ენებთან ახლოს მდგომად ითვლება. მორფოლოგიური ტიპის მიხედვით კორეული ენა აგლუტინაციური ტიპისაა.

კორეულ ენაზე ლაპარაკობს 25 მილიონამდე კაცი (ჩრდილო და სამხრეთ კორეაში; ჩრდილო-კორეის სახალხო რესპუბლიკის დედაქალაქია ფხენიანი; სამხრეთ-კორეის დედაქალაქი—სეული).

კორეულ ენაზე დამწერლობა არსებობს მეოთხე საუკუნიდან; თავდაპირველად ჩინური ნიშნები იხმარებოდა, XV საუკუნიდან კორეელებმა გამოიმუშავეს საკუთარი ანბანი.

იაპონური ენა—მორფოლოგიური ტიპის მიხედვით აგლუტინაციურია. დამწერლობა აქვს VIII საუკუნიდან. წარმოშობით რა ენებს უკავშირდება, გაურკვეველია. იაპონურ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 60 მილიონს სცილდება.

აღმოსავლეთ ციმბირში, ნახევარკუნძულ კამჩატკაზე, კუნძულ სახალინსა და კურილის კუნძულებზე ვხვდებით პატარა ხალხებს, რომელთა ენაც არქაულ წყობას აწვლენებს. ამ ენებს უწოდებენ ბალეოაზიურ (ე. ი. ძველის ძველ აზიურ) ენებს.

ბალეოაზიურ ენებს ეკუთვნის: ლუორავეტლანური (ანუ ჩუჩური), ნიმილანური (ანუ კორიაკული), იტელმენური (ანუ კამჩადალური); შემდეგ: ოდულური (ანუ იუკაგირული), ნივხური (ანუ გილიაკური), კეტური, უნანგანური (ანუ ალუტური) და ესკიმოსური (ნაწილობრივ—ამერიკაშიც).

გრამატიკული წყობის მხრივ პოლეოაზიური ენები დიდ ინტერესს იწვევენ. წარმოშობითი ურთიერთობა გარკვეული არ არის. ამ მხრივ ახლოს დგას ერთმანეთთან: ლუორავეტლანური, ნიმილანური და იტელმენური.

§ 140. **იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი.** იბერიულ-კავკასიური ენები—მონათესავე ენების წყებაა კავკასიაში; ამჟამად ეს ენები—ბასკურის გარდა—მხოლოდ კავკასიაში გვხვდება, ისტორიულად კი ხეთურ-იბერიულ ენათა ოჯახის (იხ. ქვემოთ § 141) გადმონაშთს წარმოადგენენ.

ამ ენებს ჩვეულებრივად კავკასიურს უწოდებენ. «კავკასიური ენები» ირევა «კავკასიის ენებში». კავკასიის ყველა ენა როდია «კავკასიური» (ე. ი. იბერიულ-კავკასიური): კავკასიაში წარმოდგენილია ინდო-ევროპული ენები (რუსული, უკრაინული, სომხური, ოსური, თალიშური...), ალათაური ენები (აზერბაიჯანული, ყუმიკური), სემიტური (სირიული)... ინდო-ევროპულ, ალათაურ, სემიტურ ენათა დიდი წილი კავკასიის გარეთ მოიპოვება, იბერიულ-კავკასიური ენები კი ამჟამად კავკასიის მიწა-წყალზე გვაქვს.

იბერიულ-კავკასიურ ენებს ნ. მარი უწოდებდა **იაფეტურს** (თუმცა ტერმინი „იაფეტური“ ყოველთვის ამ გაგებით არ იხმარებოდა), ივ. ჯავახიშვილი ამ ენებს უწოდებდა—**ქართულ-შარამათულს**, ფრ. ჰომელი—**ალაროდულს**...

ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური“ გეოგრაფიულ მომენტსაც აღნიშნავს და ისტორიულ ვითარებასაც სათანადოდ გახაზავს: ეს არის კავკასიის ის ენები, რომლებიც იბერიულ ანუ ქართველურ ენებს ენათესავენ; ქართველურ ენებზე ლაპარაკობს იბერიულ-კავკასიურ ენებზე მოლაპარაკეთა საერთო რაოდენობის თითქმის ორი მესამედი; ქართველური ენა ქართული, ერთად ერთი ძველი სამწერლო ენა იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის. „იბერიული“ აკავშირებს ხეთურსა და კავკასიურს, ძველ ისტორიასა და თანამედროვე ვითარებას (ძველად იბერები პირენეის ნახევარ-კუნძულზედაც იყვნენ ცნობილი).

იბერიულ-კავკასიური ენები შედგება ოთხი ჯგუფისაგან; ეს ჯგუფებია: 1. ქართველური ანუ იბერიული

2. აფხაზურ-ადიღური

3. ქისტურ-ბაცური და

4. დაღესტნური.

ქართველური ენებია: ქართული, ზანური და სვანური. ამათგან ქართული ენა სალიტერატუროც არის და დიალექტების სახითაც არის წარმოდგენილი. ზანური და სვანური უმწერლო ენებია.

ქართული სალიტერატურო ენა ყველა ქართველი ტომის მწიგნობრობის ენა იყო ისტორიულად და არის ამჟამადაც. ქართლელი და აპარელი, კახელი და იმერელი, თუში და მეგრელი, ხევსური და აფხაზი, ფშაველი და სვანი, ინგილო და ლაზი... ამ ენაზე სწავლობს სკოლაში, ამ ენას იყენებს კულტურული წინსვლის იარაღად. ასეა ეს საბჭოთა ხელისუფლების დროს; ასე იყო ეს მრავალი საუკუნის მანძილზე: არც აფხაზებს, არც სვანებს, არც მეგრელებსა და არც ჭანებს (ლაზებს), სხვა სამწერლო ენა არა ჰქონიათ. მეფის მთავრობის ცდა (მეცხრამეტე საუკუნის მეოთხმოცე წლებში) მეგრულად შემოეღო სწავლა სამეგრელოს სკოლებში და მით ქართული ენა სამეგრელოს სკოლიდან განედევნა, მარცხით დამთავრდა: თუ დედა-ენას ასწავლიდნენ ქართველ ბავშვს სკოლაში, ეს ენა ქართული იყო ყველა ქართველი ტომისათვის.

ქართულ სამწერლო ენას ძეგლებში დადასტურებული თხუთმეტ საუკუნოვანი ისტორია მოეპოვება; ქართული დამწერლობის ყველაზე ძველი ძეგლია წარწერა ბოლნისის ხიონზე; იგი თარიღდება მეხუთე საუკუნის დასასრულით (მიახლოებით 493/4 წ.). თარი-

ღიანი უძველესი ხელნაწერი 864 წელს არის შესრულებული („სინა-რაითის მამათა მოწვევტა“) და დაცულია სინას მთაზე (არაბეთის ნახევარ კუნძულზე) ქართველთა მონასტერში.

ქართული სამწერლო ენის განვითარებაში გაირჩევა ორი პერიოდი: ძველი ქართულისა (V—XI ს. ს.) და ახალი ქართულისა (XII საუკუნიდან დღემდის). ახალი ქართულის ჩამოყალიბება მეთორმეტე საუკუნიდან იწყება საერო მწერლობის ძეგლებში; მეთორმეტე საუკუნისათვის ეს პროცესი დაშთავრებულია: დავ. გურამიშვილის „დავითიანი“ და საბა სულხან ორბელიანის „მოგზაურობა ევროპაში“ უდაოდ ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშს წარმოადგენს.

მეთორმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე—მთელი საუკუნის განმავლობაში—ანტონ პირველის სკოლის ხელოვნური ნორმები ზღუდავდნენ ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებას. ანტონის სკოლის გავლენა აღიკვეთა მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან მწვავე ბრძოლის შედეგად, რომელიც გაიმართა ილია ჭავჭავაძესა და ანტონ პირველის მიმდევართა შორის. ილია ჭავჭავაძის გამარჯვება ახალი სალიტერატურო ქართული ენის გამარჯვება იყო, ამ ენის კანონიერ უფლებათა აღდგენას მოასწავებდა. ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების გაწყვეტილი ხაზი ამ დროიდან გამრთელდა.

ახალი სალიტერატურო ენის ისტორიას ხშირად მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან ანგარიშობენ; წინა საუკუნეებს (XII—XIX ს. ს.) „ხაშუალო ქართულის“ სახით გამოყოფენ. საქმის ვითარებას ასეთი გაგება არ შეეფერება. ახალი ქართულისა და ძველი ქართულის გვერდით ვერ დაეყენებთ XII—XVI საუკუნეთა ქართულს; მას დამოუკიდებელი სახე არა აქვს არც გრამატიკული წყობისა და არც ძირითადი ლექსიკური ფონდის მხრივ, ე. ი. არც ერთი იმ მომენტის მიხედვით, რაც ენის საფუძველს ქმნის ი. სტალინის განსაზღვრების თანახმად (იხ. § 11). XII—XVI ს. ს. ქართული შემზადება ახალი ქართულისა. ამ შემზადების პერიოდს მეჩვიდმეტე საუკუნეს აქვთ ვერ გადმოვწევთ. მას, როგორც გარდამავალ საფეხურს, ცალკე პერიოდად — ძველი და ახალი ქართულის გვერდით — ვერ გამოვყოფთ.

ქართული სამწერლო ენა ერთადერთი იბერიულ-კავკასიური ენაა, რომელსაც დიდი ხნოვანების ძეგლებში დამოწმებული ისტორია მოეპოვება. სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა დოკუმენტაცია მე-18 საუკუნეს იქვთ არ მიდის (ბასკურ ენას მწერლობა მეთექვს-

მეტე საუკუნიდან აქეს). ამ მხრივ ქართული ენის მონაცემებს ძვირფასი საკონტროლო საშუალებების როლი ენიჭება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის პროცესში.

ქართული სამწერლო ენის, კერძოდ, ძველი ქართულის, ფასდაუდებელი ჩვენება, სამწუბაროდ, ჯერ-ჯერობით მეტად სუსტადაა გამოყენებული იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის.

ქართული ენა მდიდარია კილოებით. ქართული ენის კილოებია:

ქართული მესხურ-ჯავახურითურთ, კახური, მთიულური, მოხეური, თუშური, ფშაური, ხევსურული, — აღმოსავლეთ საქართველოში; გურული, აქარული, იმერული, რაქული და ლეჩხუმური — დასავლეთ საქართველოში; საქართველოს ფარგლებს იქით: ინგილოური (აზერბაიჯანის ს. ს. რ., კახის რაიონში ზაქათალის აღმოსავლეთით; იმერხეული — შავშეთში (თურქეთის მიერ მიტაცებულ მიწა-წყალზე); ფერეიდნული — ირანში (ისფაანის მხარეში თეირანის სამხრეთით 150-ოდე კილომეტრის დაშორებით); აქ 14 ქართული სოფელია; საქართველოდან შაჰაბაზის მიერ XVII საუკუნის დასაწყისში აყრილი კახური მოსახლეობის შთამომავალთ ქართული მეტყველება-და დარჩათ ძველი საშობლო მხარის მოსაგონრად.

ქართული სოფლები მოზდოკის რაიონშიც (ჩრდილო კავკასიაში) მოიპოვებოდა: ეს სოფლები ქართველი მთიელებისა იყო; უმიწობის გამო გადასახლებულან. ქართული აქ დავიწყებას ეძლევა (ამჟამად ქლუბორის რაიონში არიან გადმოსულნი).

ზანური პირობითი სახელია იმ ენისა, რომლის კილოებსაც ჰანურისა და მეგრულის სახელწოდებით ვიცნობთ. ეს პირობითი სახელი ნებისმიერი არაა: სვანები (აგრეთვე ყაბარდოელები) მეგრელებს ახლაც ზანებს უწოდებენ. საზანო, ზანა, ზანათი იმერეთსა და სამეგრელოში სოფლის სახელებია დღემდის. ზანი-ტომის არსებობა ამრიგად ფაქტია. ეს ტომი ერთ-ერთი იმ ტომთაგანი უნდა ყოფილიყო, რომლის მემკვიდრეებსაც ახლანდელი ლაზები და მეგრელები უნდა წარმოადგენდნენ.

მეგრული მეტყველება ამჟამად ცხენისწყლის დასავლეთით იწყება და მდ. ლალის-ძგამდისა (სამურზაყანოში) გავრცელებული.

მეგრულის კილოკაეებია: ხენაკური^o და ზუგდიდურ-სამურზაყანული. თხუთმეტოდე საუკუნის წინ მეგრული მეტყველება აღმოსავლეთით აღწევდა შორაპან-ჩხარის ხაზამდის. ოკრება, წყალტუბო (= წყალ-თბილი) და არა ერთი სხვა გეოგრაფიული სახელწოდება მოწმობს, რომ ზანური მეტყველება ძველად აქ გავრცელებული ყოფილა.

ქანური (ანუ ლაზური) შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ქანთა (ლაზთა) მეტყველებდა. პირველი ქანური სოფელია ხარფი, ბათომიდან 18-ოდე კილომეტრის დაშორებით (თურქეთის საზღვარზე), სამხრეთ-დასავლეთით ქანური მეტყველება ს. ქემერამდის აღწევს. მეჩვიდმეტე საუკუნეში, როგორც ამას მისიონერ ლუი გრანჟეს წერილი გვაუწყებს, ჩიჭეშიც კი ქანური მეტყველება ისმოდა. ძველად ქანეთი ტრაპიზონს სცილდებოდა (დასავლეთით).

ბევრი ქანი გაბერძნდა, ბევრი გაათურქქეს (XVI საუკუნიდან). უღმობელი თურქიზაციის პირობებში ქანებმა შეინარჩუნეს თავისი ეთნური ვინაობის შეგნება, ენა, ჩაცმულობა, ბევრი ადათ წესი.

ქანური კილოკავებია: ხოფური, ვიწურ-არქაბული და ათინური.

ქანური მეტყველება ყველაზე უკეთ დაცულია არქაბეში; ყველაზე მეტად შერყეულია ათინაში (სამხრეთ-დასავლეთის კიდეზე).

ხოფელი და ათინელი ყოველთვის ვერ გაუგებენ ერთმანეთს დაუბრკოლებლად.

ქანური და მეგრული ერთი ენის ორი კილოა; ამას ცხადყოფს: ფონეტიკური სისტემა, მორფოლოგიური წყობა, ლექსიკის ძირითადი პარაგნი¹.

ნ. მარი ქანურს ცალკე ენად თვლიდა, ცალკე ენად თვლიდა მეგრულსაც. საამისო დებულება მან წამოაყენა 1910 წ. „ქანური ენის გრამატიკაში“.²

1914 წელს გამოვიდა იოს. ყიფშიძის „მეგრული ენის გრამატიკა“. ამ წიგნის რეცენზიაში ნ. მარი ამბობს: მკაცრი ენათმეცნიერული თვალსაზრისით თუ ვიმსჯელებთ, ქანური და მეგრული ერთი ენის ორი კილოა, რომელიც ერთმანეთს დაშორდა ცალკე ენის მდგომარეობამდისო.

შემდეგში კი ნ. მარი მაინც ისევ ორ ენად მიიჩნევდა მეგრულსა და ქანურს, თუმცა საამისო საბუთები არ მოუყვანია.

ქანური და მეგრული ისე ახლოს დგას ერთმანეთთან, როგორც, მაგალითად, ხევსურული და გურული; როგორც ეს ორი უკანასკნელი ვერ ჩაითვლება ცალკე ენებად, ისე—ქანური და მეგრული. ქანური და მეგრული ისეთივე ორი კილოა ერთი ენისა, როგორც ხევსურული და გურულია ქართული ენის კილო.

შესაბამისად, ქართველურ ენათა ჯგუფში სამი წევრი გამოიყოფა: ქართული, ჯანური და სჯანური (და არა ოთხი: ქართული, მეგრული, ქანური, სეანური).

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორის — „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“ (1936), გვ 190—206.

² Н. Марр. Грамматика чавского (лазского) языка, 1910, გვ. XII.

სვანური ენა ოთხი კილოსაგან შედგება: ეს კილოებია: ბალს-ზემოური¹, ბალს-ქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური (ა. შანიძე). პირველი ორი ინგურის ხეობაშია, ორი დანარჩენი—ცხენისწყლისაში.

სვანური ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან დიდად განსხვავდება. განსხვავება, პირველ ყოვლისა, ფონეტიკაში იგრძნობა („გრძელი ხმოვნები“, უმლაუტი; ხმოვანთა ამოღება, ე. ი. ფუძეთა შეკვეცა თუ შეუკვეცაობა); შემდეგ მოდის სხვაობა ბრუნება-უღვლილებასა და ლექსიკაში.

სვანურის შემადგენლობაში გამოირჩევა: ზანური ფენა, ადილეური (ჩერქეზული) ფენა, ძველი ქართულის დამახასიათებელი ერთი ფენა. ქართველურმა საწყისმა გაიმარჯვა ადილეურზე.

სვანურ ენას ქართველურ ენათა ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. ამ მხრივ მას ძველი ქართული თუ შეედრება.

ტერმინი ქართველური ენები იხმარება უკვე ალ. ცაგარლის შრომებში; საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ის დამკვიდრდა ჰუგო შუხარდტის შრომათა მეოხებით. ალ. ცაგარელი ამ ენებს უპირატესად იბერიულს უწოდებდა (გასული საუკუნის სამოცდამეათე წლებში). აკ. შანიძემ ერთ წერილში² სცადა ეხმარა ახალი ტერმინი „ქაშხური ენები“ (= ქართულ-მეგრულ-სვანური). შემდეგში ამ ტერმინს არა ვხვდებით.

აფხაზურ-ადილეური ჯგუფი შედგება სამი ენისაგან: აფხაზურისა, ადილეურისა (ანუ ჩერქეზულისა) ყაბარდოულითურთ და უბიხურისაგან.

აფხაზთა ძირითადი მასა (დაახლოებით 56 ათასი კაცი) ცხოვრობს აფხაზეთის ა. ს. ს. რ.-ში (ცენტრი — ქალ. სუხუმი). ნაწილი ჩრდილო კავკასიაშია (აბაზეთის ტომი—20 ათასამდის).

ამჟამად აფხაზური ენის კილოებია: 1. ბზიფური (სუხუმის ჩრდილო-დასავლეთით), 2. აბუფური (მდ. კოდორზე), სუხუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით; 3. ტაპანთური და 4. აშხარული (ჩრდილო-კავკასიაში — ძირითადად ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში). ეს ორი უკანასკნელი აფხაზური დიალექტების სახელწოდებითაა ცნობილი. წინათ აფხაზური ენის დიალექტები გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო.

აფხაზური დამწერლობა მეცხრამეტე საუკუნეში შეიქმნა.

¹ ბალ—მთის სახელია ზემო-სვანეთში, ინგურის ხეობაში.

² „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“, „წელიწდეული“ I—II (1925 წ.).

სამწერლო ენად აფხაზები ქართულს ხმარობდნენ. აფხაზური ანბანი—უკანასკნელი ვარიანტი—ქართული ანბნის ნიადაგზე ჩამოყალიბდა 1937 წელს (მანამდის ლათინიზებულ ანბანს იყენებდნენ. უფრო ადრე—ნ. მარის ანალიზურ ანბანს; 1917 წლამდე—რუსულ გრაფიკას). აფხაზურს თავისი დამწერლობა აქვს.

აფხაზურს ბრუნება არა აქვს, უღვლილება კი მეტად რთულია; ზმნაში აღინიშნება სუბიექტი, ობიექტი (ერთი ან ორი), დრო, კილო, ადგილი (მოქმედებისა)... ზმნა თავს უყრის მთელ წინადადებას ელემენტების (ფორმანტების) სახით. თუმცა აფხაზური აგლუტინაციური წყობისაა, მასში პოლისინთეზურობის გარკვეული ელემენტებიცაა წარმოდგენილი, აფხაზურ სიტყვებს — უპირატესად სახელებს — თვალსაჩინო ფონეტიკური ცვლილება აქვთ გამოვლილი უმთავრესად ბოლოკიდური ბგერების მოკვეცისა და სიტყვის შიგნით ხმოვნების ამოვარდნის სახით). მორფოლოგიური სტრუქტურა კი აფხაზურს ძველი დაუცავს.

ადილეურში (ანუ ჩერქეზულში) განასხვავებენ ქვემო-ადილეურს (ანუ კაახურს) და ზემო ადილეურს (ანუ ყაბარდოულს). სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად „ადილეურს“ ხმარობენ ქვემო-ადილეურის აღსანიშნავად, ზემო-ადილეურს მარტივად „ყაბარდოულს“ უწოდებენ. ასეთ შემთხვევაში „ადილეური“ და „ყაბარდოული“ უპირისპირდება ერთმანეთს.¹ ნამდვილად კი ადილეური გვაროვნული ცნებაა და მოიცავს როგორც ზემო, ისე ქვემო-ადილეურს. თუ შეპირისპირებაზე მიდგება საქმე, ყაბარდოული და კაახური (ე. ი. ზემო და ქვემო ადილეური) უნდა შევუპირისპიროთ ერთმანეთს.

ამჟამად ორი სამწერლო ადილეური ენა არსებობს; კაახური („ადილეური“) და ყაბარდოული. პირველი — ადილეს ავტ. ოლქში (ცენტრი—ქ. შაიკოპი), მეორე—ყაბარდოს ავტ. ს. ს. რესპუბლიკაში (ცენტრი—ქ. ნალჩიკი) და ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში (ცენტრი—ქ. ჩერკესკი).

ქვემო ადილეური რიგ დიალექტს განასხვავებს; მთავარი დიალექტებია: აბძახური, შაფსულური, ქემგურური, ბჟედულური... ყაბარდოულში დიალექტთა სხვაობა ისე ხელშესახები არაა. ყაბარდოულთან ახლოს დგას ბახლენური.

ამჟამად ყველაზე დიდი ადილეური ტომია ყაბარდოელთა (190 ათასამდის); ადილეურად მოლაპარაკეთა (აბძახები, შაფსულები, ქემგუელები, ბზადულები და სხვა კაახური ტომები) რიცხვი 90 ათას აღწევს.

¹ გვაროვნულ ცნებად ასეთ შემთხვევაში გამოყენებულა „ადილეური“ განსხვავებით ადილეურისაგან, რაც ხელოვნურია.

ისტორიულად ადიღე ძლიერი ხალხი იყო. ჯერ კიდევ მეთექვსმეტე საუკუნის დასაწყისში მას ეკავა აზოვის ზღვის მთელი აღმოსავლეთი სანაპირო. მეცხრამეტე საუკუნის ოცდამეათე წლებში მართოდენ შაფსულთა რიცხვი 200 ათასს აღწევდა.

1864 წ. დიდძალი ადიღე (ჩერქეზი) გადასახლდა თურქეთში (ამ ოციოდე წლის წინათ თვით თურქული სტატისტიკის თანახმად მხოლოდ თურქეთის ქალაქებში 130 ათასი ჩერქეზი ცხოვრობდა).

ადიღეური არსებითად იმავე სტრუქტურის ენაა, როგორც აფხაზური; სიახლოვე თვალსაჩინოა ზმნაში. სახელს ადიღეურში ბრუნება გასჩენია. გრამატიკული კლასები მოშლილა.

უბიხური ენა—აფხაზურ-ადიღეური ჯგუფის მესამე წევრი—ამჟამად კავკასიაში აღარ მოიპოვება. 1864 წელს უბიხთა ტომი მთლიანად გადასახლდა თურქეთში. იქ უბიხთა მოსახლეობა შერჩენილია ქალ. იზმირის მიდამოებში.

ბაცბურ-ქისტური ჯგუფის ენები წარმოდგენილია საქართველოში: 1. ბაცბური (ანუ წოვა-თუშური)—სოფ. ზემო ალვანში, კახეთში, ალაზანს გაღმა და 2. ქისტური—პანკისის ხეობის სამ თემში; ეს თემებია: ომალო, დუისი, ჯოყოლო (ახმეტის რ., კახეთში).

ბაცბურში შემორჩენილია ქისტური ჯგუფის ენათა არა ერთი დამახასიათებელი ძველი მოვლენა. წოვა-თუშები და პანკისის ქისტები ქართულ ენას ფლობენ ისე, როგორც დედა-ენას. სკოლებში ქართულად სწავლობენ. გვარებიც ქართული აქვთ.

დაღესტნის იბერიულ-კავკასიური ენების ჯგუფი სამ ქვეჯგუფად იყოფა; ეს ჯგუფებია:

1. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფი,
2. დარგუული და ლაკური ქვეჯგუფი,
3. ლეზგიური ქვეჯგუფი.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფებში შედის:

ხუნძური (ანუ ავარიული) ენა და ანდიური ხეობის ენა-კილოთა წყება: ანდიური, ბოთლიხური (ლოდობერიული კილოთი) კარატაული, ტინდიური, ქამალური, ახვახური, ხვარშიული, ბაგვალური (ანუ კვანადური), დიდოური და კაკუქური.

ხუნძური ყველაზე გავრცელებული ენაა დაღესტნის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის. მთელ დასავლეთ დაღესტანში ესაა ურთიერთობის საშუალება ანდიური ხეობის ენა-კილოებზე მოლაპარაკე ტომთათვის. ხუნძურად მოლაპარაკეთა საერთო რაოდენობა 210 ათასს აღწევს.

ხუნძების სარაიონო ცენტრებიდან შეიძლება დავასახელოთ **ხუნძახი** და **ლუნიხი**¹.

ხუნძური ენა გადაქრის მთელ დაღესტანს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ, და ბარში აზერბაიჯანის მიწა-წყალზე რიგი სოფლებითაა წარმოდგენილი (ქარ-ბელაქნის ლეკობა ხუნძებია).

ხუნძურის დიალექტებია: **ხუნძახური** (ჩრდილოური), **ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული**, **ანწუხური** და **ქარული** (აზერბაიჯანში).

ხუნძური სამწერლო ენა ჩრდილოურ დიალექტზეა (ქირკეულ კილოკავზე) აღმოცენებული. ამჟამად მასში გზა გაუხსნეს ანდალის მეტყველების თავისებურებებსაც, ე. ი. სამხრული წრის დიალექტსაც.

დარგული ენა (ერთ-ერთი რაიონული ცენტრი—ლევაში) სამი დიალექტითაა წარმოდგენილი; ეს დიალექტებია: **ჰურახული**, **ახუშური** და **წუდახარული**, აგრეთვე **კუბაჩური** და **ხაიდაკური** ანუ კაიტალური (ამ ორ უკანასკნელს ჩვეულებრივ ცალკე ენად თვლიან).

თანამედროვე სამწერლო დარგულ ენას საფუძვლად უღვეს **ახუშური** დიალექტი.

დარგულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 180 ათას სცილდება.

ლაკური ენა ხუნძურს, დარგულსა და ლეზგიურ ენებს შორისაა მოქცეული შუაგულ დაღესტანში. ლაკურში დიალექტური სხვაობა სუსტადაა წარმოდგენილი. სხვაობა კილოკავის ფარგლებს არა სცილდება. ეს კილოკავეებია: ვიცხიური, ყუმუხური, ვიხლიური და სხვ. ლაკების რიცხვი 60 ათასამდის აღის (ადმინისტრაციული ცენტრი — ყუმუხი).

დაღესტნურ ენათა შორის ლაკური მეტის-მეტად საინტერესოა (განსაკუთრებით—ზნა) და მისი ჩვენება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია.

დარგული და ლაკური გრამატიკული წყობის მიხედვით ერთგვარად გარდამავალი საფეხურია ხუნძურსა და ლეზგიურს შორის.

ლეზგიურ ენაზე (უსლარის ტერმინით „კიურლი“ ენა) 160 ათასამდის კაცი ლაპარაკობს. ლეზგიური გავრცელებულია სამურის ხეობაში.

¹ ძველად მოთარგმე ლექთა უარში ხუნძური საერთო ენად ითვლებოდა. ამის მიხედვით ეწოდება ხუნძურს ბოლ მაწუ—„უარის ენა“.

ლეზგიურთან ახლოს დგას: წახურული, რუტულური და აღულური.

სალკე უნდა აღინიშნოს: ტაბასარანული ენა (დალესტნის ა. ს. ს. რ), ხინალლური, ბუდუხური და კრიწული (აზერბ. ს. ს. რ. — შაჰ-დაღის მთებში).

ლაკურისა და ხუნძურის გარემოცვაშია არჩი-ენა (ერთ აულში). აზერბაიჯანში ნუხის მახლობლად ორ სოფელში — ნიჯსა და ვართაშენში — დაცულია უდური ენა. ვართაშენელთა ნაწილი ქახეთში გადმოსახლდა ამ ოცდაათი წლის წინათ და ყვარლის რაიონში სოფ. ოქტომბერი დაიარსა.

უდურის სახით ძველი ალბანეთის ერთ-ერთი გადმონაშთი ენა უნდა გვექონდეს.

დალესტნის ყველა ენაში ბრუნება კარგადაა განვითარებული. კერძოდ, აღსანიშნავია თანდებულიან ბრუნვათა სიმრავლე. ზმნა ფორმებით ღარიბია, მეტადრე აფხაზურთან შედარებით. გრამატიკული კლასები კარგად დაუცავს ხუნძურს, დარგულს, ლაკურს, წახურულს, რუტულურს, არჩიულს, ტაბასარანულსაც... ლეზგიურსა, უდურსა და აღულურში ეს კატეგორია მოშლილია.

ფონეტიკურ სისტემაში აღსანიშნავია ლატერალები (გვერდითი წარმოების თანხმოვნები) ხუნძურში, არჩიულში...

ხუნძური, დარგული, ლაკური, ლეზგიური და ტაბასარანული სამწერლო ენებია.

დალესტნის ადმინისტრაციული ცენტრი მეფის მთავრობის დროს იყო თემირ-ხან-შურა (ახლანდელი ბუინაქსკი). დალესტნის ა. ს. ს. რესპუბლიკის ცენტრია ქ. მახაჩყალა¹ (ყოფ. პეტროვსკი, კასპიის ზღვის სანაპიროზე).

იბერიულ-კავკასიური ენები დიდად განხვავდებიან ერთმანეთსაგან; ზოგჯერ ეს სხვაობა მორფოლოგიური ტიპის სხვაობამდის მიდის; ვთქვათ, აფხაზური და ლეზგიური; აფხაზურს ბრუნება არა აქვს, ზმნაში იყრის მთელი წინადადება თავს, ლეზგიურის ბრუნება საკმაოდ მდიდარია ფორმებით, ზმნა კი ღარიბია: არც პირი, არც კლასი, არც რიცხვი ზმნის ფორმებში არ აისახება. უღვლილება დრო-კილოთა ცვლაში-ლა მდგომარეობს. ქართულს საშუალო ადგილი უჭირავს ამ ორ უკიდურეს სახეობას შორის: აქ ბრუნებაც განვითარებულია და უღვლილება; უკანასკნელის როლი სკარბობს პირველისას.

¹ სიტყვა სიტყვით „მახაჩის ქალაქი“—ეს სახელი დაერქვა რევოლუციონერის, დარგული ინჟინრის მახაჩ დახადავის პატივსაცემად (დაზვიტის თეთრგვარდიელებმა).

ამ სხვაობისდა მიუხედავად, რაც უფრო ღრმად ჩაეწვდებით იბერიულ-კავკასიურ ენათა განვითარების ისტორიას, მით უფრო ახლოს აღმოჩნდებიან ეს ენები ერთმანეთთან, მით უფრო მეტი საერთო მომენტი აღმოაჩნდება ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგად ამ ენების გრამატიკულ წყობასა და ძირითად ლექსიკურ ფონდს. ეს საერთო მოვლენებია პირველადი, სხვაობა—მეორეულ მოვლენას წარმოადგენს, სხვაობა გაჩნდა იმ რთული ისტორიული განვითარების შედეგად, რაც ამ ენებმა განიცადეს.

იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის თანამედროვე საფეხურზე შეიძლება მივუთითოთ რიგ ნიშან-თვისებაზე, რაც ისტორიულად საერთო უნდა ყოფილიყო ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის.

ასეთია, სახელდობრ:

თანხმოვანთა სიმდიდრე¹ და ხმოვანთა სიმცირე; იგი ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში დემონსტრაციულად ჩანს. თანხმოვნებში აღსანიშნავია მკვეთრთა წყება (ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში): მ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ.

მორფოლოგიაში ხაზგასასმელია: სახელისა და ზმნის ხუსტი-დიფერენციაცია; ამის გამოხატულებაა ერთი და იმავე აფიქსების გამოყენება სახელებსა და ზმნაში (მაგალ., რიცხვის აღსანიშნავად).

2. ბრალდებითი ბრუნვის (აკუზატივის) უქონლობა (მხოლოდ უღურში გვაქვს, ისიც მიცემითის დერივაცია) და სპეციფიკური ბრუნვის მქონეობა მოქმედის აღსანიშნავად გარდამავალ ზმნებთან; ესაა მოთხრობითი ქართული ენისა, ერგატივი („მოქმედი“) მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა.

3. გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციაზე იძლევა (მოქმედი სახელი მოთხრობითში დაისმის).² აფხაზურს ბრუნვები არა აქვს, მაგრამ ზმნის უღვლილება განასხვავებს ერგატიულ კონსტრუქციას ნომინატიურისაგან.

4. მოქმედებითი და ვნებითი გვარი მხოლოდ ქართველურ ენებშია სისტემატურად ჩამოყალიბებული (და აქაც ეს მეორეული, შედარებით ახალი მოვლენაა). მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ზმნის გვართა კატეგორია ახლა ისახება.

5. გარჩეულია გრამატიკული კლასები ადამიანისა და ნივთისა (პირველში გამოიყოფა კაცი და ქალი). რიგ ენას მოშლია ეს კა-

¹ ხუნძურში — 47 ფონემა გვაქვს (ამათში მხოლოდ ექვსია ხმოვანი); აფხაზურის ტაპანთურ დიალექტში მართლედნ თანხმოვანთა რიცხვი აღწევს 80-ს.

² ასეთი კონსტრუქცია არ იცის არც ევროპის ენებმა, არც სემიტურმა და არც ალათურმა ენებმა.

ტეგორია; ასეთია, მაგალ., ქართველური ენები, ადიღეური, ლეზგიური, უღური, მაგრამ ამ კლასების არსებობა ჩვენს ენებში ძველად ექვემოთნადად დასტურდება.

ნ. სიტყვის ძირი შედგება ერთი თანხმოვნისაგან, რომელსაც დეტერმინატიული სუფიქსი დაერთვის.

რა ენებს უკავშირდება წარმოშობით იბერიულ-კავკასიური ენები? ამის თაობაზე სხვადასხვა დროს სხვადასხვა აზრი გამოთქმულა.

ჯერ კიდევ მარი ბროსემ წამოაყენა დებულება (1834 წ.)— ქართული ენა ინდო-ევროპულ ენებთანაა ნათესაურს კავშირში. ათიოდე წლის შემდეგ ფრ. ბოპმა—(„ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის წევრები კავკასიაში“, 1847 წ.)¹ სცადა დაემტკიცებინა — ქართველური ენები ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს ეკუთვნიანო.

ფრ. ბოპის ეს შრომა მოხსენებად იყო წაკითხული ბერლინის მეცნიერებათა აკადემიაში. მაგრამ ვერც ამ მალალმა ტრიბუნამ, ვერც ფრ. ბოპის დიდმა ავტორიტეტმა ვერ გაუაფხეს გზა წამოყენებულ დებულებას. ერთად ერთი შედეგი, რაც ფრ. ბოპის ცდას მოჰყვა, იყო უარყოფითი: ამის შემდეგ არავის უცდია ემტკიცებინა ჩვენი ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან. ფრ. ბოპის მტკიცება დამაჯერებელი არ იყო; ბუნებრივი იყო ეფიქრათ: რაკი ფრ. ბოპმაც კი ვერ დაამტკიცა ქართული ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან, ჩანს, ეს დებულება უსაფუძვლო ყოფილაო...

კიდევ ერთი ათეული წლის შემდეგ (1855 წ.) ინგლისელმა მეცნიერმა მაქს მიულერმა გაკვრით აღნიშნა—კავკასიური ენები (და მათ შორის ქართველურიც) თურანულ (ე. ი. ალათაურ) ენათა ოჯახის შორეულად მონათესავე წევრებიანო.

ავსტრიელმა ენათმეცნიერმა ფრიდრიხ მიულერმა 1864 წელს წამოაყენა დებულება, კავკასიური ენები ამჟამად განმარტოებით მდგომი ჯგუფია² (ისევე, როგორც ბასკური ენაო). სხვა ამჟამად ცნობილ ენათა ოჯახებთან ნათესაურს კავშირში ენათა ეს ჯგუფი არ იმყოფება, კავკასიური ენები ნაშთია ენათა ოჯახისა, რომელიც კავკასიაში და კავკასიის სამხრეთით იყო ფართოდ გავრცელებული ჯერ კიდევ მანამ, სანამ აქ ინდოევროპული და სემიტური ენები გაჩნდებოდაო.

¹ Fr. Bopp. Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstammes, Berlin, 1847. სათანადო მოხსენებები წაკითხული იყო 1842 და 1845 წ. წ.

² ამავე აზრისანი იყვნენ: შლაიხერი, პოტი, ლეფსიუსი, შპი-ბელი.

ფრ. მიულერის ამ აზრის მხურვალე დამცველი იყო ჩვენში პროფ. ალ. ცაგარელი, რომელიც მიუცილებლად თვლიდა ქართულის, ქანურ-მეგრულისა და სვანურის ისტორიული გრამატიკისა და შედარებითი ლექსიკონის დამუშავებას: ამის გარეშე შეუძლებელია ჩვენი ენების სხვა ენებთან ნათესაური ურთიერთობა ვეძიოთო.

1888 წელს გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნდა წერილი: „ბუნება და თვისება ქართული ენისა“; მისი ავტორი, პეტერბურგის (ახლანდელი ლენინგრადის) უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სტუდენტი ნიკო მარი გადაქრით ამბობდა: „ქართული სემიტურ ენებს ენათესავებო.“

ოცი წლის შემდეგ, 1908 წელს გამოვიდა იმავე ავტორის, უკვე პროფესორის გამოკვლევა: „ძველი ქართულის ძირითადი ტაბულები წინასწარი ცნობებით ქართული ენის სემიტურ ენებთან ნათესაური ურთიერთობის შესახებ“. აქ ქართული, ქანურ-მეგრული და სვანური წოდებულია „იაფეტურ-შტოდ“ ნოეტურ ენათა ოჯახისა; იმავე ოჯახის მეორე შტოდ აღიარებულია სემიტური ენები.

ტერმინი „იაფეტური“ ავტორმა აირჩია იმ მიზნით, რომ იმ თავითვე ხაზი გაესვა — სემიტური ენების მონათესავე ენებთან გვაქვს საქმეო: რაკი სემისა და ქამის სახელები უკვე იხმარებოდა ენათა ოჯახების აღსანიშნავად, მესამე შეილის, იაფეტის, სახელი ქართველური ენების აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული.

შემდეგში აკად. ნ. მარისათვის ცხადი გახდა, რომ შედარებისას არ შეიძლება ქართველური ენების გამოყოფა, რადგანაც ქართველური ენები ნათესაურ კავშირშია მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან. ქართველური სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად გამოცხადებულ იქნა იაფეტურ ენათა ოჯახად, სემიტურ ენებთან ნათესაობის საკითხი უკანა რიგში მოექცა, და თვით იაფეტურ ენათა ოჯახის მრავალრიცხოვანი წევრების ბუნება-თვისებების გარკვევად აღგა ყურადღების ცენტრში.

ნ. მარმა კავკასიური ენები ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად დაყო; ესაა: სიბილანტური, სპირანტული¹ და სონანტური ჯგუფი; როცა სიბილანტურ ჯგუფ-

¹ არა ერთხელ ყოფილა აღნიშნული, რომ ტერმინი „სპირანტი“ არ გამოდგება იმის აღსანიშნავად, რასაც აკად. ნ. მარი გულისხმობს: „სპირანტებში“ აკად. ნ. მარი გულისხმობს ქ-საც.

ში, ვთქვათ, სისინა ს გვაქვს, სპირანტულში მას ქ შეესატყვისება (სონანტურში—ნ || რ?); შდრ. მაგალ., ქართული „სული“ და სვანური „ქჭინ“... სიბილანტურ ჯგუფში შედის ქართული (სისინა: „სვამს“) და ქანურ-მეგრული (შიშინა: „შემს || შუნს“).

ნ. მარის ზემოხსენებული კლასიფიკაციის მიხედვით სპირანტული ჯგუფის წარმომადგენლებია კავკასიის მთიანეთის ენები (აღილეური, ყაბარდოული, ქისტური და დალისტნური ენები მთლიანად).

შემდგომში იაფეტურ ენებს აკად. ნ. მარმა დაუკავშირა ბასკური (პირენეის მთებში) და ვერშიკული—ზამირში—(სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ჯგუფის ნარევიან), ძველი იტალიის აწ მკვდარი ენა—ეტრუსკული (შიშინა-სიბილანტური და სპირანტულის ნარევიან), ძველი წინა აზიისა და მცირე აზიის აწ მკვდარი ენები: ელამური, სუმერული, ურარტული (სამივე სპირანტული და სონანტური ჯგუფის¹ ნარევიან); ზეთური.

1920 წელს ნ. მარმა წამოაყენა დებულება: იაფეტურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები წარმოადგენენ მესამე ეთნიკურ ელემენტს ხმელთა შუა ზღვის კულტურის შექმნაში,—მესამე ეთნიკურ ელემენტს, რამდენადაც მეცნიერებაში ჯერ ინდოევროპელები და სემიტები ითვლებოდნენ ამ კულტურის შემქმნელ ეთნიკურ ელემენტებად, იაფეტიდების საკითხი ამის შემდეგ გაირკვა. რაც შეეხება ისტორიულ ვითარებას, იაფეტიდები პირველი ეთნიკური ერთეულია ხმელთა შუა ზღვის კულტურის შექმნაში, იაფეტიდები უსწრებენ ინდოევროპელებსაც და სემიტებსაც.

ნ. მარის ეს აზრი არსებითად სწორი იყო. სამწუხაროდ მას აკლდა დასაბუთება, რომ სარწმუნო გამხდარიყო სპეციალისტებისთვის. შემდეგი წლების შრომებში ნ. მარს ეს დასაბუთება არ მოუცია. მეტი კიდევ: თვით ენათა წარმოშობითი ნათესაობა ნ. მარმა უარყო (1923 წლიდან). ე. წ. „ახალ საენათმეცნიერო მოძღვრებაში“ „იაფეტური ენები“ უკვე არ ნიშნავს ერთი წარმოშობის ენებს, „იაფეტური ენები“ განვითარების საფეხურზე მიუთითებს, სტადიური კლასიფიკაციის ცნებად არის ქცეული (ამის შესახებ დაწვრილებით — იხ. § 148).

§ 141. წინა აზიისა და შუამდინარის ძველი ენები. იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარმოშობასთან დაკავშირებით ბუნებრივად დგება წინა აზიისა და შუამდინარის ძველი, აწ მკვდარი ენების საკი-

¹ სონანტური ჯგუფის წმინდა წარმომადგენლები არაა დასაბუთებული.

თხი. ეს ენებია: შუმერული ენა, ხეთური ენები, ჰურიტული ენა, ურარტული, ელამური (ანუ სუზური).

შუმერულ ენაზე შუამდინარეთში დამწერლობა შეიქმნა მეოთხე ათასეულში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. ეს არის ყველაზე ძველი დამწერლობა, რაც კი არის ისტორიულად ცნობილი. დაიწყო ის პიქტოგრაფიით და შემდეგ ლურსმული წარწერის სახე მიიღო. შუამდინარეთში შუმერები შეცვალეს სემიტებმა—ასურელებმა და ბაბილონელებმა. მაგრამ სემიტების ბატონობის დროსაც „შუმერული ენა მრავალი საუკუნის განმავლობაში რჩებოდა მოგვთა საღმრთო ენად... და მხოლოდ თანდათანობით... შუმერული გაქრა და ადგილი დაუთმო სემიტურს. შუმერული ენა საბოლოოდ მიეცა დავიწყებას და ფირფიტები შუმერული წარწერებით გაქრა ასურელთა ეპოქაში, დაახლოებით 1000—600 წ. წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე“¹.

მცირე აზიაში მეორე ათასეულში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე (2000—1200 წ. წ.) არსებობდა ხეთების ძლიერი სახელმწიფო. ანატოლიაში სოფ. ბოლაზ-ქიოი-ში (150 კილომ. ანკარის აღმოსავლეთით) იქ, სადაც ძველად ხეთების დედაქალაქი ხატუშა უნდა ყოფილიყო, აღმოაჩინეს ხეთების მეფეთა არქივი თიხის ფირფიტებზე; წარწერები ოთხ ადგილობრივ ენაზე იყო შესრულებული. ამ ენებიდან ორი—*ენისიტური* და *ლუვიური*—მორფოლოგიით ეკედლება ინდო-ევროპულს. ორი სხვაც—*ხეთური* (ე. წ. პროტოხეთური ანუ საკუთრივ ხეთური) და *ბალაური*—მკვლევრების აზრით უახლოვდება იბერიულ-კავკასიურ ენებს.

ხეთური დამწერლობა ორგვარია: იეროგლიფური და ლურსმული. ენა, რომლისთვისაც ხეთური იეროგლიფებია გამოყენებული, არ არის ნესიტური (მას ბალაურად თვლიან). ხეთურ ლურსმულ წარწერაში შემოვიდა პირველად ხმოვნის სიგრძის ნიშანი.

ხეთები აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კულტურათა დამაკავშირებელ რგოლად გვევლინებიან (ე. კონტენო). ხეთური კულტურის დიდ გავლენას მოწმობს ძველი კულტურა, რომელიც აღმოაჩინეს ინდოეთში, მდ. ინდის ველზე მოხენჯო-დაროსა და ხარაპში, ჩანხუ-დაროსა და ჯხუკარუში 1926 წელს ძველი ნაქალაქარების გათხრისას. ეს კულტურა წინარეინდურია; თარიღდება 2400—2100 წ.წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. „ნაპოვნი მხატვრული ნაკეთობანი, ვაზები, ქანდაკებანი, სამუშაო იარაღები, საოჯახო ნივთები, ტულეტის კუთვნილება და სხვ. ცხადად მოწმობს, რომ

¹ ჩ. ლოუკოტკა. დამწერლობის ისტორია (რუს. თარგ. ჩეხურიდან), 1950,

ეს კულტურა მომდინარეობს მთლიანად წინა აზიიდან¹. ფრ. პროზნიმ დაადგინა, რომ „ხეთურ იეროგლიფურსა, კრეტულსა და წინარეინდურ დამწერლობაში“ საერთო ნიშნები მოიპოვებაო.²

ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში საქმე შეიძლება ეხებოდეს ხეთურს ან ბალაურს და არა ნესიტურ ენას: ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ტომთა ექსპანსია მცირე აზიაში მეორე ათასეულზე ადრე არ მომხდარა.

ჰურიტული (ანუ ჰარიული) ენა (II ათასეული ჩვენს წელთაღრიცხვამდის) ეკუთვნის იმავე წრეს, რასაც ეკუთვნის ხეთური (ე. ი. საკუთრივ ხეთური).

ელამური ენა (XV—VIII ს.ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის), აგრეთვე ურარტული ანუ (ხალდური) ენა ვანის სამეფოსი ეკედლება წინა აზიისა და შუამდინარის ზემოხსენებულ ენებს.

ენები: შუმერული, ხეთური, ჰურიტული, ურარტული, ელამური (და მცირე აზიის რიგი ძველი ენა: ლიდიური, ლიკიური, კარიული...) ზოგჯერ იწოდება აზიანურ ენებად, რაც გამართლებულია იმდენად, რამდენადაც ამ ენათა თავისებური ადგილი სხვა ენათა შორის გაიხაზება.

ეს ენები ღიდი ხანია, რაც აღარ იხმარება; მკვდარი ენის შესწავლა მაშინაც კი ძნელია, როცა ამ ენაზე ღიდალი მასალა გვაქვს შემორჩენილი. ამ შემთხვევაში კი მასალა მცირეა, თან ეს მასალა ლურსმულად ან იეროგლიფური წესით არის დაწერილი. ეს აძნელებს დაწერილის სწორად წაკითხვასა და ზუსტად გაგებას: როგორც შენიშნავენ სპეციალისტები, იეროგლიფის ოდნეობამ გასაგებია, მაგრამ უცნობია, როგორ გამოითქმოდა სათანადო სიტყვა; ლურსმულად დაწერი შედარებით ადვილად იკითხება, მაგრამ მნიშვნელობის ზუსტად დადგენა კირს.

და მაინც, ამ ძველი, მკვდარი ენების შესწავლის თანამედროვე დონეზე სპეციალისტები იმ აზრს ადგანან, რომ ეს ენები—შუმერული, ხეთური, ჰურიტული, ურარტული, ელამური—არ არის არც ინდოევროპული, არც სემიტური და არც ალათაური (თურანულ-მონღოლური).

როდესაც ფრ. პროზნიმ ხეთის სახელმწიფოს ერთ-ერთი ენა—ნესიტური — ინდო-ევროპულ ენად მიიჩნია, ხეთური ენები საერთოდ ინდო-ევროპულად გამოაცხადეს, თუმცა ყველა აღიარებს, რომ საკუთრივ ხეთური („პროტოხეთური“) ინდო-ევროპულ ენად არც ფრ. პროზნის მიუჩნევია და არც სხვა ვისმე.

¹ ჩ. ლოუკოტა. დამწერლობის ისტორია, 1950, გვ. 67.

² იქვე, გვ. 71.

ხეთებს („ხათებს“), როგორც ზევითაც ითქვა, ეგვიპტელები სწორედ ე. წ. „პროტო-ხეთებს“, ე. ი. მცირე აზიის ძველ მკვიდრ ხალხს, უწოდებდნენ. რაკი საკუთრივ-ხეთური („პროტოხეთური“) არ არის ინდო-ევროპული ენა, არ არსებობს არაერთი მცნიერული საფუძველი იმისათვის, რომ „ხეთური“ დავარქვათ ნესიტურს. ხოლო ეს სახელწოდება არ ეუწოდოთ იმ ხალხს, რომელსაც ის ერქვა ძველთა ძველი დროიდან. ხეთური ენა (ენები)—არის მცირე აზიის სწორედ არა ინდო-ევროპული, ძველი, ენა (ენები), რომელიც ხეთურ იეროგლიფებსა (და შემდგომ — ლურსმულ დამწერლობაში) შემოგვენახა.

ნესიტურს რომ ხეთური დავარქვათ და ნამდვილ ხეთურს „პროტოხეთური“, ეს ნიშნავს ტერმინოლოგიური არეგ-დარევა შევიტანოთ იქ, სადაც ისტორიული ურთიერთობა ისედაც ძალზე დაბლართულია.

ხეთური („საკუთრივ ხეთური“), ბალაიური, ჰურიტული, ურარტული, ვლამური, შუმერული—ეს არის ენები იმ ხალხებისა, რომლებმაც შექმნეს კაცობრიობის ისტორიაში ერთ-ერთი უძველესი ცივილიზაციის კერა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ისტორიულ ასპარეზზე არ იყვნენ გამოსულნი არც ინდო-ევროპულ, არც სემიტურ და არც ალათაურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები.

ამ მკვლარ ძველ ენებს, რომლებიც არც ინდოევროპულია, არც სემიტური, არც ალათაური, ბუნებრივად უკავშირებენ ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენებს¹, რომლებიც ამ ძველი ენების მეზობლად არის გავრცელებული და არც ინდოევროპულია, არც სემიტური და არც ალათაური. როგორც მორფოლოგიური წყობა, ისე კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი წინა აზიის ძველი ენებისა და იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ ერთიანობის შესახებ ლაპარაკობს.

ასეთ პირობებში ბუნებრივია რომ მთელი რიგი მკვლევრები ცდილობდნენ და ცდილობენ დაუკავშირონ იბერიულ-კავკასიურ ენებს ბასკური, აგრეთვე მცირე აზიის ძველი, ამჟამად მკვდარი, ენები.

ჰუგო შუხარდტი ბასკურს უკავშირებს ქამიტურ ენებს (სახელდობრ, ნუბა ენას); იმავე დროს შუხარდტი ბასკურისა და იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაური ურთიერთობის საკითხს დადებითად ეკიდება; საამისო გამოკვლევათგან: „იბერიული ბრუნება“ გამო-

¹ უნდა ვიფიქროთ, ენათა ხსენებულ წრეს ეკუთვნის აგრეთვე: ძველი იბერიული ენები პირენეის ნახევარკუნძულზე, ეტრუსკული ენა (იტალიაში), ცოცხალ ენათგან—ბასკური.

ქვეყნებულია 1907 წ., „ენათა ნათესაობის მეთოდური კვლევისათვის“—1912 წ., „ბასკურ-ქამიტური სიტყვათტოლოზა“—1913 წ., ხოლო მრავალ მხრივ საყურადღებო გამოკვლევა: „გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათისათვის კავკასიურს ენებში“ ჯერ კიდევ 1895 წ. ეკუთვნის.

ბასკური ქამიტურ-სემიტურ ენებს ენათესავენბა, მაგრამ უფრო ახლოს კავკასიურ ენებთან დგასო, ამტკიცებს კ. ო შ ტ ი რ ი („მასალები აღაროდული ენათმეცნიერებისათვის“, 1921).

ბასკურისა და მცირე აზიის ძველი ენების კავშირის მომხრეა პ. ვინკლერი.

ელამურსა (და ხალდურს) კავკასიურ ენებს უკავშირებს გ. პიუზინგი, აგრეთვე ფ. ბორკი. გ. პიუზინგის სათანადო გამოკვლევები ეკუთვნის 1908, 1916 წწ.; კერძოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან გ. პიუზინგი წახურულს უკავშირებს ელამურს; იმავე ელამურს იგი მეორე მხრივ აკავშირებს დრავიდულ ენებთან (ცეილონზე).

მიტანი-ენას (პურიტულს) იბერიულ-კავკასიურ ენებს აკუთვნებდა ჯერ კიდევ ლ. მესერ შმიდტი (1899 წ.), შემდეგ—ფ. ბორკი (1909—1913 წ.); ამასვე უკერს მხარს ა. ტრომბეტიც.

შუმერული ენა იბერიულ-კავკასიურ ენად მიიჩნიათ ფ. ბორკსა და ი. ტრომბეტიც; ზოგი ავტორი შუმერულს აკავშირებდა ქართულთან.

ად. დირი 1928 წ. გამოსულ საცნობო ხასიათის შრომაში („შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“) წერს: „დღეს-დღეობით კავკასიურ ენებს—ამ სიტყვის ფართო გაგებით—განუკუთვნებენ წინა აზიისა და ხმელთა შუა ზღვის ენათა მთელ წყებას, რომელთაგან ერთადერთი ენა ბასკურია, რომ ჯერ კიდევ ცოცხლობს. აღფ. ტრომბეტი თავის შრომაში „ენათმეცნიერების ელემენტები“ (I, გვ. 104)—განაგრძობს ად. დირი—საქმის ვითარებას ასე წარმოგვიდგენს: „ჩვენ უნდა დავეთანხმოთ შუხარდტსა და სხვა მკვლევრებს იმაში, რომ კავკასიის მიწა-წყალზე თავმოყრილნი არიან ხალხები, რომლებიც წინათ გავრცელებული ყოფილან გაცილებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე და რომ ამ ხალხთა ნაწილი შეისუტეს სხვა ტომებმა. უახლესი გამოკვლევები, როგორც ჩანს, მართლაც—და იმ დებულებას უკერენ მხარს, რომ კავკასიურ ენათა ოდინდელ ჯგუფს მეტნაკლებად უშუალოდ უკავშირდება შემდეგი ენები, რომელთაც მე სამ ჯგუფად ვყოფ:

I. 1. ხალდური ანუ ვანური [ურარტული], წინარე-სომხური,¹

¹ იგულისხმება ის იბერიულ-კავკასიური ენა, რომლის დანალექიც ინდოევროპულ სომხურ ენაში შეიმჩნევა.

2. მითანი, 3. ელამური და კოსეიური ანუ კასპიური, 4. ხეთური და არზავი.

II 1. მცირე-აზიის აზორიგენტა ენები (ლიკიური, ლიდიური, კარიული, მიზიური, შემდეგ—პისიდიული, ისავრიული, ლიკაონური და კაპადოკიური), 2. ეტრუსკული და ლემნური, 3. კრეტული.

III. იბერიული და ბასკური¹.

საენებით ბუნებრივი და კანონზომიერია, როცა „საქართველოს ისტორიის“ ავტორები ხეთურ-იბერიული ოჯახის ხალხებისა და ენების შესახებ ლაპარაკობენ.² მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი ამას გვიკარნახებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ამ ენათა ზოგადი თვისებები.

მაგრამ ერთია დებულების სისწორე იგრძნო და მეორე—დაამტკიცო ეს დებულება მკაცრი მეცნიერული წესით. ამისათვის კი აუცილებელია საფუძვლიანად იქნეს შესწავლილი თვით იბერიულ-კავკასიურ ენათა უაღრესად რთული და მეტის მეტად მდიდარი სამყარო, კერძოდ, გაირკვეს ამ ენათა ისტორიული ურთიერთობა.

ეს არ არის ადვილი საქმე. ხშირად, როცა ამ ენებში მსგავს მოვლენებს ვხვდებით, ძნელი გადასაწყვეტია, ხაერთო მემკვიდრეობის დიფერენციაციად უნდა მივიჩნიოთ იგი, თუ სხვადასხვა ენის დაახლოვება-შერევის შედეგად დაესახოთ.

და მაინც: რაც უფრო ახლოს ვეცნობით ამ ენათა ურთიერთობას, მით უფრო ცხადი ხდება, რომ სწორედ ეს ხაერთო, მსგავსი, მოვლენებია ბიზგელადი მონაცემი, განსხვავებული მოვლენები კი წარმოშობილია ამ ენათა ხანგრძლივი დამოუკიდებელი ისტორიული განვითარების პროცესში.

მეორე მხრივ, რაც უფრო შორს ვიხედებით ქართველური და სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ წარსულში, მით უფრო ხელშესახები ხდება ამ ენათა წარმოშობითი კავშირი წინა აზიისა და შუამდინარის ძველი ცივილიზაციის ენებთან (ურარტულთან, ჰურიტულთან, ხეთურთან, ელამურთან, შუმერულთან).

უნდა აღინიშნოს, რომ ძველ მკვდარ ენებთან იბერიულ-კავკასიური ენების დაკავშირების ცდას (ჰიუზინგი, ბორკი, ტრომბეტი, ვაიდნერი, ფორერი, კონტენო...) ხშირად აკლია დამაჯერებლობა, რადგანაც შედარების აუცილებელი მოთხოვნილება დაკული

¹ იხ. ად. დირი: „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“, 1928, გვ. 26—27 (გერმ. ენაზე). ზაზი ჩვენია—ა. ჩ.

² ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია „საქართველოს ისტორია“, რუს. თარგ. 1946 წ. გვ. 14.

არ არის: იბერიულ-კავკასიური ენების ფაქტებს იყენებენ შესაღარებლად ისე, რომ ანგარიში არ ეწევა ამ ფაქტების ისტორიას სათანადო ენაში (ან ენათა ჯგუფში).

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მოთხოვნილება თუ არ დავიცავით, მეცნიერულად მკვიდრ შედეგს ვერ მივიღებთ, სწორი აზრი კვლავ დაუსაბუთებელი დარჩება. მეტი კიდევ: აზრის სისწორეც კი შეიძლება ექვის ქვეშ დადგეს.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება მის წინაშე მდგარი ამოცანის გადაჭრას შეიძლება მხოლოდ როგორც ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება.

§ 142. ჩინურ-ტიბეტურ ენათა ოჯახი. ეს ენები იყოფა ორ შტოდ: ჩინურ-სიამურ შტოდ და ტიბეტურ-ბირმულ შტოდ.

ჩინურ-სიამურ შტოში შედის ენები: ჩინური, ტაი (ანუ სიამური), ვიეტნამური (ანამური).

1. ჩინური ენა — ენა ჩინელი ხალხისა, რომელმაც კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით მოიშორა იმპერიალისტური უღელი და ახალი ცხოვრების აშენებას შეუდგა, არის სახელმწიფო ენა ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — პეკინი. ჩინური ენა მასზე მოლაპარაკე ადამიანთა რიცხვის მიხედვით ყველაზე დიდი ენაა (იხ. § 31).

ჩინურში გაირჩევა რიგი დიალექტები, რომლებიც ქმნიან ორ ჯგუფს: ჩრდილოურსა და სამხრულს. დიალექტებს შორის განსხვავება დიდია ასე, რომ ზოგჯერ ერთმანეთის გაგება სხვადასხვა კუთხის ჩინელს (მაგალითად, ტიანცზინელსა და კანტონელს) უჭირს. იდეოგრაფიულ პრინციპზე აგებული დამწერლობა ყველა ჩინელს თანაბრად კარგად გაეგება, თუმცა შეიძლება სხვადასხვაგვარად გამოთქვას სათანადო ცნების სახელი (ასე, მაგალითად, კაცის აღმნიშვნელი იდეოგრამა 人 წარმოითქმის, როგორც: დან, ჟან, ნან, ნანგ — დიალექტების მიხედვით). ოფიციალურ ენაში იხმარება ოთხ ათასამდის იდეოგრამა და ოთხასამდის დამხმარე ნიშანი („გასაღები“).

ჩინური ენის ისტორიაში განასხვავებენ ოთხ პერიოდს:

1. უძველესი — მეორე ათასულიდან (ჩენს წელთაღრიცხვამდის) — VI საუკუნემდის (ჩენი წელთაღრიცხვისა),
2. ძველი — VI საუკუნიდან — X საუკუნემდის,
3. საშუალო — X საუკუნიდან — XIII საუკუნემდის და
4. ახალი — XIII საუკუნიდან.

ჩინური ენა — უაღრესად მდიდარსა და ძველი კულტურის ენას წარმოადგენს. ისტორიული შემდგომადობა ჩინურში დაკულია, სულ მცირე, სამი ათასი წლის მანძილზე. ჩინური ენის ისტორიას ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ექნებოდა, რომ შეიძლებოდეს იმის ზუსტად გათვალისწინება, როგორ წარმოითქმოდა ჩინური იდეო-გრამები და რა ცვლილებები მოხდა ჩინური ენის ბგერითს შედგენილობასა და გრამატიკულ წყობაში.

2. ენა ტაი (ანუ სიაზური); მას რიგი დიალექტი აქვს; მოლაპარაკეთა რიცხვი 6 მილიონამდე აღწევს.

3. ენა კარენი (ბირმაში); მასზე $1\frac{1}{2}$ მილიონი კაცი ლაპარაკობს.

4. ენა ვიეტნამური (ანუ ანამური), რომელზედაც 14 მილიონამდე კაცი ლაპარაკობს, აგრეთვე ჩინურს ეკედლება (ზოგი ავტორი ვიეტნამურ ენას აახლოებს მონ-ქმერ ენასთან).

ტიბეტურ-ბირმული შტო შედგება ორი ჯგუფისაგან: ტიბეტურისა და ბირმულისაგან.

ტიბეტურ ჯგუფში შედის:

1. საკუთრივ ტიბეტური ენა (მასთან ახლო მდგომი 13 დიალექტითურთ); ტიბეტურზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 3 მილიონს აღწევს, ტიბეტის ცენტრი — ლხასა).

2. ტიბეტურ-ჰიმალაიური ენა-კილოები (8 ენა-კილო: გურუნგ, მურლი, ლენჩა...);

3. ჩრდილო ასამის ენები (6 ენა-კილო: აკა, აბორ-მირი, დაფლა...).

ტიბეტურ ენაზე მოიპოვება მდიდარი ბუდისტური ლიტერატურა, ნათარგმნი ინდურიდან (დაწყებული მეშვიდე საუკუნიდან ჩვ. წელთაღრიცხვისა).

ცნობილი ჩინურ-ტიბეტური ორენოვანი ხელშეკრულება, ამოკვეთილი ქვის სვეტზე ლხასაში, თარიღდება 822 წლით.

ბირმულ შტოს შეადგენს:

1. ბირმული ენა (ბირმაში; ცენტრი — ქ. რანგუნი), ათიოდე დიალექტით, რომელთაგან უფრო ცნობილია — ხუთი (ბირმულზე მოლაპარაკეთა რიცხვი — 10 მილიონს აღწევს).

2. ენა კუჟი-ჩინ, ოცდაექვსი დიალექტით.

ბირმულ ენაზე დამწერლობა არსებობს XI საუკუნიდან (უძველესი ოთხენოვანი წარწერა ქვის სვეტზე თარიღდება 1084 წლით). ტიბეტურიცა და ბირმულიც ინდურ ანბანს იყენებს.

ტიბეტურ-ბირმულ ჯგუფს განუკუთვნებენ ზემოხსენებულთა გარდა: ენებს ბოდო-ნაგა-კაჩინის ჯგუფისა (ოცდათხუთმეტოდე დიალექტი!), აგრეთვე ენებს ლო-ლო, ლუ-ხო, ხი-ზია და სხვ.

§ 143. **დრავიდულ ენათა ოჯახი.** დრავიდული ენები ინდოეთშია გავრცელებული; დრავიდულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხებს უპირავეთ ინდოეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთი ნაწილი (კალკუტის დასავლეთით), კუნძულ ცეილონის ნაწილი (გვხვდებიან პატარა კუნძულებად სხვაგანაც ინდოეთში)¹.

დრავიდულ ენებზე დაახლოებით 63 მილ. კაცი ლაპარაკობს (ზოგიერთი ცნობით — 80 მილიონიც კი!). თუნდაც რომ ამ უფრო პატარა რიცხვს დავეყაროთ, გამოვა, რომ ინდოეთისა და პაკისტანის მოსახლეობის ერთი მეხუთედი დრავიდულ ენებზე ლაპარაკობს.

დრავიდული ენები სამი ჯგუფისაგან შედგება.

1. **ტელუგუ** - ენა რიგი დიალექტით (24 მილ.). მწერლობა აქვს XI საუკუნიდან (გრამატიკა, მაჰა-ბჰარატას თარგმანი).

2. **ტამილური ენა** (17 მილ.); მწერლობა აქვს IV საუკუნიდან (ფიქრობენ, რომ ტამილა და დრავიდა ერთი და იგივე ფუძეა: ტამილა — დამილა — დაეინა — დაეიდა — დრამიდა — დრავიდა; პირველი ორი ვარიანტი პალისეულია, მომდევნო ორი — პრაკრიტისეული, უკანასკნელი ორი — სანსკრიტისეული).

ტამილური ენის ჯგუფში შედის აგრეთვე:

მალაიალამ - ენა (7 მილ.).

კანარა - ენა (10 მილ.); მწერლობა აქვს V საუკუნიდან.

ტულუ - ენა ($1\frac{1}{2}$ მილ.); ახლოს დგას კანარა ენასთან.

ტელუგუ და ტამილის ჯგუფის ენები გავრცელების მიხედვით მთლიან მასივს ქმნიან.

3. მესამე ჯგუფს შეადგენენ ის დრავიდული ენები, რომლებიც კუნძულებად არის წარმოდგენილი ინდური და მუნდა ენების გავრცელების არეში. ეს ენებია:

კუი ენა ($1\frac{1}{2}$ მილ.),

კურუხ ენა ($1\frac{1}{2}$ მილ.),

გონდი ენა (1 მილ.),

მალტი ენა („მთიულთა“ ენა — 12 ათას კ.).

1891 წ. გონდი ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი მილიონ სამას ათასს აღწევდა; ოცი წლის შემდეგ კი (1911 წ.) ერთ მილიონს არ აღემატებოდა. ეს ტენდენცია დამახასიათებელია დრავიდულ ენა-

¹ ინდოეთის, ინდო-ჩინეთისა და ბირმის მიწა-წყალზე ჩამოთვლილ ენათა გარდა წარმოდგენილია ენები: მუნდა, სანტალ, კორკუ, მონ, ქმერ და სხვ. ამ ენებს მიაკუთვნებენ ავსტრო-აზიურ — უფრო ზუსტად რომ ითქვას — ავსტრო-აზიურ ჯგუფს. კლასიფიკაცია პირობითია.

თა გავრცელების დინამიკისათვის: უნდა ვიფიქროთ, რომ დრავიდულ ენებს წინათ გაცილებით მეტი გავრცელება უნდა ჰქონოდა.

4. შორს დასავლეთით ბელუჯისტანში — ირანულ ენათა გარემოცვაში — მთებში შემორჩენილია დრავიდული ენა ბრაჰუი (მასზე 170 ათასი კაცი ლაპარაკობს).

ძველი მწერლობის მქონე დრავიდული ენები (ტამილური IV საუკ., კანარა — V ს.). ხმარობენ ინდურ დამწერლობას და სასაუბრო ენიდან დიდად განსხვავდებიან.

დრავიდულ ენებს ახასიათებს: სუფიქსაცია; აქვს გრამატიკული სქესები; განარჩევს უმაღლესი და უმდაბლესი კატეგორიის სახელებს. სახელის უმარტივესი ფორმა მოცემულია სახელობით ბრუნვაში, ზმნისა — ბრძანებითს კილოში. წინადადება — სახელადი ტიპისა არის.

დრავიდული ენები (აგრეთვე მუნდა-ენა) უნდა იყოს ინდოეთის უძველესი მოსახლეობის ენა; ინდოეთში შემდეგლა არის გავრცელებული ინდური ენები (ინდო-ევროპული ენები).

§ 144. ინდონეზიის ენები. ცალკე უნდა გამოიყოს ინდონეზიის ენები (კუნძულებზე: იავა, სუბატრა, ბორნეო, ცელებესი, აგრეთვე ნახევარკუნძულ მალაკაზე); ამ ენებზე დაახლოებით 70 მილიონი კაცი ლაპარაკობს.

ინდონეზიის ენათაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია: იავა-ენა (20 მილ.), სუნდა (6 $\frac{1}{2}$ მილ.), მადურა (3 მილ.), მალაიური (3 მილ.) და სხვ.

მალაიური ენა ფართოდ გავრცელებულია მალაკის ნახევარკუნძულზე, კუნძულ ბორნეოზე. ამ ენაზე მწერლობა არსებობს XIV საუკუნიდან. ძველი დამწერლობა აქვს იავას ენას ანუ კავი-ენას¹. ვარაუდობენ, რომ ამ ენაზე მწერლობა არსებობდა პირველი საუკუნიდან.

ინდონეზიის ენების გვერდით ასახელებენ პოლინეზიის, მიკრონეზიისა და მელანეზიის ენებს; ეს კვალიფიკაცია გეოგრაფიულია და არა გენეალოგიური.

¹ „კავი“ სანსკრიტში ნიშნავს „პოეტს“, „ბრძენს“. კავი ენას მიეძღვნა გ. ჰუმბოლდტის გამოკვლევა „Ueber die Kavi-Sprache auf der Insel Jawa“ „კავი ენის შესახებ კუნძულ იავაზე“ — სამ ტომად (1836—1840 წ.წ.). ამ შრომას შესავლად აქვს ფილოსოფიური ტრაქტატი: „ადამიანთა ენების წყობის სხვაობისა და ამის გავლენის შესახებ კაცობრიობის გონებრივ განვითარებაზე“.

ეგვეე ითქმის ავსტრალიის ადგილობრივ მკვიდრთა ტომობრივი ენების შესახებ. ავსტრალიის პრიმიტიულ ტომთა ენებს უოფენ სამ ჯგუფად: ჩრდილოურ, ცენტრალურ და სამხრულ ჯგუფად.

§ 145. აფრიკისა და ამერიკის ენები. აფრიკაში ზანგთა 430-მდე ენა-კილოს თვლიან. მათ შორის გამოიყოფა დიდი ჯგუფები:

1. სუდანის ზანგთა ენები; შედგება თექვსმეტი პატარა ჯგუფისაგან.

2. ბანტუ - ენები (ტომთა შორის ურთიერთობისათვის იხმარება სუაჰილი-ენა). ბანტუ-ენებზე ლაპარაკობს დაახლოებით 50 მილ. კაცი.

3. ბუშმენთა და შოტენტოტთა ენები.
ამერიკის ინდიელ ტომთა ენები მრავალ ჯგუფსა ქმნის. ძირითად ჯგუფებს წარმოადგენს:

- ჩრდილოეთ ამერიკაში: 1. ატაბასკთა ენები
2. ალგონკინთა " "
3. იროკეზთა " "
4. ხიუ-დაკოტა " "
5. მუსკოგე " და სხე.

- მექსიკასა და ცენტრალურ ამერიკაში:
1. უტო-ატტეკთა ენები
2. მაია " "
3. ოტომი " "
4. ხამოტეკი " "

- სამხრეთ ამერიკაში: 1. აროვაკათა ენები
2. კარაიბთა " "
3. ტუპი-გვარანი ენები
4. ჩიბჩა " და სხე.

ჩრდილოეთ ამერიკაში ინდიელთა ტომები კოლონიზატორთა შეუბრალებელი დევნისა და შევიწროების პირობებში პატარა-პატარა ეთნიკურ ჯგუფთა სახით შემოგვრჩნენ. მექსიკასა, ცენტრალურ ამერიკასა და სამხრეთ ამერიკაში ინდიელი ტომები უფრო მეტად არის გადარჩენილი (ზოგჯერ მოსახლეობის 50 პროცენტს ინდიელები შეადგენენ).

ატტეკები მექსიკაში და ინკები პერუში იღვწენ განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეზე მაშინ, როდესაც ამერიკას ესპანელი

დამპყრობლები მოველინენ. აცტეკებს ჰქონდათ პიქტოგრაფიული-იდეოგრაფიული დამწერლობა.

აცტეკთა ენიდან (სახელდობრ ნ ა ვ ა ტ ლ - ენიდან) შეითვისეს ევროპის ენებმა სიტყვები: თამბაქო, შოკოლადი, ტომატო...

§ 146. საბჭოთა კავშირის ენები გინეალოგიური თვალსაზრისით. საბჭოთა კავშირში წარმოდგენილია არა ერთი ოჯახის ენები, აგრეთვე გადმონაშთის სახით შემორჩენილი ენათ-ჯგუფები და ენები.

ინდო-ევროპული ენები წარმოდგენილია სლავური ენებით: რუსულით, უკრაინულით, ბელორუსულით. რუსული ენა — ყველაზე დიდი ენაა სლავურ ენათა შორის, თანამედროვეობის ერთი ყველაზე მდიდარი და ყველაზე გავლენიანი კულტურული ენათაგანია (§ 31). რომანულ ენათა წარმომადგენელია მოლდავური (მოლდავეთის სსრ-ის სახელმწიფო ენა). ინდოევროპულ ენებს ეკუთვნის ხომხური, სომხეთის სსრ სახელმწიფო ენა. სომხურ ენას მოეპოვება მდიდარი ძველი მწერლობა (V საუკუნიდან მოყოლებული).

ინდო-ევროპულ ენათა ირანულ შტოს განეკუთვნება: ტაჯიკური ენა — ტაჯიკეთის სსრ სახელმწიფო ენა და ოსური ენა; აგრეთვე თალიშური და თათური ენა (აზერბაიჯანის სსრ-ში).

საბჭოთა კავშირში გვაქვს ორივე ბალტური ენა: ლიტაური და ლატვიური (ლატიშური) — სახელმწიფო ენები ლიტოვეთისა და ლატვიის სსრ-ისა.

უნგრულ-ფინურ ენათა ოჯახისაა: ესტონური (ესტონეთის სსრ სახელმწიფო ენა), ფინური (კარელია-ფინეთის სსრ სახელმწიფო ენა), აგრეთვე: მორდოვული, მარიაული, უდმურტული, კომი — სათანადო ავტონომიურ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკებში; შემდეგ: მანხი (ეოგულური) და ხანტი (ოსტიაკური); ე. წ. სამოედური ენები: ნენური, ტავგიური, სელკუპური...

ალათური (თურანულ-მონღოლური) ენათა მეტი წილი საბჭოთა კავშირშია გვაქვს; მათში მოკავშირე რესპუბლიკების სახელმწიფო ენებია: აზერბაიჯანული, უზბეკური, ყაზახური, ყირგიზული, თურქმენული; ავტონომიურ რესპუბლიკებსა და ოლქებში გვაქვს: ბაშკირული, ჩუვაშური, თათრული, იაკუტური, ყარა-ყალფაქური, ოიროტული, ხაკასური, ტუვიური, შორული და სხვ.

ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა — ბასკურისა და უზბეხურის გამოკლებით — საბჭოთა კავშირშია წარმოდგენილი; იბერიულ-კავკა-

სიურ ენებში ქართული — ძველი მწერლობის (V საუკ.) მქონეა; ახალი მწერლობის ენებია: აფხაზური (აბაზურითურთ), ადიღური, ყაბარდოული, ხუნძური, დარგუული, ლაკური, ლეზგური, ტაბასარანული.

საბჭოთა კავშირში — ციმბირსა და შორეულ აღმოსავლეთის მხარეში წარმოდგენილია მანჯურული ენები (საკუთრივ მანჯურული, უდუხური, ნანაური), ტუნგუსური ენები (ევენკური, ლამუტური, ნეგიდალური), პალეოაზიური ენები (ლუორავეტლანური, ნიმილანური, იტელმენური, უნანგანური, ოდულური).

ამ ენათაგან ბევრმა მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დროს გაიჩინა დამწერლობა. საბჭოთა კავშირის ეს ნაირ-ნაირი ენები განსხვავდებიან არა მხოლოდ წარმოშობით, არამედ ჩვეულებრივ გრამატიკული წყობითაც. საბჭოთა კავშირის ამ ენათა შესწავლა ფართო პრესპექტივებს შლის ჩვენს ქვეყანაში ისტორიული და ზოგადი ენათმეცნიერების განვითარებისათვის.

§ 147. გენეალოგიური და შორფოლოგიური კლასიფიკაციის ურთიერთობა. გენეალოგიური კლასიფიკაცია ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგია; გენეალოგიური კლასიფიკაცია ენათა ისტორიულ კლასიფიკაციას იძლევა. ამიტომ გენეალოგიური კლასიფიკაცია ვერ შეიქმნებოდა ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების ჩამოყალიბებამდე.

გენეალოგიური კლასიფიკაცია და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი შინაგანს კავშირშია ერთმანეთთანაც და ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებასთანაც. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი არის გენეალოგიური კლასიფიკაციის მეთოდი. არ შეიძლება უარყოთ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და მისაღებად ვცნოთ გენეალოგიური კლასიფიკაცია (და — პირიქით).

გენეალოგიური კლასიფიკაციისაგან განსხვავებით შორფოლოგიური კლასიფიკაცია არ არის დამოკიდებული ენათა ისტორიულ-შედარებითს შესწავლაზე, არ საჭიროებს ისტორიულ-შედარებითს მეთოდს. ამიტომაც შორფოლოგიური კლასიფიკაცია შეიძლება და შექმნილიყო ისტორიული ენათმეცნიერების ჩამოყალიბებამდე.

გენეალოგიური კლასიფიკაციის შედეგად ენათა ოჯახებს ვიღებთ, შორფოლოგიური კლასიფიკაცია ენათა შორფოლოგიურ ტიპებს გვაძლევს.

რა მიმართებაშია ერთმანეთთან ენათა ოჯახი და ენათა შორფოლოგიური ტიპი? ეს ცნებები სხვადასხვა ნიშან-თვისებათა მი-

ხედვით არის აგებული და ერთმანეთს არა ხედება, არ ფარავს: ერთი და იმავე მორფოლოგიური ტიპის ენა შეიძლება სულ სხვადასხვა ოჯახს ეკუთვნოდეს. ასე, მაგალითად, ქართული ენაც — იბერიულ-კავკასიური ოჯახისა — და ყაზახური ენაც — ალათაურ ენათა ოჯახისა — მორფოლოგიურად ერთ ტიპს — აგლუტინაციურს ეკუთვნის. მეორე მხრით: ერთი და იმავე ოჯახის ფარგლებში შეიძლება აღმოჩნდეს არსებითად განსხვავებული მორფოლოგიური ტიპის ენები. ასეთი შემთხვევები, მართალია, უფრო იშვიათია, მაგრამ მაინც გვხვდება. ჩინური და ტიბეტური ერთსა და იმავე ოჯახს ეკუთვნის, მაგრამ ტიბეტურს ფორმაცვალებადი სიტყვები აქვს, ჩინურმა — არც ბრუნება იცის და არც უღვლილება (სიტყვა-წარმოება და სათანადო სუფიქსებია აქვს). მორფოლოგიური ტიპის ეს სხვაობა მეორეულია. ძველად VI საუკუნეებდ ჩვენი წელთაღრიცხვისა ჩინურსაც უნდა ჰქონოდა ფორმაცვალებადი სიტყვები. მაშასადამე, ჩინური და ტიბეტური ერთ მორფოლოგიურ ტიპს ეკუთვნოდა. მორფოლოგიური ტიპის სხვაობა წარმოშობით მონათესავე ენებში ისტორიული განვითარების შედეგად ჩნდება: თავდაპირველად მონათესავე ენები ერთსა და იმავე მორფოლოგიურ ტიპს ეკუთვნიან.

§ 148. ნ. მარის ენათა სტადიური კლასიფიკაციის უსაფუძვლესობა და ელემენტარული ანალიზის არამეცნიერული, იდეალისტური ხასიათი. ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“ უარყოფდა ენათა გენეალოგიურ კლასიფიკაციასაც და ისტორიულ-შედარებით მეთოდსაც. ენათა გენეალოგიურ კლასიფიკაციას ნ. მარმა დაუპირისპირა ენათა სტადიური კლასიფიკაცია. ისტორიულ-შედარებით მეთოდს — ელემენტარული ანალიზის პალეონტოლოგიური „მეთოდი“, ე. წ. „ოთხელმეტროვანი“ ანალიზის მეთოდი.

ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ ძირითად სპეციალურ ენათმეცნიერულ დებულებებს განსაზღვრავდა „მოძღვრება“ პირველადი ელემენტების შესახებ. ელემენტების შესახებ მოძღვრება შეადგენდა ნ. მარის თეორიის საფუძველთა საფუძველს.

ნ. მარი აცხადებდა, რომ კაცობრიობის მეტყველება სულ ოთხი ელემენტისაგან წარმოდგაო. ეს ელემენტებიაო: სალ, ზერ, ღონ, როშ¹ (ტომთა უძველესი სახელწოდებანი, როგორც ერთბანობას ნ. მარი ვარაუდობდა).

¹ ნ. მარი. იაფეტური თეორია. საენათმეცნიერო მოძღვრების ზოგადი კურსი (რუს). — რჩ. შრომ., ტ. II, გვ. 16.

დედამიწის ყველა ენის ყველა სიტყვა — წერს ნ. მარი — შედგება აულ ოთხი ელემენტისაგან: „არც ერთი ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში არ მოიპოვება სიტყვა, რომელიც შეიცავდეს რასმე ამ ოთხი ელემენტის გარდა“. ¹ რაგინდარა ენის სიტყვა შედგება ან ერთი ელემენტისაგან ან ორი და უფრო იშვიათად — სამი ელემენტისაგან (ორელემენტოვანი და სამელემენტოვანი სიტყვა — ესაა შეჯვარედინებული სიტყვები — ნ. მარის გაგებით). რაკი ნ. მარის ვარაუდით ყველა ენა ერთისა და იმავე მასალისაგან — ოთხი ელემენტისაგან — შეიქმნა, — გამოდის, რომ ყველა ენას საერთო ამოსავალი მასალა ჰქონია და, მაშასადამე — ნ. მარის მიხედვით — ენები არ შეიძლება იყვნენ სხვადასხვა წარმოშობისა: წარმოშობის მიხედვით, ამოსავალი მასალის მიხედვით ენებს ვერ განვასხვავებთ. განვითარების პროცესიც ენებს ერთი და იგივე აქვთ — („ერთიანი ენათშემოქმედების ანუ გლოტოგონიური პროცესი“ — ნ. მარისა).

თუ ენებს ამოსავალი მასალა ერთი და იგივე აქვს, თუ განვითარების პროცესიც ერთია, სხვადასხვა ენები როგორღა განიდა? რამ გამოიწვია ენათა სხვაობა? ნ. მარის აზრით, ენათა სხვაობა გამოწვეულია განვითარების საფეხურის ანუ სტადიის სხვაობით: სხვადასხვა ენები განვითარების სხვადასხვა საფეხურს ასახავენ. ენათა განმასხვავებელი ნიშანი განვითარების საფეხურში — სტადიაში უნდა ვეძიოთ.

ბუნებრივად ისმის კითხვა: განვითარების რამდენი საფეხური, სტადია, გვაქვს წარმოდგენილი კაცობრიობის მეტყველებაში? რით განსხვავდება განვითარების ერთი სტადია მეორისაგან?

რა ნიშან-თვისების მიხედვით გამოიყოფა სტადია? ამ კითხვებზე პასუხი ნ. მარს არ მოუცია (არც ნ. მარის „მოწაფეებსა“ და მიმდევრებს გაურკვევიათ ეს საკითხები). ნ. მარი მხოლოდ სანიმუშო სქემებს იძლევა, რომ დაასურათოს თავისი დებულება სტადიათა შესახებ, მაგრამ სტადიათა თეორიულ საკითხებს განუხილველად ტოვებს (თვით ეს საილუსტრაციო სქემებიც ნ. მარისა ერთმანეთს ყველაფერში არ ეთანხმება).

1928 წელს წამოყენებულ სტადიურ სქემაში ნ. მარი ყველა ენას ყოფს ოთხ ჯგუფად „მათი წარმოქმნის პერიოდის მიხედვით“, როგორც ნ. მარი ამბობს.

პირველ ჯგუფს შეადგენენ ძირეული (ერთმარცვლოვანი) და პოლისინთეზური ენები: 1. ჩინური ენა და 2. აფრიკის ენები („შუა და შორეული აფრიკის ენები“); ეს ენებია „პირველადი პერიოდის

¹ ნ. მარი. იქვე, გვ. 16.

სისტემის ენები“, — ე. ი. განვითარების სტადიის მიხედვით ყველაზე ძველი ენები.

მეორე ჯგუფს შეადგენენ: 1. უნგრულ-ფინური, 2. თურქული და 3. მონღოლური ენები — „ენები მეორეული პერიოდის სისტემისა“.

მესამე ჯგუფში შედის: 1. იაფეტური და 2. ქამიტური ენები — „ენები მესამეული პერიოდის სისტემისა“.

მეოთხე ჯგუფში მოქცეულია: 1. სემიტური ენები და 2. ინდო-ევროპული („პრომეთეიდული“) ენები: ინდური, ბერძნული და ლათინური — „ენები მეოთხეული პერიოდის სისტემისა“¹.

ამგვარად, ნ. მარის ამ სქემის მიხედვით განვითარების უძველეს სტადიას წარმოგვიდგენს ჩინური ენა (და აფრიკის ერთმარცვლიანი ენები); განვითარების უკანასკნელ საფეხურს ეპოულობთ სემიტურსა და ინდოევროპულ ენებში. სხვანაირად რომ ვთქვათ, განვითარება იწყება ძირეული (ერთმარცვლოვანი) ენებით, ფლექსიური ენებით ეს განვითარება მთავრდება.

როგორც აქედან ჩანს, ნ. მარი არ აყალიბებს ახალ, სტადიურ, ცნებებს; ის იშველიებს ძველს, ჩვეულებრივად ხმარებულ ცნებებს — მორფოლოგიურ ტიპსა და ენათა ოჯახს, — ალაგებს სათანადო ერთეულებს ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით და ამრიგად ძველი ცნებებიდან ახალ სტადიურ სქემას ქმნის.

წინათაც, ნ. მარზე აღრე, უცდიათ მორფოლოგიური ტიპები განემარტათ, როგორც სიტყვის აგების განვითარების სხვადასხვა საფეხური, მასთან ფლექსიურ ტიპს (ინდო-ევროპულ და სემიტურ ენებში მოცემულს) სრულიად უსაფუძვლოდ აცხადებდნენ განვითარების უმაღლეს საფეხურად (იხ. § 128).

რაც შეეხება ენათა ოჯახებს, ისინი არ შეიძლებოდა განეხილათ, როგორც ერთი მეორისაგან წარმოქმნილი და მხოლოდ განვითარების საფეხურის მიხედვით განსხვავებული: რაკი ენათა ოჯახებს სხვადასხვა ამოსავალი მასალა აქვს, საკითხიც კი არ დაისმოდა იმის შესახებ, რომ ენათა ერთი ოჯახი გარდაიქმნება მეორე ოჯახად (საკითხი შეიძლებოდა დასმულიყო მხოლოდ იმის შესახებ, ხომ არ არის ენათა ორივე ოჯახი მესამე ოჯახიდან, საერთო წყაროდან, მიღებული).

ნ. მარმა ნებისმიერად ივარაუდა, რომ კაცობრიობის მეტყველებას საფუძვლად უდევს ოთხი ელემენტი, რომ ამოსავალი მასალა ყველა ენას საერთო აქვს, ამით უარყო ერთი ოჯახის ენათა

¹ ნ. მარი. „რატომ არის ასე ძნელი გახდეს ენათმეცნიერი-თეორეტიკოსი?“ — რუს. — რჩ. შრომ. II, გვ. 405.

წარმოშობითი ნათესაობა¹ და განმარტა ენათა ოჯახები, როგორც განვითარების სხვადასხვა საფეხური.

ნ. მარის სტადიური სქემა, ზუსტად რომ ვთქვათ, არ არის სტადიური განვითარების სქემა: მასში ენები არ არის დაჯგუფებული სტადიისთვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებათა მიხედვით. და ეს შემთხვევითი როდია: არც ნ. მარს, არც მის მიმდევრებს არა აქვთ გარკვეული, რა თვისებები უნდა ჰქონდეს ამა თუ იმ ენის გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკას, რომ სათანადო ენა განვუყოფინათ ამა თუ იმ სტადიას. მაგალითისათვის რომ ვთქვათ, ე. წ. „ახალი მოძღვრების“ წარმომადგენელი ვერ იტყოდა, რა სტადიისად უნდა მივიჩნიოთ აქტეების ენები ანდა იროკეზების თუ ალგონკინების ენები და, საერთოდ, ამერიკის ინდიელ ტომთა ენები, რომელთა შესახებ ნ. მარი თავის სტადიურ სქემაში არაფერს ამბობს.

მეტი კიდევ: ნ. მარის სქემა არ ასაბუთებს, თუ რატომ უნდა მოვაქციოთ მონღოლური ენები განვითარების მეოთხე სტადიაში, ხოლო ქამიტური ენები (იაფეტურ ენებთან ერთად) მესამე სტადიაში (იაფეტური ენები ნ. მარს სხვაგან მიჩნეული აქვს სტადიურად ყველაზე ძველ ენად).

ნ. მარის სტადიური კლასიფიკაციის ძირითადი ნაკლი ის კი არ არის, რომ კლასიფიკაცია ყველა ენას არ მოიცავს, რომ მას სისრულე აკლია. სრული არც გენეალოგიური კლასიფიკაცია არის, მაგრამ გენეალოგიურმა კლასიფიკაციამ იცის, რა ნიშნის მიხედვითაც უნდა შეისწავლოს შეუსწავლელი ენა. სტადიური კლასიფიკაციას კი სწორედ ეს არა აქვს: სტადიის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებები გაურკვეველია. მაშასადამე, სტადიური კლასიფიკაციის შევსებაც შეუძლებელი ხდება.

ნ. მარმა წამოაყენა სტადიური განვითარების იდეა, მაგრამ არ გაურკვევია სტადიის ცნება, მით უფრო არ მოუცია ენათა გარკვეული კლასიფიკაცია განვითარების სტადიათა მიხედვით.

აკად. ი. მეშჩანინოვი შეეცადა სტადიის ცნებისათვის საფუძვლად დაედო სინტაქსური ნიშანი — წინადადების წყობა (კერძოდ, ქვემდებარის ბრუნვის გამოსახულება). მაგრამ ამის მიხედვით მთელი ენის განვითარების საფეხურის გარკვევა არ მოხერხდა. ამგვარად, მარცხით დამთავრდა „განვითარების სტადიის“ გარკვევის ეს ცდაც: არავენ იცოდა, რაში მდგომარეობს ენის განვითარების სტადია. და ასეთ პირობებში „ახალი მოძღვრების“ წარმომადგენ-

¹ ნ. მარი. რჩეული შრომ., ტ. I, გვ. 191.

ლები ნ. მარის „სტადიური განვითარების თეორიას“ წარბეჭეუხრელად აცხადებდნენ მარქსისტულ-ლენინური ენათმეცნიერების უდიდეს მიღწევად.

არსებული მორფოლოგიური და გენეალოგიური კლასიფიკაციის სტადიურ კლასიფიკაციად გადასხვაფერებისას ნ. მარი ირწმუნებოდა: 1. რომ სტადიური განვითარება — ერთი სტადიის შეცვლა მეორით — აფეთქებათა გზით ხდება;

2. რომ ერთიან ენათშემოქმედებითს პროცესში ახალი სტადიის ენები გვაქვს ძველი სტადიის იმ ენათა გვერდით, რომელთა გარდაქმნამაც (ტრანსფორმაციამ) ეს ახალი სტადია წარმოშვა;

3. რომ შეცვლილ სისტემათა ენები ახასიათებს ხალხებს, რომლებიც მოსწყდნენ „მსოფლიო მოძრაობას“. არც ერთი ამ დებულებათაგანი ნ. მარს არ დაუსაბუთებია, თუმცა ყველა ეს დებულება კატეგორიული სახით არის მოცემული.

ეს ცოტაა. ამ დებულებებს ნ. მარი თვლიდა მარქსისტულ დებულებებად, თავს ახვევდა ყველას, როგორც ერთადერთ სწორ მარქსისტულ დებულებებს.

ამ ლიტონსიტყვიერი, უსაბუთო „დებულებებისათვის“, ცხადია, მარქსიზმს არ დაეკისრება პასუხისმგებლობა; ხსენებული დებულებები, — როგორც ეს ცხადყო ი. სტალინმა — არ გამომდინარეობს მარქსიზმიდან; ეს დებულებები არ ეთანხმება მარქსიზმს; ეს დებულებები მეცნიერულად უსაფუძვლოა.

ენის განვითარებაში შეუძლებელია „აფეთქებები“. ამას მოწმობენ ფაქტები. ენის განვითარებაში რომ შეუძლებელია „აფეთქება“, ეს დაასაბუთა ი. სტალინმა (იხ. § 25).

ენათა გარდაქმნის ნიმუშს ნ. მარი ხედავს იაფეტურ და ინდო-ევროპულ ენათა ურთიერთობაში. „ინდოევროპული ენები, — წერს ნ. მარი — წარმოადგენენ მხოლოდ ახალ ფორმაციას იმავე იაფეტურ ენათაო“¹. ნ. მარი არ ამბობს, რაში გამოიხატა ეს, — ინდო-ევროპულ ენათა ლექსიკის, მორფოლოგიური ინვენტარისა და გრამატიკული წყობის რა მოვლენებში გვაქვს იაფეტურ ენათა ფაქტების ტრანსფორმაცია.

ამეამად არსებობენ როგორც ინდო-ევროპული ენები (ახალი ფორმაცია), ისე იაფეტური ენები (ძველი ფორმაცია). თუ იაფეტური ენები გარდაიქმნენ ინდოევროპულ ენებად, ისინი არ შეიძლება არსებობდნენ ინდოევროპულ ენათა გვერდით (თანაარსებობა წარმოქმნილ და წარმომქმნელ ენათა შეუძლებელია — იხ. § 26). ერთ-

¹ ნ. მარი. რჩ. შრომ., ტ. I, გვ. 187.

დროულად შეიძლება არსებობდნენ უფრო არქაული და ნაკლებ არქაული ენები, როცა ეს ენები სხვადასხვა წარმოშობისა არის, მაგრამ ერთი მეორის გვერდით ვერ იარსებებენ ენები, თუ მათ ერთი წარმოშობა აქვთ და ერთი ითვლება მეორისაგან წარმოქმნილად.

„მთელი მსოფლიოს ენები — წერს ნ. მარი — წარმოადგენენ ერთი გლოტოგონიური პროცესის შედეგს, წარმოშობის დროის მიხედვით ეკუთვნიან რა ამა თუ იმ სისტემას, რომელიც ერთი მეორეს სცვლიდა, მასთან ცვლილ სისტემათა ენები ახასიათებს ხალხებს, რომლებიც მოსწყდნენ საერთო მსოფლიო მოძრაობას იმისდა მიუხედავად, არიან თუ არა კვლავ ჩაბმულნი მსოფლიო მეურნეობისა და მსოფლიო საზოგადოებრიობის მიერ მსოფლიო ცხოვრების ორომპტრიულში“...¹

ენები ნ. მარმა დააღაგა სტადიური განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე. ეს ენები ამ საფეხურებზე გარჩენილია თურმე იმიტომ, რომ ეს ენები ეკუთვნის ხალხებს, რომლებიც — ნ. მარის სიტყვები რომ ვიხმაროთ — „მოსწყდნენ საერთო მსოფლიო მოძრაობას“. შემდეგში ეს ხალხები კვლავ რომც ჩაებნენ ამ „მსოფლიო მოძრაობაში“, ეს მათ ენებს აღარ უშველის: ეს ენები ძვრას ვერ იზამენ, ისინი ერთხელ და სამუდამოდ გარჩენილი არიან სტადიური განვითარების გარკვეულ საფეხურზე.

ასეთი უცნაური დებულების წამოყენება ნ. მარს დასჭირდა იმისათვის, რომ „აეხსნა“ როგორღა მოხდა, რომ ჩინური ენა, რომელიც — განვითარების უძველეს საფეხურს წარმოგვიდგენდა, — დღესაც ამ ძველი, პირველი, სტადიის ენად გამოიყურება. და განა მხოლოდ ჩინური ენა? „პირველი, მეორე და მესამე სტადიის“ ენები ადგილიდან არ იძვრიან, ოდესღაც იყვნენ განვითარების ამ საფეხურზე და დღესაც ამავე საფეხურზე იმყოფებიან.

ენათა განვითარების ასეთი გაგება არც ისტორიის ფაქტებს ეთანხმება. მას არც მარქსიზმის პრინციპებთან აქვს რაიმე საერთო. ისტორიამ არ იცის არც ხალხები და არც ენები, რომელთაც განვითარება არ შეეძლოთ. ენათა განვითარების ტემპები შეიძლება განსხვავდებოდეს (ეპოქების მიხედვით, ენათა მიხედვითაც), მაგრამ არას დროს არსებულა და არას დროს იქნება ისეთი ცოცხალი ენა, რომ სრულებით შეეწყვიტოს განვითარება, ერთ წერტილზე გაყინულიყოს და აღარ ვითარდებოდეს. განვითარების უნარს მოკლებული ცოცხალი ენა სინამდვილეში არ არსებობს, ის

¹ ნ. მარი. რჩ. შრომ., ტ. II, გვ. 135.

წარმოადგენს არამეცნიერული სტადიური სქემის უსიცოცხლო ნაყოფს.

ნ. მარის სტადიური სქემის მიხედვით მთელი ენათშემოქმედებითი პროცესი შედგება ენებისაგან (ენათა სისტემებისაგან), რომელნიც გაქვავებულან განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. ეს ენები (ენათა სისტემები) — ნ. მარის სქემაში — განვითარების პროცესს გვისურათებენ, მაგრამ განვითარების უნარს მოკლებულნი არიან. განვითარების პროცესის ასეთი გაგება თავისი ბუნებით ანტიისტორიულია, მეტაფიზიკური, არამეცნიერულია.

სტადიური თეორია ნ. მარისა გარკვეულ ენებს აცხადებს განვითარების უნარმოკლებულად და ამგვარად — ობიექტურად — ხელს უწყობს რასიზმს.

ნ. მარის სქემაში სემიტური და ინდო-ევროპული ენებით — ე. ი. ფლექსიური ენებით — მთავრდება სტადიური განვითარების სქემა. ამგვარად, ნ. მარის სტადიური განვითარების თეორია ეთანხმება შლაიხერის დებულებას, რომლის მიხედვითაც ენათა ფლექსიური ტიპი მიჩნეულია განვითარების უმაღლეს საფეხურად.

ინდოევროპული ენები ნ. მარის სტადიურ სქემაში განვითარების ყველაზე ახალ ფორმაციას წარმოგვიდგენს. მართან ეს „ყველაზე ახალი“ „ყველაზე სრულყოფილს“ შეიძლება უდრიდეს. ერთგან ნ. მარი წერს: „ყველაზე სრულყოფილ ინდო-ევროპულ ენებშიც მოგვეპოვება ნაკლებ ცვლილი, თითქოსდა რელიქტური ფენები“¹; აქ ნ. მარი იაფეტურ ენებს უპირისპირებს ინდო-ევროპულ ენებს, როგორც „ყველაზე სრულყოფილ“ ენებს.

გენეალოგიური კლასიფიკაციის სახელის გასატეხად ნ. მარი დაუზარებლად იმეორებდა „გენეალოგიური კლასიფიკაცია არის რასული (და, რასისტული) კლასიფიკაცია“, ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება კიდევ არის „ბურჟუაზიული ინდოევროპეისტიკა“, „ხორცი ხორცთაგანი და სისხლი სისხლთაგანი მომაკვდავი ბურჟუაზიული საზოგადოებრიობისაო“². ობიექტურად კი, სწორედ ნ. მარის სტადიური კლასიფიკაცია უწყობს ხელს რასიზმს.

ასეთია ენის განვითარების სტადიური სქემისა და ენათა განვითარების შესახებ ნ. მარის მტკიცებათა ძირითადი მანკი, რაც ამ სქემას არამეცნიერულად ხდის.

¹ ნ. მარი, „ხმელთაშუა ზღვის ინდო-ევროპული ენები“ — რუს. — რჩ. შრომ., ტ. I, გვ. 185.

² ნ. მარი. იაფეტური თეორიის შესახებ — რუს. — რჩ. შრომ., III, გვ. 1.

ნ. მარის მოძღვრებაში სტადიურობის იდეა, როგორც ითქვა, ელემენტებს უკავშირდება. ამასთან დაკავშირებით უნდა გავცეთ პასუხი ორ კითხვაზე: 1. როგორ გამოარკვეია ნ. მარმა, რომ თავდაპირველად მხოლოდ ოთხი ელემენტი მოიპოვებოდა და რომ ეს ოთხი ელემენტი სწორედ სალ, ბერ, ღონ, რომ იყო? 2. შეიძლება თუ არა თანამედროვე ენებში ვიპოვოთ დასაბამიერი ელემენტები და, თუ შეიძლება, როგორ?

დავიწყოთ მეორე საკითხით. წარმოვიდგინოთ, რომ თავდაპირველად მხოლოდ ოთხი ელემენტი — სალ, ბერ, ღონ, რომ — მოიპოვებოდა. მას შემდეგ გავიდა — სულ მცირე — რამდენიმე ათეული ათასი წელი (ნ. მარი სულ მცირე 50 ათას წელს ვარაუდობდა). წლების გამოთვლას თავი რომ დავანებოთ, განვიხილოთ დროს დასახასიათებლად ისიც კმარა, რომ მაშინ მხოლოდ ოთხი მარტივი სიტყვა („ელემენტი“) არსებულა, ახლა კი რამდენიმე ასეული დანოუკიდებელი ენა მოიპოვება: ამდენი ენა „შექმნიან“ ამ ოთხ ელემენტს, ამდენ ენად ქცეულა ეს ოთხი ელემენტი.

ვინც ვარაუდობს, რომ ოთხი ელემენტი რამდენიმე ასეულ ენად იქცაო და თან ამ ენებში იმ დასაბამიერი ოთხი ელემენტის პოვნას ლაშობს, ის ამით უარყოფს განვითარების მთელ პროცესს, რომელსაც თურმე ოთხი ელემენტი რამდენიმე ასეულ ენად უქცევია. ამრიგად, არ შეიძლება კაცობრიობის მეტყველების დასაბამად სალ, ბერ, ღონ, რომ დასახო და იმავე დროს ცდილობდეს ახლანდელ ენაში იპოვოს ეს დასაბამიერი ელემენტები. აქ თვით საკითხის დასმაა პრინციპში მცდარი: კაცობრიობის მეტყველების პირველადი ელემენტების („პირველი სიტყვების“) ძიება არამეცნიერულია (იხ. § 37, 36).

ახლა იმ საკითხის შესახებ, თუ რა გზით დაადგინა ნ. მარმა, რომ თავდაპირველად სულ ოთხად-ოთხი ელემენტი იყო და ეს იყო სალ, ბერ, ღონ, რომ. რომ მეტყველების დასაბამი ოთხი ელემენტი, ნ. მარს არსად დაუსაბუთებია; ეს ცოტაა; ნ. მარს არც უცდია ამის დასაბუთება. ეს ოთხი ელემენტი სრულებით შემთხვევით „აღმოჩნდა“ დასაბამ-დასაბამი: სრულიად შემთხვევით, რამდენადაც ობიექტური ვითარება — მეტყველების განვითარება — გვეჩვენა მხედველობაში. ნ. მარის თეორიისათვის კი ეს ელემენტები შემთხვევითი როდი იყო. ელემენტები ტომთა სახელწოდების მიხედვით გამოყო ნ. მარმა (სალ - ფე-სალ-ები, ბერ - ი-ბერ-ები, ღონ - იონ-ელები, რომ — რას-ენები: — ეტრუსკები თავის თავს რასენებს უწოდებდნენ). ტომთა სახელებში ხედავდა ნ. მარი კაცობრიობის მეტყველების უძველეს მონაცემს.

იაფეტურ ენათა შესწავლის პროცესში ტომთა სახელებს ნ. მარი მით უფრო მეტ ყურადღებას აქცევდა, რაც უფრო მცირე იყო საიმედო მასალა შედარებისათვის (ასე, იყო მაგალ., იბერიულ-კავკასიურისა და ბასკურის შედარებისას).

ამგვარად, ამოუწყველ შესადარებელ მასალაში ნ. მარმა გულისყური მიაპყრო ტომთა სახელებს, ჯერ — თორმეტი ასეთი სახელი აირჩია, შემდეგ — მხოლოდ ოთხი გამოყო. ამგვარად შეიქმნა ნორმა, აუცილებელი ნ. მარის „ახალი მოძღვრებისათვის“ და სრულიად ნებისმიერი ენათა განვითარების მეცნიერული ისტორიის თვალსაზრისით.

რაკი ნ. მარმა ტომთა სახელები დასაბა დასაბამთა დასაბამად ყველა ენისათვის, ენათა წარმოშობითი სხვაობა უარყოფილ იქნა და ნ. მარმა შეუზღუდავად იწყო შედარება ისეთი ფაქტებისა, რასაც არაფერი აქვს საერთო, რაც ეკუთვნის სხვადასხვა წარმოშობის ენებს და ენათა განვითარების სულ სხვადასხვა პერიოდებს. ასე, მაგალითად, ნ. მარი ერთმანეთს უდარებდა ქართ. ღონ-ე-ს, გონ-ება-ს, რუს. ОГОНЬ-ს, КОИХ-ს, უნგრელების სახელს ჰუნ-გარ, ნდინარის სახელს ენ-გურ, დაბა ხონ-ს და ხუნ-ზახ-ს (დალესტანში) და აკავშირებდა ამ ფუძეებს ერთმანეთთან პალეონტოლოგიური აზროვნების ნორმების მიხედვით.

ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების წესების თანახმად შეუძლებელია ერთმანეთს შევუდაროთ იმ ენების ფაქტები, რომლებიც სხვადასხვა ოჯახს ეკუთვნის, რადგანაც ეს ფაქტები სხვადასხვა წარმოშობისაა (ერთმანეთს უდარებენ იმ მასალას, რასაც საერთო წარმოშობა აქვს, რაც ისტორიულად საერთო მონაცემის დიფერენციაციას წარმოგვიდგენს).

ნ. მარის ელემენტოვანი ანალიზი „ამარტივებს“ შედარების საქმეს, მას არ ზღუდავს ის გარემოება, რომ შესადარებლად აღებული სიტყვები სხვადასხვა ოჯახის ენებს ეკუთვნის: ქართ. გონ-ება, რუს. ОГОНЬ და КОИХ, ხუნ-ძახ... ნ. მარისთვის თანაბრად დაიყვანება Sal-ელემენტამდის, ყველა ეს სიტყვა ხალ-ელემენტის ნაირსახეობას „წარმოადგენს“. ელემენტოვანი ანალიზის გარეშე ნ. მარი შედარებას არა სცნობდა.

ელემენტოვანი ანალიზის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა მარისეული პალეონტოლოგია მეტყველებისა, შეუძლებელი იქნებოდა ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ წარმოქმნა და არსებობა. ელემენტოვანი ანალიზი აკანონებს შესადარებელი მასალის ნებისმიერად შერჩევას, სიტყვის თვითნებურად დაშლას და

დაშლის შედეგად მიღებული ნაწილების თვითნებურად განმარტებას. ელემენტოვანმა ანალიზმა საძირკველი გამოაცალა ენის ფაქტების მეცნიერულ ანალიზს, ენის განვითარების მეცნიერულ შესწავლას.

თავის ოთხელემენტოვანი ანალიზი ნ. მარს გამოცხადებული ჰქონდა „მარქსისტული საენათმეცნიერო თეორიის“ მეთოდად და მას ნ. მარი უპირისპირებდა, როგორც ზევეითაც აღენიშნეთ, ისტორიულ-შედარებით მეთოდს.

ამის გამო ი. სტალინი წერს: „ნ. ი. მარი მკვირალა ფრაზეზით სახელს უტეხს ისტორიულ-შედარებითს მეთოდს, როგორც «იდეალისტურს». ამავე დროს კი უნდა ვთქვათ, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი, მიუხედავად მისი სერიოზული ნაკლოვანებებისა, მაინც უკეთესია, ვიდრე ნ. ი. მარის მართლაც იდეალისტური ოთხელემენტოვანი ანალიზი, რადგან პირველი ბიძგს იძლევა მუშაობისათვის, ენების შესწავლისათვის, მეორე კი მხოლოდ იმის ბიძგს იძლევა, რომ მხართეძოზე წამოწე და ყბადაღებული ოთხი ელემენტის გარშემო იმკითხო.“¹

ზედმეტი არ იქნება აღენიშნოთ, რომ ელემენტოვანი ანალიზის პრინციპი ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრებიდან“ შეითვისეს თურქმა რასისტებმა, ოღონდ უფრო მოხერხებულად მიიჩნიეს დასაბამთ-დასაბამად ერთი ელემენტი გამოეცხადებინათ და ამ ელემენტად თურქული სიტყვა „აღ“ (თეთრია) მიეჩნიათ: ამ აღ-ელემენტამდის „დაჰყავთ“ თურქ რასისტებს ყველა ენის ყველა სიტყვა და ამ მარტივი წესით „აღგენენ“, რომ ყველა ენა თურქული ენიდან არის წარმოშობილი.

ეს თურქული ექსპერიმენტიც მოწმობს, რამდენად შეუთავსებელია ერთმანეთთან მეცნიერება ენის შესახებ და მკითხაობა. ელემენტების (თუ ელემენტის) მიხედვით.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 31..

ენათმეცნიერების ალგილი მუხნეირებათა სისჯამაჲი

§ 149. ენათმეცნიერება, როგორც საზოგადოებრივი მეცნიერება. მეცნიერებათა კლასიფიკაცია ან იმის მიხედვით ხდება, თუ რა ხასიათისა არის სათანადო დარგის ცოდნა ანდა იმის მიხედვით, თუ რა გვარია შესასწავლი ობიექტი. მეორე თვალსაზრისი ყველაზე საფუძვლიანია.

შესასწავლი საგნის მიხედვით ყველა მეცნიერება ორ ძირითად ჯგუფს ქმნის: მეცნიერებანი, რომელნიც შეისწავლიან ბუნებას (ბუნების - ისტორიული ანუ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებანი) და მეცნიერებანი, რომელნიც შეისწავლიან საზოგადოებას (საზოგადოებრივ - ისტორიული ანუ მოკლედ საზოგადოებრივი მეცნიერებანი).

ენა საზოგადოებრივ მოვლენას წარმოადგენს და, მაშასადამე, ენათმეცნიერებაც საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წრეხ განეკუთვნება.

გასული საუკუნის მესამოცე წლებში ზოგი ენათმეცნიერი, რომელიც იმ ხანად გავლენით სარგებლობდა, ენათმეცნიერებას საბუნებისმეტყველო მეცნიერებად თვლიდა: ენას ზრდა აბასიათებს და არა განვითარებაო (მ. მიულერი, ა. შლაიხერი), ენა ორგანიზმს წარმოადგენსო (ა. შლაიხერი).

ენისათვის დამახასიათებელია განვითარება (და არა — ზრდა). ენა ორგანიზმს არ წარმოადგენს (იხ. § 16). ენათმეცნიერებას ვერ მივიჩნევთ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებად. ენათმეცნიერება საზოგადოებრივი მეცნიერებაა.

§ 150. ენათმეცნიერების დამოკიდებულება სხვა საზოგადოებრივ მეცნიერებაებთან. ენათმეცნიერების ზოგადი საგანმანათლებლო მნიშვნელობა. ენათმეცნიერება მეტად რთულ საზოგადოებრივ-ისტორიულ მეცნიერებას წარმოადგენს. ამას იწვევს რაობა ენისა, როგორც ურთიერთობისა და აზრთა გაცვლის საშუალებისა.

ენა, როგორც ურთიერთობისა და აზრთა გაცვლის საშუალება, საზოგადოებას ემსახურება: „იგი წარმოიშვება და ვითარდება საზოგადოების წარმოშობასა და განვითარებასთან ერთად. იგი კედება საზოგადოების სიკვდილთან ერთად. საზოგადოების გარეშე ენა არ არსებობს“¹. ენა ემსახურება საზოგადოებას და ასახავს სათანადო საზოგადოების კულტურას, ყოფა-ცხოვრებას, ზნე-ჩვეულებას — განვითარების ყველა საფეხურზე.

ეს გარემოება განსაზღვრავს ენათმეცნიერების კავშირს საზოგადოებრივ მეცნიერებებთან (როგორცაა: ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია...): „... ენა და მისი განვითარების კანონები შეგვიძლია გავიგოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას შევისწავლით განუყრელ კავშირში იმ საზოგადოების ისტორიასთან, იმ ხალხის ისტორიასთან, რომელსაც შესასწავლი ენა ეკუთვნის და რომელიც ამ ენის შემოქმედი და მატარებელია“².

ენა, როგორც აზრის განხორციელება, აუცილებელს ხდის ენათმეცნიერების კავშირს იმ მეცნიერებებთან, რომელთა შესწავლის საგანსაც წარმოადგენს აზრი, — მისი წარმოქმნა და მიმდინარეობა, მისი შემეცნებითი ფუნქცია, — სახელდობრ, კავშირს ფსიქოლოგიასთან (განსაკუთრებით, აზროვნების ფსიქოლოგიასთან), ლოგიკასთან და, საერთოდ, ფილოსოფიასთან.

ენის მასალას ბგერა წარმოადგენს. სამეტყველო ბგერათა წარმოება ენათმეცნიერებას აკავშირებს ფიზიოლოგიასთან, ბგერათა აღქმა — აკუსტიკასთან, როგორც ფიზიკის დარგთან.

ენა — ასეულ თაობათა მიერ არის შექმნილი და საერთო-სახალხო კუთვნილებას წარმოადგენს. ენა საზოგადოების არსებობის პირობაა; ენა აზრის რეალიზაციის საშუალებაა. ენა ფასდაუდებელი საგანძურია. ბუნებრივია, რომ მეცნიერებაც ენის შესახებ უაღრესად საინტერესო და მეტად მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-ისტორიული მეცნიერება იყოს. თუ ენის ფაქტები მკაცრი მეცნიერული წესით იქნება გაანალიზებული, ენათმეცნიერება აღმოჩნდება უაღრესად ზუსტი საზოგადოებრივი მეცნიერება.

ყოველივე ეს განსაზღვრავს ენათმეცნიერების, როგორც თეორიული მეცნიერების ზოგად საგანმანათლებლო მნიშვნელობას.

§ 151. ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა. ენათმეცნიერებას არამცირედი პრაქტიკული გამოყენებაც აქვს.

¹ ი. სტალინი. მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, 1951, გვ. 20.

² იქვე, გვ. 20.

პირველ რიგში აქ უნდა დავასახელოთ ის საკითხები, რომელთა მოგვარებაც საჭირო ხდება სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებასა და განვითარებასთან დაკავშირებით.

დამწერლობის შექმნა ამა თუ იმ ენისათვის შეუძლებელია, თუ არ ვიცით, როგორია ენის ფონემატური შემადგენლობა, რა ბგერები (ფონემები) აქვს ენას. ფონეტიკის დახმარება აქ აუცილებელია.

სალიტერატურო ენა ნორმების გარეშე ვერ იარსებებს. ენათმეცნიერება, როგორც ცნობილია, ნორმებს არ აწესებს: ენათმეცნიერება არ გვეუბნება — ეს უნდა აღკვეთოთ, ეს უნდა დაამკვიდროთო. მაგრამ ენათმეცნიერული ანალიზის გარეშე სალიტერატურო ენის ნორმების საკითხი სათანადოდ ვერ გადაწყდება: ყველგან, სადაც რამდენიმე ვარიანტი ერთმანეთს ეცილება და ერთ-ერთი საჭიროა დავამკვიდროთ (წერდენ — წერდნენ, დაეწერა — დაეწერნა), აუცილებელია გავარკვიოთ, როგორ გაჩნდა ეს პარალელური ვარიანტები, რამდენად გამართლებულია ყოველი მათგანი სათანადო ენის გრამატიკულ წყობის (და მთლიანად ენის სისტემის) თვალსაზრისით, რომელი მათგანი უფრო შეეფერება სალიტერატურო ენის განვითარების ძირითად ტენდენციებს და სხვ. ეს წინასწარი თეორიულ-ენათმეცნიერული ანალიზი უნდა გაუკეთდეს მოსაწესრიგებელ ფაქტს, და შემდეგ დაწესდეს ნორმა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ნორმების დაწესება იქცევა ტექნიკურ პროცესად ნებისმიერი ხასიათისა.

მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარება ახალ ტერმინებსა და სპეციალურ გამოთქმებს მოითხოვს. ტერმინოლოგიის საკითხების დამუშავებისას ენათმეცნიერების დახმარება აუცილებელია: იმის გასარკვევად, თუ ახალი (მარტივი და ნაწარმოები) სიტყვებიდან (ტერმინებიდან) რა შეეფერება ენის გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკურ შემადგენლობას და რა ეუცხოება მას, რა ტერმინები, საერთოდ, არ უნდა ითარგმნოს, არამედ უთარგმნელად უნდა შემოვიტანოთ, როგორც ინტერნაციონალური გავრცელების მქონე და სხვ.

უცხო ენათა შესწავლის საქმე რომ მეცნიერულ ნიადაგზე დავაყენოთ, დედა-ენის ხასკოლო გრამატიკა სათანადოდ რომ დავაბუშაოთ, ენათმეცნიერების დახმარება დაგვიკირდებოდა.

მიზანწეწონილ სტენოგრაფიულ ხისტემას ვერ გამოვიმუშავებთ, თუ მხედველობაში არ გვქმნება მიღებული იმ ენის გრამატიკული წყობა, რომლისთვისაც ვქმნით სტენოგრაფიულ სისტემას.

ლოგოპედიახ აუცილებლად ესაჭიროება ფონეტიკის დახმარება: მეტყველების დეფექტებს რომ უმკურნალოს ექიმმა, ის უნდა ერკვეოდეს, როგორ იწარმოება ესა თუ ის ბგერა, ნათლად ჰქონდეს წარმოდგენილი, რაში მდგომარეობს დეფექტი და რა არის საჭირო, რომ სათანადო ბგერა სწორად იქნეს წარმოთქმული.

ენათმეცნიერების მონაცემთა გათვალისწინებას დიდი მნიშვნელობა აქვს კულტურის ისტორიისათვის, კერძოდ, ისტორიის უძველესი პერიოდის შესწავლისას; მას მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ფსიქოლოგიისათვის, ლოგიკისათვის, ლიტერატურისმცოდნეობისათვის.

ენათმეცნიერება სარგებლობს ხსენებულ მეცნიერებათა დახმარებით, მაგრამ თვითონაც ვალში არა რჩება მათ. ისტორიკოსს, ფსიქოლოგს, ფილოსოფოსს, ლიტერატურისმცოდნეს ესაჭიროება ენათმეცნიერების სათუძველთა ცოდნა.